

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

T.C. YÖKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

108661

HZ.OSMAN VE HİLÂFETİ

(DOKTORA TEZİ)

108661

Hazırlayan

Murat AKARSU

Danışman

Prof. Dr. Nesimi YAZICI

ANKARA 2001

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (İSLÂM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

HZ.OSMAN VE HİLÂFETİ

(DOKTORA TEZİ)

Murat AKARSU

Jüri Üyeleri:

Prof.Dr. Nesimi YAZICI

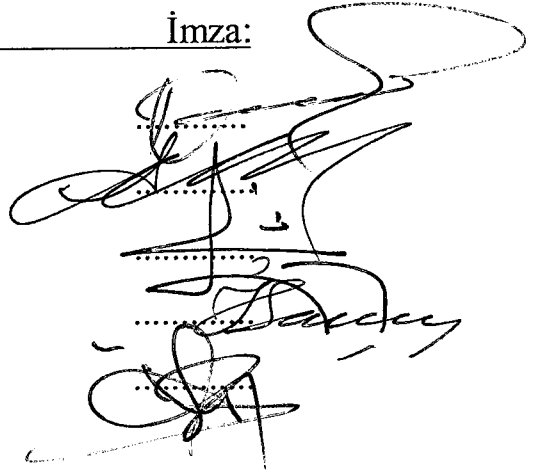
Prof.Dr. Mehmet Ali KAPAR

Prof.Dr. İrfan AYCAN

Prof.Dr. İbrahim SARIÇAM

Prof.Dr. Ahmet ÖNKAL

İmza:

Souunms Dahi!

06.06.2002

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	4
ÖNSÖZ	5
GİRİŞ	6
1-ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KAPSAMI.....	6
2-ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	10

I.BÖLÜM

HİLÂFETİNE KADAR HZ. OSMAN

A- AFFÂN AİLESİ VE HZ. OSMAN	17
1- Doğumu ve Nesebi	17
2-Çocukluğu, Gençliği ve İlk Ticarî Deneyimleri	18
3-Evlilikleri ve Çocukları	19
B- HZ. PEYGAMBER (S.A.V.) DEVRİNDE HZ. OSMAN	25
1- Müslüman Oluşu ve Marûz Kaldığı Eziyetler.....	25
2- Habeşistan'a Hicreti	29
3- Medine'ye Hicreti	31
4- Fetih ve Savaşlardaki Konumu	33
C-İLK İKİ HALİFE DEVRİNDE HZ. OSMAN	41
1-Hz. Ebû Bekir'in Hilâfetinde Hz. Osman	41
2-Hz. Ömer'in Hilâfetinde Hz. Osman	43
D- ŞÜRÂ HADİSESİNİN TAHLİLİ VE HALİFE SEÇİLİŞİ	45

II.BÖLÜM

HZ.OSMAN DÖNEMİNDE DEVLETİN SİYASÎ DURUMU

A-İÇ SİYASÎ VE İDARÎ GELİŞMELER	59
1-Genel Siyasî ve İdarî Durum	59
2- Hz. Osman Döneminde Vilayetlerin İdaresi ve İdarî Görevliler	63
a-Valiler	64
1-Kûfe:	64
2-Basra:	70
3- Mısır:	75
4-Şam:	78
5-Diğer Vilayetler.....	79
b-Diğer Görevliler	82
1-Katipler.....	82
2-Kadılar.....	83
3-Beytûlmâl Görevlileri	84
4- Çarşı Âmili (Muhtesib)	85
5-Şurta	85

B- DIŞ GELİŞMELER VE FETİH HAREKETLERİ	86
1-Mısır ve Kuzey Afrika'da Yapılan Fetihler.....	89
a-Kuzey Afrika'nın Fethi.....	90
b-Zâtü's-Savârî Savaşı	95
2- Azerbeycan ve Ermeniyye'nin Fethi	97
a-Azerbeycan	97
b-Rey ve Hemedân.....	98
c-Ermeniyye	99
d-Cürcan, Taberistan ve Çevresi	102
3-İran Fethinin Tamamlanması	103
a- İstahr ve Darabcird'in Fethi.....	104
b- Kirman'ın Fethi	105
c-Nisâbur ve Tûs'un Fethi.....	106
d-Merv, Herat, Buşenc, Serahs, ve Nesa'nın Fethi	107
e-Sicistan ve Kâbil'in Fethi.....	107
f- Belh'in Fethi	109
4- Hind Seferi.....	111
5-Anadolu Seferi ve Kıbrıs'ın Fethi.....	111

III. BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE DEVLETİN MALÎ YAPISI

VE SOSYAL HAYAT

A-DEVLETİN MALÎ YAPISI.....	116
1-Devletin Gelirleri	118
a-Zekat	119
b-Humus.....	121
c-Haraç.....	125
d-Cizye	128
e- Öşür	132
f-Diğer Gelirler	133
2-Devletin Giderleri	134
a-Atâlar-Maaşlar	135
b- Diğer Giderler	138
3-Ticaret Hayatı	139
4-Toprak Yönetimi	143
B- SOSYAL HAYAT	150

IV. BÖLÜM

HZ.OSMAN'IN ÖLDÜRÜLMESİNİ HAZIRLAYAN SEBEPLER

A-Ekonomik Nedenler	158
B-Siyasî Nedenler.....	163
1- Sosyal ve Dini Uygulamalar ile Bazı Yenilikler	163
a-Kur'ân-ı Kerim'in Çoğaltılması	164
b- Kâbe'nin ve Mescid-i Nebevî'nin Genişletilmesi	167
c-Cuma İç Ezanı ve Minâ Namazı.....	169
d-Rasûlullah'ın Mührünün Eris Kuyusuna Düşürülmesi.....	171
e- Hz. Osman'ın Diğer Uygulamaları	172
2-Yönetim Muhaliflerine Karşı Yapılan Uygulamalar	174

3-Kabileler Arası Çekişmeler.....	183
4- Gizli El ve Abdullah b. Sebe ile İlgili Rivayetlerin Tahlili:.....	189
5- Emevî Ailesine Tanınan İmtiyazlar ve Emevî Valilerinin Uygulamaları	197
a-Küfe.....	204
b-Basra.....	210
c-Mısır	212

V. BÖLÜM

HZ.OSMAN'IN KUŞATILMASI, ÖLDÜRÜLMESİ

VE KİŞİLİĞİ

A-Hz. Osman'ın Eleştirileri Önleme Çabaları ve Medine Valiler Toplantısı	217
B-Medine Baskını ve Kuşatmayı Önleme Teşebbüsleri.....	226
C-Hz.Osman'ın Kuşatılması ve Kuşatma Sırasında Medine.....	231
D-Öldürülmesi.....	244
E-Defni	248
F-Kişiliği ve Rivayetlerde Hz.Osman	253
1-Hz. Osman'ın Kişiliği.....	253
2-Hadislerde Hz. Osman	256
a-Vahiy Katipliği	258
b-Hz. Osman'ın Cömertliği ve Bu Sebepten Dolayı Cennetlik Olduğu	259
c- Hz. Osman'ın Hayâsı	260
d-Hz. Osman'ın Cennetle Müjdelenmesi	261
e-Hz. Osman'ın Rukiyye ve Ümmü Gülsüm'le Evlenmesi.....	263
f- Halife Olacağı ve Şehit Edileceği Konusundaki Rivayetler	263
3-Bir Hadis Râvisi Olarak Hz. Osman	271
SONUÇ	273
BİBLİYOGRAFYA	275

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.G.B.İ.T.	: Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi
İ.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
krş.	: Karşılaştırmız
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme eden
trz.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih
v.	: Vefatı
v.b.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire
Yay.	: Yayınlayan
y.y	: Yayım yeri yok

ÖNSÖZ

İslâm Tarihinin gerçek manasıyla bilinmesi Müslümanlar açısından olduğu kadar medeniyet tarihi açısından da önemlidir. Müslümanlar bu sayede, geçmişlerini öğrenerek geleceklerini sağlam istikamete yöneltirken, ilim dünyası da, yüzyıllarca dünya kültür ve medeniyetine önderlik etmiş bir medeniyeti, gerçek yönleriyle tanıma ve değerlendirme imkânına sahip olacaktırlar.

Tarihi süreçte insan topluluklarının gelişmelere karşı bakış açılarının farklı olması, beşeri ilişkilerde olduğu gibi ilimde de çeşitli değişik anlayışların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak bilim dünyasında, özellikle de sosyal alanda farklı bilgi türleri ortaya çıkmıştır. Bu bilgilerin en fazla değerlendirilmeye ihtiyaç duyulduğu bilim ise Tarih'dir.

İslâm Tarihi'nin bir parçası olan Hz. Osman ve dönemi tarihi, farklı ravilerce birbirinden farklı bilgilerin aktarılması nedeniyle, bugün bile hala yeterince aydınlatılamamıştır. İslâm Tarihi'nin en önemli konularından biri olan Hz. Osman ve halifeliği konusunda günümüze aktarılan bilgilerle, Hz. Osman döneminin tahlil edilmesi bir hayli zor olmaktadır. Her ne kadar Kur'ân "iyiliğe çağırıp kötülükten alıkoyan" bir topluluğun bulunmasının gerekli olduğunu belirtse de, tarihî tecrübelerin güncelleştirilmesi konusunda bu ilkenin yeterince uygulanamadığı görülmektedir.

Tarihin bir ders alma aracı olduğundan hareketle, İslâm Tarihinin bu önemli noktasını aydınlatmak, mevcut ihtilafların giderilmesi ve geleceğe daha iyi hazırlanılmasına katkı sağlayacaktır. Türkiye'de hakkında yeterince çalışma yapılmamış bir konu olması sebebiyle, Hz. Osman dönemi hadiselerinin nedenlerini ve sonuçlarını ortaya koymaya çalıştığımız araştırmanın bu konuda çalışacaklar için yardımcı olmasını temenni ediyoruz.

Böyle bir çalışmanın hazırlanmasında katkılarını esirgemeyen değerli danışmanım, hocam Prof. Dr. Nesimi YAZICI'ya, beni böyle bir konuda çalışmaya teşvik eden ve çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Sabri HİZMELİ'ye, kaynakların temininde ve müsveddelerin okunması konusunda yardımlarını gördüğüm hocalarım Prof. Dr. İrfan AYCAN, Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM, Doç. Dr. Nahide BOZKURT ve Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN ile çalışmamda emeği bulunan herkese teşekkürü ifa edilmesi gereken bir borç olarak telakki ediyorum.

Murat Akarsu

Ankara, 2001

GİRİŞ

1-Araştırmanın Önemi ve Kapsamı

Hz. Osman'ın katledilmesi (35/656) ile başlayan ve Emevîler Devletinin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyân'ın halife olmasına (40/661) kadar devam eden devre, İslâm Tarihinin en karışık ve de en karanlık dönemidir. Bu dönemin öncesindeki Hz. Osman'ın halifeliği ise, İslâm Tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Bu noktanın gerisinde, refah ve mutluluk bulunurken; ilerisinde de hüznün, gözyaşı ve acı bulunmaktadır. Bu iki tablonun oluşumundaki payın tümü de Müslümanlara aittir. Bu nedenle tarihçiler, dönemin iç karartıcı ve acı dolu sayfalarını zaman zaman görmemezlikten gelmişler, zaman zaman da ortaya çıkan tablonun ressamının başkaları olduğu yolunda bilgiler sunmuşlar, böylece İslâm Tarihi'nin bu dönemi devamlı olarak karanlıkta kalmaya mahkum edilmiştir. Tarihin tam olarak yansıtılamaması nedeniyle de karşılaşılan problemlere çözüm bulunmakta zorlanılmış ve de sorunların büyümesine engel olunamamış, günümüze kadar süregelen ihtilafların ve fikir ayrılıklarının ortaya çıkmasına seyirci kalmıştır.

Hz. Osman, İslâm Tarihi'nde üzerinde çok yorumların yapıldığı ve döneminde meydana gelen olaylar nedeniyle birbirinden farklı, hatta birbiriyle çelişkili rivayetlerin aktarıldığı en fazla halife olma özelliğine sahiptir. Bu özellik, ideolojik açıdan farklı anlayışları da beraberinde getirmiştir. Bunun en önemli nedeni, tarihçilerin ona ve diğer sahabeye atfettikleri kutsallık anlayışı içerisinde bu döneme ait bilgileri doğru bir şekilde kaydedip aktaramamalarıdır. Bu açıdan bakıldığında, Hz. Osman ve halifeliği, İslâm Tarihi'nin diğer dönemlerinden farklı bir yöntemle yorumlanmış ve bu çerçevede adeta suya-sabuna dokunmadan bu devire ilişkin bilgiler, günümüze aktarılmıştır. Fakat bu hatalı tarz sadece geçmişte kalmamış, günümüzde de geçerli bir hale getirilerek, bir yandan Müslümanların gerçek tarihlerini öğrenmelerine engel olunmuş, diğer yandan da bilim ve kültür tarihi objektif olarak ortaya konamamıştır. Bunun sonucunda olaylar ve kişilerle ilgili bilgiler, ancak menkıbe türünden veya mevzu rivayetler çerçevesinde aktarılarak, insanların geçmişten ders çıkarmasının da önüne geçilmiştir.

Halbuki tarihî olaylar gerçek yönleriyle aktarılması durumunda, hem geçmişin muhasebesi yapılarak geleceğin daha iyi olması için çaba sarfedilecek, hem de geçmişin dolayısıyla medeniyetin ve kültürün bir parçası olan tarihin objektif olarak yazılarak bilime hizmet edilmiş olacaktır. Geçmiş sorgulamadan bugünü kavramamız, bugünü kavramadan da geleceğe ilişkin bir şey yapmamız mümkün değildir. Bu nedenle, Müslümanlar arasında meydana gelen siyasî ve sosyal olayların sebebini bulmak, İslâmın daha iyi anlaşılmasına zemin oluşturacaktır.¹ Öte yandan

¹Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, 30.

geçmişin gelişigüzel aktarılması da onun tam olarak bilineceği anlamına gelmez. Geçmiş, tüm yönleriyle doğru bir biçimde aktarıldığı takdirde doğrular bilinerek, sağlıklı değerlendirmeler yapılabilir.

İlk dönem tarihçilerinin rivayetlerinde, bugünkü modern tarih araştırma metodlarındaki esasları bulmak mümkün değildi. Bu durum, günümüzde bu dönem üzerinde çalışmak isteyenlerin işini de hayli zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla söz konusu dönem hakkındaki bilgileri günümüze aktarabilmek, adeta karanlık denizlerden bir inci veya yakût çıkarmaya çalışmaya benzemektedir.² Çünkü bu karışık döneme ilişkin, güvenirliliği tartışma konusu olan bazı bilgileri en çok aktaran İbnü'l-Esîr'in "Hz. Osman'la ilgili rivayetleri hoş görmediğimiz için kitabımıza almadık"³ şeklindeki itirafı, bu devre ilişkin bilgilerin günümüze aslına sadakatle ne kadar yansıtıldığının bir örneği olarak algılanabilir. Nitekim, ilk dönem tarihçilerinin bir kısmı genel ve objektif kriterlerden önce bağlı buldukları ekolün tarihe bakışıyla bizlere İslâm tarihini aktarmışlardır. Üstelik bu tarihçiler geçmiş döneme ait tarihi eleştirmekten çok kutsallaştırma anlayışıyla olayları anlatırken, onları ya topyekun reddetme ya da tamamen kabullenme yoluna gitmişler; böylece tarihi aktarırken tarafsızlık ilkesini gözardı ederek taraf olmuşlardır. Bu farklı tarih anlayışları bugüne kadar varlıklarını sürdürerek, biri neredeyse herşeyi dokunulmaz kılan bir anlayışı temsil ederken, öteki de herşeye şüpheyle bakıp onu reddeden bir anlayışın temsilcisi haline gelmiştir. Geçmiş tarihçiler bu tip yarguları, yani içinde buldukları özel nedenler dolayısıyla veya bağlı bulunduğu hizibin baskısıyla olayları bizlere yansıtırken kendi düşüncelerine uygun olanları almış, diğerlerini ise atmamakla iktifa etmişlerdir. Bunun daha da kötüsü, kimi tarihçiler bu tip rivayetlerin bazılarını peşinen kabullenip, bunları işlerine geldiği gibi kullanmışlardır.⁴ Bu durum, kendilerinden sonra gelen tarihçiler tarafından da olayların farklı rivayetlerle aktarılmasının en önemli gerekçelerinden birini oluşturmuştur.

İslâm Tarihi'nde özel olarak rivayetlerde söz konusu tutumlar sergilenirken, genelde de sahabe'nin yaptığı faaliyetler anlatılırken onların hatalı oldukları yönlerin aktarılmamasına özen gösterilmesi, hatta bazı eksik bilgilerin yazarlar tarafından doldurulması, sahabe'nin fiillerinin sorgulanmasına neden olmuştur. Halbuki onların da birer insan oldukları, günlük hayatlarında hatta devlet yönetiminde bir takım yanlış kararlar verebilecekleri noktasından bakılabilsaydı, insanların zihinlerini meşgul eden sorulara cevap bulmaları kolaylaşmış olurdu.

Sadece İslâm tarihine ilişkin rivayetleri değil, genel tarihe ilişkin bilgileri de aktarırken son derece dikkatli davranmak gerektiği, bilimsel bir kuraldır. Çünkü Emevî devleti hakkında yazılanların pek çoğunun, onlara düşman olan Abbasîler döneminden bize intikal etmiş olduğunu⁵ gözönüne aldığımızda, buna olan gereksinim daha da artmaktadır. İslâm tarihinde birbirine girift olarak aktarılan bu rivayetler seli karşısında tarihî hakikatleri ortaya çıkarabilmek için, üzerinde

² Halil, İmaduddin, "Tarihi Kaynaklarımıza Kayıtsız Şartsız Teslim Olmamaya Çağrı", (*Tarih-Siyer, Soruşturma 4*, trc. M. Emin Özafşar, Ankara 1991), 132.

³ İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1986, III, 57.

⁴ Halil, İmaduddin, 132-133.

⁵ Halil, İmaduddin, 134.

durabileceğimiz muhkem bir yer olmamasına rağmen,⁶ tarihî olayların kısmen ideolojik kısmen de dinî sebeplerle bu şekilde rivayet edilmesi, onların tüm çıplaklığı ile ortaya çıkmasına engel olmamalıdır.

İlk dönem İslam Tarihi ile ilgili günümüze kaynaklık eden eserlerin bir çoğunda olaylar anlatılırken, kişiler vakaların önüne geçirilmiştir. Halbuki İslâm Tarihi yazılırken olayları şahısların önüne geçirmek gerekmektedir. Yani tarihi yansıtırken kişiler hakkında söylenenlerden ziyade olaylara değer verilmelidir. Çünkü tarihi, vakalar meydana getirir. Bu nedenle söz konusu olaylar hakkında bilgi veren tarihçilerin bağlı buldukları ekoller tesbit edilmeli ve eserlerin hangi amaç ve düşüncelerle yazıldıkları ortaya çıkarılması gerekmektedir ki bu durum, uydurma tarih yazanların ortaya çıkarılmasına yardımcı edecek en önemli husustur.

İslâm Tarihi'nin bugün geldiği bu noktada Müslümanların kitabı Kur'an'ın, tarihin öğrenilmesini ve bundan ders çıkarılmasını öğütlediğini belirtmek yerinde olacaktır.⁷ Hem beşerî açıdan da tarih iyi bir hayata hizmet etmek için vardır. Çünkü alacağımız ibretler ve dersler oranında tarih görevini yerine getirir. Ancak yapılan bütün çalışmalara rağmen, İslâm toplumunun kendi tarihî tecrübelerinden ders almadığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim aynı acılar ve hüznler devam etmekte, Müslümanlar dünyanın her köşesinde ızdırap içinde yaşamaktadırlar ki bu durum Müslümanların kendi tarihlerinden gerekli sonucu çıkaramadıklarının bir ifadesidir.

Genel olarak ilk dönem İslam Tarihi'nin önemiyle ilgili bu değerlendirmelerden sonra, özel olarak araştırmamızla ilgili birkaç hususun üzerinde durmakla konunun öneminin anlaşılmasına daha iyi yardım edeceğimizi umuyoruz. Hz. Osman dönemi olaylarının aktarılmasında, daha önce de belirttiğimiz gibi bu dönemi anlatan tarihçilerinin subjektif olmaları, içerisinde buldukları ortamdan kaynaklanmaktadır. Aslında İslâm Tarihçilerinin her türlü baskıdan uzak ve objektif bir biçimde bu dönemi bize yansıtmaları gerekmektedir. Bu tam olarak yapılamadığı içindir ki, bu döneme ait rivayetleri farklı biçimde aktaranların güvenirliliği konusunda şüpheye düşülmektedir. Şayet onlar içerisinde buldukları şartları objektif olarak sunabilselerdi, bugün ne bu döneme ilişkin bilgilere ne de bu dönemi bizlere aktaran tarihçilere karşı şüpheler oluşacaktı.

İşte bu noktadan hareketle araştırmamızı yaparken dikkat edeceğimiz en önemli nokta, Hz. Osman dönemi olaylarını ne şekilde rivayet edilirse edilsin farklı bakış açılarını ele alarak, tarihçilerin veya ravilerin eğilimlerine de dikkat ederek ortaya koymak olacaktır. Dünü öğrenmeden bugüne ışık tutmanın mümkün olmadığı bir gerçektir. Müslümanların içinde buldukları dinî, sosyal ve ekonomik sorunlar, onların geçmişin tecrübelerinden yararlanamadıklarının da bir göstergesidir. İslâm Tarihi'nin bir geçiş dönemini ifade eden Hz. Osman dönemini biz tarihin bu döneminin yeteri kadar incelenemediğinden yola çıkarak araştırmayı amaç edindik. Çünkü, iç entrikaların ve yakınların bile birbirlerini arkadan vurdukları bir dönem olan Hz. Osman'ın

⁶ Halil, İmaduddin, 132.

⁷ A'raf, 7/176; Müt'imin, 40/178; Taha, 20/99; Hüd, 11/100-103; Ahzab 33/62; Fatır, 35/13; İsrâ 17/77; Fetih, 48/23; Yunus, 12/57.

halifeliği, sadece bu dönemde Müslümanların iç kargaşaya sürüklenmesi ile kalmamış, daha sonraki dönemlere de silinmesi mümkün olmayan izler taşımıştır.

Çalışmamızı yaparken Hz. Osman ve halifeliği konusunu mümkün olduğunca objektif olarak ortaya koymaya çalıştık. Bugüne kadar İslâm Tarihi'nin bu dönemine ilişkin yapılan çalışmalarda, bu konu birbirinden kopuk rivayetler ile ele alınarak incelenmeğe çalışılmıştır. Ancak yapılan bunca çalışmaya rağmen, Hz. Osman ve halifeliği döneminin genel yapısı, tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Bunun en önemli sebebi de yukarıda belirttiğimiz gibi onun dönemine ilişkin günümüze aktarılan bilgilerin girift ve içinden çıkılmaz bir halde olmasından kaynaklanmaktadır.

Aslında Arap ve Batı dünyasında bu konuda çoğu geçmişin tekrarından ibaret olan bir takım çalışmalar yapılmıştır. Ancak Türkiye'deki durum bundan çok farklıdır. Bu konuda ülkemizde yapılan çalışmalara baktığımızda, Hz. Osman dönemiyle ilgili yayımlanan eserlerin genelde ilk kaynaklardan Türkçeye tercüme ya da yabancı yazarların çalışmalarının bir kopyası olduğu görülmektedir. Üstelik bu konuya ilgi duyanlara gerçek manada bilgi vermesi mümkün olmayan bu eserlerin, bir çoğu uzman olmayanlar tarafından kaleme alınmış olması konunun öteki eksik yönünü oluşturmaktadır. Çünkü geçmişin tarihçilerinin yaşadıkları çağın doğurduğu baskılardan ve kısıtlı bilimsel ve metodolojik imkanlarla yazdıkları ve günümüze aktardıkları tarih, bugün bile aynıyla hala sunulmaya devam etmektedir. Bundaki en büyük sorumluluk da tarihçilere aittir. Eğer tarihçiler geçmişi, sorgulayarak bugüne aktarmış olsalardı, bugün Hz. Osman dönemi fetih hareketlerinin kronolojisi gibi sınırlı bir bilgiye değil, fetihlerin içeriği hakkında da bilgi sahibi olacağımıza kuşku yoktu.

Hakkında oldukça fazla bilgi bulma imkanına sahip olduğumuz üçüncü halife Hz. Osman hakkındaki rivayetlerin bugüne kadar doğru dürüst incelenerek okuyucuya sunulamamış olması, bizi bu yönde çalışmaya sevk eden amillerin başında gelmiştir. Amacımız, Hz. Osman'ın tüm hayatının inceleyerek onun hilâfet yıllarına ilişkin verilerin daha iyi değerlendirilmesini sağlamaktır. Böylece onun hilâfetine ilişkin bilgilerin de daha iyi bir şekilde yorumlanabileceğini düşünüyoruz. Aslında araştırmamızın konusu "Hz. Osman'ın Hilâfeti" idi. Ancak konunun bir bütünlük arzemesi bakımından, daha önce yapmış olduğumuz "Hilâfetine Kadar Hz. Osman" adlı çalışmamızı bir takım değişiklikler yaparak araştırmamıza dahil ettik. Hz. Osman konusyla ilgili bir takım araştırmalar yapılmıştır. Ancak bunlar genelde onun döneminde bazı kişi ve olayları merkez alan çalışmalardır.⁸

Böylesine bir konuyu araştırırken iki yol takip etmek gerekiyordu: Birincisi, bugüne kadar yazılanlar ışığında onun icraatlarını gözler önüne sermek; ikincisi de sadece bu döneme ait kaynaklarla yetinerek durumu arz etmek. Ancak her iki metod da bizim için yeterli olmayacaktı. Çünkü ilk kaynaklarda aktarılan malzemenin günümüze kadar hangi oranda korunduğunun tesbiti kadar, bu rivayetlerdeki bağlantı noktalarının tesbit edilmesi de o oranda zor olmaktadır. Bu

nedenle, sözünü ettiğimiz malzemeyi tarihi kriterleri gözönüne alarak değerlendirmek gerekiyordu. Bu nedenle biz çalışmamızda kaynaklarımızın verdiği bilgileri, tarihi kriterleri gözönüne alarak ortaya koymaya gayret ettik.

Çalışmamız üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Hz. Osman'ın hilâfeti öncesi hayatını inceledik. Bu bölümde Hz. Osman'ın ailesi ve gençliğinden başlayarak, evlilikleri ve Müslüman oluşuyla ilgili bilgilere yer verdik. Müslüman olmasından sonraki karşılaştığı güçlükler, Medine'ye hicreti ve Medine'de yaptığı faaliyetleri anlattık. Daha sonra da onun ilk iki halife dönemindeki faaliyetleri ile şahsiyeti konusuna yer verdik. Hadis ve tarih kaynaklarında Hz. Osman ile ilgili yer alan hadis ve haberleri konu aldığımız "Rivayetlerde Hz. Osman" konusunda sonra da, onun halife seçildiği Şûrâ olayını tüm yönleriyle irdelemeye çalıştık.

İkinci bölümde, Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde meydana gelen siyasi, ekonomik ve sosyal yapı ile fetih hareketlerini değerlendirdik. Bu bölümde Hz. Osman'ın halifeliği döneminde yapılan idarî bazı uygulamalar ile fetih hareketlerini aldık. Bunun akabinde bu dönemdeki ekonomik yapı hakkında bilgiler verdik.

Üçüncü ve son bölümde ise Hz. Osman'ın öldürülmesi olayını konu edindik. Bu bölümde, Hz. Osman'ın öldürülmesine neden olan olayları ekonomik ve sosyal olaylar olarak iki kısma ayırarak, halifenin öldürülmesinde bu sebeplerin ne kadar etkili olduklarını izaha çalıştık. Hz. Osman'ın kuşatılması ve öldürülmesi ile son bulan bu bölümü, defni ve onun öldürülmesinin ardından ortaya çıkan hadiseler hakkında kısaca bilgi vererek tamamladık. Çalışmamızı Sonuç ile bitirirken, araştırmamızda kullandığımız tüm kaynakları Bibliyografya'da verdik.

Burada dipnotlarının verilmesi ile ilgili bir hususa değinmek yerinde olacaktır. Araştırmamızın kaynaklarını tanıtırken belirtilen eserlerin isimlerini tam olarak verdik. Bir müellifin bir tek eseri kullandığımız durumlarda, ilk geçtiği yerde tam olarak verirken, daha sonraki atıflarda sadece müellifin meşhur ismini vermekle yetindik. Bunun yanında, araştırmanın kaynakları kısmında belirtilmeyen bir eseri veya makalenin künyesini de, ilk geçtiği yerde tam olarak zikrettik.

2-Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda kullandığımız ana kaynaklara geçmeden önce bir hususu belirtmemiz yerinde olacaktır. Hz. Osman dönemi önemli bir dönüm noktası olması itibarıyla hakkında oldukça fazla kaynak bulunabilen bir konudur. Bu nedenle kaynak sıkıntısı çekmedik. Eserler arasında bir ayrıma da gitmeyerek ulaşabildiğimiz tüm kaynakları gözden geçirmeye gayret ettik.

İslâm öncesinden hilâfetin sonuna kadar yaklaşık seksen iki yıllık dönemde Hz. Osman'ı konu alan araştırmamızda özellikle Ensâb, Tabakât, Siyer ve Megâzî, Genel Tarihler, Emvâl, Haraç, Şehir Tarihleri, Edebiyat, Kültür ve Medeniyet kitaplarıyla, hadis ve fıkıh kaynaklarıyla bazı biyografi kitaplarını kullandık.

⁸ bkz. Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Emevî İdarecileri*, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), U.Ü. Sos. Bil. Enst., Bursa 1995.

Hız. Osman'ın hilâfetine kadarki hayatını konu alan ilk bölümde Siyer ve Megâzi'ye dair eserler ile genel İslâm Tarihi kitapları da araştırmamızda sıkça kullandığımız kaynaklar arasındadır. Bunlardan İbn İshâk'ın (151/768) *Sîre'si*⁹, Hız. Osman konusundaki ilk bilgileri bize aktarması açısından önemli bir yer işgal eder. İbn İshâk'ın rivayetlerine dayanarak ondan daha geniş bir eser yazan İbn Hişam'ın (218/833) *Sîretü'n-Nebeviyye'si*¹⁰ ise Hız. Osman'ın İslâm'a girişi ve Habeşistan'a hicreti konusunda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bunların yanında İbn Seyyidu'n-Nâs'ın (734/1334) *Uyûnu'l-Eser'i*¹¹ Vâkidî'nin (207/822) *Kitâbu'l-Megâzi*¹² adlı eseri ve Zührî'nin (124/471) *Meğazi*¹³ adlı eserinden Hız. Osman'ın Hız. Peygamber (s.a.v.)'in gazalarındaki rolü konusunda faydalandık.

Öte yandan Tabakât, Terâcim ve Neseb kitapları da araştırmamızın genelinde çok sık olarak kullandığımız eserlerdendir. Bu kaynaklar arasında verdiği bilgilerde okuyucuda şüpheler oluşturmayan İbn Sa'd'ın (230/844) *Tabakât*'ında¹⁴ Hız. Osman'ın biyografisiyle ilgili bölümünden ve kısa olmasına rağmen onun dönemine özellikle öldürülmesiyle ilişkin verdiği diğer bilgileri sıkça kullandık. Zübeyrî'nin (236/850) *Kitâbu Nesebi Kureys'i*¹⁵ ise gerek Ümeyyeoğulları gerekse Hız. Osman ve ailesi hakkında geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Zikredilen bu son kaynağı Hız. Osman'ın evliliği ve çocukları konusunda fazlaca kullandık. Zübeyr b. Bekkâr'ın (256/869) *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*,¹⁶ İbn Kuteybe'nin (276/889) *Kitabu'l Maârif*¹⁷ ve İbn Hazm'ın (456/1064) *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*'ından da¹⁸ Hız. Osman'ın şahsiyeti ve yine aynı şekilde nesebi ve çocukları ilgili verdikleri bilgilerinden yararlandık. Belâzurî'nin (279/892) *Ensâbu'l-Eşraf*¹⁹ ise Hız. Osman dönemi ile ilgili geniş bilgiler sunan başka bir kaynaktır. Bu eser her ne kadar tabakat kitabı olarak görünse de V. Kısımdan, bu döneme özellikle de halifenin öldürülme sürecine ilişkin geniş bilgiler alma imkanına sahip olduk. Sedûsî'nin (195/810) *Kitâbu Hazfin min Nesebi Kureys'i*,²⁰ Semânî'nin (562/1166) *el-Ensâb*,²¹ İbn Kudâme' nin (620/1223) *et-Tebyîn fi Ensâbi'l- Kureşiyîn*²² adlı neseb konusunda bilgi veren eserlerin konumuzla ilgili olan bölümlerine başvurmayı da ihmal etmedik.

⁹ İbn İshak, *Sire*, thk. *Muhammed Hamidullah*, Konya 1981.

¹⁰ İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, thk. Mustafa es-Sakka ve Ark. , Beyrut trz.

¹¹ İbn Seyyidu'n-Nâs, *Uyûnu'l-Eser fi-Funûnu'l-Megâzi ve 'ş-Şemâili ve 's-Siyer*, I-II, Beyrut 1996.

¹² Vakidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Megâzi*, I-III, thk Marsden Jones, Beyrut 1989.

¹³ Zührî, *el-Megâzi*, thk. Süheyl Zekkar, Dimeşk 1981.

¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Beyrut trz.

¹⁵ Zübeyrî, *Kitabu Nesebi Kureys*, thk. E. Levi Provencal, Kahire 1982.

¹⁶ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muveffekiyyât*, Beyrut 1981.

¹⁷ İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Maarif*, trc. Hasan Ege, İstanbul trz.

¹⁸ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. A. Muhammed Hârûn, Kahire 1962.

¹⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, thk. Muhammed Hamidullah, Mısır 1959.

Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, Muhammed Bâkır el-Mahmudî, Beyrut trz.

Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, IV/I, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1979.

Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, V, thk. S. D. F. Goiten, Jerusalem 1936.

²⁰ Sedûsî, Müerric b.Ömer, *Kitâbu Hazfin min Nesebi Kureys*, Selahaddun el-Müneccid, Beyrut 1996.

²¹ Semânî, Ebû Sa'd Abdülkerim Muhammed , *el-Ensâb*, I-V, thk. Abdullah Ömer el-Barudî, Beyrut 1988.

²² İbn Kudâme, Ebû Abdullah, *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureşiyîn*, thk Muhammed Nâif ed-Düleymî, Beyrut 1988.

Bu eserler arasında Hz. Osman'ın hayatı ve Müslüman oluşu konusunda diğer kaynaklardan farklı rivayetler aktaran İbnü'l-Esîr'in (630/1232) *Üsdu'l-Gâbe'si*²³ ile İbn Hacer'in (852/1448) *el-İsâbe'si*²⁴ faydalandığımız diğer önemli kaynaklardandır. Özellikle bu sonuncu eser, Hz. Osman'ın Müslüman olması konusunda güvenilir bilgiler vermektedir. Ayrıca Halife²⁵ (240/854), İbn Habib²⁶ (245/859), İbn Hazm²⁷ (456/1064), ve Zehebî'nin²⁸ (748/1347) kişilerin hayatlarını ve değişik yönlerini ele alan eserlerini de araştırmamızda kullandık.

Genel tarih kaynakları arasında Halife b. Hayyat'ın (240/852) *Tarih'i*²⁹ Hz. Osman dönemiyle ilgili bilgilerin özenle seçilmiş olarak verildiği bir eserdir. Yazarın tarihlere göre olayları aktardığı eser, Hz. Osman dönemiyle alakalı güvenilir bilgilerin bulunması açısından dikkati çekmektedir. Taberî'nin (310/922) *Tarih*³⁰ adlı meşhur eseri, İslam Tarihi'nin ilk dönemine ilişkin bir çok bilginin yer aldığı bir kaynaktır. Taberî'nin eserine aldığı bilgilerin bazılarının birbiriyle çelişkili olması nedeniyle, eseri sık kullanmamıza rağmen bilgileri özenle seçmeye dikkat ettik. İbnü'l-Cevzî'nin (597/1200) *el-Muntazam*'i,³¹ ve Taberî'nin kopyası durumundaki İbnü'l-Esîr'in (630/1233) *el-Kâmil*'i³², İbn Kesîr'in (774/1332) *el-Bidâye'si*³³ ve Fesevî'nin (277/890) *Kitabu'l-Ma'rife'si*³⁴ ile Yakûbî'nin (294/897) *Tarih'i*³⁵ ve *Müşakeletü'n-Nâs*³⁶, adlı küçük hacimli çalışması araştırmamızın her bölümünde başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Bunlar arasında Fesevî'nin eseri, her ne kadar H.135/M.752'den itibaren ortaya çıkan olayları vermese de, daha öncesinde Hz. Peygamber ve Hulafâi Raşidîn ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bunların yanı sıra Mes'ûdî'nin (346/957) *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*³⁷, adlı eseri Hz. Osman dönemine ilişkin diğer kaynaklarda bulunmayan bilgileri ihtiva etmektedir. Mes'ûdî özellikle, Halife Osman'ın kendilerine ikta ve ödül verdiği kimseleri sayarken bu bölümün uzun olmasına rağmen kısaca verdiğini belirtmesi, bu dönemle ilgili bizim yaptığımız değerlendirmeleri destekleyici mahiyettedir. Makdisî'nin (375/985), *el-Bed' ve't-Tarih*'i³⁸ ve Nüveyri'nin (733/1332) *Nihâyetü'l-*

²³ İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, I-III, Kahire 1280.

²⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, I-VII, Beyrut trz.

²⁵ Halife b. Hayyat, *Kitabu't-Tabakât*, Bağdat 1967.

²⁶ İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, Beyrut trz.

²⁷ İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sireve Hamse-i Resâil'l-Uhrâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut trz.

²⁸ Zehebî, *Siyeru Alemi'n-Nübela*, Şuayb Arnâvât, I-XXV, Beyrut 1988.

²⁹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985.

³⁰ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, I-X, Kahire trz.

³¹ İbnü'l-Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi-Tevârihi'l-Ulûm ve'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-XII, thk. Süheyl zekkar, Beyrut 1995.

³² İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XII, trc. Ahmet Ağrakça, İstanbul 1991.

³³ İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-VII, trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1994.

³⁴ Fesevî, Ebû Yusuf Yâkub b. Süfyan, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Tarih*, I-III, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Beyrut 1981.

³⁵ Yakûbî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Vâzih, *Tarihu'l-Yakûbî*, I-II, Beyrut trz.

³⁶ Yakûbî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Vâzih, *Müşakeletü'n-Nâs li Zemânihim ve mâ Yuğlebu aleyhim fi Külli Asrın*, Muhammed Kemâleddun İzzuddîn, (Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye Dergisinin XXVI. Sayısının I. Cildinde Neşredildi.) Kahire 1980.

³⁷ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, thk. Kasım eş-Şemali er-Rufâî, Beyrut 1981.

³⁸ Makdisî Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl, *el-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, thk. C. Huart, Paris 1899-1916.

Ereb fi Funûnu'l-Edeb'i³⁹, genel alanda yaralandığımız eserler arasındadır. Hz. Osman dönemiyle ilgili diğer kaynaklardan farklı olarak ayrıntılı bilgiler veren söz konusu son eserde, bu dönemde yapılan fetihler hakkında düzenli ve ayrıntılı bilgiler bulduk. Zehebî'nin (748/1347) *Tarihul-İslâm*⁴⁰ adlı geniş hacimli eseri ise tıpkı Taberî ve İbnü'l-Esîr'e benzer şekilde olayları konu edinmiştir. Ancak Zehebî, her yılın sonuna o yılda olan önemli olaylar ve vefat edenlerle ilgili bilgiler eklemesi bakımından da diğerlerinden ayrılmıştır.

Futuhât kitapları arasında ilk akla gelen şüphesiz Vâkidî'nin (207/822) *Futûhu's-Şam*⁴¹ıdır. Bunun ardından İbn A'sem'in (314/926) *el-Futûh*⁴² adlı eseri çalışmamız açısından oldukça fazla bilgi bulduğumuz bir kaynaktır. Yazarının objektif olmadığı yönündeki eleştiriler dolayısıyla, rivayetlerini ihtiyatlı kullandığımız eserin özellikle Hz. Osman dönemindeki fetihler konusundaki aktardığı bilgilerinden yararlandık. İbn Abdi'l-Hakem'in (257/870) *Futûhu Mısır ve Ahbâruhá*⁴³ adlı Mısır'ın fethinden başlayarak bu bölgede meydana gelen olayları yerleri ve kültürel hadiseleri anlatan çok yönlü eserini, Hz. Osman dönemi önemli vilayetlerinden olan Mısır'daki faaliyetlerde ve bu eyalete bağlı olarak yapılan fetihler konusunda kullandık. Yine bu bağlamda Makrizî'nin (869/1441), *Hıtat*⁴⁴ adlı Mısır'ın fethinden başlayarak Memlûklüler'in sonuna kadar bu bölgenin tarihi, coğrafi, sosyal ve ekonomik hayatı hakkında bilgi veren eseri, bu bölgedeki ekonomik gelir ile fetihler konusunda başvurduğumuz diğer bir kaynaktır.

Hz. Osman dönemindeki fethedilen yerler hakkında bilgi veren Yâkût el-Hamevî'nin (626/1229) *Mu'cemu'l-Buldân*⁴⁵ adlı eseri ile, Himyerî'nin (749/1348), *Kitâbu er-Ravdu'l-Mi'târ*'ı da⁴⁶ çalışmamız sırasında sık sık kullandığımız coğrafya kitapları arasındadır.

Araştırmamızda Hz. Osman'ın hadis edebiyatındaki yeri ve onun hakkındaki hadisleri incelemeyi de ihmal etmedik. Bu konu da Ahmed b. Hanbel'in⁴⁷ (241/855) Dârimî'nin⁴⁸ (255/859), Buharî'nin⁴⁹ (256/869), Müslim'in⁵⁰ (261/874), Ebû Davud'un⁵¹ (275/878), İbn Mâce⁵² (275/888)

³⁹ Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnu'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1975.

⁴⁰ Zehebî, *Tarihul-İslâm Vefayâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, III, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut 1990-97.

⁴¹ Vakidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Futûhu's-Şam*, I-II, Beyrut, trz.

⁴² İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Futûh*, I-VIII, Beyrut trz.

⁴³ İbn Abdi'l-Hakem, Ebu'l-Kâsum Abdurrahman, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhá*, thk. Charles E. Torrey, Leiden 1920.

⁴⁴ Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Ali, *Kitâbu'l-Hıtat*, I-IV, Mısır 1324/1906.

⁴⁵ el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebî Abdullah Yâkûb, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1979.

⁴⁶ Himyerî, Muhammed Abdu'l-Mun'im, *Kitâbu er-Ravdu'l-Mi'târ fi- Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1980.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah, *Müsned*, I-V, İstanbul 1982.

⁴⁸ Dârimî, Muhammed b. Abdullah el-Şiblî, *Sünen*, İstanbul 1981.

⁴⁹ Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim, *Sahihü'l-Buharî*, I-VIII, İstanbul 1981.

⁵⁰ Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccac, *el-Câmiu's-Sahih*, I-III, thk Muhammed Kurat Abdulbâkî, İstanbul 1981, trc. Mehmet Sofuoğlu, I-VIII, İstanbul 1970.

⁵¹ Ebû Davud, Süleyman b. Eşas, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1981.

⁵² İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, I-II, İstanbul 1981.

ve Tirmizî (279/892)⁵³ ile Neseî'nin⁵⁴ (303/915), eserlerinden, Hz. Osman hakkında hadislerin ortaya konulması konusunda istifade ettik.

Câhız'ın (255/868) *el-Osmaniyye*,⁵⁵ *el-Beyân ve't-Tebyîn*⁵⁶ ile *el-Bursân ve'l-Uryân*'i ile İbn Kuteybe'nin (276/889) *Uyûnu'l-Ahbar*'i,⁵⁷ Yâkut el-Hamevî'nin (626/1229) *Mu'cemu'l-Udebâ*'sı,⁵⁸ İbn Abdirabbih'in⁵⁹ (327/939), Müberred'in⁶⁰ (285/898), Kalkaşandî'nin⁶¹ (821/1418) edebiyat ağırlıklı eserlerinde de Hz. Osman'la ilgili bölümlere rastlanılmaktadır. Câhız'ın hilâfet konusundaki tutumu ile Hz. Osman konusundaki görüşleri diğer kaynaklara göre farklılık arz etmektedir.

İbnü'l-Arâbî'nin (543/1148) *el-Avâsım*⁶² adlı, halifelere isnad edilen eleştirilere karşı yazmış olduğu eseri, Hz. Osman'ın öldürülmesine neden olan olaylar ile halifeye yapılan suçlamalara karşı verilen cevapların yer aldığı ilginç kaynaktır. Yazar eserde, Hz. Osman'a yapılan suçlamaları tek tek sıralayarak, bunlara bazen bu konudaki şüpheli rivayetlerle, bazen de kendisinin ileri sürdüğü delillerle cevap vermeye çalışır. Eser bu üslubü bakımından bir takım eksiklikler taşısa da, bazı bilgilerin delillendirilmesi sırasında faydalandığımız kaynaklar arasında gelmektedir.

Yazdığı kitabı sadece halifeler dönemi olaylarına tahsis eden Suyutî'nin (911/1505) *Tarihu'l-Hulefâ*'sını⁶³ ise, kendisinden önceki kaynakların, özellikle Taberî ve İbnü'l-Esîr'e büyük oranda benzemesi, hatta rivayetlerin büyük kısmını aynı ravilerden aktarması nedeniyle, söz konusu kaynaklardan aldığımız bilgileri karşılaştırmada kullandık. Bunun yanı sıra, Hz. Osman dönemin de ortaya çıkan iç karışıklıklar ile sonraki gelişen olayları konu olan Seyf b. Ömer'e (200/815) nispet edilen ve onun diğer kaynaklardaki rivayetlerinden oluşturulan *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*⁶⁴ adlı eseri de, Seyf'in Taberî'de ve diğer kaynaklardaki rivayetlerini değerlendirirken sık sık başvurduk.

Kültür ve medeniyet hayatı hakkında bilgi veren eserler ise, çalışmamızda bu dönemin her yönüyle alaklı bilgilerin alınmasında kullandığımız başlıca kaynaklardandır. Bunlar arasında İbn Düreyd'in (321/933) *el-İştikâk*'i⁶⁵ Cahşiyârî'nin (331/992) Hz. Osman dönemindeki idari görevliler hakkında bilgi veren *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'i⁶⁶ ile yine aynı konuyla bağlantılı Kindî'nin

⁵³ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1981.

⁵⁴ Neseî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, I-VII, İstanbul 1981.

⁵⁵ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Osmaniyye*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mısır 1955.

⁵⁶ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, thk. A. Muhammed Harun, Kahire 1948-49.

⁵⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Anbâr*, I-II, thk. Yusuf Ali Taviil, Beyrut 1986.

⁵⁸ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ ve İrşâdu'l-Erîb ila Nihâyetü'l-Edîb*, I-IV, Beyrut 1991.

⁵⁹ İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferîd*, I-VI, thk. A. Emin, A. ez-Zeyn, İ. el-Ebyârî, Kahire 1969, 1984.

⁶⁰ Müberred. Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edep*, IV, thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Beyrut 1993.

⁶¹ Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-Âşa fi'l-Sanaati'l-İnşâ*, I-XV, Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Beyrut 1981.

⁶² İbnü'l-Arâbî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, thk. Muhiddin el-Hatîb, Kahire trz.

⁶³ Suyutî, Celaluddin İbrahim, *Tarihu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1988.

⁶⁴ Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*, tasnif, Ahmed Ratîb Arnuş, Beyrut 1972.

⁶⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *el-İştikâk*, thk. Abdüsselam M. Harun, Bağdat 1979.

⁶⁶ Cahşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafiz Şelebî, Mısır 1980.

(350/961) *Kitābu'l Vulāt ve'l-Kudāt*⁶⁷ adlı eserlerine de başvurduk. Bunlardan sonuncusu olan Kindî'nin eseri, diğer bilgilere ek olarak Hz. Osman'ın öldürülme sürecine ilişkin bilgiler vermesi bakımından önemli gördüğümüzü belirtmemiz gerekmektedir.

Hz. Osman döneminde meydana gelen isyan hareketinin ana kaynağı olan ve bu dönem ekonomisi ile toprak yönetimi ve ticaret hayatıyla ilgili olarak bilgiler veren Ebû Yusuf'un (182/798) *Kitābu'l-Haraç*'i,⁶⁸ Yahya b. Adem'in (203/818) *Kitābu'l-Haraç*'i⁶⁹ Ebû Ubeyd'in (224/833) *Kitābu'l-Emvâl*'i⁷⁰ ve İbn Zenceveyh'in (251/865) *Kitābu'l-Emvâl*'i⁷¹ ile Kudâme b. Cafer'in (320/931) *el-Harac ve Sanaati'l-Kitabe*'si⁷² konu hakkında başvurduğumuz diğer eser grubudur. Bunlar arasında, özellikle Ebû Yusuf ve Ebû Ubeyd'in eserleri Hz. Osman dönemindeki toprak yönetimi, iktalar ve fethedilen yerlerle ilgili önemli bilgiler sunmaktadırlar. Bunlara ek olarak bu kaynaklar arasında sayamayacağımız ancak konuyla ilgili olarak Ürdün'de yapılan bir çalışma olan İbrahim Muhammed'in *es-Siyasetü'l-Mâliye li-Osman b. Affan*⁷³ adlı eseri Hz. Osman dönemi hakkında kaynaklarda verilen bilgilerin genel olarak tekrarı niteliğinde olmakla beraber, bazı rivayetlerin detayına girmesi bakımından önemli gördüğümüzü belirtmek isteriz.

Kıymetli bir şehir tarihi eseri olan, İbn Şebbe'nin (262/876) *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*'si⁷⁴ ise Hz. Osman dönemi ile ilgili bir çok rivayetin, farklı raviler tarafından aktarıldığı önemli bir kaynaktır. Hz. Osman konusunda özel bir bölümün bulunduğu bu eser, farklı ravilerden gelen bilgilerin birbirine aykırı olmasıyla da göze batmaktadır. Bu eserler arasında Bağdadî'nin (463/1071) *Tarihu'l-Bağdat*'i,⁷⁵ Ezrâkî'nin (223/837) *Ahbâru Mekke*'si⁷⁶ de çalışmamızda zaman zaman başvurduğumuz diğer şehir tarihleridir. Şehir tarihleri arasında yine çağdaş iki eseri daha söz konusu etmemiz gerekmektedir. Bunlardan biri Salih Ahmed Ali'nin *Hitatu'l-Basra ve Mintikatuhâ*⁷⁷ adlı eseridir. Eser, Hz. Osman döneminde ikinci önemli şehir olan Basra'nın tarihî, coğrafi, sosyal ve ekonomik hayatına ilişkin önemli bilgiler verir. Basra ve burada meydana çıkan olayları anlatırken söz konusu esere başvurduk. Bu grup eserden ikincisi de Massignon'nun *Hitatu'l-Kûfe*⁷⁸ adlı küçük çaplı çalışmasıdır. Hz. Osman döneminde Kûfe olaylarıyla ilgili bilgilerde kullandığımız eser, aynı zamanda bu bölgedeki toprak yönetimi ile ilgili uygulamalarda kullandığımız bir çalışmadır.

⁶⁷ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, *Kitābu'l Vulāt ve'l-Kudāt*, Edit. Rhuvon Guest, Beyrut 1908.

⁶⁸ Ebû Yusuf, Yâkub b. İbrahim, *Kitābu'l-Harac*, trc. Ali Özek, İstanbul 1973.

⁶⁹ Yahya b. Adem, *Kitābu'l-Haraç*, thk.A. Muhammed Şakir, Kahire 1347/1928.

⁷⁰ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Kitābu'l-Emvâl*, trc.Cemaladdin Sayık, İstanbul 1981.

⁷¹ İbn Zenceveyh, Humejd, *Kitābu'l-Emvâl*, I-III, thk. Şakir Zeyb Feyyaz, Riyad 1986.

⁷² Kudâme b. Cafer, *el-Haraç ve Sanaati'l-Kitabe*, thk. M. Hüseyin ez-Zübeydî, Bağdat 1981.

⁷³ İbrahim Muhammed, *Kutub es-Siyasetü'l-Mâliye li-Osman b. Affan*, Kahire 1986.

⁷⁴ İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, I-IV, thk. Muhammed Şeltut, Cidde, 1393/1973.

⁷⁵ el-Bağdadî, *Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatib*, *Tarihu'l-Bağdat ve Medinetü's-Selâm*, Beyrut, trz.

⁷⁶ Ezrâkî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke*, I-II, thk. Rüşdü Salih Melhâs, Mekke 1983.

⁷⁷ Salih Ahmed Ali, *Hitatu'l-Basra ve Mintikatuhâ*, Bağdat 1986 .

⁷⁸ Massignon, Lois F., *Hitatu'l-Kûfe*, thk. Kâmil Selman el-Ceberî, Bağdat 1979.

Öte yandan araştırma konumuz hakkında başlı başına müstakil eserler de bulunmaktadır. Bunlar arasında İbn Ebî Bekr'in (741/1340) *et-Temhîd ve'l-Beyân fi Makteli eş-Şehîd Osman*⁷⁹ adlı eseri bu alanda yapılan çalışmalardan ilkidir. Eser, Hz. Osman hakkındaki bilgileri ayıklayarak toplaması ve verdiği bilgilerde tarafsız olmasıyla öne çıkmaktadır. Bu grupta zikredeceğimiz ikinci eser Taha Hüseyin tarafından kaleme alınan *el-Fitnetü'l-Kübrâ*⁸⁰ adlı kitaptır. Yazarı hakkında yapılan, tarafsız olmama tenkitleriyle beraber eser, Hz. Osman dönemi olaylarına yoğun eleştirel bir bakış açısı getirmektedir. Bu eser çağdaş bir çalışma olmasına rağmen bilgiler ve yorumları yapılırken kaynak belirtilmemiştir. Bu nedenle biz söz konusu çalışmadan kısıtlı bilgiler alabildik. Bunun yanında Muhammed Sadık Arcûn'un⁸¹, Abbas Mahmud Akkad'ın⁸², Muhammed Rıza'nın⁸³, Ahmed el-Hurûf'un⁸⁴, Muhammed Sabri Atiyye'nin⁸⁵ ve Muhammed Ravvas el-Kal'aci'nin⁸⁶ Hz. Osman'ın hayatını ve faaliyetlerini konu alan eserlerinde de önemli bilgilere rastladık.

Özel şahıslar hakkında yazılmış biyografi türünden araştırma ve inceleme eserlerinde de Hz. Osman dönemine ışık tutacak bilgiler vermektedir. Bunlar arasında Nabia Abbott'un *Hz. Muhammed ve Sevgili Eşi Aişe*⁸⁷ adıyla türkçeye tercüme edilen çalışması, Hz. Aişe'nin Hz. Osman dönemindeki konumunu gözler önüne seren önemli bir çalışmadır.

Çağdaş Batılı ve Doğulu yazarların ilk dönem İslâm Tarihi ile ilgili eserlerine, inceleme ve araştırmalarına da başvurmayı unutmadık. Bunlar arasında Amman Üniversitesi Profesörlerinden Abdu'l-Aziz ed-Dürî⁸⁸ ile Muhammed Âbid el-Câbirî'nin⁸⁹ eserleri Hz. Osman dönemi olaylarına eleştirel bakan çağdaş kaynaklardandır. Özellikle Câbirî'nin eserlerinden Hz. Osman döneminde ekonomik hayat ve isyan olaylarının gelişiminde oldukça faydalandık. Bunlara yanında geniş bir yekûn oluşturan çağdaş diğer eserler ile Hasan İbrahim Hasan⁹⁰, Mevdûdî⁹¹, Muhammed Hamidullah⁹², Welhausen⁹³, Watt⁹⁴, Sabri Hizmetli⁹⁵, İrfan Aycan⁹⁶ ve İbrahim Sarıçam⁹⁷'in kitapları ve araştırmalarından da saymak mümkündür.

⁷⁹ İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân fi-Makteli eş-Şehîd Osman*, thk. M. Yusuf Zayed, Beyrut 1964.

⁸⁰ Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, I-II, Kahire 1984.

⁸¹ Muhammed Sadık Arcûn' *el-Müftera Aleyh Osman b. Affan*, Kahire 1986.

⁸² Akkad, Abbas Mahmud, *Zü'n-Nureyn Osman b. Affan*, Kahire trz.

⁸³ Muhammed Rıza, *Osman b. Affan*, Kahire 1987.

⁸⁴ el-Hurûf, Ahmed, *Şehîdî'd-Dâr Osman b. Affan*, Amman 1997.

⁸⁵ Atiyye, Muhammed Sabri, *Vakfetü maa Zinnureyn Osman b. Affan*, Kahire 1992.

⁸⁶ Muhammed Ravvas el-Kal'aci, *Mevsuatı Fikhi Osman b. Affan*, Kahire 1989.

⁸⁷ Abbott, Nabia, *Hz. Muhammed ve Sevgili Eşi Aişe*, trc. Tuba Asrak Hasdemir, Ankara 1999.

⁸⁸ Dürî, Abdulaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.

_____, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İstanbul 1991.

⁸⁹ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba, İstanbul 1997.

_____, *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.

⁹⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, I-VI, trc.İ. Yiğit, S. Gümüş, İstanbul 1985.

⁹¹ Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, trc. Ali Genceli, İstanbul 1982.

⁹² Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1991.

⁹³ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.

⁹⁴ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, trc. R. Ayas, A. Yüksel, Ankara 1986.

_____, *İslâm Düşüncesinin Teşekkülü Devri*, trc. E. Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981.

⁹⁵ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999.

⁹⁶ Aycan, İrfan, *Hilâfetten Saltanata Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990.

⁹⁷ Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşimi İlişkileri, İslâm Öncesinden Abbasilerin Somuna Kadar*, Ankara 1997.

I.BÖLÜM

HİLÂFETİNE KADAR HZ. OSMAN

A- AFFÂN AİLESİ VE HZ. OSMAN

1- Doğumu ve Nesebi

Hz.Osman M. 577'de Tâif'de doğdu.¹ Hicaz bölgesinin en büyük kabilesi Kureyş'in İslâm öncesinde servet, kudret ve nüfuz sahibi olan, Beni Ümeyye koluna mensuptur. Babası, Ümeyye'nin torunu Affân b. Ebî'l-Âs'dır. Nesebi, Osman b. Affân b. Ebî'l-As b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Kâb b. Lüey b. Gâlib b. Fihri b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne'dir.² Rasûlullah (s.a.v.) ile soyu beşinci cedit olan Abdümenâf'da birleşmektedir.³

Ümeyyeoğulları'nın A'yas ve Anâbis adında yan dalları bulunmaktadır. Buna göre Ümeyye b. Abdüşems'in Amine bint Ebân'dan olan çocukları, Âs, Ebu'l-Âs, Âs, Ebu'l- Âs ve bazı rivayetlerde Üveys adlı oğullarının teşkil ettiği kola A'yas; diğer hanımından olan çocukları Harb, Ebû Harb, Süfyân, Ebû Süfyân ve Amr'ın teşkil ettiği kola da Anâbis adı verilir. Dedesi Ebû'l- As'ın da yer aldığı A'yas'a mensup olanlar arasında Affân ile oğlu Osman da bulunmaktadır.⁴

Annesi Ervâ bint Kureyz b. Rebîa b. Habîb b. Abdüşems b. Abdümenaf b. Kusay'dır.⁵ Bu

¹ Kaynakların bir çoğunda Hz.Osman'ın ne zaman doğduğu bildirilmemektedir. Ancak doğumu Ebrehe'nin Kâbe'ye saldırmasından 6 yıl, Medine'ye Hicret'ten 47 yıl önceye rastlaması ayrıca halife olduğu tarih (644) ile vefat ettiği tarih ve yaşı (656/80) ile ilgili bilgileri karşılaştırdığımızda 577'de doğduğu ortaya çıkmaktadır. bkz. İbn Hişam, *Sîre*, I, 267; Mesûdi, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdîni'l-Cevher*, II, 221; İbn Kudâme, 178; Suyutî, 175; Muhammed Rıza, 11.

² İbn Hişam, I, 267; Zübeyrî, *Kitabu Nesebi Kureyş*, 99; Halife b. Hayyat, *Kitabu't-Tabakât*, 10; İbn Şebbe, III, 952; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 130; Yakûbî, *Tarih*, II, 162.

³ İbn Sa'd, III, 53; İbn Kudâme, 179; İbnü'l-Esîr, *Üşdu'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, III, 376; İbn Ebî Bekr, 3; Rasûlullah (s.a.v.) 'ın babası Abdullah'ın ikiz kız kardeşi Ümmü Hakim el-Beyza'dır. Ümmü Hakim, Kureyz b. Rebîa ile evlendi. Ervâ adını verdikleri bir çocukları oldu. Hz. Osman'ın annesi Ervâ ve Ümmü Kureyz, Erneb (Talha b. Ubeydullah'ın annesi) ile Âmir b. El-Hadrami'nin kızlarıdır. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 88.

⁴ el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed, *Nesebu Adnân ve Kahtân*, tashih. Abdu'l-Azîz er-Recâkudnî, Matbaatu Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme, y.y. 1936, 2; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, 83; Welhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 82; Fayda, Mustafa, D.İ.A., "A'yas", IV, 420.

⁵ Zübeyrî, 101; Halife, *Tabakât*, 10; Ümmü Hakim, Ervâ bint Kureyz doğunca şöyle dua ettiği bildirilir: "Rabbim Ümmü Hakim'in karnından, saf, yumuşak, cömert, şair ve sabırlı biri yap." (bkz. İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri'l-Kureyş*, thk. Hürşid Ahmed Faruk, Beyrut 1985, 335); Hz.Osman'nun annesi Ümmü Hakim'in, Kureyz b. Rebîa ile evliliğinden Erva'nın dışında Âmir, Talha ve Ümmü Talha adlı çocukları olmuştur. Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında Basra valiliği yapan Abdullah b. Âmir halifenin dayısının oğludur. bkz. İbn Sa'd, VIII, 45; Hz. Osman'ın Müslüman olmasında büyük payı bulunan Hz.Ebû Bekir ve onunla Müslüman olan Talha gibi diğer bazı sahâbenin İslâma girmeleri annelerinin de Müslüman olmalarına etki ettiği kanaatindeyiz. Bu nedenle olsa gerek, Ervâ, Hz. Ebû Bekir, Talha ve Ammar'ın anneleriyle birlikte Müslüman olmuştur. bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, VII,6 .

durumda Osman'ın annesi Resûlullah (s.a.v.)'in halası Beyza (Ümmü Hakim) bint Abdü'l-Muttalib'in kızı olmaktadır.⁶

Erva'nın Affân'la evliliğinden Osman'ın dışında Amine⁷ ve Erneb adında iki çocuğu daha oldu.⁸ Affân'ın ölümünden sonra da Ukbe b.Ebî Muayt⁹ ile evlenen Erva bint Kureyz'in, bu evlilikten Halid, Ümâra, Ümmü Gülsüm,¹⁰ Ümmü Hakîm, Hind ve Velid adlı çocukları doğdu.¹¹ Ukbe'den olan kızı Ümmü Gülsüm'den sonra Medine'ye hicret eden Erva, Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde doksan yaşında iken Medine'de vefat etti. Cenaze namazını Hz Osman kıldırdı.¹²

Hz. Osman, İslâmdan önceki evliliğinden doğan Amr'a nisbetle "Ebû Amr"¹³ diye künyelenmiştir.¹⁴ Müslüman olduktan sonra Rasûlullah (s.a.v.)'in kızı Rukiyye ile evlendi. Bu evlilikten Abdullah adında bir oğlu oldu ve bu defa da "Ebû Abdullah" künyesini aldı.¹⁵ Bundan sonra Hz.Osman "Ebû Leylâ", Fahite bint Gazvan ile evliliğinden olan oğluna nisbetle "Ebû Ömer" künyesi almıştır. Bunların yanında ayrıca Hz.Osman Rasûlullah (s.a.v.)'in kızı Rukiyye'nin ölümünden sonra onun diğer kızı Ümmü Gülsüm ile evlenmiş bu nedenle kendisine iki nur sahibi anlamında "Zunnureyn" denilmiştir. İslâm Tarihinde de daha çok bu künyesi ile meşhur olmuştur.¹⁶

2-Çocukluğu, Gençliği ve İlk Ticarî Deneyimleri

Osman b. Affân'ın, çocukluk yılları ve Müslüman olmasından önceki hayatına dair bilgilerimiz -diğer bazı sahabede de olduğu gibi- kısıtlıdır. Buna rağmen onun çocukluk yıllarını Mekke'de geçirdiğini, zengin bir aileye mensup olması nedeniyle de küçük yaşlarda müreffeh bir hayat yaşadığını söyleyebiliriz.

Hz.Osman'ın babası Affân, Mekke'nin ileri gelen tâcirlerinden biriydi. Arabistan'ın her köşesine gidip geldiği gibi yarımadanın dışına da ticaret için seferlere gidiyordu. Daha küçük yaşlardan itibaren babasıyla birlikte bu uzak seferlere katılan Osman,¹⁷ çok değişik kişilerle karşılaştı ve geniş bir kültüre sahip oldu. Gördüğü ve gezdiği toplumların dinleri, dilleri, kültürleri ve sosyal yaşantıları hakkında bilgi edindi.

⁶ İbn İshak, 46; İbn Hişam, I, 267; İbn Sa'd, III, 53; Zübeyrî, 101; Halife, *Tarih*, 156, *Tabakât*, 10; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 82.

⁷ Zübeyrî, 101; İbn Hazm, Âmine'nin Abdullah b. Sad b. Cabir b.Umeyr ile, İbn Habib ise onun Seleme b. el-Ezrak ile evlendiğini belirtmektedirler. bkz. İbn Hazm, *Cemheretu'l-Ensâbi'l-Arab*, 409; İbn Habib, *Kitabu'l-Münemmak*, 250.

⁸ Zübeyrî, 147.

⁹ İbn Sa'd, VIII, 229-III, 45; Zübeyrî, 101.

¹⁰ Ümmü Gülsüm daha önce Müslüman olmasına rağmen Hudeybiye'den sonra Medine'ye sığınmış ve Zeyd b. Harise ile evlenmiştir. bkz. Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 629.

¹¹ Zübeyrî, Erva'nın Ukbe'den Ümmü Talha adlı bir çocuğunun daha olduğunu belirtmektedir. bkz. *Kitabu Nesebi Kureys*, 101.

¹² İbn Sa'd, VIII, 229.

¹³ Halife, *Kitabu't-Tabakât*, 10; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 227.

¹⁴ İbn Sa'd, III, 55; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 82; Belâzurî, *Ensâb*, IV-B, 170; İbn Ebî Bekr, 3.

¹⁵ İbn İshak, 229; Halife, *Tabakât*, 10; İbn Şebbe, III, 952; Fesevî, *Kitabu'l-Marife ve't-Tarih*, III, 165.

¹⁶ İbn Hişam, I, 267; Fesevî, III, 165.

¹⁷ İbn Hişam Osman'ın babasıyla birlikte ticaret kervanıyla Yemen'e gittiğini rivayet etmektedir. bkz. *es-Sire*, III, 74.

Affân yine bir ticaret seferi için gittiği Şam'da öldü.¹⁸ Babasının vefatı ile bütün ticaret işleri Hz.Osman'a kaldı. Müslüman olmasından sonra da devam eden ticaret hayatında kumaş ve elbise satıcılığıyla meşgul oldu. Bunun yanında zararı kendisine ait olmak ve sermayenin yarısını karşılayarak kârın yarısını almak üzere bir kısım tüccarla¹⁹ ortak ticaret yaptı. Onun bu dönemde ticaret yaptığı kimseler arasında Rebî'a b. Hâris de bulunmaktadır.²⁰ Medine'ye hicret etmesinden sonra da devam eden bu ticari ortaklıklarında²¹ ve tek başına yaptığı ticarete büyük gelirler elde etmesi sonucunda da başkalarına borç para vermeğe başladı.²² Mekke'de karşılaştığı andan itibaren samimiyet kurduğu tâcir ise, daha sonraki yıllarda Müslüman olmasında da büyük katkısı olacak olan Hz. Ebû Bekir'dir. Osman, gençliğinden beri uğraştığı ticaret hayatında son derece titiz ve dürüsttü. Bu özelliğinin bir sonucu olarak ticaret hayatında oldukça başarılı oldu ve servetin güç olarak algılandığı İslâm öncesi Mekke'sinin en itibarlı kimseleri arasına girdi.²³

3-Evlilikleri ve Çocukları

Kaynaklar genel olarak Hz.Osman'ın dokuz evlilik yaptığını, bu evliliklerden on erkek ve sekiz kız çocuğunun doğduğunu belirtirler.²⁴ Hz.Osman'ın İslâm'dan önce bir evlilik yaptığını, bu evlilikten Amr adında bir oğlu olduğunu daha önce zikretmiştik.²⁵ Hatta o, bu sebeple "Ebû Amr"

¹⁸ İbn Kuteybe ve Belâzurî onun Şam dolaylarında Gumeysâ'da Fâkiha b. el-Muğire ile birlikte öldürüldüğünü belirtirlerken, İbn Habib ise bu rivayetlerden farklı olarak Affân'ın daha önce Fakiha , Avf b. Abdu Avf ile Yemen'e doğru bir ticaret kervanıyla çıktıklarını, yolda Beni Huzeyme b. Amr ile karşılaştıklarını ve onunla savaşıp Fakihe ve Avf'ın öldüğünü Affân'ın ise kurtulduğunu rivayet etmektedir. Ancak o da, diğer kaynaklar gibi Affân'ın nerede ve nasıl öldüğü konusunda bir bilgi vermemektedir. bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 82; Belâzurî, *Ensâb*, IV-B, 170; İbn Habib, *Kitabu'l-Münemmak*, 148.

¹⁹ İbn Sa'd, III, 60; Yâkubî, *Müşâkeletu'n-Nâs*, 143.

²⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 39.

²¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 2.

²² Yâkubî, *Müşâkeletu'n-Nâs*, 143.

²³ Mesûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdimu'l-Cevher*, II,173; İbn Kudâme, 30.

²⁴ İbn Kuteybe, Hz. Osman'ın Amr, Eban, Halid, Ömer, Velid, Muğire, Abdümelik, Ümmü Said, Ümmü Amr, Ümmü Eban ve Aişe adlı çocuklarını zikreder. Taberî de bu sayının onbir erkek altı kız olduğunu rivayet ederek, kız çocuklarından Meryem, Aişe ve Ümmü Said'in isimlerini zikrederek, bu sayıya Ümmü Benin'den olduğunu zikrettiği Utbe'yi de dahil etmektedir. Mesûdî ise, Büyük Abdullah, Küçük Abdullah, Amr, Ömer, Halid, Eban, Velid, Said, Abdümelik olarak bu sayının 9 erkek ve 8 kızı olduğunu bildirir. (bkz. *et-Tenbih ve'l-İşraf*, 271); Bunun yanında İbn Kudâme de altı erkek ile sekiz kızının ismini zikreder. Abdullah, Halid, Velid, Said, Abdümelik, Ömer, Meryem, Ümmü Osman, Aişe, Erva, Ümmü Halid ve Küçük Ümmü Eban. krş. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 85; Taberî, III, 170; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 182.

²⁵ Madelung, ilk halifeler üzerine yaptığı çalışmasında, Hz. Osman'ın oğlu Amr'dan, Hz. Osman'ın İslâm'dan önce evli olduğuna dair bir rivayet aktarmaktadır. Yazar, Hz. Osman'ın bu hanımının muhtemelen Mahzumilerin lideri Ebû Cehl b. Hişam'ın kız kardeşi Ümmü Hakîm bint Esmâ olduğunu bildirmektedir. Onun bu evlilikle ilgili delili ise, bu evlilikten doğduğunu belirttiği Muğire adlı çocuktur. Yazara göre, bu çocuğun ismi Ebû Cehil'in dedesi Muğire b. Abdullah'a nisbetle verilmiştir. Madelung, Hz. Osman'ın bu hanımından Müslüman olmasından sonra boşandığını, bunun için de Rasûlullah'dan baskı görmüş olabileceğini belirtir. Ümmü Hakim daha sonra Velid b. Abdüşşems el-Muğire ile evlenmiş, oğulları Muğire ise annesi ve akrabaları tarafından yetiştirilmiş ve Müslüman olmadan Mekke'nin fethinden önce vefat etmiştir. bkz. Madelung, Wilferd, *The Succession Muhammad: A Study of The Early Caliphate*, Newyork 1997, 363.

diye künyelenmiştir.²⁶ Ancak kaynaklar onun bu evliliğinin akıbeti hakkında hiç bir bilgi vermemektedir.

Hiz. Osman Müslüman olduktan sonra, nişanlısından ayrılan Rasûlullah (s.a.v.) 'ın büyük kızı Rukiyye'yi istetti. Rasûlullah (s.a.v.)'ın bunu uygun bulmasıyla, 500 dirhem mehir vererek Rukiyye ile evlendi.²⁷ Kaynaklarımız bu evliliğın gerçekteştiği tarih hakkında bilgi vermemektedirler. Ancak onların 613'de Habeşistan'a hicret ettikleri dikkate alındığında, bu evliliğın Hiz. Osman'ın Müslüman olduğu ve İslâm'ın gizli tebliğ edildiği 610-613 tarihlerinde gerçekteştiği düşünülebilir.

İslâm'ın yayılmağa başlamasıyla birlikte Müslümanlara yapılan baskıların artması sonucu Hiz.Osman eşi Rukiyye ile birlikte önce Habeşistan'a, daha sonra da Medine'ye hicret etti. Onun Rukiyye ile evliliğinden "Zarif" diye lakaplandırılan Abdullah adını verdikleri bir oğulları olmuştur.²⁸ Ancak Abdullah²⁹ hicretin 2. yılı C.evvel ayında / Kasım 625'de Sevik gazvesi sırasında 6 yaşında iken bir horoz'un gözünü ısırması sonucu öldü.³⁰

Rukiyye 2/623'de Kızamık hastalığına yakalanarak Bedir savaşından üç gün sonra³¹ vefat etti; namazını Hiz. Osman kıldırarak Bâki mezarlığına defnedildi.³² Bunun üzerine Hiz. Ömer, kocası Huney's'in Bedr savaşında ölmesiyle dul kalan kızı Hafsa'yı Hiz.Osman'la evlendirmek istedi. Ancak onun şu an evlenmek istemediğini belirtmesi üzerine bu duruma kırılan Hiz. Ömer, Rasûlullah (s.a.v.)'a kırgınlığını bildirdi, bu olaydan kısa bir süre sonra da Rasûlullah (s.a.v.) Hafsa ile evlendi.³³

Bu arada Rasûlullah (s.a.v.) da Ebû Süfyan'ın kızı Ümmü Habibe ile evlenmesi için Hiz. Osman'a teklif götürmüştür. Bu konuda kaynaklarımız Hiz. Osman'ın nasıl bir tavır takındığını bildirmemektedirler. Ancak daha sonra Ümmü Habibe ile Rasûlullah (s.a.v.) kendisi evlenmiştir.³⁴ Rukiyye'nin ölümünden müteessir olan Hiz.Osman'ı, Rasûlullah (s.a.v.) diğerkızı Ümmü Gülsüm ile evlendirdi. Hiz.Osman Ümmü Gülsüm'ü 3/624 yılının Rebiülevvel'inde nikahlamış ve bu yılın C.Ahir'inde Rukiyye'de olduğu gibi 500 dirhem mehir³⁵ vererek evlenmiştir.³⁶ Hiz.Osman'ın Ümmü

²⁶ İbn Sa'd, III, 55; Belâzurî, *Ensâb*, IV-B, 170.

²⁷ İbn Hazm, *Sîre*, 29.

²⁸ İbn Kudâme, 180.

²⁹ Mesûdî bu çocuğın "Abdullah-ı Ekber" olarak bilindiğini belirtir. bkz. Mesûdî, *Murûc*, II, 221.

³⁰ İbn İshak, 229; İbn Sa'd, III, 55; Belazurî, *Ensâb*, I, 401; Zübeyrî, 104; İbn Şebbe, III, 952; İbn Kuteybe *el-Maârif*, 83; İbn Hazm; *Sîre*; 16; ed-Dımeşki, *Mehâsimü'l-Vesâil fi Ma'rifeti'l-Evâil*, thk. Muhammed Altuncu, Beyrut 1992, 261; Mesûdî, yanlış olarak Küçük Abdullah'ın da Rukiyye'den doğduğunu, Büyük Abdullah'ın değil de Küçük Abdullah'ın 6 yaşında iken bir horozun gagalamasıyla vefat ettiğini rivayet eder. bkz. *Murûc*, III, 341.

³¹ İbn Hazm, *Sîre*, 39.

³² Belâzurî, *Ensâb*, I, 201.

³³ Hiz.Ömer ilk önce kızı Hafsa'yı Hiz.Ebû Bekir'e teklif etmiştir. Onun cevap vermemesi üzerine bu defada Hiz.Osman'a teklif ettiğinde Hiz.Osman "Şimdi evlenmek istemiyorum" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hiz. Ömer durumu Rasûlullah (s.a.v.) 'a iletmış, Hiz.Peygamber de "Hafsa Osman'dan, Osman da Hafsa'dan daha hayırlı biriyle evlenecek" buyurarak kendisi Hafsa ile evlenirken, Osman'ı da kızı Ümmü Gülsüm ile evlendirir. Hiz. Osman'ın bu durumu daha önceden bildiği için Hiz.Ömer'in teklifine sıcak bakmadığı rivayet edilir. bkz. İbn İshak, 237; İbn Sa'd, VIII, 82; Zübeyrî, 352; Belâzurî, *Ensâb*, I, 323; İbn Abdırabbih, VI, 89.

³⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 7; Taberî, III, 165.

³⁵ İbn Ebî Bekr, 4.

Gülsüm ile evliliği yaklaşık 6 yıl sürdü. Hicretin 9. yılının /M.630, Şaban ayında Tebuk savaşı dönüşünde Ümmü Gülsüm hastalanmış ve vefat etmiştir. Bu evlilikten çocukları olmamıştır.³⁷ Ümmü Gülsüm'ün vefatından sonra Rasûlullah (s.a.v.) ile akrabalık bağlarının kesildiğine üzülen ve ağlayan Hz.Osman'ı, Hz. Peygamber (s.a.v.) "Üçüncü bir kızım daha olsa onunla evlendirirdim." buyurarak teselli etmeğe çalışmıştır.³⁸

Hz.Osman, daha sonra Gaylan Kabilesinden Fâhite bint Gavzân b. Câbir b.Nuseyb ile evlendi ve bu evlilikten Abdullah adında bir oğlu oldu.³⁹

Fâhite bint Gavzân'ın vefatından sonra Hz.Osman, Hz. Ömer tarafından Ezd kabilesinden Ümmü Amr bint Cündeb⁴⁰ ile evlendirildi.⁴¹ Ümmü Amr'ın babası Cündeb, Hz. Ömer döneminde muhacir olarak Medine'ye gelmiş ve sonra da Şam'a gitmişti. Bu sırada kızını evlendirmesini Hz. Ömer'e vasiyet etmişti. Cündeb orada vefat edince, Hz. Ömer Ümmü Amr'ı Hz. Osman ile evlendirdi.⁴²

Hz. Osman'ın bu evliliğinden Amr,⁴³ Ebân, Ömer, Halid⁴⁴ adındaki oğullarıyla⁴⁵ Meryem⁴⁶ adındaki kızı doğdu. Hz. Osman'ın bu çocuklarından Halid, muhasara edildiği sıralarda babasının yanında idi.⁴⁷ Amr ise onun hayatta kalan çocukları arasında en uzun yaşayanıdır. Amr, Muâviye b. Ebî Süfyan'ın kızı Remle ile evlenmiş ve kendisinden hadis rivayet edilmiştir.⁴⁸ Hicret'in 20. yılında doğan Eban ise "Megâziye" dair ilk eser yazan kimsedir. Emevî halifesi Abdülmelik (66-86/685-705) zamanında yedi yıl süreyle Medine valiliği yapmış olup Medine fakihleri arasında gösterilir. Eban babası Osman'dan hadis rivayet etmiş, hadisçiler arasında ün yapmıştır.⁴⁹

³⁶ İbn İshak, 229; İbn Sa'd, III, 56; Halife, *Tarih*, 66; Zübeyri, 101; Fesevî, III, 59; Taberî, II, 491; Zehebî, Hz.Osman'ın Ümmü Gülsüm ile evlilik tarihini Bedir'den 1 ay sonra yapılan Sevik gazvesi sırasında olduğunu bildirmektedir. *Tarihu'l-İslâm*, II, 141.

³⁷ Zübeyri, 23; Belâzurî, *Ensâb*, I, 401.

³⁸ İbn Sa'd, III,56; Belâzurî, *Ensâb*, I, 401.

³⁹ İbn Sa'd, III, 53; İbn Şebbe, III, 953; İbn Düreyd, 505; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 85; Bu çocuğa Küçük Abdullah lakabı verilmiştir. (Zübeyri, 104; İbn Şebbe, III, 952); Kaynaklarımızın bir kısmı bu çocuğa güzelliğinden dolayı "Mutarraf" denildiğini bildiriler. Ancak bu lakap Hz. Osman'ın torunu Abdullah b. Amr'a verilmiştir. bkz. Zübeyri, 112; İbn Kudâme, 181.

⁴⁰ Ümmü Amr'ın ahmak olduğu ve bir böceği ağzına atarak onunla oynadığı bildirilir. bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 86.

⁴¹ İbn Şebbe, III, 974.

⁴² Belâzurî, *Ensâb*, V, 13.

⁴³ Hz. Osman'ın hayatta kalan en büyük oğludur ve Osman onun ismiyle künyelenmiştir. Hz. Osman vefat etmeden önce onu Zübeyr b. Avvam'a emanet etmiştir. Muaviye halife olduğunda Amr'ın kızı Remle ile evlendi. bkz. Zübeyri, 105-106; İbn Kudâme, 181.

⁴⁴ İbn Şebbe, bu çocuğu Hz. Osman'ın çocukları arasında saymazken, bunun yerine Ümmü Amr adlı bir kızın Ümmü Amr bint Cündeb'ten olduğunu rivayet etmektedir. İbn Şebbe, III, 974.

⁴⁵ İbn Sa'd, III, 53; Zübeyri, 104; Mes'ûdi, *Murûc*, II, 221; Amr'a güzelliğinden dolayı "Dîbâc" lakabı verilmiştir. bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 106.

⁴⁶ Zübeyri, 104; İbn Şebbe, III, 953; Meryem'i Hz. Osman Abdurrahman b. Haris ile evlendirmiştir. Abdurrahman'dan sonra Meryem Abdülmelik b. Mervan ile evlendi. bkz. Zübeyri, 111.

⁴⁷ Hz.Osman öldürüldüğünde kucağındaki Mushaf oğlu Halid'de idi. Halid'den sonra çocuklarına intikal etti. Daha sonra da kayboldu. (İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 87); Zübeyr b. Bekkar, Hz.Osman öldürülürken yanında bulunanın Halid'in oğlu Abdullah olduğunu rivayet etmektedir. bkz. *el-Ahbaru'l-Muvaffakiyyat*, 297.

⁴⁸ Zübeyri, 106; İbn Kudâme, 182.

⁴⁹ Zübeyri, 110; İbn Sa'd, III, 53; En-Nüveyri, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti'l-Ensâbi'l-Arab*; 30; Eban alaca hastası ve şaşı idi. Elleri felçli idi. Babası Osman'dan kadılıkla alakalı bilgiler öğrenmiş, Hz.Aişe ile birlikte Cemel savaşına katılmıştır. İbn Abdirabbih onun Kureys'in ahmaklarından olduğunu ileri sürmektedir. Dayandığı delil Şabi' den naklettiği şu rivayettir: Eban Muaviye'ye gelerek: " Ey

H.z.Osman, Mahzumîlerden Velid b. Abdüşşems b. el-Muğire'nin kızı Fatıma ile de evlenmiştir.⁵⁰ Bu evlilikten Velid, Said⁵¹ ve Abdullah⁵² adındaki oğullarıyla Ümmü Said adındaki kızı doğmuştur. Bunlardan Velid, Muaviye zamanında Horasan valiliği yapmış ancak daha sonra azledilerek, Medine'ye dönmüş ve orada öldürülmüştür.⁵³

H.z. Osman Ümmü Benîn bint Uyeyne b. Hısn⁵⁴ ile evlenmiştir. Bu evlilikten de Abdülmelik adında bir oğlu olmuş, ancak bu çocuk küçük yaşta vefat etmiştir.⁵⁵ İbn Sad, Ümmü Velid'in bu hanımdan doğduğunu,⁵⁶ Taberî de onun bu hanımdan Utbe adında bir oğlu daha olduğunu bildirir. H.z. Osman'ın İslâm'dan önce yaptığı evlilik de ilave edildiğinde, bu evlilik Taberî'nin de belirttiği gibi H.z. Osman'ın yedinci evliliğidir.⁵⁷

Daha sonra Remle bint Şeybe⁵⁸ b. Rebîa b. Abdüşşems ile evlenen⁵⁹ H.z. Osman'ın bu hanımdan da Aîşe,⁶⁰ Ümmü Eban, Ervâ ve Ümmü Amr adındaki kızları oldu.⁶¹ Bunlardan Ümmü Amr, Said b. Âs b. Sa'd ile evlendi.⁶² Ervâ ise, Ukbe b. Ebî Muayt'ın torunu Halid b. Velid ile evlendi.⁶³

H.z. Osman'ın Nâile bint el-Ferâfisa ile nasıl evlendiği konusunda kaynaklarımız birbirinden farklı üç rivayet zikretmektedirler. Zübeyrî'nin naklettiği birinci rivayete göre; Şam valisi Muaviye 28/648 yılında,⁶⁴ Suriye bölgesindeki halkın desteğini alabilmek için Kelb kabilesinden evlenirken

---

Mü'minlerin emiri! Beni kızınla evlendir." Muaviye: "Ey kardeşimin oğlu benim iki kızım var. Biri İbn Âmir de, diğeri de senin kardeşin Amr'da" diye cevap verir. Bunun üzerine Eban: "Ben zannediyorum ki senin üçüncü bir kızın var" Muaviye: "Ey kardeşimin oğlu, ne konuştuğunu bilmiyorsun" diye cevap verir. bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 86, 251; Fesevî, I, 643; İbn Abdîrabbih, VI, 158.

⁵⁰ Zübeyrî ve Belâzurî H.z. Osman'ın bu hanımının Ebû Cehil'in kızı Esma'nın Velid b. Abdüşşems'le evliliğinden doğan Ümmü Abdullah bint Velid olduğunu bildirmektedir. bkz. Zübeyrî, 312; Belâzurî, *Ensâb*, V, 13.

⁵¹ H.z. Osman'ın en zengin oğludur. Zübeyrî, 106.

⁵² Sedûsî ve İbn Kudâme diğer rivayetlerden farklı olarak Abdullah'ın söz konusu bu evlilikten olduğunu belirtirler. Fatıma'ya da bu nedenle Ümmü Abdullah denilmiştir. Sedusi, *Kitâbu Hazfun min Nesebi Kureys*, 33; İbn Kudâme, 379.

⁵³ Sedûsî, 33; İbn Sa'd, III, 53; Zübeyrî, 111; İbn Habib, *Kitâbu'l-Muğtalîn mine'l-Eşrâfi fi'l-Cahilliyeti ve'l-İslâm*, V-VIII, 165; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 165.

⁵⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 13; Uyeyne b. Hısn, kızı Ümmü Benîn H.z. Osman'la beraberken izinsiz olarak onların yanına girerdi. İbn Abdîrabbih buna dayanarak onun Kureys'in ahmaklarından olduğunu bildirir. bkz. *İkdu'l-Ferid*, VI, 157-158.

⁵⁵ Zübeyrî, 104; İbn Şebbe, III, 953.

⁵⁶ İbn Sa'd, III, 54.

⁵⁷ İbn Sa'd, III, 53; Taberî, III, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 193.

⁵⁸ H.z. Osman'ın Remle ile Umre'de evlendiğini, bu nedenle onunla beraber Medine'ye dönmesinin hicret olarak adlandırıldığı kanısındayız. Çünkü ilk kaynaklarımızın hemen hepsi İbn Kudâme'den farklı olarak, H.z. Osman'ın yanında Habeşistan'a ve Medine'ye hicret sırasında Rukiyye'den başka kimsenin bulunmadığını rivayet etmektedirler. Zübeyrî bu kanaati doğrulayan bir rivayet zikretmektedir. Buna göre Remle muhacirlerdendir. Ancak H.z. Osman'la hicret ettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Buna göre Remle'nin Medine'ye hicret sırasında H.z. Osman'ın beraberinde olduğu şeklindeki rivayetlerin bir yanlış aktarım olduğu kanısındayız. Krş. için bkz. Zübeyrî, 104; İbn Kudâme, 221.

⁵⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 13; Remle, Hind bint Utbe'nin amcasının kızıdır. H.z. Osman'ın Remle ile evliliği, Remle'nin Müslüman olmasıyla gerçekleşmiştir. Zübeyrî, 105; İbn Sa'd, VIII, 239; İbn Kudâme, 221.

⁶⁰ Osman b. Hâris ile evlenen Aîşe, ondan sonra Abdullah b. Zübeyr ile evlendi. Daha sonra da ondan ayrıldı. Zübeyrî, 112.

⁶¹ İbn Sa'd, III, 54; Zübeyrî, 104; İbn Şebbe, III, 953.

⁶² Zübeyrî, 112; el-Müberred, *el-Kâmil*, I, 448.

⁶³ Zübeyrî, 112.

⁶⁴ Halife, *Tarih*, 160.

Hız.Osman'ı da yine aynı kabileden Nâile bint el-Ferâfisa ile evlendirmek için yardımcı olmuştur.⁶⁵ Daha önce Hıristiyan olan Nâile ile evlenmiş ve bu evliliğin gerçekleşmesi için Nâile'nin Müslüman olan kardeşi Zabbe de katkıda bulunmuştur.⁶⁶ Ancak Belâzurî ve İsfehanî'nin aktardığı ikinci rivayet bize bu konuda farklı bir bilgi sunmaktadır. Buna göre, Hz. Osman'ın Kûfe valisi Said b. el-Âs, görevde iken Hind bint Ferâfisa ile evlenmiştir. Bu durumu öğrenen Halife Osman, Said'e yazdığı mektupta hanımı Hind'in asaleti hakkında bilgi ister, bunun üzerine de Said halifeye, Hind'in nesebi ve uzun boylu, güzel biri olduğunu bildirir. Halife, Said'e yazdığı ikinci bir mektupla da kendisinin de bu kabileden biri ile evlendirilmesini ister; Said de bu durumu Ferâfisa'ya bildirir. Böylece Nâile'nin kardeşi Zabbe tarafından halife ile evlendirilir.⁶⁷ İbn Abdırabbih'in zikrettiği üçüncü rivayete göre de; Abdurrahman b. Avf'ın karısı Tumâdır, Osman b. Affân'a: "Amcamın kızını sana alayım mı, iyi huyludur, boylu boslu, kafası çalışır. Evlenir misin?" diye sorduğunda, Osman: "Evet" cevabını verir. Bunun üzerine Osman o zaman henüz Hıristiyan olan Nâile ile görüşür ve evlenir.⁶⁸ Rivayetler Hz. Osman'ın Nâile ile evlenmesine katkıda sağlama konusunda birbirinden ayrılrsa da yukarıda isimlerini zikrettiğimiz üç sahabe, Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf ve Said b. el-Âs Kelb kabilesinden evlilik yapmışlar dolayısıyla birbirlerine akraba olmuşlardır.

Hız.Osman bu son evliliğinden Meryem,⁶⁹ Ümmü Halid, Ervâ ve Ümmü Eban adındaki çocukları olmuştur.⁷⁰ Taberî, onun Anbese adında bir oğlunun daha olduğunu nakleder. Ancak diğer kaynaklar Anbese'nin onun değil, Amr b. Osman'ın oğlu olduğunu belirtirler.⁷¹ Bunların dışında Abdullah b. Yezîd'in hanımı olan Ümmü Benîn adlı kızının da Nâile'den doğduğu rivayetler arasındadır.⁷²

Zikrettiğimiz bu hanımlardan Fâtıma,⁷³ Fahite, Remle ve Nâile muhasara esnasında Hız.Osman'ın, nikahı altındaydı. Hız.Osman diğer eşi Ümmü Benîn'i bu sıralarda boşamıştır.⁷⁴ Hanımı Nâile Hız. Osman'ın öldürülmesinden sonra başta Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından olmak

⁶⁵ Naile Hız.Osman'la gerdeğe girmeden önce Müslüman olmuştur. bkz. İbn Hişam, I,77; İbn Sa'd, III, 54; İbn Şebbe, III, 981; Belâzurî, *Futûh*, 18; Taberî, IV, 263 .

⁶⁶ Zübeyrî, 105; İbn Şebbe, III, 981; Belâzurî, *Ensâb*, V, 12; Ferâfisa kızını Hız.Osman'a hazırladığı zaman ona Kureyş kadınlarının süslenmeye ve temizliğe önem verdiklerini vurgulayarak Naile'nin de temizliğe ve süslenmeye önem vermesini istemiştir. Naile mizahı seven bir kadın olarak bilinir. Hız. Osman'ın yanına geldiğinde onunla şakalaşmış, Naile'nin "ben kelleri severim" sözüne Hız.Osman oldukça sevindiği aktarılmaktadır. bkz. İbn Şebbe, III, 971-972; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbar*, IV, 46, 76; Belâzurî, *Ensâb*, V, 12.

⁶⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 11-12; İsfehânî, *Egânî*, XVI, 348-349; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 254; Ebu'n-Nür, Muhammed Ahmed, *Nâile, İmraetü Osman*, 855.

⁶⁸ İbn Abdırabbih, I, 91.

⁶⁹ Hız. Osman halife iken birgün Benî Mahzum yurdundan geçiyordu. Durdu, onlara selam verdi ve "Gördüğüm güzelliğiniz beni şaşırttı. Allah'ın nimeti üzerinize olsun"dedi. Bunun üzerine onlardan bazıları "İçimizden bazıları evlendirmezmisin?" deyince, Hız. Osman Abdurrahman b. Hâris'e baktı ve onu işaret ederek "Eğer şu isterse onu evlendiririm" dedi. Abdurrahman da "Evet istiyorum" cevabını verince, halife onu kızı Meryem ile evlendirdi. bkz. Zübeyrî, 308.

⁷⁰ Zübeyrî, 105; İbn Şebbe, III, 953.

⁷¹ Taberî, III, 420.

⁷² İbn Sa'd, III, 54.

⁷³ İbn Habib, Hız. Osman'ın muhasara sırasında kendisine yardımcı olanlar arasında hanımı Ümmü Abdullah (Fatıma)'ın Nâile ile beraber yaralandığını rivayet etmektedir. *Kitâbu'l-Muğtâlin*, V-VIII, 165.

⁷⁴ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbârü'l-Muveffekiyyât*, 620; İbn Şebbe, IV, 1237.

üzere kendisine bir çok evlilik teklifi yapılmış, evlenmek istemeyen Nâile bu tekliflerden bunalınca da ön dişlerini kırmıştır.⁷⁵

İbn Hişam, bunların yanında ayrıca Huveylid bint Hâkim b. Ümeyye'nin Hz.Osman'ın hanımlarından olduğunu zikrederse de hakkında hiç bir bilgi vermemektedir.⁷⁶ Belâzurî ise Hz. Osman'ın, Hâlid b. Esid'in ismini belirtmediği kızıyla da 40.000 dirhem mehirle evlendiğini belirtmektedir.⁷⁷

Hz. Osman'ın bu evliliklerden toplam on erkek ve sekiz kız çocuğunu olmuş⁷⁸ Bunlardan Ümmü Benin ve Ümmü Eban ise genç yaşta ölmüşlerdir.⁷⁹ Ona, oğullarından Amr, Eban, Halid, Ömer, Velid ve Said ile kız çocuklarının tamamı varis olmuşlardır.⁸⁰

Hz.Osman'ın azaltlıları arasında Ferve'nin babası Keysân, Abdullah b. Ebî Ferve, İmrân b. Ebân ve çocukları, Ebû'z-Zinâd⁸¹ ve çocukları,⁸² Ebû Salih,⁸³ Abdullah b. Ka'b,⁸⁴ Tarık b. Amr, Ziya b. el-Cerrah,⁸⁵ Abdullah b. Kâb, Sasâni savaşlarında Halid b. Velid'in telkinleriyle İslâm'a giren Hümrân,⁸⁶ Hz.Osman'ın fazileti konusunda Hz. Aişe'den hadis rivayet eden Ebû Sehl,⁸⁷ daha önceleri Yahudi iken Hz.Osman aracılığı ile İslâm'a giren Yahya b. Ebî Hafsa⁸⁸, Bedr b. Osman,⁸⁹ Ebû Eyyüb (Abdullah b. Ebî Süleyman),⁹⁰ Hişam b. Ebî Hişam (Ebû Haşim Ziyâd),⁹¹ Huseyf b. Abdurrahman⁹², Hânî,⁹³ Humâs b. Sâmil⁹⁴ ve Hâris el-Haffâr⁹⁵ bulunmaktadır.

⁷⁵ Savaş, Rıza, *Raşit Halifeler Devrinde Kadın*, İstanbul 1996, 133.

⁷⁶ İbn Hişam, IV, 127.

⁷⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 13.

⁷⁸ İbn Kuteybe, Hz. Osman'ın Amr, Eban, Halid, Ömer, Velid, Muğire, Abdulmelik, Ümmü Said, Ümmü Amr, Ümmü Eban ve Aişe adlı çocuklarını zikreder. Taberî de bu sayının onbir erkek altı kız olduğunu rivayet ederek, kız çocuklarından Meryem, Aişe ve Ümmü Said'in isimlerini zikrederek, bu sayıya Ümmü Benin'den olduğunu zikrettiği Utbe'yi de dahil etmektedir. (bkz. *Tarih*, III, 170); Mesûdî ise, Büyük Abdullah, Küçük Abdullah, Amr, Ömer, Halid, Eban, Velid, Said, Abdülmelik olarak bu sayının 9 erkek ve 8 kızı olduğunu bildirir. (bkz. *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 271); Bunun yanında İbn Kudâme de altı erkek ile sekiz kızının ismini zikreder. Abdullah, Halid, Velid, Said, Abdülmelik, Ömer, Meryem, Ümmü Osman, Aişe, Erva, Ümmü Halid ve Küçük Ümmü Eban. krş. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 85; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 182.

⁷⁹ Zübeyri, 112.

⁸⁰ Zübeyri, 112; Mesûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 271.

⁸¹ Ebû'z-Zinâd'ın asıl adı Abdullah b. Zekvân olup, Hz.Osman'ın hanımı Remle'nin mevlâsıdır. bkz. İbn Sa'd, VIII, 239; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 204.

⁸² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 87.

⁸³ İbn Sa'd, V, 302.

⁸⁴ Taberî, II, 296.

⁸⁵ Halife, *Tarih*, 28,290.

⁸⁶ Dineveri, *Ahbaru't-Tivâl*, 112; el-Himyeri, Muhammed Abdu'l-Mun'im, *Kitâbu er-Ravdu'l-Mî'târ fi Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1980, 423; Hümrân, daha önceleri Yahudi olup ismi David idi. Hz.Ebû Bekir zamanında Aynu't-Temr savaşlarında Halid b. Velid tarafından esir alındı ve sünnet edildi. Hz.Osman onu el-Müseyyeb b. Necebe el-Fezâri'den satın alarak azâd etti. Hilâfeti döneminde de katipliğine getirdi. Daha sonra onu âmiliyle ilgili bir meseleyi soruşturmak üzere Kûfe'ye gönderdi. Hümrân, bu teftiş sonucunda halifeye yalan bilgi verdi. Bunun üzerine Hz.Osman onu himayesinden çıkararak Basra'ya gönderdi. Basra'ya yerleşen Hümrân bir ara orada zekat âmili olarak görev yaptı. bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 192,193; Belâzurî, *Futûh*, 353.

⁸⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 11; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 97.

⁸⁸ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbar*, IV, 16; Müberred, *el-Kâmil*, II, 593,594.

⁸⁹ İbn Sa'd, VI, 354.

⁹⁰ İbn Sa'd, VII,259.

⁹¹ İbn Sa'd, VII,278.

⁹² Huseyf'in Muâviye'nin mevlâsı olduğuna dair bir rivayet de bulunmaktadır. bkz. İbn Sa'd, VII, 482.

B- HZ. PEYGAMBER (S.A.V.) DEVRİNDE HZ. OSMAN

1- Müslüman Oluşu ve Marûz Kaldığı Eziyetler

Kaynaklarımız Hz.Osman'ın Müslüman oluşuna Hz. Ebû Bekir'in vesile olduğunu⁹⁶ belirtmelerine rağmen, bu hususda değişik ve farklı rivayetler aktarmaktan geri kalmamaktadırlar. Burada, onun Müslüman oluşuyla ilgili bilgileri aktarmadan önce bir hususa işaret etmek yerinde olacaktır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in risaletini ilan etmesiyle mevkii birden parlayan Haşimiler'in rakibi olan Emevîler Hz.Osman'ın kabilesi idi. Emevîler Araplar arasında haiz oldukları konumun Haşimiler'e geçmesinden korkuyorlardı. Ukbe b. Ebî Muayt ve Ebû Süfyân gibi Emevîlerin İslâma karşı düşmanlık beslemelerinin asıl kaynağı da budur.⁹⁷ Emevî ailesinin kavmiyet taassubundan tamamen uzak bireyi olan Osman, İslâm'ın üç yıllık gizli tebliğ döneminde Müslüman oldu. İslâm'a girdiğinde Rasûlullah (s.a.v.) henüz Erkâm b. Ebî Erkâm'ın evine yerleşmemiş olup, otuzbeş⁹⁸ yaşındaydı.⁹⁹

Onun Müslüman olmasıyla ilgili olarak birbirinden farklı üç rivayet bulunmaktadır:

1- Ticaret için gittiği Şam yolculuğundan dönünce Hz. Peygamber'le görüşmesi:

Bir ticaret kervanıyla gittiği Şam'dan Mekke'ye dönen Hz. Osman Rasûlullah (s.a.v.)'in yanına gelip şunları anlatmıştır:

"Ya Rasûlullah Şam'dan yeni bir haberle geldim. Müane ile Zerkâ¹⁰⁰ arasındaydık. Biz uyur gibi bir halde iken, bir nâdî bize "Ey uyuyanlar kalkın gelin. Çünkü Ahmed Mekke'de zuhûr etti." dedi. Mekke'ye geldik ve senin peygamber olduğunu işittik."¹⁰¹

2- Ervâ bint Abdulmuttalib'in evinde, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den Tevhid kelimesini işitmesi:

HZ.Osman'ın bu konuda şunları söylediği rivayet olunur. "Ervâ bint Abdulmuttalib hasta iken annemle onu ziyarete gitmiştik. Rasûlullah (s.a.v.) gelip içeri girince kendisine dikkatlice baktım. O günlerde Peygamberliğini ilan etmiş bulunuyordu. Bana dönüp;

– "Ey Osman ne haldesin?" diye sordu. Ben de kendisine: "Sana şaşıyorum. İçimizde üstün bir mevkiin vardı. Halbuki hakkında bir takım şeyler söyleniyor", dedim. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) –"Lâ ilahe illallah" dedi ve "Semada ise rızkınız ve vadolunduğunuz cennet vardır. İşte o

⁹³ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, 43.

⁹⁴ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, III, 250.

⁹⁵ Çahşiyarî, *Kitâbu'l-Vizâre ve'l-Küttâb*, 45.

⁹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 1-2.

⁹⁷ Belâzurî, *Ensâb*, I, 167.

⁹⁸ Ahmed Muhammed el-Asvar, Hz. Osman'ın bu sıralarda Yirmi iki yaşında olduğunu belirtmektedir ki, bunun doğru olması, Hz. Osman 'ın doğum tarihini dikkate aldığımızda mümkün değildir. bkz. "*Osman b. Affan*", *Mecelletü'l-Ezher*, XXXXI, 4, (Kahire 1975), 13.

⁹⁹ İbn Sa'd, III, 55; İbn Şebbe, III, 953-954.

¹⁰⁰ Müane, Şam yakınlarında bir şehir, Zerkâ ise bu şehrin nahiyesidir. bkz. İbn Şebbe, III, 954.

¹⁰¹ İbn Sa'd, III, 55; İbn Şebbe, III, 954; Belâzurî, *Ensâb*, V, 2.

semanın ve yerin Rabbine yemin olsun ki, bu va'd olunan sizin konuşmanız gibi muhakkak gerçektir ¹⁰² ayetini okudu, sonra da dönüp gitti. Ben de arkasından Müslüman oldum. ¹⁰³

3- Teyzesi Sa'de bint Kureyz'in aracılığı ile Hz. Ebû Bekir'in onu İslâma da'veti:

İbn-i Hacer, Amr b. Osman senediyle Nisâburî'den naklettiği bir haberde onun Müslüman olmasına teyzesi Sa'de bint Kureyz'in vesile olduğunu belirtir. Rivayete göre Hz. Osman Rasûlullah (s.a.v.)'in kızı Rukiyye'nin Ebû Leheb'in oğlu Utbe ile nikahlandığını duyunca üzüldü, eve gittiğinde Kureyş arasında kehânetiyle tanınan teyzesi Sa'de bint Kureyz'i ailesiyle birlikte otururken bulur. Sa'de, Hz. Osman'a Hz. Peygamber hakkında övgülerde bulunarak onun Rukiyye ile evleneceğine dair kehanet gösterir. Hz. Osman bunun üzerine düşünmeğe başlar, iki gün sonra da Hz. Ebû Bekir'in yanına giderek olanları ona anlatır. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, ona şunları söyler:

–"Yazıklar olsun ey Osman! Senin gibi hakkı batıldan ayırt edebilecek düşünceye sahip bir kimsenin, kavminin taptığı, şu hiç düşünmeyen, duymayan, görmeyen ve konuşmayan taştan putlara tapması üzücüdür. Bu putlar taş yığınının ibaret olup asla kimseye faydası ve zararı dokunmayan şeylerdir." Hz. Osman biraz durakladıktan sonra:

–"Evet vallahi bu putlar aynen dediğin gibidir" der. Hz. Ebû Bekir de:

–"Vallahi teyzenin söyledikleri doğrudur. Kainatı ve içindeki canlı cansız varlıkların tamamını yaratan Allah, Muhammed b. Abdulah'ı risalet görevi ile görevlendirmiş ve insanları hak dine davet etmesi için kendisini görevlendirmişti. Muhammed'e gidip bunları kendisinden dinlemek ister misin?" diye sorar, Hz. Osman da tereddüt etmeden Rasûlullah'a gitmeyi kabul eder.

Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman'ı Rasûlullah (s.a.v.)'a götürmek üzere iken Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ali ile çıkagelir, Hz. Ebû Bekir yerinden kalkarak Rasûlullah (s.a.v.)'in kulağına birşeyler fısıldar. Sonra Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanına gelerek oturur ve:

– "Ey Osman! Allah'ın ihsan ettiği cennete rağbet et. Ben sana ve bütün insanlara hidayet rehberi olarak gönderildim." buyurur. Daha sonra Rasûlullah (s.a.v.) ona Kur'ân'dan ayetler okuyarak İslâm hakkında bilgiler verir. ¹⁰⁴ Hz. Osman bu konuda şunları söyler: "Rasûlullah (s.a.v.)'in lisanından duyduğum sözler o kadar saf ve sade, o kadar veciz ve etkiliydi ki, Kelime-i Şehâdet kendiliğinden dilimden dökülüyordu; Rasûlullah'a biat ederek Müslüman oldum. ¹⁰⁵ Hz. Osman daha sonra Rasûlullah (s.a.v.)'a Şam'dan dönerken karşılaştığı olayı anlatır. ¹⁰⁶ Müslüman olması sırasındaki, bu görüşme sonrası, Rukiyye'nin evliliği konusunda Hz. Peygamber'le hiç birşey konuşmamıştır. Muhtemelen bu karşılaşmada Talha ve Zübeyr de bulunmaktaydı. Zira onlar bu olaydan kısa süre sonra Müslüman olmuşlardır.

Bu rivayetlerde dikkati çeken husus, onun Hz. Ebû Bekir'in telkinleriyle Müslüman olmasıdır. Zira kaynaklar Hz. Ebû Bekir'in İslâm'a katkılarını zikrederken Hz. Osman'ın onun teşvikiyle Müslüman olduğunu belirtirler. Gerçekte, Hz. Ebû Bekir insanların, kendisiyle kolayca

¹⁰² Zariyât, 51/ 22-23.

¹⁰³ Belâzurî. *Ensâb*, V, 3.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 106-107.

¹⁰⁵ İbn İshak, 118-122; İbn Sa'd, III, 55; İbn Şebbe, III, 954.

¹⁰⁶ İbn Ebî Bekr, 4.

ülfet edebildiği, kavmi arasında sevilen bir kişiydi. Kureyş topluluğu içinde seçkin simalardan biri olması nedeniyle kavminin problemlerini iyi bilirdi. Bu yüzden herhangi bir olay vukuunda kendisine gelinir, görüşü alınır.

Hz.Osman'ın Şam dönüşü işittiği ve kaynağı belli olmayan bir sesin onun Müslüman olmasında etkili olduğunu söylemek pek mantıklı ve inandırıcı değildir. Şayet "uyarıcı" diye nitelendirilirden bu hayali sesin, onların İslâma girmesinde etkili olduğunu kabul edecek olursak, acaba Kervan'da bulunan diğer kimseler üzerinde neden buna benzer bir tesir görülmemiştir sorusuna cevap aramamız gerekecektir. Bu nedenle Watt'ın da işaret ettiği gibi,¹⁰⁷ onun Ervâ bint Abdulmuttalib veya Sa'de bint Kurey'z'den Rasûlullah (s.a.v.) hakkında işittiklerinden sonra İslâma karşı olumlu tavır almasında, akrabalık bağlarının etkili olduğu görüşünün daha çok dikkate alınması gerektiği düşüncesindeyiz. Bunu söylerken Hz. Osman'ın teyzesinin evinde işittiklerinin etkisiyle, Hz. Ebû Bekir'in kendisini İslâm'a davet etmesinden sonra bu dini seçtiği gerçeğini de dikkate almaktayız.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatıyla ilgili orjinal bir eser yazan İngiliz asıllı Müslüman yazar Martin Lings de, İslâm'a karşı olumlu tepki gösterenlerin çoğunlukla ikna yoluyla değil, bir takım içsel motiflerle bu yola geldiklerini belirterek, Şam dönüşü vukû bulduğu rivayet edilen olayı farklı bir biçimde ele almaktadır:

"... Bu sırada Suriye'den memleketine dönmekte olan Abdüşemsi tüccar Hz.Osman, çölde bir gece şöyle bir sesle uyandı. "Ey uyuyanlar uyanın! Çünkü Mekke'ye Ahmed geldi." Bu sözler onun ruhuna işledi. Mekke'ye varmadan Talha ile karşılaştı. Talha, kutsal evin arasında Ahmed'in meydana çıkıp çıkmadığını soran bir Rahib'in bulunduğu Busra'dan henüz dönüyordu. Talha, Rahibe "Ahmet kim?" diye sormuş, Rahib de "Abdulmuttalib'in oğlu Abdullah'ın oğlu" cevabını vermişti. Talha bu sözleri, kendi başından geçenleri anlatan Osman'a da tekrarladı. Döndüklerinde Talha ile beraber Ebû Bekir'e gittiler. Ebû Bekir de onları Hz. Peygamber'e götürdü."¹⁰⁸ Hadiseyi olduğu gibi kabul eden Lings'in bu yaklaşımına rağmen biz, Hz. Osman'ın Müslüman olmasında teyzesinin evinde işittiklerinin daha etkili olduğu kanaatindeyiz

Hz.Osman'ın Müslüman olması bazı riskleri ve tehlikeleri beraberinde getiriyordu. Üstelik onun peşinden kız kardeşi Âmine de Müslüman olmuştu.¹⁰⁹ Aslında bu ve buna benzer durumlar İlahi dine giren, Tevhid inancına gönül veren herkes için apaçık bilinen ve övünülmesi gereken durumlardı. Ancak bu durum onun kabilesinin kabul edebileceği bir olay değildi.

İslâm'ın Mekke'de yayılmasıyla birlikte putperestler, Müslümanlara eziyet ve işkence yapmağa başlamışlardı. Bu eziyet ve baskılara ma'ruz kalanların başında hiç şüphesiz bizzat Rasûlullah (s.a.v.)'in kendisi bulunmaktadır. Ona eziyet yapanların arasında Hz. Osman'ın Üvey

¹⁰⁷ Watt, *Muhammed Mekke'de*, 100.

¹⁰⁸ Lings, Martin, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 69-70.

¹⁰⁹ Muhammed Rızâ, 17.

babası Ukbe b. Ebî Muayt da bulunmaktaydı. Bilindiği gibi Ukbe, Affân'ın ölümünden sonra Erva ile evlenmişti.¹¹⁰

Kureyş'in iki büyük kolu Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasındaki anlaşmazlık her zaman insanların zihinlerini meşgul etmekteydi. Bu durum Rasûlullah (s.a.v.)'ın risâletini ilan etmesiyle daha da körüklenmişti. Bu asabiyete bakıldığında, aslında Ümeyyeoğullarından hiç kimsenin İslâma girmesinin mümkün olmaması gerekirdi. Ama buna rağmen Hz.Osman ve bir çok Emevî ailesi mensubu Müslüman olmuştu.

İlk Müslümanlara yapılan eziyet ve baskılara baktığımızda bu çeşit eziyetlerle karşı karşıya kalanların genelde zayıf ve güçsüz kimseler olduğunu görmekteyiz. Zira Abdülmuttalib'in ölümünden sonra Mekke'nin nüfuz sahibi kimseleri arasında bulunan, ilk Müslümanlardan Ebû Bekir ve Ali'nin bu tür bir eziyet ve baskıyla karşılaşmadığı bilinen bir gerçektir. Ancak Hz.Osman, diğer Müslümanlar kadar olmasa bile bu tür bir eziyete uğrayanlar arasındaydı.

İlk Müslümanlar ve onların mâruz kaldığı eziyet, sindirme ve baskılardan bahseden eserlerin bir kısmı, duygusal hareket ederek uğranan bu eziyetleri de işkence olarak değerlendirmiştir. Zengin ve nüfuzlu bir aile olan Ümeyyeoğullarından Hz.Osman'ı da bu işkence kapsama alarak, olayların aktarılmasındaki tarafsızlık ilkesini gözetememişlerdir. Halbuki o, bir işkenceden çok baskı veya eziyet diyebileceğimiz bir çeşit engelleme ile karşılaşmıştır. Zira, kızgın kumlar üzerinde günlerce kalmak ve işkence görmekle, süresi tam olarak belli olmayan bir vakitte odada hapis kalmak arasında önemli bir fark bulunması gerekir.

Hz.Osman'ın Müslüman oluşu haberi birden Mekke'ye yayılmıştı. Emevîlerin reisi durumunda bulunan amcası Hâkem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye bu haberi duyar duymaz. Hz.Osman'a giderek:

–"Sen atalarının dinini bırakıp da sonradan ortaya çıkarılmış Muhammed'in dinine mi girdin?" diye sormuş, Hz.Osman da hiç tereddütsüz ve korkmadan amcasına "İslâma girdiğini ve bundan sonra asla başka bir din ve inanca iltifat etmeyeceğini, kendisi için Allah'ın hükmünden başka hiç bir hükmün geçerli olamayacağını" söylemişti.

Ne var ki, dinine bağlı olan Hakem, bu durum karşısında dayanamayarak onu eski dinine dönmeye zorladı. Onu ipe bağlayarak bir odaya hapsetti. Eski dinine dönünceye kadar kesinlikle bırakmayacağını da söyledi. Bunun üzerine Hz.Osman:

– "Allah'a yemin olsun ki bu dinden asla vazgeçmem ve onu bir an bile olsa terketmeyeceğim" dedi.

Hakem ona bir müddet daha eziyet etti; fakat onun dinine bu derece bağlı olduğunu görünce vazgeçip, serbest bıraktı.¹¹¹

Hz. Osman'ın Müslüman olmasına tepki gösteren sadece amcası değildi. Annesi Ervâ da oğlunun Müslüman olduğunu öğrendiğinde, onun Hz. Muhammed'in dinini terkedinceğe kadar yememeğe içmemeye ve giyinmemeye yemin ederek, kardeşi Âmir b. Kureyş'in evine taşındı.

¹¹⁰ bkz. İbn Sa'd, VIII, 229 –III, 45; Zübeyrî, 101.

Ancak oğlunun üzüldüğünü görünce tekrar evine döndü. Bunun yanında Hz. Osman'ın Müslüman olmasını Ebû Süfyan da hoş karşılamamıştı.¹¹² Dolayısıyla Rasûlullah (s.a.v.) bu durumda olan Müslümanlar için hicreti gerekli gördü.

2- Habeşistan'a Hicreti

İslâmın insan yaşayışında yapmak istediği yeniliğe engel olmak isteyen Kureyş aristokrasisi, özellikle zayıf ve savunmasız Müslümanlara eza ve cefa ederek İslâm hareketini önlemeye çalışmıştı. Bu durumu yakından gören İslâm Peygamberi onların belirli bir süre Mekke'den ayrılmalarını istedi. Zaten Kur'ân-ı Kerim onları muhtemel bir hicrete hazırlamağa başlamıştı.¹¹³

Ebû Talib'in de bu eziyet ve işkenceleri önlemeye muktedir olamaması üzerine, Mekke'de alınacak tedbiri ve başvuracak çaresi kalmayan Rasûlullah (s.a.v.), mü'minlere "Buradan ayrılın" buyurdu. Kendisine "Nereye?" diye sorulduğunda da "Oraya" diyerek Habeşistan'ı işaret etti.¹¹⁴

"Şayet isterseniz ve yapabilirsiniz ülkesinde kimseye zulmetmeyen bir hükümdarın işbaşında olduğu Habeşistan'a sığının. Orası bir doğruluk ve hakikat ülkesidir. Allah işlerde bir kolaylık verene kadar orada oturup kalın" buyurdu.¹¹⁵

Hicret yerinin Habeşistan olmasının nedeni acaba neydi? Bunun sebebi muhtemelen, Kureyş'in eskiden beri bu bölge'ye ticaret seferleri yapıyor olması, dolayısıyla buranın Araplarca çok iyi bilinen bir yer olmasından kaynaklanmaktadır. Rasûlullah (s.a.v.)'ın atası Haşim de ticaret için Habeşistan'a gidenler arasındaydı. Onun ve diğerlerinin Habeş kralı Necaşi (Ashama) hakkındaki iyi düşünceleri de Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu kararında etkili olmuştur.¹¹⁶

İlk hicret bi'setin 5. yılında Recep ayında yapıldı. Muhacirler Mekke'den gizlice gruplar halinde, bir kısmı yürüyerek bir kısmı da binitli olarak yola çıktılar.¹¹⁷ Ümeyye ailesi bu sıralarda Hz. Osman ile uğraşmaktan vazgeçmişti, ancak Rasûlullah (s.a.v.) ona yine de eşyle beraber hicret etmesini tavsiye etti.¹¹⁸

Mekke'den çıkan ilk muhacirler Hz. Osman ve eşi Rukiyye'dir.¹¹⁹ Hz. Osman eşi Rukiyye'yi bir bineğe bindirip kendisi de yürüyerek Mekke'den ayrılmış, onlara daha sonra yolda diğer muhacirler katılmışlardır.¹²⁰ Bu ilk hicret kafilesinin 14 kişiden oluştuğunu rivayet edilmektedir.¹²¹

¹¹¹ İbn Sa'd, III, 55; İbn Şebbe, III, 954, Suyutî, 178.

¹¹² Belâzurî, *Ensâb*, V, 2.

¹¹³ Ankebut, 26/56-60.

¹¹⁴ İbn İshak, 194; İbn Hişam, I, 345.

¹¹⁵ İbn İshak, 194; Taberî, II, 330.

¹¹⁶ İbn Sa'd, I, 204; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 109, 294.

¹¹⁷ İbn İshak, I, 204.

¹¹⁸ Zübeyrî, 101; Lings, 121.

¹¹⁹ Osman ve Rukiyye'nin Mekke'den ilk ayrılan, dolayısıyla ilk hicret eden kimseler olmasını Rasûlullah (s.a.v.)'in "Lût (a.s.)'dan sonra eşyle birlikte ilk hicret eden kimse Osman'dır." hadisi destekler niteliktedir. Eğer Hz. Osman ilk hicret eden kabileyle beraber. Mekke'den ayrılmış olsaydı, -ki o kabile de Ebû Seleme ve eşi Ümmü Seleme, Ebû Huzeyfe ve eşi Sehl bulunmaktadır- eşyle ilk hicret eden kimse olması dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.v.)'den, kaynaklarda sık olarak rastlanan böyle bir hadis rivayet edilmiş olamazdı. bkz. İbn Hişam, I, 344; Zübeyrî, 101; İbn Sa'd, III, 55; İbn Şebbe, III, 954; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 83; Belâzurî, *Ensâb*, I, 199, 269; Taberî, II, 320; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, I, 183.

¹²⁰ İbn Hişam, I, 267; İbn Sa'd, III, 55; Zübeyrî, 101; Fesevî, III, 255 .

Mekke'den gruplar halinde ayrılan bu ilk muhacir kafilesi bir kısmı yürüyerek bir kısmı da binekli halde, bir süre sonra Kızıldeniz sahilindeki Şuaybie'ye ulaştı. Yarım dinar'a -5'er dirhem- iki tüccar gemisi kiralayarak¹²² üç gün sonra "Adûlis" limanına, oradan da oniki gün sonra başkent "Aksum"a vardılar. Böylece kendilerini Kızıldeniz sahiline kadar takip eden Kureyşlilerden de kurtulmuş oldular.

Habeşistan'a giden bu ilk kafiledenekiler orada gayet iyi karşılandılar. Muhacirler orada huzur, güven ve emniyet içinde olmalarına rağmen Habeşistan'da günlük hayat hiç de sakin değildi. Çıkan bir iç savaş Habeş Kralının iktidarının yanı sıra Müslümanların huzur ve emniyetini tehlikeye sokmuştu. Askerlik çağına gelmiş Müslümanlar Necaşî'nin saflarına katılıp, onun emrine girmişler, savaş alanında onunla yan yana bulunmuşlardır ki, Zübeyr b. Avvam bunlardan birisidir.¹²³

Muhacir kafilesinin Habeşistan'a varmasından bir müddet sonra, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Kureyşlilerle uzlaşmaya vardığı ve Rasûlullah (s.a.v.)'la beraber secde ettikleri şeklindeki yanlış bir haberin kendilerine ulaşması üzerine Şevval ayında aralarında Hz. Osman'ın da bulunduğu muhacirlerin bir kısmı -başka bir rivayette tamamı- gizlice veya birisinin koruculuğu altında Mekke'ye geri döndüler.¹²⁴ Ancak Mekke'ye geldiklerinde kendilerine ulaşan haberin asılsız olduğunu öğrenen muhacirler, bu sefer de kendilerine katılan diğer Müslümanlarla birlikte Bi'setin 6.yılı/M.615'de ikinci defa Habeşistan'a hicret ettiler. Hz.Osman'ın da aralarında bulunduğu bu ikinci hicret oldukça zor şartlar altında yapılmıştır.¹²⁵

İbn Hişam, ikinci Hicret'e katılanların biri kadın toplam 80 kişi olduğunu belirtir.¹²⁶ Ancak İbn Sa'd, İbn Hişam'ın İbn İshak'a dayanarak, verdiği bu rakamın 11 kadın, 83 erkek, Kureyş'in dışından da 7 kişi olmak üzere toplam 101 kişi olduğunu bildirir.¹²⁷ Taberî başka bir rivayette Hz.Osman'ın birinci hicretten geri dönmesinden sonra ikinci hicrete katılmadığını belirtmesine rağmen¹²⁸, diğer kaynaklarda ikinci muhacir kafilesinde ve Medine'ye hicretten önce Mekke'ye dönen hicret kafilesinde onu da zikrederler.¹²⁹

Habeşistan'la ilgili hadiselerin krolonojik sırası tam olarak tesbit edilememekle birlikte, ikinci hicret kafilesinden sonra Kureyşli müşrikler, Müslüman mültecileri buradan çıkarmaları için hiç vakit geçirmeden Habeşistan'a elçi göndermeye karar verdiler. Bu amaçla Amr b. Âs ile Abdullah b. Ebî Rebia'yı hediyelerle birlikte Habeş Kralı'na gönderdiler. Habeşistan'a varıp Necaşî'nin huzuruna çıkan elçiler, Necaşî'nin Mekke'li mültecileri kendilerine teslim etmeyi

¹²¹ İbn İshak, 205; İbn Hişam, I, 345-346; İbn Sa'd, I, 204; Ayrıca bkz. İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 209; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, I, 184.

¹²² İbn Sa'd, I, 204; Taberî, II, 329.

¹²³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 301.

¹²⁴ İbn İshak, 159; İbn Şebbe, III, 954; İbn Sa'd, Muhacirlerin tamamının geri döndüğünü, (İbn Sa'd, I, 204-206); Taberî ise, dönen bu muhacirlerin bir daha Habeşistan'a geri dönmediklerini aktarır. bkz. Taberî, II, 340.

¹²⁵ Zübeyrî, 101.

¹²⁶ İbn Hişam, I, 352.

¹²⁷ İbn Sa'd, I, 204-207; Taberî, Habeşistan'a 1. ve 2. hicret katılanların sayısını toplam 82 kişi olarak verir. (bkz. *Tarih*, II, 331); Ayrıca bkz Belâzurî, *Ensâb*, I, 188-201; Hamidullah, Belâzurî'ye dayanarak ikinci hicret kafilesinin 130 kişi olduğunu belirtir. bkz. *İslâm Peygamberi*, I, 111.

¹²⁸ Taberî, II, 222.

reddederek, Müslümanlara "Haydi şimdi sulh ve selamet içinde gidiniz, ben sizi bu putperestlere asla teslim etmem", şeklindeki sözleri üzerine geri döndüler.¹³⁰

Hız. Osman ve eşi Rukiyye Habeşistan'da bir çok sıkıntılara maruz kalmışlardır. Rukiyye'nin sahip olduğu güzellik dolayısıyla o ve diğer Müslüman hanımlar, Habeşistan sokaklarında gençlerin eziyetleriyle karşılaşmışlardır.¹³¹ Bu durum önemli ölçüde, henüz o zamanlarda örtünmeyle ilgili hükümlerin vahyolunmamasından kaynaklanmaktadır. Habeş gençlerinin yabancı olduklarını hissettiklerinde eziyet ettikleri Rukiyye ve diğer Müslüman hanımlar, bu gençlere karşı kendilerini güçlkle müdafaa etmişlerdir.¹³²

İkinci seferde Habeşistan'a hicret eden Muhacirlerden, 616 yılında Mekke'ye geri dönen 41 kişi arasında Hz. Osman ve eşi Rukiyye de vardı. Hz. Osman Mekke'ye Ebû Übeyde Said b. Âs b. Ümeyye'nin himayesinde girmiştir.¹³³

3- Medine'ye Hicreti

Müslümanlar insanlık dışı eza ve zulümlere tabi tutulmuşlardı. Akrabalık bağlarını bile hiçe sayan bu eziyetlere hemen hemen bütün Müslümanlar maruz kalmışlar; bu insanlar Kureys'in dolayısıyla Mekkelilerin zulmünden kurtulup huzur ve güven içinde yaşayabilecekleri ülkelere bile gitmeyi kabullenmişlerdi. Bu baskı ve zulüm politikası Hz. Peygamber (s.a.v.)'e de uygulanmış sonunda o da kendi evini bırakarak Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evine taşınmıştı. Zulmün boyutlarının büyümesiyle bir ara Taife kadar gitmiş; ancak oradan da ayrılmak zorunda kalmıştı.¹³⁴

Bütün bu olaylar Rasûlullah (s.a.v.)'ı İslâm'ın geleceği için yeni bir mekan arayışına sevk etmekle kalmamış, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tebliğ metodunda değişiklik yapmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak, Rasûlullah (s.a.v.) Mekke'ye gelen yabancıları onların ticaret kervanlarını ziyaret etmeğe başlamış; Bi'setin 10. 11. ve 12. yıllarında meydana gelen bu görüşmeler (Akabe biatları) sonucuda da Medine'den birçok kimse Müslüman olmuştu. Son görüşmede ise Medineli Müslümanlar, Allah Rasûlu (s.a.v.)'nü ve Mekkeli Müslümanları Medine'ye da'vet etmişlerdi. Nihayet Bi'setin 13. yılı Zilhicce/M.622 Haziran ayında da Rasûlullah (s.a.v.) bütün Müslümanlara hicret için genel izin vermişti.¹³⁵

Medine'ye hicretin başladığı tarih tam olarak bilinmemektedir. Ancak ikinci akabe biatını takip eden günlerde Mekkeli Müslümanlar yavaş yavaş Medine'ye hicret etmeğe başladılar. İlk gidenler arasında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yakınlarından bazıları ile Cahş ve Ümeyye'nin oğulları ve kızları, Abdullah b. Cahş, âmâ kardeşi Ebû Ahmed ile Zeynep ve Hamne adındaki iki kız kardeşleri vardı. Uzun yıllardan beri Abdüşems'in müttefiki olan bir çok Beni Esed'li de onlarla beraber gitti. Hz. Hamza ve Zeyd de bir süre eşlerini Mekke'de bırakarak bu kabileyle birlikte hicret

¹²⁹ İbn Hişam, II, 6, İbn Sa'd, III, 55; Zübeyri, 101; Belâzuri, *Ensâb*, I, 199.

¹³⁰ İbn İshak, 194-199.

¹³¹ İbn Kudâme, 90; Suyutî, 178.

¹³² İbn İshak, 199; İbn Sa'd, III 55; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 301.

¹³³ Belâzuri, *Ensâb*, I, 227.

¹³⁴ Hasan, H. İbrahim, I, 122.

ettiler. Hz. Osman ve eşi Rukiyye Hz. Ömer ve eşi Zeynep ile kızı Hafsa ve oğlu Abdullah, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hicretinden kısa bir süre önce hicret etmişlerdir.¹³⁶

Hz. Osman yola çıkarken yanına 7000 dirhem para almış,¹³⁷ borçlarını malını ve servetini gösteren bir listeyi de Hz. Ali'ye bırakmıştır.¹³⁸ Belki o Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de aynı şeyi yapacağını bildiği için bu tür bir yolu izlemiştir. Hz. Osman Medine'ye hicret edince Ebû Süfyan, Hz. Osman'ın evini satmış ve bedelini onlar adına almıştır.¹³⁹ Ancak daha sonra bu paranın Hz. Osman'a verilip verilmediği konusunda kaynaklarımız bir bilgi vermemektedir.

Bütün servetlerini Mekke'de bırakan muhacirler Medineli Müslümanların evine misafir oldular. Bu muhacirlerden Hz. Peygamber Ebû Eyyûb'un evine misafir olurken, Hz. Osman da Beni Neccar'dan ünlü şair Hassan b. Sabit'in kardeşi Evs b. Sâbit'e konuk olmuştur.¹⁴⁰ Hz. Osman Medine'de evi olana kadar evinde kaldığı Evs b. Sabit'in kardeşi Hassan b. Sabit ile yakınlık kurmuş ve bu yakınlık daha sonraki yıllarda kendini gösterecek şekilde özel bir muhabbete dönüşmüştür. Medine'ye varıştan bir kaç ay sonra yapılan kardeşlik anlaşmasıyla da Hz. Osman ile Evs b. Sabit arasında özel kardeşlik anlaşması akdedilmiştir.¹⁴¹

Hicret eden Müslümanları Medine'de yeni siyasi ve ekonomik sorunlar beklemekteydi. Rasûlullah (s.a.v.) Medine'de İslâm kardeşliğini tesisinden sonra Medine'nin idarî ve sosyal yapısında bir takım değişiklikler yapması kaçınılmaz olmuştu. Bu sebeple ilk yazılı anayasa olarak bilinen "Vatandaşlık Antlaşması" yapılmıştı.¹⁴²

Medine'de Müslümanların sayılarının gittikçe çoğalması, onların sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasını zorunlu hale getirmişti. Bunların başında da su ihtiyacının karşılanması gelmekteydi; Medine'de bulunan Rume kuyusu Yahudi bir vatandaş tarafından işletilmekteydi ve ekonomik yönden sıkıntı içerisinde bulunan Müslümanlar buradan parayla su satın almaktaydılar. Müslümanların çektiği sıkıntıyı gören Hz. Peygamber (s.a.v.), bu kuyunun satın alınmasını istemiş, bu nedenle "Bir kimse Rûme Kuyusu'nu satın alır ve onu Müslümanlara bırakır da bu kimse için

¹³⁵ Hasan, H. İbrahim, I, 130.

¹³⁶ İbn Hişam, II, 123; İbn Kudâme, 179; Zehebî, Osman'ın, Zübeyr ve Talha ile birlikte yola çıktıklarını aktadır. bkz. *Tarihu'l-İslâm*, I, 314; İbn Sa'd, Osman'ın evinin kapısıyla Rasûlullah (s.a.v.) 'ın evinin kapısının karşı karşıya bulunduğunu bu nedenle Rasûlullah (s.a.v.) 'ın hicret ettiğinde evini Osman'a vasiyet ettiğini belirtir. Bu rivayete göre Hz. Osman Rasûlullah (s.a.v.) 'tan önce hicret etmemiştir. İbn Sa'd, III, 56; Ancak İbn Sa'd başka bir rivayette Abdullah b. Ebî Bekir'e, Rasûlullah (s.a.v.) 'ın ailesini getirmesi için mektup yazmasından "daha önce" Osman'ın eşi Rukiyye ile hicret ettiğini aktarmaktadır. (bkz. İbn Sa'd, VIII, 165) Biz de kaynakların geneline dayanarak, her ne kadar bazen farklı rivayetler olsa da, Hz. Osman'ın Rasûlullah (s.a.v.) 'tan önce hicret ettiği kanaatindeyiz.

¹³⁷ Belâzurî, *Ensâb*, I, 261.

¹³⁸ Zübeyr b. Bekkar, 612.

¹³⁹ Belâzurî, *Ensâb*, I, 269.

¹⁴⁰ İbn Hişam, II, 141; İbn Sa'd, III, 55; İbn Şebbe, III, 955.

¹⁴¹ İbn Sa'd, III, 503; İbn Hazm, *Sîre*, 96 Belâzurî, Rasûlullah'ın 45 Ensar ile 45 Muhacir arasında kardeşlik anlaşması yaptığını ve Muhacirlerden kardeşi olmayan kimsenin kalmadığını belirtir. (*Ensâb*, I, 271,275) Rasûlullah (s.a.v.) Muhacirler arasında akrabalık bağı olmaksızın birbirlerine vâris olabileceklerine dair bir kardeşlik anlaşması yapmıştı. Bedir'de bunların bazıları şehit olunca diğerleri kardeşlerinin mirasını istedi, bunun üzerine Enfâl süresi'nin 75. Ayeti nâzil oldu ve mirastaki muahede koptu. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 270.

¹⁴² bkz. Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, 302 vd..

cennette içecek bulunmaz mı?" "Malı çok olan onu alsın" buyurarak zengin Müslümanları bu kuyuyu satın almaya teşvik etmişti.¹⁴³

Zengin tacir Hz. Osman, öncelikle Yahudi'den kuyunun tamamını satın almak istedi. Ancak Yahudinin kuyunun tamamını değil, yarı hissesini satabileceğini söylemesi üzerine, Hz. Osman kuyunun yarı hissesini bir gün o, diğer gün de Yahudinin işletmesi kaydıyla 400 dinara¹⁴⁴ satın alarak Müslümanların istifadesine sundu. Onun kuyuyu işlettiği günlerde Müslümanlar kuyudan iki günlük su ihtiyaçlarını karşılayarak ertesi gün ücretle su almamakla kendilerini maddi sıkıntıdan kurtarmışlardır.

Ortaklığın bir süre devam etmesinden sonra Yahudi, "Benim kuyumun işleyişini bozdun, diğer yarısını da satın al" diyerek Hz. Osman'ı kuyunun düzenini bozmakla suçlamış, bunun üzerine Hz. Osman kuyunun diğer yarısını 8.000 dirheme satın alarak, Müslüman toplumunun istifadesine sunmuştur.¹⁴⁵

Hz. Osman'ı, Medine Müslüman toplumunun sosyal ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan hizmetlerde de görmekteyiz. Meselâ; Mescid-i Nebevi'nin bugünkü yerinin Sehl ve Süheyl adlı iki yetimden alınmasında Hz. Osman da yardımcı olmuş daha sonra yapılan mescid inşaatında bizzat Rasûlullah (s.a.v.)'ın yanı sıra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman da çalışmışlardır.¹⁴⁶

4- Fetih ve Savaşlardaki Konumu

Hz. Osman Medine İslâm toplumunun iktisadî ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasında bir takım görevler alırken, öte yandan bu dönemde Müslümanları tehdit eden dış tehlikelerin bertaraf edilmesi için verilen mücadeleye de katılmıştır. Ancak o özellikle savaş alanında fazla bir tecrübesi bulunmaması nedeniyle lojistik destek diyebileceğimiz görevlerde bulunmuştur

Medine devri bir yandan İslâm'ın yayılması için iyi bir zemin teşkil ederken, öte yandan Müslümanların dinlerini rahatça yaşamaları açısından bir takım imkanlar sağlamıştı. Yaşanan bu gelişmeler, Kureyş'i Medine'ye saldırmaya sevk etmişti. Mekke'de yaptıkları eza ve cefayı şimdi de toplu saldırı ve savaş şekline dönüştürerek İslâm'ı ve Müslümanları yok edici bir darbenin hazırlığı içerisindeydiler.

Kureyş'in bu tür hazırlıklarını yakından takip eden Rasûlullah (s.a.v.), zaman zaman seriyyeler çıkararak Medine'nin etrafını kontrol altında tutmağa çalışmıştır. Hicret'in birinci yılı sonlarında İslâm düşmanlarına karşı topluca savaşmaya izin veren cihat ayetlerinin nâzil olması da Mekke döneminde müşriklerin zulmüne uğrayan Müslümanları sevindirmişti. Artık onlara karşı

¹⁴³ İbn Şebbe, I, 154; İbn Ebî Bekr, 156.

¹⁴⁴ Belâzurî, *Ensâb*, I, 536; İbn Sa'd, Hz. Osman'ın kuyuyu Müzeyri kabilesinden bir adamdan aldığını belirtir. İbn Sa'd, I, 506.

¹⁴⁵ İbn Şebbe, I, 52; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 83; İbn Kudâme, 179; Kal'âcî, Muhammed Ravvas, *Mevsûati Fikhi Osman b. Affân*, 89; İbn Şebbe Ebî Kallabe'den aktardığı başka bir rivayette Rume kuyusunun 30.000 dirheme alındığını rivayet etmektedir. Bu miktarın kuyunun yarı hissesine veya tamamına tekabül ettiği konusunda ise bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle, biz o günün şartları içerisinde küçümsenmeyecek derecede büyük bir meblağ olan bu paranın miktarının yanlışlıkla 3000 yerine 30.000 dinar olarak geçtiği kanısındayız. bkz. İbn Şebbe, I, 154.

¹⁴⁶ Câhız, *er-Resâilu's-Siyasiyye, (el-Osmaniyye)*, 136.

savaşabileceklerdi. Rasûlullah (s.a.v.)'ın Medine ve çevresini kontrol etmek amacıyla çıkardığı seriyeler ile Kureys'in Şam bölgesine giden kervanları arasında zaman zaman çatışmalar çıkmış ancak olay kan dökme safhasına varmamıştı. Fakat bunlardan Abdullah b. Cahş Seriyesi Kureys'in savaş hazırlıklarını hızlandırmasında etkili oldu. Kureysli müşrikler bu seriyyenin harekâtını gerekçe göstererek Müslümanlarla savaşmak üzere ordu hazırlamaya başladılar.

Kureys'in Medine'ye saldırı amacıyla büyük bir ordu hazırladığı haberi Rasûlullah (s.a.v.)'e ulaştınca, Hz. Peygamber (s.a.v.) 305 veya 310 kişiden oluşan bir toplulukla 8 Ramazan 2/ 4 Mart 623'de düşmanın karşısına çıkılmasına karar verdi. Gidecek orduda Hz. Ali ve Hz. Hamza gibi savaşçı Müslümanlarla birlikte Hz. Osman da yer almak istiyordu. Fakat ani ve önemli bir mazaret onu bundan alıyordu.¹⁴⁷

Bedir hazırlıklarının yapıldığı sırada Hz. Peygamber (s.a.v.)'ın kızı, Hz. Osman'ın eşi Rukiyye kızamık hastalığına yakalandı.¹⁴⁸ Rasûlullah (s.a.v.) bu nedenle ondan Rukiyye'nin hastalığıyla meşgul olmasını ve yanından ayrılmamasını istedi.¹⁴⁹ Ayrıca Osman'a yardımcı olması için de Üsâme b. Zeyd'i Medine'de bıraktı.¹⁵⁰ Bu mazaret sebebiyle Hz. Osman Bedir'e doğru yola çıkan orduda yer alamadı.

Rasûlullah (s.a.v.) Medine'ye Ebû Lübabe'yi vali, Amr b. Ümmü'l-Mektûm'u namaz kaldırmak için imam olarak bırakarak ordusuyla birlikte hareket etti. Ordu Medine'den ayrılınca Rukiyye'nin hastalığı şiddetlendi. Bedir savaşı başladığında ise vefat etti.¹⁵¹ Savaşın Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanması üzerine Rasûlullah (s.a.v.) Abdullah b. Revaha'yı Yukarı Medine'ye, Zeyd b. Hârise'yi de Aşağı Medine'ye zafer müjdesini vermek üzere göndermişti. Zeyd şehre vardığında Hz. Osman Rukiyye'nin defin işlerini bitirmek üzereydi. Onun verdiği müjdeyle Hz. Osman hem matemi hem de sevinci birlikte yaşadı.¹⁵²

Bedir dönüşü ganimetlerin taksiminde Rasûlullah Bedir'e katılmak istediği halde katılmayan Hz. Osman¹⁵³ ile birlikte sekiz kişiye daha ganimetlerden pay vermiştir.¹⁵⁴ Bu sebeple savaştan sonra: "Sevabım yok mu Ya Rasûlullah?" diye soran Hz. Osman'a Hz. Peygamber (s.a.v.) "Sevabın var"¹⁵⁵ buyurmuştur. Rasûlullah (s.a.v.), Bedir'den sonra Ebû Süfyan'ın Müslümanlardan intikam almak amacıyla düzenlediği saldırı üzerine Sevik gazvesine çıktı. O, Medine'de bir ay kaldıktan sonra Gatafan kabilesinin Medine'ye yağma yapmak için harekete geçeceği haberini alınca da bu kez 450 kişilik bir orduyla, yerine Hz. Osman'ı vekil bırakarak Medine'den ayrıldı.¹⁵⁶

¹⁴⁷ İbn Hişam, II, 330; İbn Sa'd, II, 12.

¹⁴⁸ Belâzurî, *Ensâb*, I, 201; İbn Hazm, *Sire*, 39.

¹⁴⁹ Vâkidî, *Meğazi*, I, 101; İbn Hişam, II, 331-332; İbn Sa'd, II, 12; Zübeyrî, 101; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 83.

¹⁵⁰ İbn Şebbe, I, 103; Belâzurî, *Ensâb*, I, 294.

¹⁵¹ Fesevî, III, 160; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 64.

¹⁵² Zübeyrî, 101; İbn Sa'd, III, 6; Belâzurî, *Ensâb*, I, 201; Fesevî, III, 270.

¹⁵³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 7.

¹⁵⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, 297; İbn Şebbe, I, 104.

¹⁵⁵ İbn Hişam, II, 334; Ayrıca bkz. Vâkidî, *el-Meğazi*, I, 153; İbn Sa'd, II, 12; Zübeyrî, 101; Belâzurî, *Ensâb*, I, 289.

¹⁵⁶ Vâkidî, *el-Meğazi*, I, 196; İbn Hişam, III, 49.

Hız. Peygamber (s.a.v.) Bedir dönüşü kızı Rukiyye'nin vefat haberini öğrenmiş ve çok üzölmüştü. Ancak kendisi gibi bu durumdan müteessir olan Hız. Osman'la akrabalık bağlarını kesmek istememiş ve diğer kızı Ümmü Gülsüm'ü Hız. Osman'la evlendirmiştir. Ümmü Gülsüm, Hız. Osman'la Rebiülevvel 3/ Ağustos 624'de nişanlanmış ve kızkardeşi Rukiyye gibi 500 dirhem mehir alarak aynı yılın C. Ahir ayında evlenmiştir.¹⁵⁷

Bedr savaşının müşrikler üzerinde hazmedilemeyen ağır yenilgisi, onları intikam almak üzere yeni bir ordu hazırlamağa sevketti. Bu amaçla Kureyş, müttefikleri olan Benî Müstalik, Gatafan ve diğer kabilelerden topladığı 2000 kişilik askerle birlikte toplam 3000 kişilik bir ordu meydana getirdi. Bu arada Mekke'nin reisi konumunda olan Ebû Süfyân yanına 200 kişilik bir kuvvet alarak gizlice Medine'ye gitti. Medine'de Yahudilerle görüşükten sonra dönüşte bir hurmalığa baskın düzenledi.

Bütün bunlar Rasûlullah (s.a.v.)'in Mekkelilerin Şam'a giden kervanlarının yolunu kapatmasına, ardından da bir ordu hazırlamasına sebep oldu. Aralarında Hız. Osman gibi seçkin Sahabenin bulunduğu yaklaşık 1000 kişilik ordu Medine'den yola çıktı. İki ordu Medine'ye bir saat uzaklıktaki Uhud dağı eteklerinde 15 Şevval 3 /20 Mart 624'de karşılaştı.

Savaşın ilk safhasında Müslümanlar galip durumda iken, İslâm ordusunun solundaki vadide bulunan 100 kişilik süvari birliğinin vakitsizce yerlerinden ayrılmaları sonucu savaş Müslümanların aleyhine gelişmeğe başladı. Kureyşliler bütün kuvvetleriyle Müslümanlar üzerine saldırıya geçtiler. Bu sırada Hız. Peygamber (s.a.v.)'in etrafındakilerden aralarında Hız. Osman'ın da bulunduğu bazıları sağa-sola kaçmağa başladılar.¹⁵⁸

Hız. Osman Uhud'dan ayrılarak üç günlük mesafede bulunan Gâbe'ye geçti.¹⁵⁹ Bir süre orada kaldıktan sonra tekrar Rasûlullah (s.a.v.)'in huzuruna vardıklarında, Hız. Peygamber (s.a.v.) onlara "Orada uzun bir süre kaldınız."¹⁶⁰ diyerek serzenişte bulundu. "(Uhud savaşında) iki ordu karşılaştığı gün içinizden arka çevirip geri dönenler, hakikaten onları, Peygamberin emrine aykırı hareket etmeleri yüzünden, şeytan kaydırmak istedi."¹⁶¹ ayetinin Hız. Osman'ın da aralarında bulunduğu bu grup hakkında nazil olduğu¹⁶² ve affedildikleri rivayetler arasındadır.¹⁶³

Uhud'dan sonra gerçekleşen ve Hız. Osman'ın akrabalarına ne derecede düşkün olduğunu gösteren ilginç bir olay kaynaklarımızda aktarılmaktadır. Buna göre, Ebû Süfyân'ın ordusunda bulunan ve Hız. Hamza'nın burnunu koparan Muaviye b. el-Muğire b. Ebi'l-As b. Ümeyye Uhud'da yenilerek Medine'de akrabası Hız. Osman'ın evine gelmişti. Kapıyı açan eşi Ümmü Gülsüm'e, önceki yıl Hız. Osman'dan aldığı devenin ücretini getirdiğini söyler. Ancak eşi Osman'ın evde olmadığını Rasûlullah (s.a.v.) 'in yanında bulunduğunu belirtmesi üzerine, Muaviye Osman'ın

¹⁵⁷ İbn Sa'd, III, 56, İbn Kuteybe *el-Maârif*, 83.

¹⁵⁸ Hasan, H. İbrahim, I, 151-152.

¹⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 83; Taberî, Osman b. Affân ve Said b. Osman'ın Ensardan iki kişiyle birlikte Medine civarında bir dağ olan Celâb'a kaçtuklarını rivayet eder. bkz. Taberî, II, 252.

¹⁶⁰ Taberî, II, 522.

¹⁶¹ Âli İmrân, 3/155.

¹⁶² İbn Kuteybe *el-Maârif*, 83; Belâzurî, *Ensâb*, I, 326.

çağırılmasını ister. Rasûlullah (s.a.v.) 'ın yanından çağırılan Hz. Osman, karşısında Muaviye'yi görünce: "Gelmekle beni de kendini de mahvettin" serzenişine Muaviye, "Ey amcamın oğlu! Bana kimse senden yakın değildir, kimse bana akrabalık elini uzatmadı, yakınım olduğun için sana geldim" diyerek iltica gerekçesini bildirir. Hz. Osman tanınmaması için onun kıyafetini değiştirir. Daha sonra Rasûlullah (s.a.v.)'a giderek, onun için eman ister. Muaviye'nin Osman'ın evinde olduğunu öğrenen Rasûlullah (s.a.v.), Osman'ın evine gelir, bu arada Rasûlullah (s.a.v.) 'ın kızı ve Hz. Osman'ın hanımı Ümmü Gülsüm, Muaviye'nin elbisesini ve şeklini kocası Osman'ın değiştirdiğini Rasûlullah (s.a.v.) 'a bildirir. Bu durum karşısında Rasûlullah (s.a.v.) belki de Osman'ın isteğini geri çevirmemek için Muaviye'nin üç gün içinde Medine'yi terketmesi şartıyla eman verir. Ancak Muaviye kendisine verilen mühletten bir gün sonra yola çıkınca Rasûlullah (s.a.v.) 'ın emri üzerine Zeyd b. Harise ve Ammar b. Yâsir tarafından yakalanarak öldürülür.¹⁶⁴

Rasûlullah (s.a.v.) Beni Nadir gazvesinden sonra Gatafan kabilesinden Sa'lebeoğullarının üzerine gitmek için Zâtu'r-Rikâ gazvesine çıktığında, Medine'de yerine vekil olarak Hz. Osman'ı bıraktı.¹⁶⁵ Bu gazvenin akabinde H.2/M.625 C.evvel ayında Hz. Osman'ın Rasûlullah (s.a.v.)'ın kızı Rukiyye'den olan oğlu Abdullah Sevik gazvesi sırasında bir horozun kendisini yaralamasıyla hastalanarak vefat etti.¹⁶⁶

Hz. Osman, Rasûlullah (s.a.v.)'ın Uhud'dan sonra yaptığı gazalara da iştirak etmiştir. Ancak onun diğer savaşçı Müslümanlar gibi bu gazalarda önemli görevler üstlendiğini söylemek oldukça zordur. Onun, kişisel özellikleri dolayısıyla bazı tâli görevleri üstlendiği söylenebilir. Bu savaşlardan birisi olan ve 5/627 de olan Hendek Savaşı sırasında Rasûlullah müşrikleri müttefiklerinden ayırmak için Gatafan'lılardan Fezâre kabilesiyle antlaşma yapmak üzere Hz. Osman'ı göndermiştir.¹⁶⁷ Hz. Osman'ın bizzat kendisi tarafından yazılan bu antlaşma daha sonra Sa'd b Muâz tarafından yırtılmıştır.¹⁶⁸

Hz. Osman, Benî Kureyza'ya karşı yapılan harekete de atlı olarak katılmıştır.¹⁶⁹ Benî Kureyza'dan bazı esirler elde edilmişti. Rasûlullah (s.a.v.) elde edilen bu esirlerden gelir elde etmek ve bununla at, silah almak amacıyla, bir grubunu Necid'e, bir kısmını da Sa'd b. Ubâde ile Şam'a gönderirken, bir kısmını Abdurrahman b. Avf ve Osman'a sattı. Abdurrahman b. Avf ve Osman satın aldıkları bu esirleri kendi aralarında paylaşırlarken, daha çok para veren Osman b. Affân'ın hissesine daha çok esir düşmüştü. Esirlerden genç ve ihtiyarların bir kısmı eşit şekilde bölüştükten sonra, Abdurrahman'ın geri kalan esirler konusunda Osman'ı muhayyer bırakması üzerine de Osman, söz konusu bu esirlerden ihtiyar olanları almayı tercih etmişti. Onun esirlerden ihtiyar olanları tercih etmesinin nedeni, onların yanlarında mal bulunmasıydı. Üstelik o, bu esirleri

¹⁶³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, İstanbul 1987, I, 418.; Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, II, 1210.

¹⁶⁴ Vâkidî, *el-Megâzî*, I, 333-334; Belâzurî, *Ensâb*, I, 337.

¹⁶⁵ Vâkidî, *el-Megâzî*, I, 8; İbn Sa'd, III, 57; Belâzurî, *Ensâb*, I, 340 .

¹⁶⁶ İbn İshak, 229; İbn Sa'd, III, 55; Belâzurî, *Ensâb*, I, 401; Zübeyrî, 104

¹⁶⁷ Zübeyrî, 101.

¹⁶⁸ Vâkidî, *el-Megâzî*, II, 477; Zübeyrî, 101.

¹⁶⁹ Vâkidî, *el-Megâzî*, II, 498.

fidye karşılığı serbest bırakmıştı. Böylece Osman, Abdurrahman'ın payına düşecek olan esirlerden daha çok para kazanarak, iyi bir tüccar olduğunu göstermiştir.¹⁷⁰

Bu arada Rasûlullah (s.a.v.) , Gatafan ve Hayber gazvesine çıkarken de, Hz. Osman'ı Medine'de vekil bırakmıştır.¹⁷¹

6/627 yılında Rasûlullah (s.a.v.) gördüğü bir rüya üzerine 1500 kadar Müslümanla birlikte Umre yapmak üzere Medine'den ayrılarak, Mekke yakınlarında Hudeybiye mevkiine vardıklarında, savaşmak için geldiklerini zanneden Mekkeliler tarafından durduruldu. Allah Rasûlü (s.a.v.) savaş değil, sırf ibadet maksadıyla geldiklerini bildirmek için Mekke'ye bir elçi göndermeğe karar verdi. Bu amaçla Huzaâ kabilesinden Hıraş b. Ümeyye'yi müzakereleri başlatmak üzere Mekke'ye gönderdi. Elçi varınca Kureyş'liler devesini yıkarak Hıraş'ı yere düşürdüler, ve onu öldürmek üzereyken Ehabîşlerin engellemeleriyle serbest bıraktılar. Hıraş daha sonra İslâm ordugahına dönerek durumu Rasûlullah (s.a.v.)'a bildirdi.¹⁷²

Hıraş'ın geri dönmesinden sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) bu defa da elçilik görevini Hz. Ömer'e teklif etti. Hz. Ömer, Mekkelilerin kendisine son derece düşman olduğunu, mensub olduğu "Benî Adıyy" kabilesinin de kendisin koruyabilecek güçte olmadığını bu nedenle çekindiğini belirterek, yerine Hz. Osman'ın gönderilmesini tavsiye etti.¹⁷³ Şüphesiz Hz. Ömer böyle bir teklifi yaparken, Hz. Osman'ın Mekke'nin reisi olan Ebû Süfyan ile aynı aileden, üstelik amcasının oğlu olması, dolayısıyla şayet Hz. Osman gidecek olursa Kureyş'in kendisine eziyet yapamayacağını dikkate almıştı.

Neticede Rasûlullah (s.a.v.), bu defa da Hz. Osman'ı Mekke'ye elçi olarak göndermeğe karar verdi. Ona Kureyş'e gitmesini ve onlara savaşmak için değil, Kâbe'yi ziyaret için geldiklerini¹⁷⁴ ve onlar istemedikleri sürece Mekke'ye girmeyeceklerini¹⁷⁵ haber vermesini bildirdi.

Hz. Osman Mekke'ye, yolda karşılaştığı Eban b. Sa'd b. el-Âs'ın himayesinde girdi. Eban onu Mekke'ye kadar terkisinde taşıdı.¹⁷⁶ Kureyş'in ileri gelenlerinin yanlarına giderek onlara Müslümanların savaş değil, Umre maksadıyla geldiklerini bildirdi. Kureyş bunun üzerine Hz. Osman'a Rasûlullah (s.a.v.)'ın Mekke'ye girmesine izin vermeyeceklerini, eğer istiyorlarsa Kâbe'yi ziyaret edebileceğini belirtti. Hz. Osman: "Rasûlullah tavaf etmedikçe etmem" diyerek bu teklifi reddetti. Bunun üzerine de Kureyş kendisini hapsedti. Hz. Osman'ın Mekke'de hapsedilmesi beklenilmeyen bir hadiseydi. Belki de Ebû Süfyan'ın o sırada bir ticaret kervanıyla Şam'a gitmesinden dolayı Mekke'de bulunmaması buna neden olmuştur.¹⁷⁷ Hz. Osman'ın Mekke'de hapsolünmesi, Hudeybiye'ye onun öldürüldüğü şeklinde ulaşması Rasûlullah (s.a.v.)'ı ve sahabeyi endişeye sürüklemişti. Rasûlullah (s.a.v.) hemen ashabına: "Artık Kureyş'le savaşmadan buradan

¹⁷⁰ Vâkidî, *el-Megâzi*, II, 523.

¹⁷¹ Vâkidî, *el-Megâzi*, II, 645; İbn Sa'd, III, 57; Zübeyrî, 101; Belâzurî, *Ensâb*, I, 311; Suyutî, 176.

¹⁷² İbn Sa'd, II, 97; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 288.

¹⁷³ Vâkidî, *el-Megâzi*, II, 600; İbn Şebbe, *Tarih*, III, 956.

¹⁷⁴ İbn Sa'd, II, 97; Halife, *Tarih*, 81.

¹⁷⁵ Belâzurî, *Ensâb*, I, 350.

¹⁷⁶ Vâkidî, *el-Megâzi*, II, 601; Zübeyrî, 175.

¹⁷⁷ Câhız, *el-Osmaniyye*, 72; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 255.

ayrılmayız." buyurarak sahabeyi savaşmak üzere biat etmeğe davet etti. Bunun üzerine sahabe Hz. Peygamber (s.a.v.)'e biat etti.¹⁷⁸

Biat tamamlanınca Hz. Osman'ın hayatta olduğu öğrenildi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) bir elini öbür elinin üzerine koyarak, "Allahım bu biat da Osman içindir, şüphesiz o senin ve Rasûlunun hizmetindedir" buyurarak Hz. Osman adına biat etti.¹⁷⁹

Biat olayının Mekke'de duyulması, Rasûlullah (s.a.v.)'i, Mekke'ye sokmamakta ve barış yapmamakta direnen Kureyş'i harekete geçirdi. Kureyş hemen Süheyl b. Amr başkanlığında Mikraz b. Hafs ve Huveytib'den oluşan bir heyeti antlaşma yapmak üzere, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gönderdi.¹⁸⁰

Rasûlullah (s.a.v.) Mekkeli temsilcileri ordugâhında tutarak, üç günden beri Mekke'de hapsedilen Hz. Osman'ın serbest bırakılmasını istedi. Hz. Osman'ın geri dönmesi üzerine Mekke'den gelen temsilcilerle bir barış antlaşması imzalandı.¹⁸¹

Hudeybiye'den sonra Rasûlullah (s.a.v.) bazı sahabeyi seriyyelerle göndermiştir.¹⁸² Seriyyelerin başında gönderilenler arasında Hz. Osman ve Hz. Ali gibi bazı ünlü sahabe de bulunmaktaydı. Bu Seriyyelerle Hz. Ali Fedek'e giderken, Hz. Osman da Hedy'e gitmiştir.¹⁸³

Hz. Osman Hudeybiye barışını müteakip 7/628 de yapılan Hayber'in fethine de katılmıştır. Hayber'den geri dönülürken Vadiu'l-Kurâ Yahudilerinin Müslümanlar üzerine saldırı için harekete geçmeleri üzerine, burası fethedilerek elde edilen ganimetlerinden Hz. Osman'a da pay verilmiştir.¹⁸⁴

Hudeybiye'de yapılan antlaşma daha sonra Mekke'liler tarafından bozuldu. Bunun üzerine Rasûlullah 610 yılının 10 Ramazan'ında, Mekke'ye girerek burayı fethetti. Mekke'nin fethinden önce, Ebû Süfyan Medine'ye gelerek Hz. Osman'la bir görüşme yapmış ve ondan Hudeybiye antlaşmasının devam etmesi için yardım istemiştir. Ancak Osman Ebû Süfyan'ın bu teklifine "Benim yerim Rasûlullah (s.a.v.)'in yanındır" diyerek reddetmiştir.¹⁸⁵

Mekke'nin fethi sırasında Rasûlullah (s.a.v.) Hz. Osman'ın süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh¹⁸⁶'in de içinde olduğu dört kişinin¹⁸⁷ buldukları yerde öldürülmelerini emretmişti.¹⁸⁸

¹⁷⁸ İbn Sa'd, II, 97; Halife, *Tarih*, 81; Taberî, II, 622; İbn Hazm, *Sîre*, 210.

¹⁷⁹ Halife, *Tarih*, 81; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 83; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III, 379; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 384.

¹⁸⁰ Vâkidî, *Megâzi*, II, 603.

¹⁸¹ Antlaşmaya Ebû Bekir, Ömer, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Osman b. Affân, Ebû Ubeyde el-Cerrah, Muhammed b. Mesleme ve Huveytib b. Abduluzza şahit olarak katılmışlar, antlaşma Hz. Ali tarafından yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Câhız, *Kitâbu'l-Osmaniyye*, 70; Belâzurî, *Ensâb*, I, 350-351.

¹⁸² Vâkidî, *el-Megâzi*, III, 880, I, 405.

¹⁸³ Halife, *Tarih*, 79.

¹⁸⁴ İbn Hişam, III, 367-373.

¹⁸⁵ Vâkidî, *el-Megâzi*, II, 793.

¹⁸⁶ Benû Âmir b. Lüeyy kabilesinden olup künyesi "Ebî Yahya"dır. Mekke döneminde Kureyş'den Rasûlullah (s.a.v.) 'a kâtiplik yapan ilk kimsedir. İbn Kuteybe, babasını münafıklardan olduğunu rivayet eder. bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, 147; Daha geniş bilgi için bkz. Vâkidî, *el-Megâzi*, II, 855 vd.; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 131; İbn Sa'd, II, 141, VII, 496 vd.; Belâzurî, *Futûh*, 326,327; *Ensâb*, I, 358; İbn Abdî'l-Hakem, *Futûhu Misr ve Ahbâruhá*; 262; Yâkûbî, *Tarih*; II, 59,60; Taberî, III, 59; Cahşiyârî, *Kitâbu'l-Vizerâ ve'l-Küttâb*, 13; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 113; İbn Abdirabbih, *İkdu'l-Ferîd*, IV, 163 vd.; İbn Hazm, *Sîre*, 232.

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Mekke devrinde Müslüman olmuş ve Rasûlullah (s.a.v.)'ın Mekke'de iken vahiy katipliğini yapmıştı. Fakat bu görevi sırasında Rasûlullah (s.a.v.) ona "Azizun Hakîm" yazmasını emrettiği zaman o "Alimün Hakîm" yazmış, kendisine yapılan uyarıya da "Ben ne istiyorsam onu yazarım, bana da vahiy geliyor" diyerek irtidat etmişti. Bunun üzerine de sahabe onu öldüreceğine dair yemin etmişti. Abdullah da Medine'den Mekke'ye kaçmıştı.¹⁸⁹ Abdullah b. Sa'd Mekke'ye gelince de "Ben, Muhammed'in Kur'an'ında okuduğu harfleri istediğim gibi yazıyordum. Sizin dininiz, onun dininden daha hayırlıdır"¹⁹⁰ demişti. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim onun hakkında "Koştugu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine birşey vahyolunmamışken, "bana vahy olunuyor" diyenden ve Allah'ın indirdiği ayetler gibi ben de indireceğim demekte olan kimseden daha zalim kim olabilir"¹⁹¹ buyurmuştur.

Fetih sırasında öldürüleceğini anlayan Abdullah, bu nedenle kendisine yakın gördüğü süt kardeşi Hz. Osman'a sığındı. Hz. Osman sükûnet temin edilene kadar bir süre onu gizledi. Daha sonra onu Rasûlullah'ın yanına getirip eman istedi. Abdullah, Rasûlullah (s.a.v.)'ın kendisini affetmesiyle de tekrar Müslüman oldu.¹⁹² Onların ayrılmasından sonra Rasûlullah (s.a.v.) öldüreceğine dair yemin eden sahabeye dönerek : " Sözünü yerine getirdin mi," o da " Ey Allah'ın Rasulü! Elimi kılıcıma koydum, işaretinizi bekliyordum" cevabını verdi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) : "Nebî için kaş göz oynatarak işaret vermek yakışmaz." buyurdu. Başka bir rivayette de, bu sırada Rasûlullah (s.a.v.) 'ın şunları söylediğini aktarır: "Nebiler imanla savaşmaz; eğer susmasaydım bazıları kalkar onu öldürürdü." ¹⁹³

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh daha sonra, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetleri dönemlerinde onların yardımcılığını yaptı. Hz. Osman zamanında bir ara Mısır valiliğine getirildi, Onun şehit edilmesinden sonra Hz. Ali'ye biat etmedi. 37/657 de gazâyâ katılmak üzere gittiği Kuzey Afrika'da öldü.¹⁹⁴

Hz. Osman Mekke'nin fethinden sonra Huneyn savaşı ve Taif'in muhasarasına da katılmıştır. Huneyn savaşında elde edilen esirler arasından kendisine Zeynep bint Hayyan b. Ömer adında bir cariye verilmiştir.¹⁹⁵

Taif'in mühasarasından sonra 9/630 yılında Hıristiyan Araplar Hicaz ve Necid bölgesinde kıtlık olduğunu, bu nedenle kendileri için bir tehdit olarak gördükleri Müslümanlara karşı zafer elde edilebileceğini Bizans Kayseri Herakleios'e bildirdiler. O sıralarda İranlılara karşı bir zafer elde

¹⁸⁷ Diğer üç kişi, İkrime b. Ebî Cehil, Abdullah b. Hatal ve Mikyâs b. Hubâbe'dir. bkz. Maverdî, Ali b. Muhammed, el- *Ahkamu's-Sultaniyye*, trc. Ali Şafak, İstanbul 1976, 147; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 556.

¹⁸⁸ Belâzurî, *Futûh*, 694.

¹⁸⁹ Vâkidî, *el-Megâzî*, II, 855.

¹⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzurî, *Futûh*, 693, *Ensâb*, I, 532; İbn Kudâme, 94-95.

¹⁹¹ En'âm, 6/ 93.

¹⁹² Belâzurî, *Futûh*, 694; Hz. Osman, Abdullah'ı Rasûlullah (s.a.v.) 'ın huzuruna getirdiğinde, Rasûlullah (s.a.v.) ona üç defa bakmış ve her seferinde yüz çevirmiş, daha sonra onunla biatlaşmıştır. Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 557.

¹⁹³ bkz. İbn Sa'd, II, 141, VII, 496 vd.; Belâzurî, *Futûh*, 326,327; *Ensâb*, I, 358; Taberî, IV, 253.

¹⁹⁴ Zübeyrî, 433; Halife, *Tarih*, 99; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 131; İbn Sa'd, II, 141, VII, 496 vd.; Belâzurî, *Futûh*, 326,327; *Ensâb*, I, 358; Taberî, IV, 253, İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, VI, 269; İsfahani, *Egâni*, VI, 280.

eden Kayser, yüksek moralle aynı şeyi Arabistan için de düşünerek, kendisine bağlı valilere ve emirlere haber göndererek savaş için hazırlanmalarını istedi. Bu durumu, o sıralarda Şam'dan Medine'ye gelmekte olan yağ tüccarları Hz. Peygamber (s.a.v.)'e iletiler. Herakleios 40.000 kişiden oluşan ve başına Sanad adlı bir kumandanı tayin ettiği orduyu Tebük'e doğru yola çıkardı. Bunun üzerine Allah Rasûlu (s.a.v.), şimdiye kadar hazırlanan orduların en büyüğünün hazırlanmasını istedi. Ancak o yıl kıtlık olmasından dolayı bu hazırlık zorlukla yapılabilirdi. Bu durum karşısında Rasûlullah (s.a.v.) mü'minleri ordunun donatılması için teşvik etti. Güç şartlar altında hazırlanan bu zorluk ordusu (Çeyşü'l-Üsre)'na Hz. Ebû Bekir malının tamamını, Hz. Ömer ise servetinin yarısını verdi.¹⁹⁶ Bunun yanında komşu Arap kabilelerinden de yardım istendi.

Hz. Osman Medine'ye hicret sonrasında da devam ettirdiği ticaret hayatında elde ettiği servetiyle bu orduya büyük katkılar yaptı. Kaynaklar onun "Ceyşü'l-Üsre"ye 30.000 dirhem veya 1000 dinar¹⁹⁷ veya da 28.000 dirhem arasında değişiklik gösteren nakit yardımda bulunduğunu rivayet etmektedirler. Bunun yanında Hz. Osman, 30.000 kişiden meydana gelen ordunun yaklaşık 10.000 askerini teçhiz etmiş, orduya hayvanlar için gerekli yular ve diz bağlarını¹⁹⁸ sağlamıştır. Yaklaşık 300 deve ile 60 veya 70 at bağışlamış, askerlerin su kabı gibi bir takım ihtiyaçlarını da tedarik etmiştir.¹⁹⁹

Hz. Osman'ın yaptığı bu yardımlardan dolayı, Rasûlullah (s.a.v.) sevinmiş ve hayretle elini sallayarak:

– " Osman'ın bu yardımı bundan sonraki yapacaklarına keffâret olur. Allah'ım kendisinden razı olduğum Osman'dan razı ol"²⁰⁰ buyurarak onun için hayır dilemiştir.

Hz. Osman Rasûlullah (s.a.v.)'la beraber Veda haccına da katılmıştır.²⁰¹ Rasûlullah (s.a.v.) döneminde Ebû Bekir, Ömer ve Ali ile birlikte fetva vermişler,²⁰² Rasûlullah (s.a.v.) 'in iki kızıyla evlenmesi sebebiyle, aralarında bulunduğu yakınlıktan dolayı görüşlerine başvurduğu kişiler arasında olmuştur.²⁰³

Netice olarak, Hz. Osman Rasûlullah (s.a.v.) nezdinde önemsenecek bir konumu olmasına rağmen yeni kurulan devletin siyasî ve idarî çalışmalarında fazla bir katkısının olmadığı görülmektedir. Onun bu alanda etkinliğinin olmamasının, kendi yapısından kaynaklandığını

¹⁹⁵ İbn Hişam, IV, 132; Taberî, III, 87.

¹⁹⁶ İbn Hişam, IV, 223.

¹⁹⁷ Vâkidî, III, 991; Fesevî, I, 283, Taberî, III, 102; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 123.

¹⁹⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 83; İbn Kudâme, 179; Ayrıca bkz. Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, II, 628-629.

¹⁹⁹ Kaynaklar Hz. Osman'ın Çeyşü'l-Üsre'ye yaptığı yardımlar konusunda değişik rakamlar vermektedirler. Belâzurî, onun 178 askeri donattığını ve 7000 dirhem harcadığını belirtirken, donattığı asker sayısının daha fazla olabileceğini rivayet eder. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Vâkidî, *el-Meğazî*, III, 991; Zübeyrî, 103; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 83; Belâzurî, *Ensâb*, I, 367; İbn Kudâme, 179; İbn Ebî Bekr, 170); Tebük ordusuna Hz. Osman'ın yaptığı yardımları görüp, kendilerinin yardım yapamamasına üzüлüp ağlayan Benü Mukarran kabilesinin Müzeyne koluna mensup Abdullah b. Mugaffal ve Amr b. Avf gibi bazı sahabeye de Osman ve Abdurrahman b. Avf binek vererek onları taşımışlardır. Vâkidî, *el-Meğazî*, III, 994.

²⁰⁰ İbn Hişam, IV, 161, Zübeyrî, 103; Fesevî, I, 280; İbn Ebî Bekr, 170.

²⁰¹ Vâkidî, *el-Meğazî*, III, 1090.

²⁰² İbn Sa'd, II, 235.

²⁰³ Taberî, IV, 123.

söyleyebiliriz. Bu nedenle onu, genelde Rasûlullah (s.a.v.) tarafından kendisine verilen görevleri yerine getirmeye çalışan biri olarak değerlendirebiliriz.

C-İLK İKİ HALİFE DEVRİNDE HZ. OSMAN

1-Hz. Ebû Bekir'in Hilâfetinde Hz. Osman

Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatı üzerine şaşkınlığa düşen sahabe, ilk önce onun ölümüne inanmak istememiş "O bize, biz O'na şahid iken nasıl olurda O ölür" diyerek İslâm'ın bütün dinlere üstün kılındığını bildiren ayeti²⁰⁴ de bir an unutmuşlardı. Hiz. Ömer ve Osman ise bu ayete rağmen "Kim onun öldüğünü söyledi" diyerek ashabı tehdit etmişlerdi. Rasûlullah (s.a.v.) 'ın cesetini kefenlenmiş olarak gören ilk kimselerden biri olan Hiz. Osman bu şaşkınlığı üzerinden atamayarak şunları söylemişti: "Vallahi o ölmedi. Allah onu Meryem'in oğlu İsa gibi göğe çıkardı, kim onun öldüğünü söylerse onu dinlemeyeceğiz ve onu susturacağız"²⁰⁵ diyerek Rasûlullah (s.a.v.) 'ın ölümünden ne denli etkilendiğini ortaya koymuştu.

Osman, Abdurrahman ve Ömer'in de aralarında bulunduğu bu grubun tereddütleri devam ederken Hiz. Ebû Bekir'in:"Kim Muhammed'e ibadet ediyorsa ve onu ilah olarak görüyorsa bilsin ki o ölmüştür."²⁰⁶ diyerek: "Muhammed ancak Rasuldür"²⁰⁷ ve "O'nun zatından başka herşey yok olmağa mahkumdur"²⁰⁸ ayetlerini okuması, ardından Ömer ve Osman'la karşılaşp onlara "Böylece sizi şerefli ve seçkin bir ümmet kıldık ki, bütün insanlar üzerine adalet örneği ve hak şahidleri olasmız"²⁰⁹ ayetini okuması²¹⁰ onların bu şaşkınlığı üzerinden atmalarına yardımcı oldu.

Rasûlullah (s.a.v.)'in vefatıyla Müslümanlar bu kaosu atlattıktan hemen sonra yeni bir soruyla karşı karşıya gelmişlerdi. Halife kim olacak?

Aslında Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in hastalığı sırasında bazı sahabe tarafından düşünüldüğü ileri sürülen²¹¹ bu soru, Muhacir ile Ensar'ın katıldığı Sâide Oğulları Çardağı'ndaki toplantıda cevabını buldu. Toplantı Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in defn işleri devam ederken Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer gelmeden başladı. Çardağa daha sonra gelen Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer ile birlikte halife konusu üzerinde tartışmalar başladı. Sonunda Ümeyyeoğullarından ve Haşimoğullarından hiçbir temsilcinin bulunmadığı bu toplantıda, Hiz. Ebû Bekir halife seçildi.²¹² Hiz. Osman da sonradan Sakife yurduna gelerek Hiz. Ömer ve Ebû Ubeyde'den sonra yeni halifeye biat etti.

²⁰⁴ Fetih, 48/28.

²⁰⁵ Câhız, *Resâilü's-Siyasiyye (Osmaniyye)*, 169, 178-179; Belâzurî, *Ensâb*, I,567.

²⁰⁶ Câhız, *Resâilü's-Siyasiyye (Osmaniyye)*, 169.

²⁰⁷ Lokman, 31/35.

²⁰⁸ Kasas, 28/88.

²⁰⁹ Bakara, 2/143.

²¹⁰ Câhız, *er- Resâilü's-Siyasiyye (Osmaniyye)*, 179 .

²¹¹ Akbulut, 51.

²¹² Hiz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi ile ilgili olarak bkz. Hatipoğlu, M. Sait, "Hilâfetin Kureysliliği", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, XXIII, (Ankara, 1982),121-223.

Hız. Osman, bu dönemde, Hız. Ali ve Zeyd b. Sabitle beraber, halifenin katipliđi²¹³ görevinin yanısıra, danışma meclisinde üye olarak bulunmuştur.²¹⁴ Hız. Ebû Bekir Fedek gelirlerini Rasûlullah (s.a.v.)'ın sarfettiği yerlere harcadı. Bunun üzerine Hız. Peygamber (s.a.v.)in hanımları ve kızı Fatıma, Rasûlullah (s.a.v.)'ın Fedek ve Hayber gelirlerindeki hisselerini istemek amacıyla Hız. Osman'ı halifeye gönderdiler.²¹⁵ Hız. Aışe: "Allah'tan korkmuyormusunuz, sizler Rasûlullah (s.a.v.) 'ın şu sözlerini iştmediniz mi, "Biz Peygamberler miras bırakmayız. Bizim bıraktıklarımız sadakadır. Bu mallar Muhammed'in ailesinin ani ihtiyaçları ve misafirleri için sarfedilir. Ben öldükten sonra bu mallar, benden sonra iş başına gelen kimsenin tasarrufundadır""²¹⁶ diyerek bu duruma tepki gösterdi. Hız.Ebû Bekir'in "Peygamberler miras bırakmaz" hadisini hatırlatması üzerine de Rasûlullah'ın hanımları bundan vazgeçtiler.²¹⁷ Ancak belki de Fâtıma bu istekden vazgeçmemiş olacak ki, bazı rivayetlerde Hız. Ebû Bekir'in hilâfetinin 6. ayında vefatına kadar, eşi Hız. Ali'nin halifeye biat etmediği nakledilmektedir.²¹⁸

Yine Hız.Ebû Bekir döneminde bir ara Medine'de kıtlık nedeniyle gıda ve yiyecek sıkıntısı başgöstermişti. Böyle bir anda halifenin halkına sabır tavsiye etmekten başka yapabileceği birşey yoktu. Bir sabah Hız. Osman'a şam'dan bin deve yükü buğday ve yiyecek geldiği haberi Hız. Ebû Bekir'e ulaştı. Gıda sıkıntısının çekildiği şehre böyle bir kervanın ulaşması hem Müslümanları hem de tacirleri sevindirmişti. Tacirler, Hız. Osman'a gelerek, gıda maddelerini kendilerine satması yolunda ona büyük kârlar teklif ettiler. Ancak cömert tüccar Hız. Osman, tüm bunları reddederek gıda maddelerini Medine halkına bedelsiz olarak dağıttı.²¹⁹

Hız. Peygamber (s.a.v.)'e Kur'an-ı Kerim vahyolunurken katipler tarafından yazıya geçirilmiş, ancak kitap haline getirilmemişti. Hız. Ebû Bekir devrinde Yemame savaşlarında birçok hafızın şehit düşmesi üzerine, Hız. Ömer halifeye giderek Kur'an'ın toplatılmasını tavsiye etti. Bunun üzerine Hız. Ebû Bekir, Zeyd b. Sâbit, Ömer, Ali, Abdullah b. Mesud, Ebû'd-Derdâ, Übeyy b. Kâb, Ebû Musa el-Eşârî, Mikdad b. Esved ve Abdullah b. Amr b. el-Âs ile Sâlim'in mevlası Ebû Huzeyfe²²⁰ gibi Sahabenin meşhurlarının yanı sıra Hız. Osman'ın da aralarında yer aldığı bir heyete Kur'an'ı toplama görevi verdi.

Bunların yanında Hız. Ebû Bekir hicretin 12/633 yılında hacca giderken yerine Medine'de vekil olarak Hız. Osman'ı²²¹ bıraktığı gibi, hastalığı sırasında vasiyet yoluyla Hız. Ömer'in halife ta'yin edilmesi konusunda da ona önemli bir görev vermişti.

²¹³ Taberî, III, 426; Caşıyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 15; İbn Abdırabbih, IV, 163; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 121.

²¹⁴ Osman'ın yanısıra Ömer, Ali, Abdurrahman b. Avf, Muaz b. Cebel, Ubeyy b. Kâb ve Zeyd b. Sâbit de bu heyette yer almışlardır. İbn Sa'd, II, 350.

²¹⁵ İbn şebbe, I, 196; Belâzurî, *Ensâb*, I, 520; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, II, 21.

²¹⁶ Belâzurî, *Futûh*, 43.

²¹⁷ Belâzurî, *Ensâb*, I, 520; *Futûh*, 42-43; Daha fazla bilgi için bkz. İbn Sa'd, II, 314-315.

²¹⁸ İbn şebbe, II, 390, Belâzurî, *Futûh*, 42.

²¹⁹ Muhammed Rıza, 30.

²²⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 132; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlu*, Ankara, 1985, 70.

²²¹ Halife, *Tarih*, 119; Taberî, III, 386.

Hız. Ebû Bekir hastalanınca yerine kendi işlerine bakması için Hız. Osman'ı vekil tayin etmişti.²²² Ancak o, hastalığının şiddetlenmesi üzerine yeni halifenin kimin olacağı konusunda endişelenmeğe başlamıştı. Çünkü o, yeni halife seçimi konusunda endişeler taşıyordu. Kendisinden sonra yerine Hız. Ömer'i vasiyet etmeyi düşünüyordu. İştışare ettiği kimseler genelde olumlu görüş bildirdiler. Bunun üzerine halife, Müsteşarlarından Hız. Osman'ın da görüşlerinden yararlanmak üzere onu yanına çağırır. Hız. Osman, müstakbel halife Ömer hakkında "Onun gizledikleri açığa vurduklarından daha hayırlıdır, aramızda onun gibisi yoktur." derken onun halife namzeti olabileceği kanaatini taşıyordu. Bunun üzerine Hız. Ebû Bekir Osman'a: "Allah sana rahmet etsin" karşılığını vererek, ondan kendisinden sonra gelecek olan halifenin tayin ve vasiyet edileceği âhitnâme'yi yazmasını ister,²²³ ve "Yaz! Bismillahirrahmanirrahîm. Bu Ebû Kuhâfe oğlu Ebû Bekir'in Müslümanlara yazdıracağı ahitnamedir. İmdi..." der ve bayılır.²²⁴ Bazı rivayetlerde ise onun "Ben size, benden sonra halife olacak..." cümlesinden sonra bayıldığı ifade edilir.²²⁵

Hız. Ebû Bekir'in bayılmasından sonra Hız. Osman, âhitname'yi yazmağa devam ederek, Hız. Ömer'in halife gösterildiğini belirten "Ben sizlere Ömer b. Hattab'ı halife gösteriyorum, bununla size yapabileceğim her türlü iyiliği yaptım."²²⁶ cümlesini ahitnameye ekler.

Hız. Osman aslında Hız. Ebû Bekir'in öldüğünü zannederek, bu cümleyi yazmıştı. Nitekim o, önceden de kendisiyle iştışare edilmesinden dolayı, müstakbel halifeyi tahmin edebiliyordu. Çünkü o günkü koşullarda bu görevi yüklenebilecek en ehliyetli ve liyakatlı kimse olarak Hız. Ömer öne çıkıyordu ki onun ismi giyabında tesbit edilmekteydi.

Hız. Ebû Bekir daha sonra kendisine gelince Hız. Osman'dan ne yazdığını okumasını istemiş, Hız. Osman okuduğunda "Allahu Ekber" diyerek hayretini gizleyememiş ve "Benden sonra Müslümanların ihtilafa düşmesinden korkuyorum. Allah sana, İslâm'a ve Müslümanlara olan hizmetlerinin karşılığını versin" diyerek dua ederek²²⁷ ardından vasiyeti halka okuması için Osman'la birlikte Ensar'dan bir adamı mescid'e gönderir.²²⁸

Hız. Ebû Bekir C.Âhir13/ Ağustos 634 'de vefat etti. Defin işleri oğlu Abdullah ile Hız. Ömer ve Hız. Osman'ın da aralarında bulunduğu bir grup tarafından yapıldı.²²⁹

2-Hız. Ömer'in Hilâfetinde Hız. Osman

Hız. Ebû Bekir'in vefatından sonra, onun vasiyet yoluyla tayin ettiği Hız. Ömer halife oldu. Hız. Ömer devri, devlet teşkilâtı alanında birçok yeniliklerin yapıldığı önemli bir dönemdir.

Hız. Ömer döneminde önceden olduğu gibi sahabenin ileri gelenlerinin oluşturduğu devlet yönetimiyle ilgili önemli kararların alındığı "Danışma Meclisi" bulunmaktaydı. Hız. Osman bu

²²² Zehebî, *Tarih*, III, 115.

²²³ Zübeyrî, 104; İbn Sa'd; III, 199 vd.; Zehebî, *Tarih*, III, 116.

²²⁴ İbn Sa'd, III, 200; İbn Şebbe, II, 667 .

²²⁵ Zübeyrî, 104; Taberî, III, 429; Zehebî, *Tarih*, III, 117; Hasan, H.İbrahim, I, 275-277.

²²⁶ Zübeyrî, 104; İbn Şebbe, II, 390; Taberî, III, 429.

²²⁷ İbn Şebbe, II, 667; Taberî, III, 429; Zübeyrî, Hız. Ebû Bekir'in bu arada " Kendi ismini yazabilirdin" şeklinde bir rivayet aktarmaktadır. bkz. *Kitâbu Nesebi Kureyş*, 104.

²²⁸ İbn Abdırabbih, IV, 267.

dönemde de Hz. Ömer'in özel kâtipliğinin²³⁰ yanında Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Abdullah b. Abbas ile birlikte halifenin özel müşavirliği görevini üstlenmiştir.²³¹

Hz. Ömer 21/642'de Nihavent'in fethi için Suriye bölgesine gitmek istemiş, konuyu istişare amacıyla geldiği "Danışma Meclisi"nde görüşlerini sorduğu üyelerden Hz. Osman, Hz. Ali ve Talha halife'ye Medine'de kalmasının daha doğru olacağını belirtmişler, Hz. Ömer de bu görüşe uygun olarak Medine'de kalmıştı.²³² Hz. Ömer döneminde Suriye, İran, Irak fetihleri sonucunda Medine'ye ulaşan fey gelirlerinde büyük artışın olması, halifenin yeni bir sistem kurmasını gerektirmiş, bu sebeple divan teşkilatının kurulması konusunda sahabe ile istişare eden Hz. Ömer'e Hz. Ali: "Yanında toplanan malların hepsini bu yıl taksim edersin," görüşünü bildirirken Hz. Osman "İnsanlara yetecek kadar mal görüyorum. Ancak bunlar alanla almayan bilinecek şekilde sayılmazsa bu işin karışacağından korkuyorum" diyerek endişelerini dile getirmiş, daha sonra el-Velîd b. Hişam b. el-Muğîre'nin defter tutulması yönündeki talebi kabul edilmişti.²³³ Bunun üzerine Hz. Ömer, fey gelirlerinin dağıtımında kabile esaslarına göre taksim yapılmasını lüzumlu görerek Beni Haşim'den Hz. Ali ile, Beni Ümeyye'den Hz. Osman'a aynı miktarda atıyye vermiştir. Hz. Ömer yine dağıtımdaki eşitliği gözeterek Vâdiu'l-Kurâ ganimetlerinden önemli bir miktarda pay da Hz. Osman'a vermiştir.²³⁴

Halifelik yıllarında Hz. Ömer geçim sıkıntısı çekmeğe başlamıştı. Bu nedenle zaman zaman devlet hazinesinden borç para alır; bazen bunu ödeyemeyerek borcun süresini uzatırdı. Bu durumu gören aralarında Hz. Osman Hz. Ali ve Talha'nın bulunduğu bir grup, halifeden çekindikleri için kızı Hafsa'ya giderek halifenin maaşının artırılması için teklifde bulundular. Bu duruma sinirlenen Hz. Ömer "Ömer, Rasûlullah gibi yaşayacak" diye cevap vererek bu teklifi reddeder.²³⁵ Ancak Hz. Ömer'in bu cevabına rağmen Hz. Osman kendi malından kendisinin ve diğer fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını isteyerek, halifeye "Ye ve yedir" şeklinde telkinde bulunmuştur.²³⁶

Bunun yanında Hz. Ömer şehirden ayrıldığında yerine vekil olarak Hz. Osman'ı bırakırdı.²³⁷ Hz. Ömer daha önce izin vermediği Rasûlullah (s.a.v.)'ın hanımlarına 23/643'de hac için izin verdiğinde onları Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf refakatinde Mekke'ye hacca gönderdi.²³⁸

²²⁹ Taberî, III, 422; İbn Kudâme, 310.

²³⁰ Halife, *Tarih*, 123.

²³¹ İbn Sa'd, II, 351, 366.

²³² Dineverî, 134.

²³³ İbn Sa'd, III, 295; Belâzurî, *Futûh*, 655, *Ensâb*, IV, 209.

²³⁴ Vâkidî, *el-Meğazî*, II, 271; Maverdî, 226.

²³⁵ Taberî, III, 616.

²³⁶ İbn Sa'd, III, 307.

²³⁷ Yakübî, *Tarih*, I, 147.

²³⁸ İbn Sa'd, VIII, 209; Belâzurî, *Ensâb*, I, 466; Yakübî, *Tarih*, II, 157.

D- ŞÛRÂ HADİSESİNİN TAHLİLİ VE HALİFE SEÇİLİŞİ

Muğire b.Şube'nin hristiyan kölesi Ebû Lü'lü'ün mescid'de pusu kurarak ikinci halife Hz. Ömer ve on üç kişiyi yaraladı. Hz. Ömer, 27 Zilhicce 23/ 4 Kasım 644'de sebepleri üzerine değişik yorumların yapıldığı bu olaydan üç gün sonra da vefat etti.²³⁹

Hz. Ömer'in yaralanması sahabe arasında yeni bir tartışmayı bir daha gündeme getirdi. Yeni halife kim olacak? Halk hem yaralı halifenin durumunu görmek, hem de halife adayı ile ilgili görüş ve önerilerini almak üzere yaralı halifeyi ziyaret ederler. Aslında halk Hz.Ömer'in yönetiminden - hayli sert olmasına rağmen- memnundur. Bu nedenle belki de yaklaşık 10 yıldır devam eden düzenin bozulmasını istemediklerini hissettirmek için yaralı halifeden yerine vekil atmasını talep edeceklerdir.

İslâm tarihinde, günümüze kadar süregelen hilâfet tartışmalarının başlangıcı olarak kabul edilen Şûrâ hadisesi, bugüne kadar İslâm tarihi kaynaklarında halife seçiminde yeni bir yöntem olması ve Hz. Osman'ın İslâm tarihindeki yeri ve konumu dolayısıyla üstelik de birbirinden farklı, birbirine zıt rivayetlerin bolluğu nedeniyle, hakkında en çok yazılan konuların başında gelmektedir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, yaşadıkları devir H.3. asrı geçmeyen tarihçilerimizin bu dramın aktörlerine dair naklettikleri hususlar harfiyyen kaydedilmiş değildir; üstelik çeşitli nüshalarda oldukça mühim farklar bulunmaktadır. Bu nedenle biz aslında bu beyanların iki asır zarfında değişikliğe uğramış ve daha sonraki dönemlerin anlatımına uygun olarak yazılmış olmaları ihtimalini daima gözönünde bulundurmamız zorundayız. Bütün bunlar, asıl malumatın gerçek olmadığı manasına gelmez, fakat biz yine de metod adına, şekil bakımından ihtiyatlı davranmak zorundayız.²⁴⁰ Rivayetlerdeki bu farklılıklara ihtiyatlı bir yaklaşımla, Şûrâ'nın oluş sürecini tesbit etmek bakımından acaba niçin Hz.Ömer altı kişiden oluşan böyle bir heyete gerek duydu? sorusuna konuya açıklık getirmesi bakımından değinmek istiyoruz.

Hz. Ömer'in böyle bir aday topluluğuna gerek duymayacağı aşikardır. Ancak kendisine gelen halkın "Yerine vekil tayin et"²⁴¹ şeklindeki taleplerini de dikkate almaması mümkün değildi. Öte yandan yaralı halifenin söz konusu bu üç gün içinde verdiği bu kararın tartışılması da, bu talepler karşısında zor olsa gerekir.

Hz. Ömer'e gelen talepler öncelikle, kendisinden önceki halife Hz.Ebû Bekr'in yaptığı gibi kendisinden sonraki halifeyi vasiyet edip etmeyeceği şeklindeki sorulardan ibarettir.²⁴² Hz.Ömer bu soru karşısında yüzünü çevirerek²⁴³ adeta "hayır" cevabını vermiştir. Ancak "yerine vekil tayin et" şeklindeki ısrarlar, onun bu konu üzerinde değerlendirmeler yapmasına neden olmuştur. Bu nedenle Hz.Ömer "Ebû Ubeyde ile Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Salim hayatta olsaydı onları (aday-vekil)

²³⁹ İbn Sa'd, III, 365; Belâzurî, *Ensâb*, V, 21; Dineverî, 139; İbn A'sem, I, 329; Hz. Ömer'in öldürülüşü ile ilgili olarak bkz. İbn Sa'd, III, 340-358.

²⁷⁷ Taberî, IV, 227.

²⁴⁰ Hatipoğlu, "Peygamber'in Sünneti Tabiri Hakkında", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, XVIII, (Ankara 1970), 81-84.

²⁴¹ Taberî, IV, 227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79.

²⁴² İbn Sa'd, III, 61; Taberî, IV, 227.

²⁴³ İbn Sa'd, III, 61; Belâzurî, *Ensâb*, V, 18.

gösterirdim. Allah bana bu konuda soracak olursa Hz.Peygamber'in Ebû Ubeyde için " Ümmetin emnidir" dediğini duydum şeklinde bir açıklamada bulunur.²⁴⁴

Bu arada yaralı olarak evinde yatmakta olan Hz. Ömer'in evine, halk, kendisinden sonra halife tayin etmesi için akın etmeğe başlar. Kendisine sık sık yapılan bu tür ziyaretlerin birinde Hz. Ömer dışarıda bir gürültü işitmişti. Bunun ne olduğunu sorduğunda kendisine. "Halk yanınıza girmek istiyor" dediler. Bunun üzerine halife onların içeri alınmasına izin verir. Kapıya gelenlerden bir grup içeri girerek halifeye "Ey Mü'minlerin emiri! Osman'ı halef tayin et" dediler. Bunun üzerine yaralı halife Osman'ı halef tayin etmeyeceğini belirtir. Onlar çıkıp başka bir grup içeriye girdiğinde, onlar da: "Ey Mü'minlerin emiri! Ali'yi halef bıraksana" dediler. Halife bu isteğe de: "O sizi bir yola götürür ki, hak yol ancak odur." der. Oğlu Abdullah babasının Ali'ye meylini sezince: "Ey mü'minlerin emiri! Ne engel var; işte Ali'yi seçiver" dediğinde, "Ey oğlum! Bu yükü sağlığımızda yükledik. ölümümüzde de mi taşıyalım?"²⁴⁵ diyerek bu teklifi de reddeder.

Acaba Hz.Ömer neden ilk olarak, kendisinden yerine vekil tayin edilmesi istenmeden önce altı kişiden oluşan "Şûrâ"ya hilâfet seçimi işini havale etmedi? Bu soruya belki de Hz. Ömer sorumluluğu üzerinden atmak veya herhangi biri üzerinde karar veremediği için bu şekilde davrandı şeklinde cevap bulmamız mümkündür. Bunun yanında onun Ebû Ubeyde veya Sâlim'e göstermediği tereddütü Ali ve Osman'a da göstermesi oldukça dikkat çekicidir. Şüphesiz Salim bu iki şahıstan üstün değildi. Ancak Ali ve Osman'ın aileleri büyük ve nüfuzlu ailerdi. Hz. Ömer hilâfetin Beni Haşim veya Beni Ümeyye şeklinde bir aile hilâfetine dönüşmemesi için direkt olarak bu ikisini halifeliğe aday göstermemiştir. Zaten bu hususu onları Şûrâ'ya üye olarak tayin ettiği zaman kendilerine de söyleyecektir. Salim ise zaten nüfuzu olmayan bir köleydi. Onun için böyle bir tehlike yoktu. Hz. Ömer, eski Arap asabiyetinin tekrar canlanmasından endişe etmekte idi belki bu nedenle halifeliği döneminde bile kendi ailesini diğerlerinde ayırmamış ve kendi soyundan hiç kimseye önemli devlet vazifesi vermemiştir.

Kendisine oğlu Abdullah tavsiye edilince de "Hattab ailesine yüklenenler yeter, zira o hanımını bile boşayamadı";²⁴⁶ "Ben bu işler için nefsimi zora soktum ve aile efradımı bir çok şeyden mahrum ettim. Şayet bu işten günahsız olarak kurtulabilirsem ne mutlu bana!"²⁴⁷ sözleriyle karşı çıktı.

Kendisine yapılan ısrarlar üzerine de "Sizin biraz önce söylediklerinizi şöyle bir düşündüm, sonra da işlerinizi yüklenip sizi hakka iletecek en layık olanı seçmek istedim"²⁴⁸ şeklinde bir açıklama getirdi.. Aslında Hz.Ömer'in bu sözleriyle kimi veya kimleri kastettiği pek de açık değildir.

²⁴⁴ İbn Sa'd, III, 343; Câhız, *er-Resâil (el-Osmâniyye)*, 274; Taberî, IV, 227; Mesûdî, *İsbâtu'l-Vasiyye*, 156; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 79; Hz. Ömer'in bu isimlere Halid b. Velid'i de eklediği rivayetler arasındadır. bkz. İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 24.

²⁴⁵ İbn Sa'd, III, 342; Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, I, 420.

²⁴⁶ İbn Sa'd, III, 349; Yakûbî, *Tarih*, II, 160; Taberî, IV, 228.

²⁴⁷ İbn Hişam IV, 302; Taberî, IV, 228.

²⁴⁸ Rivayetlerde Hz.Ömer'in bu sözleriyle Hz.Ali'yi kastettiği ileri sürülür. bkz. Taberî, IV, 228; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 71; İbn Abdirabbih, IV, 274-275.

Bütün bunlardan sonra halife: "şöyle bir geriye baktığımda gördüğüm şudur: Şayet halife tayin edersem benden hayırlısı (Ebû Bekir) halife tayin etmiştir,²⁴⁹ eğer tayin etmezsem benden hayırlısı (Rasûlullah (s.a.v.)) halife tayin etmemiştir. Allah dinini muallakta bırakmaz"²⁵⁰ şeklinde cevap verir.

Neticede Hz.Ömer yeni halifenin seçim işini Rasûlullah (s.a.v.) 'ın kendilerinden razı olarak vefat ettiği kimselerden oluşan altı kişiden oluşan Şûrâya havale etmek istediğini açıkladı. Dikkat edilecek olursa halife önceden belirttiğimiz gibi kendisinden sonra herhangi bir akrabasının bile halife olmasını istememektedir.²⁵¹ Bunun örneğini onun Şûrâ'nın çalışma yöntemini belirlerken oğlu Abdullah'ın halife seçilemeyecek olmasını şart koşmasında ve yine cennetle müjdelenenlerden olmasına rağmen amca oğlu Sa'd'ı Şûrâya dahil etmemesinde²⁵² bulmak mümkündür. Peki ama neden altı kişi? Bunun nedeni, halifenin hilâfeti döneminde idari ve askeri sahadaki faaliyetlerinde hep ilk Müslümanlardan yardım istemesidir. Çünkü o, görev yaptığı dönemde devletin ileri gelenlerini hep sahabenin önde gelenlerinden seçmiştir. Bu sebeble o, o gün için dindarlığın önemli bir ölçü olarak görülmesi nedeniyle²⁵³ hayatta iken cennetle müjdelenen sahabeden hayatta kalanlar, Rasûlullah (s.a.v.) 'ın kendilerinden razı olduğunu belirttiği Ali b. Ebî Talip, Osman b. Affân, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah, ve Sad b. Ebî Vakkas²⁵⁴ ile oğlu Abdullah'ı Şûrâ heyeti olarak tayin eder.²⁵⁵

Halife daha sonra tayin ettiği Şûrâ üyelerini çağırarak şunları söyledi: "Düşündüm ve neticede sizi bu insanların lideri ve reisleri olarak gördüm. Rasûlullah (s.a.v.) sizden razı olarak vefat etmiştir. Halife ancak içinizden biri olur. Eğer siz doğruyu izleyecek ve hakkı ikame edecek olursanız, insanların başına bir musibet gelmesinden endişe etmem. Fakat siz görüş ayrılığına düşerseniz, o zaman ümmetin görüş ayrılığına düşmesinden korkarım,²⁵⁶ benim vefatımı takip eden üçgün içerisinde istişare ediniz,²⁵⁷ dördüncü gün girmeden biriniz mutlaka emir seçilmiş olmalıdır. Abdullah²⁵⁸ heyette bulunacak, halife seçilmeyecektir.²⁵⁹ Talha da üç gün içerisinde geldiği takdirde bu işte sizinle beraberdir."²⁶⁰ diyerek Şûrâ'ya Abdurrahman b. Avf'ı başkan olarak atadı.²⁶¹

²⁴⁹ İbn Hişam IV, 302; Taberî, IV, 228.

²⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 23.

²⁵¹ İbn Sa'd, III, 342.

²⁵² Yakûbî, II,160; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 238; Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya veTevârihi Hulefâ*, İstanbul 1966, I, 414.

²⁵³ Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc Vecdî Akyüz, İstanbul 1997, 289.

²⁵⁴ Belâzurî'de yer alan ve Vâkidi'den gelen bir rivayet, her ne kadar Sa'd'ın Şûrâ'da olmadığını aktarsa da bunun doğru olmadığı görülmektedir. bkz. *Ensâb*, V, 21.

²⁵⁵ İbn Sa'd, III, 339; Mesûdî, *İsbatu'l-Vasiyye*, 156; *İbn Kudâme*, 179; İbn Ebî Bekr, 7.

²⁵⁶ İbn Sa'd, III, 338; Belâzurî, *Ensâb*, V, 16; Taberî, IV, 228; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 71.

²⁵⁷ İbnü'l-Esir'in rivayetinde Hz. Ömer Şûrâ üyelerine hemen istişareye başlamalarını tavsiye etmektedir. Ancak peşinden gelen başka bir rivayette de "bu işi şimdilik bırakın" şeklinde başka bir rivayetten söz edilmektedir. Muhtemelen halife, seçimde etkisinin olabileceği düşüncesiyle bunu ertelemiştir. bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, III, 71.

²⁵⁸ Halifenin oğlu "Abdullah b. Ömer" 'dir.

²⁵⁹ İbn Sa'd, III, 339; Belâzurî, *Ensâb*, V, 17.

²⁶⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 18; Taberî, IV, 228.

²⁶¹ Medine'ye hicretten sonra yapılan kardeşlik antlaşmasında, Abdurrahman ile Rasûlullah (s.a.v.)'ın kardeş yapılmış olması bunda etkili olmuş olabilir. İbn Sa'd, III, 56; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 281; Ayrıca. bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu's-Siyret'n-Nebeviyyeti ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 499.

Öte yandan kaynaklarımızda onun aday adayı olarak ileri sürdüğü şahısların kusurlarından bahseden rivayetler mevcuttur.²⁶² Buna göre, Abdurrahman b. Avf Uhud gazasında yaralanmış ve topal kalmıştı;²⁶³ Üstelik halife Ömer, onu halife tayin etmesi durumunda "mühürün hanımının eline geçeceğinden" korkuyordu.²⁶⁴ Sad b. Ebî Vakkas'ın halifelik görevini yerine getireceğine dair Hz. Ömer'in itimadı olmaması; Zübeyr'in hırslı ve müminlere karşı hoşgörülü kâfirlere karşı kızgın oluşu; Talha'nın da gösterişe meraklı ve zengin olup güzel giyinmesi dolayısıyla halkın onu taklit edecekleri korkusu; Ali'nin halifeliği çok arzu etmesi,²⁶⁵ mizaha temayüllü oluşu ile ümmetin işlerini Abdulmuttalib oğullarının omuzlarına yükleyeceği korkusu;²⁶⁶ Osman'ın da Beni Ümeyye'ye düşkün olup halife olması halinde Emevîlerin onun başına musallat olacakları korkusuyla²⁶⁷ Hz. Ömer belirli bir kişiyi halife olarak tayin etmemiştir. Soruna bu açıdan bakıldığında görülecektir ki aslında Hz. Ömer, hem hayatta iken hem de vefat ettikten sonra mesuliyeti üzerine almak korkusuyla halife adayı bırakmak istememektedir.²⁶⁸ Hatta halife tayin etme konusunu düşünürken Abdullah b. Abbas ile istişarede de bulunmuştur.²⁶⁹ Böylece yaralı halife, yerine vekil tayin etme konusunda, kendisini sorumlu hissettiğinde veya mecbur kaldığında bile ancak isimlerini zikrettiği kişilerin uygun olduğu kanaatini taşımaktadır.

Yaralı halife daha sonra oğlu Abdullah b. Ömer'i Rasûlullah (s.a.v.) 'ın yanına gömülmesi için Hz. Aişe'den izin istemeye gönderdi. Hz. Aişe, Hz. Ömer'in istediği izni verirken kendisine gelen Abdullah'ın halifeye "Ümmet-i Muhammed'i başsız bırakmamasını, ve onlara halife tayin etmesini, onları ihmal etmemesini, ondan sonra fitnenin ortaya çıkmasından endişe ettiğini" iletmesini ister.²⁷⁰

Hz. Ömer bu üç günlük süre için namaz imamı olarak tayin ettiği Süheyb-i Rûmî' yi de çağırarak şunları söyledi: " Halife seçilinceye kadar üç gün namazı sen kıldır."²⁷¹ Zeyd b. Sehl'i vekil atayarak "Yanına ensardan beş kişi al, seninle beraber olsunlar. Ben öldüğümde içlerinden biri seçilene kadar bu grubu teşvik et. Bu işi üç günden fazla geciktirme."²⁷² "Eğer dördü razı olur, ikisi muhalefet ederse , o ikisinin boynunu vur. Eğer üçü razı olur üçü muhalefet ederse, aralarında

²⁶² İbn Kuteybe, halifenin Şûrâ üyelerine neden onlardan birini halife tayin etmediğini açıklayan bir rivayette bulunmaktadır. Halife Şûrâ üyelerine, kendilerine öğüt verilmesi istendiği zaman, onlara kusurlarını belirterek kendilerini niçin halife tayin etmediğini belirten açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre halife, Sa'd'ı şiddeti, kızgınlığı ve savaş adamı olmasından; Abdurrahman'ı bu ümmetin firavunu olmasından; Zübeyr'i mü'minlere karşı hoşgörülü kâfirlere karşı gazaplı olmasından; Talha'nın kibirinden dolayı ve halife tayin edilmesi durumunda mühürün hanımının eline geçeceği korkusu; Osman'ın ailesine ve akrabalarına düşkün olması, Ali'nin de hilâfete düşkün olmasından dolayı bir kişiyi halife tayin etmemiştir. bkz. İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 24-25.

²⁶³ Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, I, 414; Önkal, Ahmet, "*Abdurrahman b. Avf*", D.İ.A., I, 157.

²⁶⁴ İbn Şebbe, III, 880.

²⁶⁵ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 25; Ahmet Cevdet, I, 414; Maverdî bu konuda biraz farklı bir rivayette bulunmaktadır. bkz. *Ahkamü's-Sultaniyye*, 14-15.

²⁶⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 16-17.

²⁶⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 17.

²⁶⁸ Zühri, *el-Megâzî*, 145-146; Belâzurî, *Ensâb*, V, 16.

²⁶⁹ Ahmed Cevdet, I, 414-416.

²⁷⁰ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 23.

²⁷¹ İbn Sa'd, III, 342; Belâzurî, *Ensâb*, V, 16.

²⁷² Belâzurî, *Ensâb*, V, 18.

Abdurrahman'ın²⁷³ bulunduğu grubun görüşünü al!²⁷⁴ ve aralarında Abdurrahman'ın bulunmadığı üçünün boynunu vur. Eğer üç gün geçer de biri üzerinde ittifak edemezlerse hepsinin boynunu vur."²⁷⁵ Şeklinde özetlenebilecek sözleriyle de Şûrâ'nın çalışma yöntemini belirledi. Halife bu ilkelerle Şûrâ üyelerinden çoğunluğun olduğu tarafın emirlerine karşı gelinmemesini, azınlığın çoğunluğa tabi olmasını ve kendilerine karşı gelenlerin de boyunlarının vurulması talimatını veriyordu.²⁷⁶ "Ali, Osman, Zübeyr, Sa'd, Abdurrahman ve gelirse Talha'yı bir araya topla. Halife seçilmemek kaydıyla oğlum Abdullah'ı da şûrâ'ya al. Onların başında dur. Eğer beşi biri üzerinde ittifak eder de biri kabul etmesse kılıçla onun boynunu vur."²⁷⁷ dedikten sonra, Çoğunluk eğer biri üzerinde ittifak eder de birisi bundan imtina ederse, onun boynunun vurulmasını emretti.²⁷⁸

Hız. Ömer Şûrâ üyelerine seçim yöntemi konusunda şunları da tavsiye etti: "Aranızda istişare edin, eğer 2-2 olursanız Şûrâ'ya gidin, eğer 4-2 olursanız çoğunluğun görüşünü alınız".²⁷⁹ Bu arada Hız. Ömer yine aynı şekilde ölüm döşegindeyken kendisi tarafından çalışma yöntemi ve usûlü belirlenen Şûrâ üyelerinden seçilmesi muhtemel Hız. Ali'ye "Bu ashab, senin hakkını, Allah Elçisine olan yakınlığını ve Allah'ın sana vermiş olduğu ilmini, fakihliğini ve dindarlığını elbette bilmektedir, seni seçebilir. Ey Ali! Eğer halife olursan Allah'dan kork ve Beni Haşim'in yükünü insanların omuzuna yükleme" şeklinde tavsiyede bulunmuştur.²⁸⁰ Aynı şekilde Hız. Osman'a da: "Ey Osman! İnsanların işlerini Benî Ebî Muayt'ın²⁸¹ omuzlarına yükleme,²⁸² akrabalarınızı kayırıp diğerlerini unutmayasınız." şeklinde tavsiyede bulunur. Ayrıca o sırada Medine'de bulunmayan Talha'ya da Medine'ye dönmesi konusunda acele etmesi için haber göndererek²⁸³ "Ey Talha bu insanlarla beraber kavminin beşincisi ol. Allah'ın emrini yerine getirene kadar onları terketme"²⁸⁴ dedi. Medine dışında olan Talha'yı²⁸⁵ kimin ikna edeceğini sordu. Bunun üzerine Sa'd: "İnşallah muhalefet etmez, zaten zannedersen bu iki adamdan yani Ali ve Osman'dan başkası bu işe talip

²⁷³ İbn Kuteybe, "oğlum Abdullah'ın bulunduğu tarafın görüşünü alın" şeklinde aktarmaktadır. bkz. *el-İmame ve's-Siyase*, I, 24.

²⁷⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 19.

²⁷⁵ Yakûbî, *Tarih*, II, 160.

²⁷⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 18.

²⁷⁷ Taberî, IV, 229, İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem*, I, 263.

²⁷⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 16.

²⁷⁹ İbn Sa'd, III, 61; Söz konusu rivayet Belâzurî tarafından Ebû Mihnefe dayanılarak verilmektedir. *Ensâb*, V, 19; Belâzurî bu rivayeti benzer bir biçimde şöyle kaydetmektedir: "Eğer 4-2 olursanız iki kişi dört kişiye tabi olsun. Eğer 3-3 olursanız, Abdurrahman'ın olduğu tarafın görüşüne tabii olunuz. Eğer Abdurrahman elini birinin eline koyarsa ona tabii olunuz" *Ensâb*, V, 15.

²⁸⁰ Zührî, *el-Megâzi*, 172; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 25; Ayrıca bkz. İbn Sa'd, III, 341; Belâzurî, *Ensâb*, V, 16.

²⁸¹ Bu ibare ilk kaynaklarımızdan olan İbn Sa'd da "Beni Ümeyye" şeklinde, daha sonraki kaynaklarda da "Beni Ebî Muayt" şeklinde geçmektedir. (bkz. *Tabakât*, III, 349); Belki de daha sonraki kaynaklarımız Hız. Osman döneminde Ümeyyeoğullarının etkisini hatırlatmamak için bu şekilde bir rivayet yöntemine başvurmuş olabilirler.

²⁸² Zührî, 172; İbn Sa'd, III, 349; Belâzurî, *Ensâb*, V, 16; Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, III, 281.

²⁸³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 18.

²⁸⁴ İbn Sa'd, III, 61, Belâzurî, *Ensâb*, V, 20; Suyutî, 182.

²⁸⁵ Talha'nın bu sırada Medine'de olup olmadığı kaynaklarımızda birbirinden farklı rivayetlere yer verilir. İbn Sa'd Hız. Ömer'in vasiyeti sırasında Talha'nın Medine'de olmadığını, ancak onun vefatından hemen sonra kabre koyulurken Medine'ye geldiği belirken, Belâzurî, Ebû Mihnefe dayanarak verdiği bilgide Talha'nın Medine'de olmadığını belirtmektedir. Biz de İbn Sa'd'in görüşünün daha uygun olduğu kanaatindeyiz. bkz. İbn Sa'd, III, 338, 364; Belâzurî, *Ensâb*, V, 18-19.

olmaz"²⁸⁶ diyerek, ona vekalet etmeyi kabul eder. Halife ayrıca, Mikdâd b. Esved'i bu Şûrâ'yı toplamakla, Ebû Talha el-Ensârî'yi de seçim emniyetini sağlamakla görevlendirdi.²⁸⁷

Hiz. Ömer Şûrâ üyelerine görevlerini ve sorumluluklarını hatırlattıktan sonra "Bu işi onlara havale ettim. Onlar kendi aralarında birini seçsinler. Eğer onlar seçerse en iyisini seçer ve ona işleri havale ederler"²⁸⁸ diyerek onlara güven telkin ederken, seçilecek yeni halifeye de bir takım vasiyetlerde bulundu.²⁸⁹ Böylece halife seçimin emniyetini sağlamanın yanında ortaya çıkması muhtemel olan, ihtilafların da önüne geçebilmek amacıyla Şûrâ'nın görevlerini sıralıyordu.

Acaba Hiz. Ömer niçin bu altı kişiden birini tercih etmedi? Birçok Müslüman ve batılı yazarın üzerinde değerlendirme yaptığı bu soru, üyelere yapılan eleştiriler nedeniyle farklı boyutlara getirildiği kanısındayız. Gerçekte Hiz. Ömer, sahabeden herhangi birini vasiyet etmek istemiyordu.²⁹⁰ Ancak o, Rasûlullah (s.a.v.)'in yerine kimseyi halife vasiyet etmemesi ve Hiz. Ebû Bekir'in de yerine halife ta'yin etmesinden hareket ederek, itirazların az olacağını zannettiği bu üyelere seçim görevini bırakıp, Ümmetin sorumluluğunun vebâlini taşımak istemiyordu. Bu hususu oğlu Abdullah'ı seçilmemek şartıyla Şûrâ'ya dahil etmesinde göstermişti. Onun Şûrâ'nın çoğunlukla seçtiği kimseye muhalefet eden veya edenlerin boynunun vurulması yönündeki görüşü de hayli ilginçtir. Ancak Hiz. Ömer bununla muhtemelen ortaya çıkması mümkün olan kargaşanın önünü kesmek, kabileler arasındaki mücadelenin yeniden ortaya çıkmasını engellemek ve de halifenin bir an önce seçilmesini zorunlu kılmayı amaçlıyordu.

Hiz. Ömer'in Şûrâ heyetine Abdurrahman'ın bulunduğu tarafa oy kullanmalarını telkin etmesiyle aslında Hiz. Ali kendisinin halife seçilmeyeceğini anlamıştı. Daha doğrusu ibre Hiz. Osman'dan yana ağır basıyordu. Hiz. Ali, Ömer'in hastalığının son günlerinde onun yanından çıkarken "Size itaat edeyim de, ebediyyen beni halife yapmayasınız" demişti. Meselenin kendi aleyhine olacağını anlayan Hiz. Ali, bu noktada amcası Abbas ile görüşmüştü. Bu görüşmede Hiz. Ali, Abbas'a, Sa'd'ın amcasının oğlu Abdurrahman'a muhalefet edemeyeceği,²⁹¹ Abdurrahman'ın ise Hiz. Osman'ın eniştesi²⁹² olduğu için ona karşı gelemeyeceğini, dolayısıyla seçimin Hiz. Osman'ın lehine sonuçlanacağı; Zübeyr ve Talha'nın kendisinden yana olmalarının da bir faydası olmayacağını, zira Abdurrahman'ın diğer üçlü arasında yer aldığı belirtmiş²⁹³ ve Hiz. Ali "bu iş bizden gitti"²⁹⁴ diyerek, Şûrâ'ya karşı olan güvensizliğini açıklamıştı. Bunun üzerine Abbas Hiz. Ali'ye Şûrâ'dan çekilmesi yönünde tavsiyede bulunmuş,²⁹⁵ ancak Ali amcasının bu isteğine

²⁸⁶ Taberî, IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 72.

²⁸⁷ İbn Ebî Bekr, 11.

²⁸⁸ Taberî, IV, 229.

²⁸⁹ İbn Sa'd, III, 339.

²⁹⁰ İbn Sa'd, III, 343.

²⁹¹ Taberî, IV, 230.

²⁹² Taberî, IV, 230; Abdurrahman, Hiz. Osman'ın annesi Ervâ'nın, Ukbe b. Ebî Muayt'la yaptığı evlilikten doğan Ümmü Gülsüm ile evliydi. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 19.

²⁹³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 19, Taberî, IV, 230.

²⁹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 19.

²⁹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, I, 501; Taberî, IV, 228.

“Muhalefet etmeyi asla sevmem “diye cevap vermiş, bunun üzerine Abbas “O halde sevmediğin şeylerle karşılaşsın” diyerek tepki göstermişti.²⁹⁶

Aslında Abbas'ın Hz. Ali ile yapmış olduğu görüşme Haşimoğullarının hilâfete karşı ilgi duyduklarının ve halifeliliğin Ümeyye oğullarına gitmesine razı olamayacaklarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Abbas kendisinin de karşı olduğunu düşündüğümüz Şûrâ'ya Hz. Ali'yi karşı çıkmaya davet ediyordu. Bunun yanında o Hz. Ali'ye kırgındır. Zira o bu sırada Hz. Ali'ye söylediği. "Sana herhangi bir konuda teklifte bulunduğum zaman, mutlaka hoşnut olmadığım bir şekilde karşılık görmüşümdür. Rasûlullah (s.a.v.) vefat etmeden önce, bu işi kimin yükleneceğini sormanı istedim, sormadın. Vefatından sonra acele etmeni istedim, yapmadın. Ömer seni Şûrâ'ya dahil ettiği zaman girme dedim, dinlemedin."²⁹⁷ diyerek Hz. Ali'yi yönlendirmeye çağırıyordu. Netice olarak Haşimoğulları hilâfetin başkasına gitmesini istemiyorlardı.

Halife seçimi yani Şûrâ, Ali b. Ebî Talib'in temsilciliğinde Haşimoğulları ile Osman'ın temsilciliğinde Ümeyyeoğulları arasında kabile düzeyinde geçecekti. Sorunu bu dar çerçevede alır ve çoğunluk/azınlık ölçütüne göre karar verirsek, Ümeyyeoğullarının genel olarak da Abdüşşems oğullarının, amcaoğulları Haşimoğullarından daha kalabalık olduğunu görürüz. Buna bir de Ümeyyeoğullarının müttefiki olan Mahzumoğullarını eklersek, insanların önderlerinin görüşünü almak anlamına gelen Şûrâ'nın, sayı açısından demokratik seçim şekliyle tartışmasız Osman lehine gerçekleştiğini anlarız.²⁹⁸

Kaynaklarımız halifenin vefatının akabinde, Hz. Peygamber'in vefatının sonrasında ortaya çıktığı gibi, halifelik rekabetinin Hz. Ömer'in cenazesinin kaldırılması sırasında meydana geldiğini aktarmaktadırlar. Bu rivayetlere göre, Hz. Ömer'in cenaze namazını kıldırmak için Ali ile Osman'ın birbirleriyle tartışmışlardı. Bunun üzerine Şûrâ başkanı Abdurrahman b. Avf, bunun hilâfet arzusundan kaynaklandığını belirterek²⁹⁹ namazı Süheyb'in kıldırmasını ister.³⁰⁰ Süheyb tarafından namazı kıldırılan halifenin naaşı, daha önce Hz. Aişe'den izin alındığı üzere Rasûlullah (s.a.v.)'ın yanına gömüldü.³⁰¹ Bu arada Hz. Ömer'in devlet yönetimindeki titizliğini göstermesi açısından halifenin dikkati çeken bir vasiyetini aktarmak yerinde olacaktır. Hz. Ömer daha önce devlet hazinesinden 8000 dirhem borç almıştı. Yaralı iken bu borcu ödemesini oğlu Abdullah'a vasiyet etmiş, Abdullah da, Hz. Ömer vefat edince de bu borcu yeni halife Hz. Osman'a ödemiştir.³⁰²

Hz. Ömer'in vefatının hemen akabinde Şûrâ üyeleri, Hz. Aişe'nin veya Misver b. Mahreme'nin³⁰³ evinde toplanarak görüşmelere başladılar.³⁰⁴ Talha ise bu sırada bir ticaret

²⁹⁶ Taberî, IV, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 71.

²⁹⁷ Belâzurî, *Ensâb*, I, 586, V, 23; Taberî, IV, 230.

²⁹⁸ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akal*, 296.

²⁹⁹ Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 282.

³⁰⁰ İbn Sa'd, III, 367; Taberî, IV, 230; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, VII, 239.

³⁰¹ İbn Kuteybe, *el-İmame ve 's-Siyase*, I, 23.

³⁰² İbn Sa'd, III, 358.

³⁰³ en-Neccâr, Abdülvehhâb, *Hulafâi Raşidîn*, 235.

³⁰⁴ Toplantı yeri konusunda da farklı bilgiler mevcuttur. Toplantı yerinin Dâru'l-mâl olduğunu da belirtir. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 21; Ancak Taberî toplantının her üç yerde yapıldığına dair rivayetleri tek tek

kervanıyla gittiği Medine dışından henüz dönmemişti. Abdurrahman Şûrâ üyelerine halife'nin üç gün içerisinde seçileceğini hatırlatarak, görüşmelere bir an önce geçilmesini ister.³⁰⁵

Toplantı başlar başlamaz akrabalık bağlarının yardımıyla eski politik rekabet yeniden gündeme geldi. Kureyş'in iktidarı kaybetmeme eğilimine, Ümeyyeoğulları da muhalefette kalmama isteği üstün geliyordu. Bu arada Şûrâ'nın kararlarını akrabalık bağlarının ne denli etkilediği konusuna girmeden önce, üyelerin birbirlerine yakınlıklarına işaret etmek faydalı olacaktır. Şûrâ seçiminde etkili olanların başında gelen Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas'la amca çocuklarıydılar.³⁰⁶ Abdurrahman ayrıca Hz. Osman'ın anne bir kızkardeşi Ümmü Gülsüm'ün kocası idi.³⁰⁷ Talha Benî Teym kabilesinden olup, Hz. Ebû Bekir'in amcasının oğlu ve aynı zamanda onun damadı durumundaydı. Zübeyr ise Benî Esed'den olup, Hz. Peygamber'in halasının oğlu ve Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ ile evliydi. Hz. Ali Kureyş'in Beni Haşim, Hz. Osman Benî Ümeye ailesine mensup olup, ikisi de Hz. Peygamber (s.a.v.)'in damadıydı. Dolayısıyla hilâfet seçimi ikisi arasında geçecekti. Nitekim öyle de oldu³⁰⁸

Hz. Ömer'in yerini kimin doldurabileceği veya kimin halife olacağı sorusu, aradan iki gün geçmesine rağmen cevabını bulmadı. Bunun üzerine asayişini temin etmekle görevli Ebû Talha Şûrâ meclisine "Ömer'in ruhunu alan Allah'a yemin ederim ki, size Ömer'in verdiği üç günden fazla müddet vermem. Ne yaparsanız bu müddet içerisinde yapınız." diyerek Şûrâ üyelerinin toplandığı odanın kapısını üzerlerine kapattı.³⁰⁹

Ancak bu arada Abdurrahman'ın görüşmelerin uzaması üzerine seçim işinin aralarında üç kişiye havale edilmesi yönündeki "Aranızdan üç kişiyi seçin"³¹⁰ diyerek hem kendi adaylığından feragat etmesi hem de aday sayısının azaltılması şeklindeki teklifi hemen etkisini gösterdi.

Bunun üzerine üyelerden Zübeyr, Ali'nin; Talha, Osman'ın; Sa'd da, Abdurrahman'ın lehine adaylıktan çekildiklerini bildirdiler.³¹¹ Ancak Abdurrahman'ın daha sonra adaylıktan çekilmiş olması dolayısıyla, onun adaylara kimi halife seçmek istedikleri sorusuna Talha, Sa'd ve Ali, Osman'dan yana, Osman ve Zübeyr de, Ali'den yana görüş bildirdiler.³¹² Bu arada başkan Abdurrahman Hz. Osman'dan Ümeyyeoğullarını başına musallat etmeyeceğine, Hz. Ali'den de

---

sıraladıktan sonra, belki de rivayetlerine bakışını belli edecek şekilde sorunu kökünden çözerek toplantının üç yerde de yapılmış olabileceğini belirtir. bkz. *Tarih*, IV, 230, 231, 232.

³⁰⁵ İbn Ebî Bekr, 10.

³⁰⁶ Taberî, IV, 228.

³⁰⁷ Taberî, IV, 235; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78.

³⁰⁸ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 290.

³⁰⁹ İbn Şebbe, III, 889; Yakûbî Ebû Talha'nın "Acele edin, acele edin. Vakit yaklaştı, müddet bitti." diyerek Şûrâ üyelerinin bir an önce karar vermeleri için hatırlatmada bulunduğunu rivayet eder. bkz. Yakûbî, *Tarih*, II, 160.

³¹⁰ İbn Sa'd, III, 339.

³¹¹ İbn Sa'd, III, 339; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 27 Belâzurî, *Ensâb*, V, 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 239.

³¹² Taberî, IV, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 239; Zehebî, bu rivayeti farklı olarak; Zübeyr'in Ali'yi, Sa'd'ın Abdurrahman'ı, Talha'nı da Osman'ı aday göstererek adaylıktan çekildiğini belirtir. bkz. *Tarihu'l-İslâm*, III, 280.

Haşioğullarını insanların başına musallat etmeyeceğine dair yemin etmelerini istedi. Onlar da bu yemini verdiler.³¹³

Hız. Ali, Abbas'la yukarıda da belirttiğimiz görüşmesine rağmen, toplantılara katıldı. Aburrahman b. Avf toplantıda belki de muhtemelen ortaya çıkacak rekabetten dolayı "Ben adaylıktan vazgeçiyorum" diyerek adaylıktan çekildiğini açıkladı ve Şûrâ'nın hakemi olmayı talep etti.³¹⁴ Abdurrahman'ın bu durumu diğer üyeler tarafından kabul edildiği halde Hız. Ali, Abdurrahman'dan, hakkı tercih edeceğine, arzularına tabi olmayacağına, akrabalık gayeleri gütmeyeceğine ve Müslümanların hayrına çalışmayı ihmal etmeyeceğine dair teminat istedi. Abdurrahman da kendisinin seçtiği kişiye razı olunması yolunda Şûrâ üyelerinden söz istedi. Kendisine söz verilince Hız. Ali'ye teminat verdi.³¹⁵

Abdurrahman b. Avf bundan sonra üç gün boyunca³¹⁶ şehri dolaşarak halkla görüşmeye başladı. Bu arada muhtemel adaylar Ali ve Osman ile de görüştü.³¹⁷ Basit bir anket diyebileceğimiz ve geceleyin yapılan bu çalışmanın sonucunda genellikle tercihin Hız. Ali ile Hız. Osman'ın³¹⁸ üzerinde yoğunlaştığını belirledi.³¹⁹ Yaptığı bu görüşmelerden sonra Abdurrahman, üçüncü gecenin sonu, dördüncü günü sabah vakti Misver b. Mahreme'nin evine geldi. Misver'den Ali ve Osman'ı yanına çağırmasını istedi. Onlardan halife seçildiklerinde adaletli olacaklarına dair bir teminat aldı. Bunun üzerine Abdurrahman, Ali ve Osman'la birlikte sabah namazı vakti, bazı valilerin, komutanların, Ensar ve Muhacirinin ileri gelenlerinin hazır bulunduğu ve hayli kalabalık olduğu anlaşılan Mescid'e geldi.³²⁰

Müzakereler başlamadan önce sahabeden Ammar b. Yâsir, Mikdad b. Esved Hız. Ali'nin; Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ise Hız. Osman'ın seçilmesi yönünde görüş bildirdiler. Durumun yeni bir Emevî-Haşimi mücadelesine dönüşeceğini gören Sa'd b. Ebî Vakkas: "Ey Abdurrahman! insanları fitneye düşürmeden bu işi bitir." dedi. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf, Hız. Ali'yi yanına çağırarak Ona: "Allah'ın kitabı, Rasûlünün sünneti ve önceki iki halifenin sünneti üzerine hareket edeceğine, onlardan bir şeyler eksiltmeyeceğine ve Beni Muttalib'i insanların omuzuna yüklemeyeceğine³²¹ söz ver" dedi onun sözlerine Hız. Ali "İlim ve takatımın yettiği kadar yapabileceğimi umarım"³²² cevabını verdi.

³¹³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 27.

³¹⁴ İbn Sa'd, III, 339; Taberî, IV, 231.

³¹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 21.

³¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 240.

³¹⁷ en-Neccâr, 235.

³¹⁸ Taberî ve onun rivayetlerinden faydalanan İbn Kesîr ve Suyutî, bu rivayette tercihin genellikle Hız. Osman üzerinde, İbn Kuteybe de yapılan görüşmelerde tercihin tamamının Hız. Osman üzerinde yoğunlaştığını aktarmaktadırlar. Rivayetlerin daha sonraki dönemlere ait olması ve değişikliğe uğradıkları ihtimaline dayanarak İbn Sa'd'ın rivayetini almayı uygun bulduk. krş. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 26; Taberî, IV, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 240; Zehebî, *Tarih*, III, 303; Suyutî, 182.

³¹⁹ Ammar ile Mikdad'ın Hız. Ali'den yana görüş bildirdikleri belirtilir. bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 240.

³²⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 241.

³²¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 22.

³²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 75; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 192; Suyutî, 182.

Abdurrahman daha sonra Hz. Osman'ı yanına çağırır. Hz. Ali'den istediği ahdi: "Allah'ın kitabı Rasulünün sünneti ve önceki iki halifenin sünneti üzere hareket edeceğine ve Beni Ebi Muayt'ı insanların omuzuna yüklemeyeceğine dair" söz istedi. Hz. Osman "Evet" deyince, Abdurrahman tekrar Hz. Ali'ye dönüp elini tutar ve yemini tekrarlamasını ister. Hz. Ali "İçtihat etmem gerekir" diye ısrar eder. Bunun üzerine Abdurrahman ayağa kalkıp elini Hz. Osman'ın elinin üzerine koyarak biat etti.³²³ Şûrâ'nın 29 Zilhicce 23/8 Kasım 644'de Hz. Osman'ın halife seçtiği³²⁴ bu toplantı da Hz. Osman'a, Abdurrahman'ın "Biat et yoksa boynunu vururum" tehdidi üzerine³²⁵ ikinci olarak Hz. Ali biat etmişti.³²⁶ Onun arkasından halk, yüzer kişilik gruplar halinde yeni halifeye biat etmiştir. Daha önce görülmemiş bir uygulamayla da şehirlerden halk gruplar halinde gelerek yeni halifeye biat etmişlerdir.³²⁷ Hz. Ali'nin toplantı mekanından kızgın olarak,³²⁸ Şûrâ gecesi Amr'ın kendisiyle ve Osman'la yaptığı görüşmeyi kasederek "Ne plan, ne plan"³²⁹ diyerek ayrılmıştı.³³⁰ Seçim konusunda belirteceğimiz son husus da, İbn Sa'd'ın Hz. Osman'ın halife seçildiği bu toplantıyla ilgili olarak aktardığı bir dialogtur. Buna göre Abdurrahman toplantı sırasında Ali'ye dönerek "halife seçilirsen adaletli olur musun?" Osman'a da "dinleyip itaat eder misin?" diye sormuş, her ikisinin de "evet" cevabı üzerine elini Osman'a uzatarak ona biat etmiştir.³³¹

Hz. Osman halife seçilince orada bulunanların en tasalsı ve en kederlisi görünümünde³³² minbere çıkarak Rasûlullah'ın yerine oturdu ve Allah'a hamd ettikten sonra : "Ey insanlar! Zor bir görev yüklendim. Şayet yaşarsam, size daha sonra hitap edeceğim. Allah zorluktan sonra kolaylık

³²³ İbn Şebbe, III, 889; Belâzurî, *Ensâb*, V, 22; Taberî, IV, 238; Câhız bu uygulamaya dayanarak olsa gerek, Abdurrahman'ın, Ali'ye karşı Osman'ı seçtiği görüşünü savunur. bkz. *Kitâbu'l-Osmaniyye*, 224.

³²⁴ İbn Sa'd, III, 63; Belâzurî, *Ensâb*, V, 23.

³²⁵ Toplantı sırasında Abdurrahman'dan başka kimsede kılıç bulunmuyordu. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 22; Makdisî, Hz. Osman'a biat etmesi için halkın Hz. Ali'nin üzerine yürüdüğünü belirtir. bkz. *Kitâbu'l-Bed' ve'l-Tarih*, V, 193.

³²⁶ İbn Sa'd, III, 62, Ayrıca İbn Sa'd bu tarihi başka rivayetlerde de Hz. Osman'a 24/644 yılının Muharrem ayının ilk gününde (İbn Sa'd, III, 77) veya ikinci gününde (III, 65) biat edildiğini aktarır. Kanaatimizce bu son tarih genel biat'ın yapıldığı tarih olup, yeni halife Muharrem ayının ilk gününde göreve başlamıştır. (Ayrıca bkz.; Belâzurî, *Ensâb*, I, 507-508); Zübeyrî, biaatın H.23 yılının zilhicce ayının son 2. Gecesi yapıldığını aktarır. Zübeyrî, 101; İbn Kuteybe ise, bu biatın H.24 yılı Muharrem ayının başında gerçekleştiğini belirtir. (bkz. *el-Maârif*, 83); Taberî de bu konuda ihtilafın olduğunu belirterek bir rivayette Hz. Osman'ın halife seçildiği günün 3 Muharrem ikindi vakti olduğunu, başka bir rivayette ise H.23 yılının Zilhicce ayının son 2. Gecesi biat edildiğini onun hilâfete ise H.24 yılı Muharrem ayında geçtiğini rivayet eder. (bkz. *Tarih*, IV, 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 84) ; Hz. Osman ve diğer üç halifenin, hilâfete tayini ile ilgili olarak bkz. Kapar, Mehmet Ali, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, (İstanbul 1998), 40 vd.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 84.

³²⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 22; Taberî, IV, 239.

³²⁹ Taberî, IV, 239.

³³⁰ Hz. Osman'a biat edildiği bu yıla burun kanamanın çoğalmasından dolayı "Ruâf yılı" adı verilmişti. bkz. Taberî, IV, 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 84; Muhammed Rıza, 33; Yakûbî, Hz. Osman'ın halife seçilişiyle ilgili şu ilginç tespitlerde bulunmaktadır: H. 24 yılı Muharremi'nin 2. günüydü. Acem aylarından Teşrinî'l-Âhir'di. Güneş o gün akrep burcunda ve 13. derecedeydi. Zühâl Yıldızı 21 derece 30 dakika Koç burcundaydı. Müşteri yıldızı 4 derece 40 dakika Oğlak burcundaydı. Merih Terazi burcunda 50 dakikadaydı. Ventüs Akrep burcunda 11. derecede dönyordu. bkz. *Tarih* II, 162; *Müşâkeletü'n-Nâs*, 143.

³³¹ İbn Sa'd, III, 339; İbn Hibbân, Abdurrahman'ın Hz. Ali ile Şûrâ sırasında hiç konuşmadan, halkın Osman'a meylini gördükten sonra direk olarak ona biat ettiğini bildirir. bkz. *Kitâbu's-Siyer ve Ahbârî'l-Hulefâ*, 500.

³³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 84.

versin"³³³ dedi ve minberden indi. Yeni halife Zilhiccenin 29. gecesini seçilmiş ve Muharrem ayının ilk gününde hilâfet görevine başlamıştır.³³⁴

Zühri'nin naklettiği ancak İbn Kesîr'in kıssa olarak nitelediği rivayete göre Hz. Ali, Hz. Osman'ın seçildiği Şûrâ'yı bir hile olarak nitelemiştir. Hz. Osman'a biat ettikten sonra Mescid'den ayrılırken Abbas ile karşılaşmıştı. Abbas, Ali'ye "Sana hile yapıldı" derken, Hz. Ali'nin bu söze karşı verdiği cevap oldukça ilginçti: "Zaten onun (Şûrâ'nın) kendisi hileydi"³³⁵

Aslında Hz. Osman'ın seçilişinde, bu tereddütsüz verilmiş "Evet" cevabı kadar yaşının büyüklüğü huyunun yumuşaklığı rol oynamıştır denilebilir. Ancak Ashabın ve Müslümanların, şiddeti dolayısıyla ve halkın da, İslâmiyetin çıkışı sırasında yapılan savaşlarda bir çok Müslümanın müşrik akrabasının öldürmüş olması sebebiyle hala içlerinde yatan intikam ve kin duygusuyla Hz. Ali'ye rağbet etmedikleri ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir. Bu arada Hz. Ali'nin Hz. Osman'a göre çok genç oluşu, Arap siyaset geleneği hatırlanacak olursa, onun lehine bir teveccüh olarak tezahür etmemiş olabilir.³³⁶ Ancak sonuç ne olursa olsun, Hz. Osman'ın halife seçilmesinde bazıları İslâmî, bazıları da kabilevî çeşitli faktörler rol oynamıştır.³³⁷

Öte yandan Hz. Ali'nin uygulamayı reddettiği, Hz. Osman'ın ise kabul ettiği sünnet tabirinin siyaset, bilhassa mali siyaset meseleleri olduğu belirtilmektedir. Hatipoğlu'na göre bu görüş münakaşasız doğrudur.³³⁸ Hz. Ali yukarıda Abdurrahman b. Avf tarafından kendisine sorulan soruya, Hz. Peygamber'i, Hz. Ebû Bekir'i ve Hz. Ömer'i örnek edinmeyi reddetmek amacıyla söylememiştir. O bu konuda "Hayır, ancak gayretim ve takatım nisbetinde (üstlenebilirim)"³³⁹ şeklinde bir cevap vermişti. Aslında bu cevabın ihtiyatlı ve gerçekçi olduğunu söylememiz mümkündür.

Hz. Osman'ın hilâfetinin ilerleyen yıllarında seleflerinin sünnetine riayet etmediği ortaya çıkmış, bu durumda da Hz. Osman'ın halife seçildiği Şûrâ'nın başkanı Abdurrahman b. Avf bile, seçimde Osman lehine oynadığı rolden dolayı pişman olmuş ve halifeye eleştiriler yöneltmiştir.³⁴⁰ Ancak Hz. Osman bu eleştirilere Ömer'in sünnetini terketmediğini ancak ona güç yetiremeyeceği şeklinde cevap vermiştir. Abdurrahman b. Avf bu eleştirileri Hz. Osman'ın devraldığı güçlü devleti, Hz. Ömer'in siyasetini takip edemeyerek devletin zayıflaması nedeniyle söylemişti. Ancak burada gözden kaçırılmayacak en önemli husus da, Hz. Ali'nin Şûrâ sırasında söylediği hususu Hz.

³³³ Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 345; İbn Şebbe, III, 958; Belâzurî, *Ensâb*, V, 24; Yakubî, *Tarih*, II, 163.

³³⁴ İbn Sa'd, III, 365; İbn Ebî Bekr, 27.

³³⁵ Zühri, *el-Megâzi*, 169; İbn Kesîr bu rivayetlerin kıssacıların haberleri olduğunu ve doğru olmadığını aktarır. bkz. *el-Bidâye*, VII, 242; İbn Miskeveyn, Amr b. el-Âs'ın Şûrâ gecesini Hz. Ali ve Hz. Osman'a gelerek onlara farklı şeyler söylediğini bu nedenle, onun da Hz. Osman'ın halife seçilmesinden sonra Şûrâ'yı "Hile" olarak tavsif ettiğini aktarır. bkz. *Tecâribü'l-Ümem*, I, 266.

³³⁶ Fığlalı; *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 1993, 36.

³³⁷ Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 93.

³³⁸ Hatipoğlu, Mehmed S., "Peygamber'in Sünneti Tabiri Hakkında", 81.

³³⁹ Yakubî, *Tarih*, II, 162; Taberî, IV, 238.

³⁴⁰ Mesûdî, *İsbâtu'l-Vasiyye*, 156-157.

Osman'ın hilâfetinin sonlarına doğru söylemesidir. Zira bu ifade eğer Şûrâ sırasında söylenmiş olsaydı, belki Hz. Ali halife seçilecekti.³⁴¹

Şûrâ görüşmeleri sırasında Medine'de bulunan Abdullah b. Mesud, Hz. Osman halife seçilince hızla Kûfe'ye varmış ve: "En hayırlımız olan Osman b. Affân'a biat ettik" demişti.³⁴² Bu arada Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle birlikte, daha önce Hz. Ömer'den yerine oğlu Abdullah'ı halef tayin etmesini isteyen Muğire b. Şube'nin, Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle ona söylediği şu sözü ilginç bulmamak mümkün değildir:" Eğer senden başkası seçilseydi, biat etmeyecektim" Bunun üzerine orada bulunan Abdurrahman b. Avf hemen müdahale ederek: "Yalan söylüyorsun tek gözlü! Eğer ondan başkası seçilseydi, yine biat edecektin"³⁴³ şeklinde tepki gösterirler.

Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle birlikte Hz. Ömer'in insanların başına musallat olmasından korktuğu Emevî ailesi idareyi ele almış oluyordu. Bunun en açık örneğini halife seçilmesinden sonra Hz. Osman'ın evinde toplanan Ümeyyeogullarının konuşma ve davranışlarından anlamak mümkün olmaktadır. Toplantıda aile reisi Ebû Süfyan, orada kendilerinden başka birinin olup olmadığını sordu. Hazır bulunanlar Ammar b. Yâsir'in bulunduğu farkına varmayarak, ona hayır cevabını verdiler. Bunun üzerine Ebû Süfyan" :Ey Ümeyyeogulları! Hilâfeti ele alın. Yemin olsun ki onun sizin olmasını istiyorum. Hilâfet artık bundan sonra sizin çocuklarınıza miras kalacaktır." Bu sözleri duyan yeni halife Ebû Süfyan'ı azarladı.³⁴⁴ Ancak ileride görüleceği gibi Hz. Osman'ın isteği dışında olduğunu bile kabul etsek, söylenenler gerçekleşecek ve hilâfet gerçekten uzun bir süre iç isyan ve harplere rağmen Ümeyyeogullarının elinde kalacaktır. Bu nedenle Hz. Osman'ın halife olarak seçilmesi Mekke'nin eski oligarşik sınıfının bir başarısı olarak görülebilir. Hz. Osman Mekke'nin ileri gelen ailelerinden biri olan Ümeyye ailesine mensuptu. Gerçekte ise o, Hz. Peygamberin sahabesi arasında halife olabilecek bir itibara sahipti.³⁴⁵

Aslında, Hz. Ömer'den sonra halife kim olursa olsun ondan sonra yerine gelebilecek halife'den halkın tam olarak hoşnut olması mümkün değildi. Bununla birlikte Hz. Osman'ın halife seçilmesi ve Şûrâ hadisesi çok farklı biçimlerde değerlendirilmiştir. Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından Şûrâ meşru olarak addedilirken bu olay, Şiilerce yeni bir gasp olayı olarak telakki edildi, şiddetle eleştirildi ve aşırı yorumlara tabi tutuldu. Bir bakıma olaya günümüz perspektifinden bakılıp değerlendirildiği için saptırıldı ve sömürü konusu yapıldı. Halife veya devlet başkanının görev ve sorumlulukları bir kenara atılarak mesele ya Haşimî-Emevî mücadelesi noktasından ya da "demokrasi" bakışından ele alındı.³⁴⁶

³⁴¹ Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sürnet Anlayışı*, (Bıslmamış Doktora Tezi) Ankara 1996, 48.

³⁴² İbn Sa'd, III, 63; Fesevî, II, 760.

³⁴³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 17.

³⁴⁴ Mes'ûdi, *Murûc*, II, 352.

³⁴⁵ Lewis, Bernart, *Tarihde Araçlar*, trc. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1979, 68.

³⁴⁶ İbn Abdîrabbih, Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir gibi halef tayin etmesi halinde belki de toplumun o günkü geldiği noktayı unutmuşcasına bu konuda bir ihtilafın ortaya çıkmayacağını belirtir. bkz. İku'l-Ferîd, IV, 281; Rosenthal'de; Maverdî'ye dayanarak Hulafai-Raşidin dönemi hilâfet teorisi hakkında geniş izahlarda bulunmaktadır. Ayrıntılar için bkz. *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*, trc. Ali Çaksu, İstanbul 1996, 46 vd.

Şûrâ hadisesi hakkında değerlendirmelerde bulunan Ahmet Akbulut, Hz. Ömer'in yeni halifeyi seçmek için oluşturduğu Şûrâ'nın Kur'ân'ın zikrettiği manada bir Şûrâ ile ne derecede ilgisi bulunduğunun düşünülmesi gerektiğini, Şûrâ'nın neye göre ve nasıl altı kişiyle sınırlandırıldığını, diğer sahabenin de bu kurula katılmasının ne mahzuru olduğunu sorarken, Ensar'ı kendi yurdunda değil halife olabilmek, halifeyi seçme hakkından dahi mahrum eden bir uygulamanın müşavere ile ilgisini ortaya koymanın zor olduğunu; hepsi Kureyş'ten olan bu altı kişiye Şûrâ ünvanı vermenin bunu Şûrâ yapmaya yetmediğini iddia etmektedir.³⁴⁷ Akbulut'un bu görüşlerini eleştiren Mehmet Kubat da, Hz. Ömer'in seçtiği altı kişinin insanların reisleri ve komutanları olduğunu, bu altı kişi dışında kimsenin hilâfete getirilemeyeceğini, dolayısıyla bu Şûrâ'nın Kur'ân'ın zikrettiği manada çelişen boyutunun saptanmasının mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Yazar ayrıca Şûrâ üyelerinin sayısının Müslümanlara veya devlet başkanının insifiyatine bırakıldığını, Akbulut tarafından ileri sürülen hepsi Kureyş'ten olan bu kimselere Şûrâ ünvanının verilmesinin onları Şûrâ yapmadığı iddiasının pek de tutarlı görünmediğini ileri sürmektedir. Kubat ayrıca "İmamlar Kureyş'tendir" hadisinin Hz. Ömer tarafından uygulanan bir ilke olduğunu ve halifenin buna göre hareket ettiğini bildirirken³⁴⁸ Kureyş'e mensub olmayan birinin devlette birliği sağlayamayacağını ileri sürmektedir.³⁴⁹

Bu görüşlerin dışında bazı yazarların Şûrâ hadisesine bakış açıları hakkında kısa bilgiler vermenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Yukarıda verdiğimiz görüşler çerçevesinde düşünen Şif yazarlardan biri de Hillî'dir. Hillî'ye göre Hz. Ömer Şûrâ'ya Abdurrahman'ı -kusurlarını saydıktan sonra- başkan olarak atadı. Hz. Ömer'in, eğer Şûrâ'nın bir aday üzerindeki görüşü 3-3 olursa Abdurrahman'ın olduğu tarafın görüşünün alınması emrinin sonucu olarak Ali ve Osman'ın onun görüşünde birleşemeyeceklerini halife'nin bilmesi, seçimin Osman'ın lehine sonuçlanmasını sağlamıştır. Zira Abdurrahman ile Osman arasındaki akrabalık bağı vardır; dolayısıyla Abdurrahman' Şûrâ'da adaletli davranmamıştır. Öte yandan Hilli, Şûrâ'da Abdurrahman'ın olduğu tarafın görüşünün alınması hususundan yola çıkarak bu hususların dine muhalif uygulamalar olduğu hususunu belirtir. Ancak ölçülerini ortaya koymamaktadır. Ayrıca o, Hz. Ömer'in Hz. Ali'ye öğütünü onun halife seçilemeyecek olmasına bir işaret olarak görürken,³⁵⁰ Osman'a yaptığı uyarının nedenini ise açıklayamamaktadır.

Şûrâ üyeleri ve Şûrâ meclisi üzerine eleştirilerde bulunan Batılı oryantalistlerden C. Brockelman Hz. Ömer'in böyle bir heyeti tayin etmesinin mümkün olmadığını³⁵¹ söylerken, Ceatani de Şûrâ müzakerelerinin içinde surlar olduğunu imâ ederek, belirli namzetlerin bertaraf edildiklerini, Hz. Ali'nin Ömer'in muhaliflerinden olması dolayısıyla halife seçilemediğini, Talha ve Zübeyr'in ise açgözlü olduklarını iddia etmektedir. Ceatani ayrıca geri kalan üç namzet, Sa'd, Abdurrahman ve

³⁴⁷ Akbulut, , 155; Benzer görüşler Welhausen tarafından da dile getirilmektedir. bkz. *Arap Devletine Sükûtu*, 19.

³⁴⁸ Kubat, Mehmet, *İslâmın İlk Dönemlerinde İtikadî İhtilaflar ve Sebepleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1997, 153.

³⁴⁹ Kubat, 154.

³⁵⁰ Hilli, İbnü'l-Mutahhar, *Minhacü'l-Kerrame*, 140.

Osman arasında sonuncusunun seçilmesini, onun mensup olduğu Emevî soyunun asaletinden ziyade sahip oldukları isti'dat sayesinde nüfuz kazandığını savunmaktadır.³⁵²

Zaman zaman bu tip eleştiriler yapan Ceatani'nin bu ithamları aslında şurâ'nın kendisinden ziyade sahabeye, dolayısıyla Müslümanlardır. Onun bu yorumunda sadece Hz. Ali'nin haklılığını öne çıkararak bir tutum sezilmektedir. Son olarak o, Hz. Osman'ın halife seçilmesini Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yakınlığına, bağlayarak aynı durumda olan Hz. Ali'yi gözden kaçırmaktadır.

Bu tür çarpıtıcı ifadelerden diğeri de tanınmış müsteşrik Welhausen'e aittir. Welhausen "Altı kişilik Şûrâ, bir kardinal meclisi gibi aralarından biri üzerinde ittifak edecekti. Altı sahabe üstünlüğü tanımak istemedikleri için Ali'yi atladılar ve Ümeyye ailesinden çok yaşlı bir zât olan Osman'ı seçtiler. Bu zât aralarında en gevşek ve en ehemiyetsiz olanı idi. Bu vasıflar onların hoşuna gidiyordu; işe bigane birisini kral yapmak istiyor, başlarına yeni bir Ömer getirmek istemiyorlardı."³⁵³ şeklindeki, haksız ve hadisenin boyutlarını değiştirici yorumlar yapmaktadır.

Robert Mantran ise Hz. Osman'ın halife seçilişini başka bir yönüyle sorgulayarak onun halife seçilişini şahsiyeti bağlamında ele almaktadır. Muhtemel üyeler arasında peygamberin akrabalarından Ali ve Osman bulunması ve Osman üzerinde tercih yapılmasını, onun peygambere en erken biat etmesine bağlamaktadır. Bununla beraber o, Hz. Osman'ın insan olarak ele alındığında ne enerji, ne karakter, ne de şahsi prestij bakımından fazla parlak olmadığını iddia etmektedir. Mantran, Osman'ın Peygamberin sağlığında hiçbir yüksek görev almadığını belirterek, Osman'ın tayinini aralarında Beni Ümeyye kabilesinin de bulunduğu Mekke aristokrasinin kuvvetlenmesi ve zaferinin alameti olacak şekilde, pek de görmemezlikten gelinemeyecek bir tahlilde bulunmaktadır. Ancak onun, "büyük kabilelerden biri olan Emevîlerin,-Osman hariç- çok sonra biat ettikleri Hz. Muhammed'in başarısını acı ile seyrettikleri" şeklindeki tesbitine katılmamak mümkün değildir.³⁵⁴

Netice olarak, Hz. Osman'ın halife seçildiği Şûrâ olayına, yanlış ve günümüz çerçevesiyle bakan bu tür değerlendirmeler aslında, Hz. Osman'ın halife seçildiği ortamdaki ziyade onun hilâfet yıllarındaki tutumlarına göre hazırlanmış senaryolardır. Hem onun ehemmiyetsiz ve gevşek olduğu sonucunun hilâfetinden önceki yıllara bakılarak verilmesi mümkün değildir. Şayet hilâfet yıllarına bakılarak verilmiş bir hüküm olsaydı, olayların tüm sorumluluğunun sadece onun idaredeki zaafından kaynaklanmadığı, devletin büyümesinin de meydana getirdiği bir takım sorunların da etkili olduğu gerçeği gözardı edilmeyecekti.

³⁵¹ Brokelman, C., *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc Neşet Çağatay, 51.

³⁵² Ceatani, *Annali dell İslâm'dan naklen*, G. Levi Della Vida, "*Osman b. Affân*", İ.A., IX, 428.

³⁵³ Welhausen, J., *Arap Devleti ve Sükûtu*, 19.

³⁵⁴ Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara1981, 96-97.

II.BÖLÜM

HZ.OSMAN DÖNEMİNDE DEVLETİN SİYASÎ DURUMU

A-İÇ SİYASÎ VE İDARÎ GELİŞMELER

1-Genel Siyasî ve İdarî Durum

Hz. Osman'ın halife seçilmesi ile birlikte, Müslümanlar açısından önemli gelişmelerin yaşanacağı yeni bir dönem başlıyordu. Hz. Ömer'in bıraktığı idarî düzen ve hızla devam eden fetihler devletin onun döneminden daha etkin olmasını gerektirmekteydi. Öte yandan halife Ömer'in bıraktığı idarî yapının işleyişinde, onun şahsi tutumu sayesinde pek sorunda çıkarmamıştı.

Hz. Ömer'in vefatından ardından başlayan bu yeni dönemin altmış yaşın üzerindeki¹ halifesi, nasıl bir politika takip edeceğinin ilk işaretlerini seçildikten kısa süre sonra önüne gelen Ubeydullah b. Ömer konusunda göstermişti. Buna göre Ubeydullah b. Ömer, babası Hz. Ömer'in öldürülmesinde rolü olduğu gerekçesiyle Hürmüzan, Cüfeyne ve Ebî Lü'lü'ün kızını² Abdurrahman b. Ebî Bekir'in ihbarıyla öldürmüştü, daha sonra da halifenin namaz vekili Süheyb'in³ emriyle, Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından hapsedilmişti.⁴ Ubeydullah'ın, haklı da olsa birini öldürmesi, kisası gerektirmekteydi.⁵

Olayın büyümesinden endişe eden halife Osman, konu ile ilgili olarak sahabenin görüşlerine başvurdu.⁶ Yapılan toplantıda, çeşitli müzakereler sonucunda halife "Ben Ubeydullah'ın velisi olamam mı?"⁷ Memleketin işlerini yürütme yetkisinin üzerinde taşıyan biri olarak kisası diyete çevirdim. Gereken diyetleri kendi malımdan vereceğim" diyerek, Hürmüzan'la birlikte öldürülen Cüfeyne ile Ebû Lü'lü'ün kızınının hukuklarını da dikkate almayarak⁸ Ubeydullah'ı

¹ Hz. Osman'ın 577 de (Fil yılından 6 yıl önce) doğmuş ve 24/644'de de halife seçildiğini gözönüne aldığımızda, göreve başladığında 67 yaşında olduğu sonucuna ulaşmaktayız.

² İbn Sa'd, III, 350; Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 244.

³ İbn Sa'd, III, 350; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 244; Zehebî, *Tarih*, III, 306; Ayrıca bkz. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 194.

⁴ bkz. Yâkübî, II, 163; İbn Sa'd, Ubeydullah'ın yakalanmasının Hz. Osman'ın halife seçilmesinden önce olduğunu belirtir. bkz. *Tabakât*, III, 356; Zehebî, *Tarih*, III, 306.

⁵ İbn Sa'd, III, 356; Muhammed Abdulkâdir Ebû Fâris, *Hükümü's-Şurâ fi'l-İslâm ve Neticetihâ*, 63; Yâkübî, halifenin diğer oğlu Abdullah'ın, Ubeydullah'ın Hürmüzan'ı öldürmesine Hz.Hafsa'nın teşvik ettiğini söylediğini bildirir. bkz. *Tarih*, 161.

⁶ İbn Sa'd, III, 356; Muhammed Abdülkadir, 63.

⁷ Yâkübî, *Tarih*, II, 164.

⁸ Akbulut, 159.

serbest bırakacağını söyledi.⁹ Halifenin böyle bir ictihatta bulunmasının nedeni, Ubeydullah'ın velayetini kendisinde görmesiydi. Görüşmeler yapıldığı sırada Mikdat ayağa kalkarak: "Senin Allah ve Rasûlü'nün olan bir şeyi hibe etmeğe hakkın yoktur" şeklinde sert bir yanıt verdi.¹⁰ Bu arada Hz. Ali, halifenin bu uygulamasına kızarak cezalandırılmayan Ubeydullah b. Ömer'e "Ey Fasık! Eğer bir gün elime fırsat geçerse, Hüzmüzan'ın yerine seni öldüreceğim" diyerek tepki gösterdi.¹¹

Hz. Osman'ın böyle hukuki bir olayda, kişiye göre ceza verme anlayışı, ona karşı olanlar tarafından, onun hilâfete, Kur'an'ın koyduğu sınırları aşmakla başlamış olduğu ileri sürülerek eleştirildi.¹² Şüphesiz halife bu kararı verirken, Amr b. el-Âs'ın "Dün Ömer öldürüldü, bugün de oğlunun öldürülmesi doğru olmaz" şeklindeki görüşünü dikkate alarak, böyle bir uygulamaya gitmişti. Çünkü mecliste bulunan diğer sahabe de, henüz babasının acısı içerisinde iken bir de oğlunun öldürülmesini kabul etmemişlerdi. Halifenin bu icraatını eleştirenlerin başında, Hz. Ali gelmekteydi. Hz. Ali, hile olarak düşündüğü Şûrâ'nın seçtiği halifenin bu tutumunu, bir muhalefet nedeni olarak görmüştür. Dolayısıyla daha sonraki yıllarda yönetimden memnun olmayanlar durumlarını şikayet için, Hz. Ali'ye gelmişlerdir.¹³ Hz. Osman daha sonra halk tarafından gelecek tepkileri azaltmak amacıyla Ubeydullah'ın Medine'de fazla görünmemesi için onu Kûfe'ye gönderdi.¹⁴

Halife, bu ilk icraatı diyebileceğimiz ictihadından sonra Mescid'e giderek okuduğu ilk resmi hutbede şunları söylüyordu: "...Siz geçici bir dünyadasınız, buradan göçeceksiniz, ömrünüzün sonunu yaşamaktasınız, yapabildiğiniz kadar hayır işlerinde koşunuz.. Dikkat edin dünya hayatı, gurur ve aldanmadan ibarettir. Dünya hayatı sizi aldatmasın, geçmişlerinizden ibret alm.... Dünya'da yaptıklarınızın hiç birine göz yumulmayacaktır...."¹⁵

Devletin yeni halifesi daha sonra Hz. Ömer zamanından beri görev yapan valilere, ordu komutanlarına, vergi amillerine, onlara uyarı niteliği taşıyan genelgeler gönderdi. Halife valilere, Cenab-ı Hakk'ın onlara ümmete zorba idareci olmaktan uzak durmalarını, birer vergi memuru gibi değil de, çoban olmalarını emrettiğini belirtiyordu. Hz. Osman, bu genelgelerde valilerine, Müslümanlar kadar Zimmîlerin haklarını da gözetmelerini tenbih ederken,¹⁶ "Zamanımızda ise bütün valiler, bir idareciden çok, vergi toplayıcısı konumuna düşmüşlerdir ki, bu böyle devam ederse haya, güven ve vefa ortadan kalkar" diyerek zenginleşen devletin idaresinden çok, gelirleriyle meşgul olan valilere uyarıda bulunuyordu. Halifenin bu tür bir uyarıda bulunurken, Hz.

⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 24; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 244.

¹⁰ Yakûbî, *Tarih*, II, 164.

¹¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 24.

¹² Hz. Ali halife seçilince, daha önce hakkında idam istediği Ubeydullah, Şam'a kaçmış, sonra da Hz. Ali'nin ordusuna katılmıştı. bkz. İbn Sa'd, V, 18-19; İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim, *Minhâcu's-Sürne*, thk. Muhammed Reşad Sâlim, Dâru'l-Kitâbi'l-İslam 1986, VI, 277 vd.; Tahâ, Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, I, 175.

¹³ Hz. Osman'ın kuşatılmasından önce, Mısırlıların kendisine gelerek, ona halifelik teklif etmeleri bunun bir örneği olarak gösterilebilir. bkz. Taberî, IV, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 164; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 279.

¹⁴ Yakûbî, *Tarih*, II, 164; Kal'âcî, 77.

¹⁵ Taberî, IV, 243; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 243.

Ömer döneminde harcamalarının tam olarak denetlenememesi nedeniyle Mısır valisi Amr b. el-Âs ve Kûfe valisi Muğîre b. Şûbe'nin hakkındaki rüşvet dedikoduların çıkmasını dikkate almıştı.¹⁷ Halife Osman bu genelelerde, valilerin adaletle Müslümanların ve Zimmiler'in hakları gözetmelerini tenbih ederken, Hz. Ömer tarafından uygulamaya konulan düzenin devam ettiğini, bu nedenle onun döneminde yapılan anlaşmalara riayet edilmesini ve yeni bir durum ortaya çıktığında bunun kendisine bildirilmesini istiyordu.¹⁸ Halife, zekat görevlilerine ise emanetleri hakka teslim etmelerini öğütlerken, ordu komutanlarına da kendinden önceki halifenin verdiği emirlerin geçerliliğini koruduğunu ve bunları kontrol edeceğini bildirmekteydi.¹⁹ O bu uyarı ile aynı zamanda idare politikasında söz konusu olaylara muhatap olan valileri azlederek, kendi yakınlarını atayacağını ilk işaretlerini de veriyordu.

Halife Osman'ın bu genelelerinde söz konusu edilen ikazlar ve hedefler, halkın hoşuna gideceği düşünülse de, gerçekleşmesi zor görünüyordu. Çünkü, onun uymasını istediği bu hedefler daha başından itibaren, mensubu olduğu kabilesi sayesinde bozulacaktı. Arap toplumunun yapısı gereği var olan kabile mücadeleleri, koyduğu bu ilkelerin uygulanmasına imkan vermeyecek ve bu durumda halifenin güvendiği Ümeyyeoğullarıyla istişare etmesi de, bu mücadeleyi körükleyecekti. Nitekim Hz. Osman'ın halife seçilmesinden sonra yanına gelen Ebû Süfyan ona: "Halifelik Teym ve Adıyy'den sonra sana geçti, onu top gibi yuvarla ve devletin ileri gelenlerini de Beni Ümeyye'den tayin et. Çünkü bu (dünyevî) bir iktidardır, bilmiyorum cennet ve cehennem var mıdır?" sözlerine Hz. Osman, "Kalk git, Allah cezanı versin" diyerek tepki göstermişti.²⁰ Kaynaklarda hakkında bu veya buna benzer bir çok rivayete²¹ rastladığımız Ebû Süfyan ve diğer Ümeyyelilerin kendilerine verilen geniş imtiyazlar sayesinde İslâm öncesinin kabilecilik adetlerini körükleyen benzer davranışları, toplumda sarılması mümkün olmayacak derin yaraların açılmasına zemin oluşturmuştu. Bu bakımdan biz Hz. Osman dönemini, Ümeyyeoğullarının hilâfeti saltana dönüştürme çabalarının bir provasının yapıldığı süreç olduğunu söyleyebiliriz.

Hz. Osman'ın selefinin takip ettiği politikayı terkederek devlette birliği sağlamak amacıyla geniş yetkilerle görevlere tayin ettiği yönetici yakınlarının uygulamaları da, halkın eleştirilerine hedef olmuştur. Hz. Ömer ise akrabalarını sırf Allah rızası için istedikleri görevlerden menetmiş,²² hilâfeti boyunca kabilesinden hiç kimseyi devlet görevine getirmemişti. Hz. Ebû Bekir de Busra civarında küçük bir kasaba olan Meysan'ın vergi tahsildarlığına tayin ettiği Numan b. A'diyy dışında hiç kimseye görev vermemiştir.²³

¹⁶ Taberî, IV, 245; Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesâiku's-Siyasiyye li Ahdi'n-Nebeviyye ve'l-Hilafeti'l-Raşidin*, Beyrut 1985, 529.

¹⁷ Hz. Ömer'in son dönemde üç defa vali değiştirmek zorunda kaldığı Kûfe'de, sorunların genelinenin ekonomik olduğu görülmektedir.

¹⁸ Taberî, IV, 245, 261 vd; İbn Ebî Bekr, 28; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, 529.

¹⁹ Taberî, IV, 245.

²⁰ İsfahanî, VI, 371; Makrizî, *Emevî-Haşimî Mücadelesi*, 25.

²¹ bkz. Belâzurî, *Ensâb*, IV/1, 12, Mesûdî, *Murûc*, II, 351-352.

²² İbn Abdîrabbih, II, 364.

²³ Mevdudî, Ebu'l-A'la, *Hilâfet ve Saltanat*, trc. Ali Genceli, İstanbul 1982, 113-114.

Şüphesiz Hz. Osman zor bir dönemde görev başına gelmişti. Çünkü, kendisinden önce görev yapan Hz. Ömer, devlet tecrübesine sahip, dirayetli bir o kadar da karizması olan bir devlet adamıydı. O Arapları iyi tanıyan biri olması nedeniyle kabileler arasındaki iç politik dengeye çok önem vermiş, mevcut imkanlarla yapılabileceğinin en iyisini icra eden ender idarecilerden biri olmuştu. Dolayısıyla onun kendine özgü idarede uygulamaya koyduğu kurallardan Medine'nin yerli halkı diyebileceğimiz Kureyşliler, yapılarına uygun olmayışından çok sıkılmışlardı.²⁴

Bununla beraber Hz. Ömer döneminden devletin sınırları hızla genişlerken, halife de bu sınırlara uygun olarak idarî sistemde bazı değişiklikler yapmıştı. Halife Ömer, idarede merkezi birliği tesis ederken, mali sistemde yapılan düzenlemeler sonucunda merkezi valiliklerin bulunduğu Kûfe, Basra, Şam ve Mısır gibi vilayetlere de müstakil birer divan oluşturmuş, gelirler buralarda pay edilmeye başlanmıştı.²⁵ Bu gelirlerin dağıtımında ortaya çıkan farklılıklara da, fetihlerde en önemli pay sahibi olan ve çeşitli Arap kabilelerinin oluşturduğu Kûfe ve Basra gibi vilayetlerde ki askerler oluşan zenginliğin farkına varamamaları nedeniyle itiraz edememişlerdi.

Rasûlullah (s.a.v.) zamanında başlayan ve Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer zamanında devam eden fetihler sonucunda, devletin sınırları oldukça genişlemiş, çeşitli dil, ırk ve kültüre sahip insanlar da devletin tebası olmuşlardı. Halife Ömer de bu bölgelerde bulunan mahalli idarecilerin görevlerine devam etmelerine izin verirken, bazen tam yetkili bir komutan veya vali tayin etmekle yetinmiş; bazen de valinin yanına doğrudan halifeye bağlı, malî konularda görevli bir sorumlu tayin etmişti.

Hz. Osman döneminin ilk yıllarında da Hz. Ömer'in başlattığı bu uygulamalar devam ettirilirken, fetihler sayesinde de devletin hazinesi önemli gelirler elde etmişti. Böylesine genişleyen sınırlarla her bir vilayeti birer küçük devlet halini almış ve büyüyen ekonomi yönetim problemlerini de beraberinde getirmişti. Sorunların çözümü ise ancak dirayetli bir yönetimle olabilecekti. Hz. Osman'ın hilâfeti yumuşak ve müşfik idaresindeki sınırlar dahilinde pek çok huzursuzlukların baş göstermiş, hatta Medine'den taşraya çıkmış ve oralarda mülk edinen²⁶ sahabe, Hz. Osman'ı hareketleri nedeniyle eleştirmiştir. Eleştirilerin haklılığı veya haksızlığı bir tarafa, böyle bir durumda geniş halk kitlelerinin daha önceki dönemleri -Hz. Ömer döneminde olduğu gibi otoriter bile olsa- aramaları gayet tabii idi. Hz. Osman devrinde, yönetime karşı olanlar, onun valilerinin idaresinde, Emevî ailesinin Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer devrinde görülmeyen taşkınlıklarıyla, kabile asabiyeti ile etrafa tahakküm edişlerinden şikayet etmişlerdir.²⁷

Hz. Osman'ın devlet yönetimindeki bu yöndeki eleştirel uygulamaların daha iyi anlaşılabilmesi için onun tüm siyasi ve sosyal icraatların ortaya konulması gerekmektedir. Ancak

²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyase*, I, 27.

²⁵ Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *D.G.B.İ.T.*, II, 150.

²⁶ Hasan, H. İbrahim, II, 26.

²⁷ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri Tarihi*, 49; Âtub b. Uyeyne ile halife arasında geçen şu çarpıcı diyalog bunun güzel bir örneği olarak gösterilebilir. Âtub bir gün halife Osman'a: "Ömer bizim için senden daha hayırlıydı; bize atâ verdi, zengin olduk, korkardık ancak itaat ederdik." Bunun üzerine orada bulunanlar: "Sana ne oluyor da Ömer gibi olmuyorsun?" dediklerinde, halifenin verdiği cevap Hz.

bu konuda günümüze aktarılan bilgiler, tek taraflı olarak ele alınmış; ya sahabeye atfedilen kutsallık anlayışı içerisinde²⁸ meydana gelen olaylar klasik bir anlayışla kadere atfedilmiş; ya da olayların tek sorumlusu onun şahsından kaynaklanan zaafı olarak gösterilmeye çalışılmış; bunun sonucunda da Hz. Osman dönemi ile paralellik arzetmeyen bir yığın bilgi ortaya çıkmıştır. Genelde birbirinin tekrarı olan bu malzemelerin kullanılması konusunda gerekli gayret de sarfedilmemiştir. Hz. Osman hakkında en çok çalışmanın yapıldığı Arap dünyasında bile, onun hakkında yazılanların genelde klasik bir anlayışla gerçekleştirilmiş değerlendirmelerdir.²⁹

Sonuç olarak; Hz. Osman'ın halifeliği döneminde eleştirilen hususlar, bünyesinde dinî unsurlardan çok, idarî unsurları taşımaktadır. Çünkü Kur'an ve sünnetteki nassların, devlete temel esaslar getirdiği, insanların kaderini yöneticilerin ihtiras ve kararsızlıklarından kurtararak aynı zamanda yöneticilere geniş yetkiler verdiği görülmektedir.³⁰ Zaten bu gerçeği Osman b. Affan "Allah'ın sultan ile yaptırdığı, Kur'ân ile yaptırdığından çoktur"³¹ cümlesiyle veciz bir şekilde ifade etmiştir. Belki de Hz. Osman bu ifade ile icraatlarını meşru bir temele oturtmak istemiş de olabilir.

2- Hz. Osman Döneminde Vilayetlerin İdaresi ve İdarî Görevliler

Hz. Peygamber devrinde, devletin sınırlarının daha küçük olması nedeniyle, daha sonraki dönemlerde görülen idari taksimat yoktu. Dolayısıyla kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in Mekke dışında başka herhangi bir vilayete, vali tayin ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.³²

Devletin idari bir taksimata bölünmesine ilk defa Hz. Ebû Bekir dönemine rastlamaktadır. Hz. Ebû Bekir halife seçilince, Arap yarımadasında yer alan bölgeleri çeşitli vilayetlere ayırdı. Bu vilayetler Mekke, Tâif, San'a, Hadremevt, Rimâ³³ Nocrân, Çürâş ve Bahreyn idi.³⁴

Hz. Ömer halife olunca da, idari yönden kolaylık olsun diye kendi zamanında fethedilen toprakları çeşitli vilayetlere ayırdı. Öte yandan fetihlerin yoğun olarak yaşanması nedeniyle birer garnizon görevi yapacak olan Basra ve Kûfe'yi, Mısır'da ise Fustat şehrini kurdu.³⁵ Böylece toprakların genişlemesine paralel olarak vilayetlerin sayısı da arttı. Ayrıca o, daha önce beş kısımdan meydana gelen Fars bölgesini üç vilayete, Irak'ı Basra ve Kûfe olmak üzere iki vilayete, Suriye'yi Humus ve Dımeşk olmak üzere iki vilayete, Filistin'i bir, Afrika'yı Üst Mısır, Alt Mısır ve Batı Mısır'dan oluşmak üzere üç vilayete ayırdı.³⁶ Hz. Ömer her vilayetin namaz imamlığı, ordu, polis ve kadılık görevlerini de o vilayetin valisine bıraktı.

Osman'ın genel olarak izlediği politikayı, zaaflarının ipuçlarını verir niteliktedir: "Lokman Hekim gibi olmaya gücüm yetmiyor. İbn Abdırabbih, IV, 270.

²⁸ Bununla ilgili olarak İbn Teymiyye'nin "Mînhacu's-Sünne"si, İbn A'râbi'nin "el-Avâsım"ı gibi eserleri örnek olarak verilebilir. Künyeleri için bkz. Bibliyografya.

²⁹ Son yıllarda, Hz. Osman hakkında yazılan eserler, birbirinin benzeri veya aynı niteliğindeki çalışmalardır. Bunlar arasında Muhammed Sabri M. Atiyye'nin "*Vak'atu maa Zi'n-Nüreyn, Osman b. Affan*" (Kahire 1996) adlı eseri gösterilebilir.

³⁰ bkz. Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999, 513.

³¹ Kutup, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, 99.

³² İbn Hişam, IV, 143; Hasan, H. İbrahim, II, 152; Bakır, Abdulhalık, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991, 52.

³³ Yemende bir bölgedir. bkz. Hasan, H. İbrahim, II, 152.

³⁴ Hasan, H. İbrahim, II, 152; Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 53.

³⁵ Fayda, Hz. Ömer Devri, *D.G.B.İ.T.*, II, 80-89.

³⁶ Hasan, H. İbrahim, II, 152.

Hız. Ömer tarafından atanan valiler, fethettikleri yerlerdeki idarî sisteme dokunmadılar. Çünkü Müslümanlar fethettikleri yerlerde sadece askerî otoritenin sağlanması ve vergilerin düzenli bir biçimde toplanması ile ilgileniyorlardı. Böylece toprakların işletilmesi yine yerli halka bırakılıyordu. Bu dönemde vali veya emir, vilayetin genel idareciliğinin yanısıra ordunun başkumandanlığını da yürütüyordu. Hatta bazen kadılık ve imamlık görevlerine de bakmaktaydı.³⁷

Hız. Osman dönemine gelindiğinde ise eski idarî taksimat üzerinde bazı değişiklikler yapıldı. Buna göre, daha önce üç vali ile idare edilen Şam ile ikişer valiyle idare edilen Mısır ve Yemen birer idarecinin sorumluluğuna bırakılırken,³⁸ yeni fethedilen Kıbrıs, Şam vilayetine bağlanmış, Azerbeycan ve Ermenistan da, Kûfe valisinin sorumluluğuna verilmişti.³⁹

Hız. Osman döneminde en büyük valilikler, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır valilikleri idi. Basra valisi, Fâris ve Horasan'a, Kûfe valisi Azerbeycan ve Ermeniye'den Bâbü'l-Ebvâb⁴⁰ denilen Şirvan Boğazına kadar olan bölgeyi yönetiyordu. Dolayısıyla İran bölgesi Kûfe ve Basra valiliklerinin idaresindeydi. Doğu Akdeniz, Hama, Hims,⁴¹ Lazkiye, Ürdün, Filistin ve Kudüs'ün kendisine bağlı olduğu Şam ve Afrika topraklarındaki yerlere hükmeden Mısır ise müstakil valilik gibiydi.⁴² Dolayısıyla ekonomik yönden de devletin gözde yerleri olan bu dört eyalet, Hız. Osman döneminde halifenin yönetimde karşılaştığı sorunların kaynağı olan yerlerdir. Bu nedenle biz devletin topraklarının büyük kısmını içine alan vilayetler olarak Kûfe, Basra, Şam ve Mısır'a valilik atamaları ile bu valilerin uygulamalarından bahsedeceğiz. Çünkü bu eyaletlerden bahsetmek, o dönem için devletin tamamından bahsetmek anlamını gelmektedir.

a-Valiler

1-Kûfe:

Hız.Ömer zamanında doğudaki fetihler için bir karargah olarak kurulan ve daha sonraları fetihlere katılan Güneyli Araplar için yerleşim yeri olarak bırakılan Kûfe, Hız. Ömer ve halefi Hız.Osman'ı çeşitli biçimlerde ortaya çıkarılan sorunlarla epeyce meşgul etmiş, daha sonra kurulan Emevîler ve Abbasîler döneminde de içinde bulundurduğu kozmopolit yapısıyla sorun olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle biz burada Kûfe şehrinin etnik ve tarihsel durumundan öte, Hız. Osman döneminde Kûfe şehrinin idari açıdan devletle olan ilişkilerini ortaya koymaya çalışacağız.⁴³

³⁷ Hasan, H. İbrahim, II, 152; Bakır, *Hız. Ali Dönemi*, 53-54.

³⁸ bkz. İbn Sa'd, VII, 406; Taberî, IV, 288-289; Kindî, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122; Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîler Devri Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993, 75-76.

³⁹ Halife, *Tarih*, 163; Belâzurî, *Futûh*, 470; Taberî, IV, 246; Nuveyrî, XIX, 407.

⁴⁰ Deniz kıyısında bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 303.

⁴¹ İlk dönemlerde devletin bir vilayeti olan Şam'da bir şehirdir. bkz. el-Bekrî, Abdullah b. Abdulazîz el-Endelüsî, *Mu'cemu mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve 'l-Mevâdi'*, thk. Mustafa es-Sakka, Beyrut 1983, I-II, 468.

⁴² Ahmet Cevdet , I, 460; Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul 1991, II, 448.

⁴³ Kûfe'nin tarihi ve etnik yapısı ile ilgili olarak bkz. Söylemez, Mahfuz, *Emevîler Döneminde Kûfe* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.

Hız. Ömer vefat ettiğinde, daha önce de Basra'da valilik yapan Muğire b. Şube, Kûfe'de vali olarak bulunuyordu.⁴⁴ Hız. Ömer yaralı iken hakkında bir takım rüşvet dedikoduları çıkan valiyi azletmeyi düşünmüş, ancak o an için bunun doğru olmayacağı düşüncesiyle⁴⁵ bu işi Şûrâ'nın seçeceği yeni halifeye bırakmıştı.⁴⁶

Hız.Osman halife seçildikten sonra Hız.Ömer'in vasiyetine gerekçe göstererek, 24/644 yılında, görev yaptığı dönemde şehrin divanını kuran⁴⁷ Kûfe valisi Muğire b. Şube'yi "Ben Muğire'yi bir kötülük veya hıyanetten dolayı değil, benden önceki halifenin vasiyeti üzerine azledip yerine Sad'ı tayin ediyorum"⁴⁸ diyerek görevden alıp, yerine Sad b. Ebî Vakkas'ı tayin etti.⁴⁹ Hız. Osman, aslında Muğire'yi şikayet üzerine görevden alırken, Muğire'nin valilikten azlinin sorumluluğunu üzerine almamak için Hız. Ömer'in vasiyetini gerekçe göstermişti. Belki de halife, Kûfe halkının kendi valilerinin görevden alınması sebebiyle gösterecekleri tepkiden çekiniyordu. O, Hız. Ömer'in bir vasiyetini yerine getirmekten ibaret olduğunu vurguladığı bu icraatından dolayı da hiçbir şekilde eleştirilmemiş, bir idarî tasarruf olarak görülmüştü. Muğire b. Şube, Kûfe valiliğinden azledildiğinde diğer valilerle beraber Medine'de bulunuyordu.⁵⁰

Sad b. Ebî Vakkas da daha önce Hız. Ömer zamanında Kûfe'de görev yapmış ve azledilmişti.⁵¹ Sa'd, 24/644'de⁵² Muğire'nin azledilmesi sonrasında Kûfe'ye yeniden vali olarak tayin edilmesinin ardından ilk olarak Benî Âmir b. Lüey kabilesinden el-Alâ b. Vehb b. Abd b. Vehban'ı Kûfe'ye bağlı bulunan Mâh⁵³ ve Hemedân'a vali olarak tayin etmişti.⁵⁴ Sad'ın 24/644'de

⁴⁴ İbn Sa'd, VI, 20; Belâzurî, *Futûh*, 469; Taberî, IV, 241.

⁴⁵ Hız.Ömer'in devlet görevlilerini bir yıl görevde bıraktığını rivayet edilmektedir. Muhtemelen Hız.Osman, Hız.Ömer'in bu geleneğini bozmayarak, onu yaklaşık bir yıl kadar görevde bırakmıştır. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 29; Taberî, IV, 244.

⁴⁶ İbn Sa'd, VI, 20; İbn Ebî Bekr, 28.

⁴⁷ Massignon, *Hıtatü'l-Kûfe*, 38; Ayrıca Hız. Osman dönemindeki Kûfe'de ortaya çıkan sorunlarla ilgili olarak bkz. Söylemez, Mahfuz, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe Şehrinin Siyasi Tarihi*, (Basılmamış Y.Lisans Tezi), Ankara 1995, 71 vd.

⁴⁸ İbn Sa'd, III, 329; İbnü'l-Esîr, III, 84; Hız. Ömer'in Kûfe valisi Muğire'nin değiştirilmesine işaret ettiği rivayet edilir. bkz. Tabakât, III, 360.

⁴⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 29; Massignon, 38.

⁵⁰ İbn Sa'd, VI, 20; Belâzurî, *Futûh*, 400; Hız.Ömer vasiyetinde Muğire'nin azlini ve yerine daha önce Kûfe'de valilik yapan ve namazı iyi kıldırmadığı ve adaletli olmadığı gerekçesiyle şikayet üzerine görevden alınan Sad'ın tayinini isteyerek şöyle demişti: "Ben Sad'ı acizliğinden veya hainliğinden dolayı görevden almadım." Hız.Ömer ayrıca bu vasiyetinde Ebû Musa el-Eşâri'nin de Basra'ya tayin edilmesini istemişti. bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 106; Belâzurî, *Futûh*, 469; Taberî, IV, 244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 245; Muhammed Rıza, 36.

⁵¹ Ebû Mihnef'den gelen bir rivayete göre Hız.Ömer döneminde Sad'dan sonra Kûfe'de Ammar görev yapmıştır. Sad'ın Kûfe'deki bu ilk valilik görevinden alınmasının nedeni namazı iyi kıldırıyor gerekçesine dayandırılmaktadır. Hız.Ömer'in Ammar'ı azlederek buraya Muğire b. Şube'yi tayin etti. Nitekim Hız.Ömer vefat ettiği yılda Muğire'ye ve diğer valilere Medine'ye gelmelerini emreden birer mektup yazdı. Bu nedenle Sa'd, Şûrâ'da hazır bulundu. Ayrıca Hız.Ömer kendisinden sonraki halifeye Sad'ı valiliğe geri göndermesini vasiyet etti. bkz. Belâzurî, *Futûh*, 469.

⁵² Velid'in Kûfe'ye vali tayin edildiği yılı Vâkidî 26/646, Seyf ise 25/645 olarak belirtmektedir ki, (bkz. Taberî, IV, 251,252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 87.) Muğire'nin Hız. Osman'ın halife seçildiği yılda görevden alındığı ve ondan sonra göreve gelen Sa'd'ın burada bir yıldan fazla görev yaptığını düşünerek olursak bu tarihin Vâkidî'nin verdiği 26/646 olması daha kuvvetlidir. bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 248.

⁵³ Dicle ve Fırat arasında, Kûfe'ye bağlı bir kasabadır. bkz. Bekrî, III-IV, 1177

⁵⁴ Belâzurî, *Futûh*, 444.

başlayan bu valiliği de bir yıl sürdü.⁵⁵ Çünkü Sad'ın vali olarak tayin edilmesinden kısa bir süre sonra, Kûfe'de Hz.Ömer döneminden beri beytümâl sorumlusu olarak görev yapan Abdullah b. Mesud ile aralarında anlaşmazlık çıkmıştı. Bunun nedeni olarak ise Sad'ın İbn Mesud'dan bir miktar borç alması ve bunu zamanında ödeyememesi gösterilmektedir. İbn Mesud, paranın tahsili için, şehrin ileri gelenlerinden kendisini desteklemeleri hususunda yardım istemiş, bu arada Sad ve İbn Mesud karşılaştıklarında da birbirlerine hakaret etmişlerdi.⁵⁶

Bu durum Hz.Osman'a aksettirilince, halife her ikisine de kızdı; halife Sa'd'dan parayı zorla alırken, aynı zamanda onu görevden alıp⁵⁷ yerine Hz.Ömer döneminden beri Cezire valiliğini yürüten ve orada sevildiği bildirilen anne bir kardeşi Velid b. Ukbe'yi atamıştı.⁵⁸ Her ne kadar Sa'd'ın görevden alınmasının nedeni olarak bu olay gösterilse de, bunda Sa'd ile Kûfe halkı arasında Hz. Ömer döneminden beri süregelen bir ihtilafların da rol oynadığı da⁵⁹ ileri sürülmektedir.

Hz. Osman bir yıl bir ay Kûfe'de valilik yapan Sa'd'ı oldukça kızdırmıştır. Nitekim Velid tayin edildiği Kûfe'ye gelince Sa'd: "Ey Ebû Lehep! Sen mi bizden sonra zekileştin, yoksa biz mi senden sonra aptallaştık, Ya sen benden sonra dirayetli biri olacaksın, veya senden sonra ben ahmak olacağım"⁶⁰ diyerek tepki gösterdiğinde Velid, "Ey Ebû İshak! Ne biz zeki olduk ne de sen aptallaştın, fakat kavim bizi seçti,⁶¹ telaşa kapılma. İş bu söylediklerin gibi değil. Ancak bu bir mülktür, sabahleyin bunu birisi tadar akşam ise başka biri tadar." cevabını vermişti. Bunun üzerine Sa'd' da: "Görüyorum ki, siz memuriyetleri mülk haline getirmişsiniz,⁶² size bu saltanatın tadını kimin tattırdığını biliyoruz" cevabını vererek kendisinin görevden alınma nedenini vurgulamıştı.

Aslında Hz.Osman döneminin başlarında gerçekleşen bu azledilme ve tayin olayı, Hz.Osman döneminin ihtilaflarının bir başlangıcı olarak kabul edilebilir. Çünkü bir vali, devlet yönetimi açısından fazla önemi olmayan bir nedenle değil de, sadece halifenin isteği doğrultusunda görevden alınarak yerine başkası tayin ediliyordu. Sınırları belki de bugünkü Avrupa'nın iki katına ulaşmış olan bir devlette halife, iki görevlisinin ufak bir mesele yüzünden çıkan kavgasıyla

⁵⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 29.

⁵⁶ Taberî, IV, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86.

⁵⁷ Belâzurî, *Futûh*, 400; Dineverî, Osman'ın Kûfe'den Sad'ı değil, Ammar'ı azlettiğini rivayet etmektedir. bkz. *Ahbaru'l-Tivâl*, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 87-88; Halife ise, yine yanlış bir şekilde Osman'ın 25/645'de Sad b. Malik'i azlederek Velid'i tayin ettiğini rivayet etmektedir. bkz. *Tarih*, 157.

⁵⁸ Taberî, IV, 252; Velid Kureys şairlerinden olup Hz. Osman'ın anne bir kardeşidir. Annenesi Beyza ve Rasûlullah'ın babası Abdullah ikiz kardeşler. Velid'in babası Ukbe, Hz. Osman'ın babası Affan'ın vefatından sonra Erva ile evlendi. Ondan Velid, Halid, Umara ve Ümmü Gülsüm adlı çocukları oldu.

Velid Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur. Rasûlullah daha sonra onu Beni Mustalik'e Zekat toplamak üzere gönderdi Velid Beni Müstalik yurduna vardığında kendisini karşılamaya gelenleri daha önce aralarında husumet bulunmasından dolayı öldürmeye geldiklerini zannederek geri dönmüş ve döndüğünde Rasûlullah'a "Onlar zekat vermeyi reddediyorlar" diyerek yalan söylemişti. Bu haber üzerine Rasûlullah onlara silah çekilmesini emretmiş bunun üzerine de "Ey iman edenler size bir fasık haber getirise....." (Hucurat-6) ayeti nazil olmuştur. Velid Hz. Ömer zamanında da Beni Tağlib'in zekatlarını toplamaya memur edilmiştir. Zübeyrî, 138; Halife, *Tabakât*, 11; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 139; Belâzurî, *Ensâb*, V, 35; İbn Abdîrabbih, I, 25.

⁵⁹ Arcûn, 77.

⁶⁰ Belâzurî, *Futûh*, 400.

⁶¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 106; Belâzurî, *Ensâb*, V, 29; Taberî, IV, 251.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 88.

uğraşiyor, üstelik olayı çözmek yerine tamamen içinden çıkılmaz bir hale getiriyordu. Bu nedenle Abdullah b. Mesud ile Sa'd arasındaki bu alacak-verecek sorunu başka bir yöntemle çözüme kavuşturulamaz mıydı, şeklinde soruların oluşmasına yol açmaktadır. Ancak bu tayin ve azil olayı hakkındaki elimizde kısıtlı bilgiler, bu konuda daha fazla yorum yapmamıza engellemektedir.

Hız. Osman dönemi idarî uygulamaları açısından önemli bir yere sahip bulunan bu hadise, bu dönemde meydana gelen karışıklıklarda etkili olmuştur. Çünkü Kûfe'de, önemli ilim adamlarının yanı sıra, ahlak bakımından vefasız ve kararsız, kolay etkilenmeye yatkın kabile liderleri bulunması, buranın devlet için devamlı sorun çıkararak bir yer olmasına neden olmuştu. İşte şehrin bu özelliği siyasî bakımdan çok zararlı sonuçların doğmasına etki etti. Nitekim şehri kuran Hız. Ömer de, hiçbir şeyden memnun olmayan ve gönderilen valilere daima kusur bulan Kûfelilerden memnun olmadığını belirtmişti. Halife onların isteklerini yerine getirdiğinde de şımaran Kûfelilerin iddiaları da gitgide tahammül edilmez bir hal almış, bu nedenle de halifeliğin son altı yılında Hız. Ömer, bu şehrin valisini üç defa değiştirmek zorunda kalmıştı.⁶³

Hız. Osman'ın Sad'ın yerine anne bir kardeşini ataması olayın arka planını göstermesi açısından önemlidir. Velid'in Sad'a söylediği "kavim bizi seçti" sözü makamın bir mülk olduğu ifadesi olarak görüleceği gibi, aynı zamanda Hız. Osman'ın hilâfetinde nesep bağının atamalardaki etkisini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Kûfe halkı tarafından kendisinde azâmet görüldüğü için "saçı köklü" anlamına gelen "Eş'aru Bereken"⁶⁴ lakabı verilen Velid'in Kûfe'ye tayini ile başlayan süreç, kanatimizce Kûfe isyanlarının temelini teşkil etmektedir. Başlangıçta Kûfeliler tarafından çok sevilen ve hatta Kûfe'de görev yaptığı süre içerisinde halkla içiçe olmak için mescidin yanına büyük bir ev yaptıran⁶⁵ Velid'in bu iyimser tutumu, ileride görüleceği üzere halk tarafından kötü yönde kullanılmıştır. Problemlerin Velid'i de içine alacak şekilde gelişmesi sonucunda da Velid, Kûfe valiliğinden azledilmişti. Velid'in azledilmesi konusunda kaynaklarımızda birbirine yakın rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin genelinde, Velid sabaha kadar içki içtikten sonra bu halde iken mescide gelerek sabah namazını dört rekat kıldırması daha sonra halka dönerek "daha artırayım mı?" demiş, Kûfe eşrafından Ebû Zeynep ve Cündeb b. Züheyr de Velid'in üzerine yürümüşlerdi.⁶⁶ Bunun üzerine de Abdullah b. Mesud, Velid'e "Biz bugünden itibaren seninle herhangi bir hususda ilavede bulunmayız" diyerek, Medine'ye giderek olanları Hız. Osman'a anlatmıştı.⁶⁷

Hız. Ömer'in halifeliği döneminde bir ara Benî Tağlib'e zekat memuru olarak da gönderilen Velid, orada şair Ebû Zübeyd⁶⁸ ile karşılaşmıştı. Velid de Ebû Zübeyd gibi şiire meraklıydı.⁶⁹

⁶³ Zetersteen, K.V, "Kûfe", *İ.A.*, IV, 965.

⁶⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V,30; Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 236.

⁶⁵ İbn Sa'd, IV, 264; Taberî, IV, 252; Ahmet Cevdet, bunu nedeninin Velid'in ahlakının da Kûfe halkı gibi bozuk olmasına bağlamaktadır. bkz. *Kıyas-ı Enbiya*, I, 430.

⁶⁶ Mes'ûdî, *Murûc*, III, 345.

⁶⁷ İbn Sa'd, IV, 264; Zübeyrî, 138; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 106; Belâzurî, *Ensâb*, V, 33; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 344; Velid'e had cezasını Hız. Ali veya Abdullah b. Ca'fer uygulamıştır. bkz. İbn Şebbe, III, 973; İbn Abdîrabbih, VI, 348.

⁶⁸ Ebû Zübeyd Kureyş şairlerindedir. İslâm dönemini idrak etti. Hristiyan olarak vefat etti. Hız. Osman Zübeyd'e yakınlık gösterirdi. Onu meclisine çağırır, ondan Arap ve Acem hükümdarları hakkında bilgi

İslâmdan önceki döneminde olduğu gibi, İslâm döneminde Beni Tâğlip'den şair Ebû Zübeyd'in alacağına dayısı Zerb el koymuştu; Velid Benî Tağlib yurduna gittiğinde Ebû Zübeyd'in hakkının dayısından alınmasını sağlamıştı. Bunun üzerine Ebû Zübeyd de Müslüman olup, Velid'e teşekkür etmişti. Ebû Zübeyd, Hz. Osman döneminde Velid'in Kûfe'ye vali olarak tayin edildiğini öğrenince yanına gelerek vali Velid'in evinin yakınlarında bir eve yerleşmişti. Velid ile dostluğunu burada da sürdüren Ebû Zübeyd, ilerleyen günler de sarhoş iken vali ile birlikte mescide girmişti.⁷⁰

Öte yandan Kûfe'ye, köylerinden birinde oturan ve Yahudi olduğu rivayet edilen Zürâre isminde bir sihirbaz gelmişti. Sihirbaz insanlara gösteriler yapıp bir merkebin ağzından girip arka tarafından çıkıyordu.⁷¹ Bu durum vali Velid'e haber verilmiş, Velid de kendisine getirilen sihirbazı mescide sokarak⁷² hakkındaki uygulanması gereken cezayı Abdullah b. Mesud'a sormuştu. İbn Mesud, sihirbazın öldürülmesi gerektiğini belirtmiş, ancak bu arada Cündeb b. Kâ'b b. el-Ezdî'nin aralarında bulunduğu bir topluluk sihirbazı öldürmüştü. Velid bunun üzerine Cündeb'i hapsedmiş ve durumu Hz. Osman'a bildirmiş,⁷³ halife de Cündeb'in ta'zir edildikten sonra serbest bırakılmasını emretmişti. Cündeb'in hapsedilmesine ve dövülmesine kızan adamları da halifeye giderek, valinin görevden alınmasını istemişler, fakat Hz. Osman onların bu isteğini geri çevirmişti.⁷⁴

Velid b. Ukbe' şikayet edilmesiyle ilgili olarak ikinci bir rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre de Kûfe'de Velid'i Ezd kabilesi ile karşı karşıya getiren bir başka olay daha yaşanmıştı.⁷⁵ Kûfe halkından bazı gençler, eşrafdan İbn Heysemân el-Huzâi üzerine yürümüşler, bunun üzerine o da kılıcını çekerek onların üzerine atlamıştı. Kavgayı gören Ebû Şüreyh el-Huzâi de gençlere engel olmak istemişse de bu sırada İbn Heyseman öldürülmüştü. İbn Heyseman'ı öldürenler arasında Züheyr b. Cündeb, Müverri ve Şübeyl gibi şahıslar bulunuyordu. Etrafda bulunanlar gençleri hemen yakalayarak vali Velid'e götürmüşler, Ebû Şüreyh ile oğlu da katiller aleyhine şahitlik yapmışlardı. Kûfe valisi de durumu halife Osman'a bildirmiş, halife ise söz konusu şahısların öldürülmelerini emretmiş, bunun üzerine vali Velid onları köşkünün kapısına astırarak idam ettirmişti.⁷⁶

Ebû Heysema'nın katillerinin öldürülmesi Ebû Zeynep ile Müverri ve Züheyr'in akrabaları Velid'e karşı tuzak hazırlamalarına neden olmuştur. Bu amaçla görevlendirilen casuslardan biri, Velid ile Ebû Zübeyd'in birlikte şarap içtikleri haberini iletmışti.⁷⁷

Bunun üzerine öldürülenlerin yakınları Kûfe'den yanlarına bazı kimseleri alarak Velid'i gözetlemeğe gitmişler, ancak Velid'i bulamamışlardı. Daha sonra söz konusu şahıslar Abdullah b.

alardı. Zira Ebû Zübeyd Arap ve Acem hükümdarlarını ziyaret eder, bu nedenle onları yakından tanırdı. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 214-215.

⁶⁹ Zübeyrî, 138; Belâzurî, *Ensâb*, V, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 112.

⁷⁰ Ancak Ebû Mihnef, Ebû Zübeyd'in Müslüman olduğuna dair rivayetin aksine, onun hristiyan olarak kaldığı bildirir. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 31.

⁷¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 32; Mesûdî, *Murûc*, III, 348.

⁷² el-Askerî, Murtazâ, *Ehâdisi Ümmü'l-Mü'minine Aîşe*, Kahire 1994, I, 129.

⁷³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 32; Mesûdî, *Murûc*, III, 348.

⁷⁴ Taberî, IV, 275; İbn Ebî Bekr, 44.

⁷⁵ Söylemez, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe Şehrinin Siyasî Tarihi*, 74.

⁷⁶ Taberî, IV, 273-274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 110; İbn Ebî Bekr, 37.

⁷⁷ Ebû Zübeyd; Velid'in içki sebebiyle görevden alınmasına üzülmüş ve ona bir şiir yazmıştır. bkz. İbn Şebbe, III, 974; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, III, 221.

Mesud'un yanına giderek ona, Velid'in gece gündüz içki içtiğini anlatmışlar, Abdullah b. Mesud da onlara kimsenin gizli halini ve ayıbını araştırmamaları konusunda öğüt vermişti. İbn Mesud'un bu söyledikleri Velid'in kulağına gitmiş, Velid ona kendisinin içki içtiğinden emin olduğu izlenimini yarattığı için İbn Mesûd'a darılmış; karşılaşınca birbirlerine sözlü saldırıda bulunmuşlardı.⁷⁸ Bu olaydan sonra da Ebû Zeynep ve beraberindekiler, Hz. Osman'a Velid'i şikayet etmek için Medine'ye doğru yola çıkmışlardı.⁷⁹

Olayla ilgili olarak Seyf'den gelen bir başka rivayete göre de Velid, ikinci namazına çıktığında- Taberî'nin başka bir rivayetinde Velid uyuduğunda⁸⁰ - Ebû Zeynep ve Ebû Müverri onun evine girmek istemişler, koruma görevlisinin kendilerine engel olmasına rağmen görevliye rüşvet vererek valinin evine girmişler ve valinin mührünü çalarak⁸¹ Medine'ye halife Osman'a gitmişlerdi.⁸² Ebû Zeynep, Cündeb ve Müverri Hz.Osman'ın huzuruna çıkıp Velid'in içki içtiğini, çaldıkları mührü göstererek bu halde iken de mührüne sahip olamadığını söyleyerek valilerini şikayet etmişlerdi. Hz.Osman "Şahitlik edermisiniz?" deyince de "Hayır" demişler, "Peki nasıl" diye sorulunca da "Biz sakalından şarap damladığını gördük" karşılığını vermişlerdi.⁸³ Halifenin azarlayarak huzurundan kovduğu bu kimseler, daha sonra halifeyi şikayet amacıyla Hz. Aişe'nin yanına gitmişlerdi. Hz. Aişe Mescid'de karşılaştığı halife ile bu konuda tartışmış, her ikisi de birbirlerine karşılıklı suçlamalarda bulunmuşlar, olaya onun müdahale etmesine sinirlenen halife "Senin burada ne işin var? Sizin evde kalmanız emredildi"⁸⁴ diyerek Hz. Aişe'ye sert çıkmıştı.

Kaynaklarımızın büyük çoğunluğu, Seyf'in bu rivayetine rağmen Velid'in içki içmesi ve bu nedenle Hz.Osman'a böylece şikayet edilmesi üzerine kendisine had uygulandığını ve daha sonra da halife tarafından görevden alındığını bildirirler.⁸⁵ Görevden alındıktan sonra Medine'ye dönen Velid,⁸⁶ halife Hz. Osman'ın yanına girerek söylediği belirtilen şu söz bu dönem hakkında bugüne gelen rivayetlerin genel durumunu gözler önüne sermektedir: "Bugün benim aleyhimde şahitlik edenler, bir yıl sonra da seni öldürürler."⁸⁷ Hz. Osman öldürülünceye kadar da başkentten ayrılmayan⁸⁸ Velid, bu şekilde cezalandırılmasından da Hz. Ali'yi sorumlu tutmuştur.⁸⁹

Rivayetlerdeki bu bilgiler Velid'e, Ebû Zeynep, Cündeb ve Ebû Müverri'nin yakınlarının Velid'e komplo düzenlemiş olabilecekları şüphesini güçlendirmektedir. Çünkü, Velid'in yerine

⁷⁸ Taberî, IV, 275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 111.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 112-113.

⁸⁰ Taberî, IV, 277.

⁸¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 111.

⁸² Belâzurî diğer bir rivayette ise Velid uyuduğu sırada Ebû Zeynep ve Ebû Müverri'nin evine girerek valinin mührünü çaldıklarını bildirir. bkz. *Ensâb*, V, 34.

⁸³ İbn Şebbe, III, 972; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 112.

⁸⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 33-35.

⁸⁵ İbn Sa'd, IV, 264; Zübeyrî, 138; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 106; Belâzurî, *Ensâb*, V, 33; Mesûdî, *Murûc*, III, 344; Velid'e had cezasını Hz. Ali veya Abdullah b. Ca'fer yerine getirmiştir. bkz. İbn Şebbe, III, 973; İbn Abdîrabbih, VI, 348.

⁸⁶ İbn Sa'd, IV, 254.

⁸⁷ İbn Şebbe, III, 974.

⁸⁸ İbn Sa'd, IV, 254.

⁸⁹ İbn Şebbe, III, 972; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 112.

Kûfe valiliğine atanan Said'in şehre gelir gelmez fitneden bahsetmesi bu şüpheyi desteklemektedir.⁹⁰

29/649'da Kûfe halkı tarafından çok sevilen Velid,⁹¹ Hz.Osman tarafından görevden alınca yerine yine Ümeyye ailesine mensup Said b. el-Âs vali olarak tayin edildi.⁹² Böylece Kûfe valisi Velid'in idam ettirdiği kişilerin yakınları isteklerine kavuşmuş oldular. Said'in valiliği ile artık Hz. Osman hilâfeti döneminde, halifenin öldürülmesine kadar uzayan olaylar zinciri başlamış bulunuyordu. Kûfe'de bundan sonraki gelişecek olaylar daha çok fitne hadiseleri ile irtibatlı olması nedeniyle Said'le başlayan süreci, Hz. Osman'ın öldürülmesinin nedenlerini konu alacağımız IV. Bölüm'de ayrıca ele almağa çalışacağız.

2-Basra:

Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktada bulunan⁹³ Basra, bir çok önemli yolun kavşağında, özellikle de Irak'a deniz yolu ile girilebilecek bir yerde bulunması nedeniyle, Hz. Ömer zamanında 17/638 yılında Utbe b. Gazvan tarafından kurulmuştu.⁹⁴ Şehir arazisinin ziraate elverişli olması dolayısıyla kısa sürede gelişerek zenginleşmişti.⁹⁵

Utbe b. Gazvan fetihler sırasında emrinde bulunan Sakîf, Süleyym, Adî, Belî, Mazin ve Yeşkür gibi muhtelif Arap kabilelerine mensup bedevi askerleri şehre yerleştirdi. Arap göçmenler için Basra, Kûfe kadar cazip bir şehir değildi. Bu nedenle Halife Ömer, Kûfeliler tarafından fethedilen bazı şehirlerin gelirlerini Basralılara tahsis etmiş, ayrıca maaş dağıtımını hususunda Kûfelilere tanınan hakların aynısını Basralılara da tanımıştı. Halifenin bu isabetli uygulamaları Basra yakınlarında yaşayan çöl Araplarının da şehir içine girmelerini sağladı.⁹⁶

Hz. Osman zamanında ise Basra'dan yapılan fetihlerin getirdiği imkanlar sayesinde şehrin artan nüfusuna, bu sıralarda Fars, Sicistan ve Kirman gibi doğu vilayetlerinde yapılan fetihler sonucu kitleler halinde Müslüman olan veya esir alınan İrânlılar da katıldı. Bu eski garnizondaki Arap nüfus, askeri özelliklerini kaybetti ve sürekli gelişen bir şehir halini aldı.⁹⁷ Böylece Basra tıpkı kardeş şehir Kûfe gibi oldukça karışık unsurlardan meydana gelen bir yapıya dönüştü.

Basra'da en nüfuzlu kabile, Temîm ve Bekr b. Vâil'in çeşitli kollarıydı. Hicazdan gelen Kurcyş, Kinâne, ve Kays Aylân kabileleri bunlara göre sayıca daha azdı. Doğu Arabistan ve Umman'dan gelip buraya yerleşen Abdülkays ve Ezd kabilesi mensupları da şehrin meskunlaştırılmasında aktif rol oynamışlardı.⁹⁸ Fars fetihleri sırasında büyük çoğunluğunu esir

⁹⁰ Söylemez, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe Şehrinin Siyasî Tarihi*, 77.

⁹¹ Halife, *Tarih*, 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 112.

⁹² İbn Sa'd, V, 32; Belâzurî, *Futûh*, 400, Halife, Velid'in görevden alınma yılı olarak 29/649'u gösterir. bkz. Halife, *Tarih*, 163; Hz Osman öldürüldüğünde Sa'd evinde idi ve harpten uzak durmuştur. İbn Kudâme, 194.

⁹³ Hartman R, "Basra", *İ.A.*, II, 320.

⁹⁴ Ali, Salih Ahmed, *Hitatu'l-Basra*, 5.

⁹⁵ Himyerî, *Ravdu'l-Mî'târ*, 105; Hartman R, "Basra", *İ.A.*, II, 320; Bakır, Abdulhalık, "Basra", *D.İ.A.*, V,109.

⁹⁶ Ali, Salih Ahmed, 6.

⁹⁷ Ali, Salih Ahmed, 7; Bakır, "Basra", *D.İ.A.*, V,109.

⁹⁸ bkz. Ali, Salih Ahmed, , 81 vd.

alınan Mevâli ile Hindistan ve Malezya'dan gelen zenciler de Basra'ya yerleşmeye başlamışlardı. Bunlar şehirde bulunan diğer Arap kabilelerinin hizmetine girmişler veya onların müttefiki olmuşlardı. Nitekim İranlı süvariler Temimlilerin müttefiki olarak buraya yerleşmişlerdi.⁹⁹ Hz. Osman zamanında sahabeden Basra'ya yerleşenler ise, Kûfe'ye yerleşenlere oranla az olmuştu. Ancak bu bölgelerde sahabe sayısının az olması bu bölgede Hadis, Tefsir ve Kıraat gibi ilimlerin gelişmesine engel olmamıştı.¹⁰⁰ Doğu ve Fars illerine olan yakınlığı ve stratejik konumu itibariyle İslâm şehirlerinin önemlilerinden biri olan Basra'da Hz. Ömer vefat etmeden önce Ebû Musa el-Eşârî vali olarak görev yapıyordu.¹⁰¹ Hz. Osman döneminde 29/649 yılına kadar bu görevde kalan Ebû Musa, daha sonra görevinden alınmıştı.¹⁰²

Ebû Musa'nın Basra valiliğinden azledilme sebebi ile ilgili olarak kaynaklarda üç farklı rivayet aktarılmaktadır. Bunlardan birincisi Cahşiyârî'nin aktardığı rivayettir. Buna göre, Ebû Musa el-Eşârî'nin Basra'daki arkadaşlarından biri olan Gaylân b. Haraşe, evine birini oturtur; bir müddet sonra da onu çıkarmak ister ve kiracısıyla tartışır. Bu arada İbn Haraşe ile Ebû Musa arasında yakın bir dostluk bulunmaktaydı. Gaylân bir gün Ebû Musa ile otururken, evinde oturan adam yanlarına gelerek: “Allah şu adamı ıslah etsin! Önce beni evine oturttu, şimdi de çıkartmak istiyor. Onun ve benim aramda geçen şöyle şöyle..” diyerek, aralarında geçenleri valiye anlatır. Bunun üzerine vali Ebû Musa, Gaylân'a dönerek: “Onunla senin aranda bir sorun mu var?” diye sordu. Gâylan: “Evet. Bu adamı evime oturtmuşum.” diyerek olanları anlatır. Ebû Musa: “Yavaş. Sakin ol, otur ve hasmınla beraber anlat.” deyince de Gaylân, Ebû Musa'ya: “Mesele öyle değildir” diyerek aralarındaki sorunu anlatmaya başlar. Evde oturan adamı da dinlemiş olan vali Ebû Musa da: “Durum öyle de değildir. Şunu bilki ev onundur.” şeklinde bir önyargıda bulunur.

Evinde oturan adamın vali tarafından himaye olunduğunu gören Gaylân, bu durumdan oldukça etkilenmiş bir şekilde, durumu halifeye şikayet için şehirden ayrılır. Evinde Beni Ümeyye'ye ziyafet verdiği gün Gaylân'ı karşısında gören Hz. Osman: “Sen kimsin?” diye sorduğunda, o da: “Evi parçalanan, nesebi uzak bir adam” cevabını verir. Sonra yüzündeki sarığı indirir ve: “Ben Gaylan b. Haraşe. Ey Beni Ümeyye topluluğu! Siz küçüğü büyüten, fakiri doyuran, zayıfa yardım eden değil misiniz? Bu Eşârî Basra'yı daha ne kadar yiyecek!” şeklinde şikayette bulunur.¹⁰³ Gaylân'ın bu konuşması evde bulunan Ümeyye topluluğunun kabilevi bağlılıkları üzerine oldukça büyük bir etki yaptığını anlayan halife Osman, Ebû Musa'yı bu şikayet üzerine Basra valiliği görevinden alır.¹⁰⁴

Ebû Musa'nın görevden azledilme sebebi olarak Taberî'nin aktardığı ikinci bir rivayet daha vardır ki bu rivayet, Cahşiyârî'nin aktardığı rivayete göre Ebû Musa'nın Basra'dan azli konusunda daha geçerli bir mazaret olarak görülmektedir. Buna göre; 29/649'da Ebû Musa'nın Hz. Osman

⁹⁹ Ali, Salih Ahmed, 7; Bakır, “Basra”, *D.İ.A.*, V, 110.

¹⁰⁰ Ali, Salih Ahmed, 7.

¹⁰¹ Belâzurî, *Futûh*, 469; Taberî, IV, 241. Ayrıca bkz. Hammadî, Muhammed Câsim, “Velâyetü Abdullah b. Âmir li'l-Basra ve Islahatihi'l-İktisadiyye fihâ”, *Müerrihi'l-Arab*, XXI, (Bağdat 1982), 31.

¹⁰² Halife, *Tarih*, 161; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 35.

¹⁰³ Taberî, IV, 264; Cahşiyârî, 148; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 103.

döneminde valiliğinin üçüncü yılında İzec halkı ve Kürtler isyan etmişlerdi. Bunun üzerine vali Ebû Musa, halka bir hutbeyle cihadın faziletini anlatmış ve yaya olarak cihad'a çıkmanın daha faziletli olduğunu söylemişti. Valinin bu çağrısı üzerine de bir kısım halk, hayvanlarını bırakıp yaya olarak cihada çıkma konusunda anlaşmışlardı. Bu arada halktan bazı kimseler ise şunları söylüyorlardı: "Biz bu konuda acele etmeyiz, bakalım vali nasıl davranacak! Eğer onun söyledikleri fiiliyatlarına benzerse ona uyarız."

Cihada çıkılacak gün geldiğinde Ebû Musa kendi köşkünden ayrılırken kırk katır çıkarıp eşyasını yüklemiş ve yola koyulacağı sırada, söz konusu halk hemen onun katırlarının yularına yapışp "Bizi bu katırlara bindir. Sen de bizi teşvik ettiğin gibi yürümeğe devam et" diyerek valinin sözleriyle çelişkili fiiliyatına tepki göstermişler, bu olayı gururuna yediremeyen Ebû Musa da bağırarak tepki gösterirken onlar da hayvanını bırakmışlardı. Meydana gelen olayın kendilerinin aldatılması olduğunu düşünen Basralılardan bir grup valinin yakın arkadaşı olan Gaylân b. Hareşe ile birlikte¹⁰⁵ Halife Osman'a gelerek valilerini şikayet ederler. Basralıların şikayetlerini dinleyen halife, valiyi azletmeye karar verir. Bunun üzerine onlara kimi vali olarak istediklerini sorar; heyet içerisinde yeralan Gaylân b. Hareşe halifeye: "Bizim topraklarımızı yiyiyor ve cahilliyye adetlerini aramızda devam ettiren bu adamdan başka kim olursa olsun kabul ederiz."¹⁰⁶ cevabı üzerine Hz. Osman, Abdullah b. Âmir'i çağırıp Basra'ya vali olarak tayin eder.¹⁰⁷

Hz. Osman'ın Basra valiliğinden Ebû Musa'yı azletmesi genelde halkının şikayetleri, özelde de Basra bölgesindeki askerlerin şikayetlerine dayandığı da bildirilir ki bu bilgi, Ebû Musa'nın Basra valiliğinden azledilmesine dair diğer bir sebep olarak da aktarılır. Bu rivayete göre de, Ebû Musa, Basra ve Kûfe askerleriyle fetihler sırasında Ramâhürmüz'de ihtilafa düşmüş, bu nedenle de Basra askerleri valilerine cephe almışlar, halife de bu ihtilafın büyümesinden korktuğu için onu azletmişti.¹⁰⁸

Kanaatimize göre son olarak aktardığımız rivayet Ebû Musa'nın Basra'dan azledilmesinin asıl sebebi olarak görünmektedir. Çünkü Hz. Osman'ın halife olduğu günlerde Hemedân bölgesinde fetihlerde bulunan Ebû Musa'nın azledilmesinden sonra, bu bölgede Kûfe ve Basra askerleri arasında ganimet paylaşımı konusunda sorunların yaşanması bu kanaatimizi güçlendirmektedir.¹⁰⁹ Dolayısıyla 29/649' da¹¹⁰ halife Ebû Musa'yı Basra'dan azlederken, bu arada Osman b. Ebi'l-Âs'i de Fâris valiliğinden azletmiş ve bu iki görevi de yine Ümeyyeoğulları kabilesine mensup Abdullah b. Âmir'de¹¹¹ toplamıştı. Basra'daki görevinden alınan Ebû Mûsa'nın burada Hz. Ömer

¹⁰⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 30; Cahşiyârî, 148.

¹⁰⁵ Heyet içinde Gaylan'ın da bulunması Cahşiyârî'nin aktardığı rivayetle de bir bağlantının olduğu izlenimini vermektedir.

¹⁰⁶ Taberî, IV, 265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 105.

¹⁰⁷ Taberî, IV, 265.

¹⁰⁸ Hammadî, 132.

¹⁰⁹ bkz. Belâzurî, *Futûh*, 281 vd; İbn A'sem, I 342; Nüveyrî, XIX, 409; İbrahim Muhammed, 138.

¹¹⁰ Halife, Tarih, 161.

¹¹¹ Abdullah b. Âmir b. Kureyz b. Rebîa, Ebû Abdurrahman diye künyelenir. Babaannesi, Beyza binti Abdulmuttalip'dir. Rasûlullah zamanında H.4. yılda doğdu. Rasûlullah onu gördüğünde "Bize benziyor" dedi. Hz. Osman'ın dayısının oğludur. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Basra hazinesinde bulunan

zamanında üç yıl, Hz. Osman zamanında üç yıl olmak üzere toplam altı yıl görevde bulunmuştur. Yerine tayin edilen İbn Âmir ise bu sıralarda 24 veya 25 yaşındaydı.¹¹²

Hz. Osman'ın İbn Âmir'i buraya vali olarak tayin etmesinin sebebi, onun yaşının genç olması, çalışkanlığından ve cevvaliğinden istifade etmek, onun doğu fetihlerine önem vermesi nedeniyle, buraların sorumluluğunu üstlenebilecek dirayetli bir yönetici istemesinden kaynaklanmaktadır.¹¹³ Ebû Musa el-Eşârî, Abdullah'ın Basra'ya atandığını duyunca şunları söyler: "Size haraç toplayan ve mal biriktiren bir tıfil geliyor ki, halaları, nineleri ve teyzeleri cömerttir."¹¹⁴ Onun için iki ordu toplanır".¹¹⁵ İbn Âmir Basra'ya tayin edilirken Ebû Musa ve Osman b. Ebi'l-Âs es-Sakafi'nin Umman ve Bahreyn'deki orduları biraraya getirilip emrine verilmişti.¹¹⁶

Daha önce hiçbir siyasî ve askerî görev almayan İbn Âmir'in Basra'ya vali olarak tayin edilmesini, başta Hz. Ali olmak üzere, Talha ve Zübeyr tenkit etmişler ve halifeye: "Ömer sana Beni Ümeyye ve Ebû Muayt ailesini insanların omuzuna yükleme diye vasiyet etmedi mi?" diyerek tepki göstermişler, ancak Hz. Osman onlara cevap vermemiştir.¹¹⁷

Ebû Musa Basra valiliği görevinden alındıktan sonra Kûfe'ye yerleşmiş ve orada nüfuz ve itibar kazanmıştır. Çünkü ileride görüleceği gibi, Kûfeliler fitne hadiseleri olarak adlandırılan olayların ortaya çıktığı günlerde, şehirlerine girmesine müsaade etmedikleri Ümeyye ailesinden valileri Said b. el-Âs yerine, onun kendilerine vali olmasını talep edip, bu isteklerini Osman'a kabul ettirmişlerdi. Ebû Musa, kendisini ortada idari açıdan geçerli bir neden olmaksızın Basra valiliğinden ayrılmaya mecbur bırakması sebebiyle Osman'ın dostu olmadığını düşünüyordu. Eğer böyle olmasaydı, halifeye son derece isyankar olan Kûfeliler onun kendi şehirlerine tayinini istemezlerdi. Bununla beraber Ebû Musa, Osman'ın öldürülmesini hoş karşılamayarak, bunun doğuracağı kötü sonuçları önceden idrak etmiş ve Kûfe'deki halkın büyük kısmının isyanlar sırasında tarafsız kalmalarını sağlamıştır.¹¹⁸

Abdullah b. Âmir zamanında Basra bir ordugah şehri olmaktan çıkıp, körfezin doğusundaki bölgelerin idaresinden sorumlu bir merkez haline geldi. Ayrıca Bahreyn'in de buraya bağlanması ve bu bölgelerin divanlarının da buraya nakledilmesi Basra ekonomisinde büyük bir katkı sağlamıştır.¹¹⁹

Abdullah b. Âmir'in başarılı çalışmaları neticesinde doğu vilayetlerinde başlatılan ve yarım kalan fetihler tamamlandı ve şehrin refah seviyesi daha da arttı. İbn Âmir, şehrin planını yeniden

---

mallarla birlikte Mekke'ye Zübeyr b. Avvam'ın yanına gitti. Muaviye'nin hilâfeti döneminde üç seneliğine Basra'ya vali tayin edildi. Sonra da Muaviye onu Basra valiliğinden azledince Medine'de ikamet etmeye başladı ve orada 57/676'da vefat etti. Zübeyrî, 147; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 139; Dineveri, 139; Hammâdî, 128-129.

¹¹² Halife, *Tarih*, 161; Taberî, IV, 264.

¹¹³ Hammâdî, 131.

¹¹⁴ Zübeyrî, 147; Abdullah b. Âmir cömert biri olarak tanınırdı. Onun bir gün Basra'da kurban bayramında insanlara hitaben "*Vallahi sizi ne ayıplar ve ne de kanarım. Her kim ki çarşıdan bir koyun alırsa o onundu ve ücretini de ben ödeyeceğim*" demesi onun cömertliğinin örneği olarak gösterilir. bkz. Hammâdî, 129.

¹¹⁵ Halife, *Tarih*, 161; Yakûbî, *Tarih*, II, 166; Taberî, IV, 264.

¹¹⁶ Taberî, VI, 266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106.

¹¹⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 30.

¹¹⁸ Welhausen, *İslâmın İlk Devrinde Dinî ve Siyasî Muhalefet Partileri*, trc Fikret Işıltan, Ankara 1989, 3,4.

gözden geçirdi ve yeni bir merkezi çarşı yapma arayışına girdi.¹²⁰ Ümmü Abdullah kanalının yanındaki bazı evleri satın aldı, bunları yıktırıp büyük bir çarşı yaptırdı. Öte yandan Bahreyn'in buraya bağlanması nedeniyle bu bölgedeki fetihlere katılan askerlerin maaşları da buradan ödenmeye başlandı. Basra valisi Abdullah b. Âmir'in şehrin iktisadî olarak gelişimi için bir takım imar faaliyetlerini başlatırken, ziraat ve tarımın gelişmesi için şehre su getirmek amacıyla da şehrin iki yakasında, batı ve doğusunda Ümmü Abdullah ve Ümmü Osman adıyla iki kanal kazdırmıştı.¹²¹ İbn Âmir tarafından yapılan bu çalışmalar sonunda şehrin nüfusu artarken, geniş arazilerin de ıslah çalışmalarına başlanması¹²² Basra'nın ekonomik açıdan önemli bir merkez haline gelmesini sağladı.¹²³

Bu dönemde doğu vilayetlerinde yapılan fetihler neticesinde de Ahvaz, Sicistan, Azerbeycan ve Horasan gibi bölgelerin idaresi Basra valisinin sorumluluğuna bırakıldı.¹²⁴ Fethedilen bölgelere gönderilen yüksek rütbeli devlet memurlar da genellikle Basra valisi tarafından tayin edildi.¹²⁵ Şehrin iktisadî açıdan büyüüp gelişmesi şehre gelen yabancılar için misafirhanelerin yapılmasını gerektirmiş, bu nedenle de halife, vali Abdullah'a şehre gelen Medine'lilerin kalabilecekleri bir yer yaptırmasını emretmiş; bunu üzerine de, "Kasr-ı Remle" ve "Kasr-ı Osman" adında iki saray yapılmıştı.¹²⁶

Abdullah b. Âmir'in Basra valliğinde bulunduğu dönem içerisinde, şehrin iktisadî açıdan gelişmesine önem vererek ziraatin ve tarımın yaygınlaşması için merkezi hükümetin uyguladığı politikanın bir gereği olarak ikta dağıtımında bulunulmuştur. Onun ikta verdiği kimseler arasında kendisine 8000 cerib toprak verilen anne bir kardeşi olan Abdullah b. Umeyr b. Mâlik el-Leysî de bulunmaktadır.¹²⁷

İbn Âmir, sadece sorumluluğunda olan Basra ile ilgilenmekle kalmamış, Arafat'da kuyular kazdırarak hacılara su dağıtımına başlayan ilk kişi olmuştur.¹²⁸ Basra'da kendisine görkemli bir saray yaptıran¹²⁹ ve iki köy edinen¹³⁰ ve halkla ilgilenmek için korumasına gece ve gündüz demeden

¹¹⁹ Fayda, "Abdullah b. Âmir", *D.İ.A.*, I, 84.

¹²⁰ Hammadî, 135.

¹²¹ Halife, *Tarih*, 166; Bunun yanında divan ve beytümâl işleriyle görevli Ziyâd b. Ebî Süfyan tarafından da Abdurrahman b. Ebî Bekir'e Eyle kanalı kazdırılmıştır. (bkz. Halife, *Tarih*, 165; Hammadî, 135-136.) Ziyâd, kazmaya başladığı el-Übülle ırmağının gömüldüğü yerden Basra'ya kadar açılması işinin tamamlanmasını Abdullah b. Âmir'e tavsiye etmiş, ancak vali Abdullah ise bu işi yavaşta alarak geçiktirmişti. Bir ara Abdullah b. Âmir Horasan'a gitmesini fırsat bilen vali vekili Ziyâd, Ebû Musa'nın kazdırmaya başladığı kanalı kaldığı yerden kazdırmaya devam ederek Basra'ya kadar uzatmıştı. Daha sonra Horasan'dan dönen vali Abdullah, kendisinden habersiz olarak kanal kazma işine girişen, Ziyâd'a: "Sen bu yaptığın işle, kanalın kazdırma şerefini benden uzaklaştırmak istedin" diyerek kızmış bu olaydan sonra Abdullah b. Âmir ile Ziyâd'ın arası açık kalmış ve ölene kadar da birbirleriyle barışmamışlardır. bkz. Halife, *Tarih*, 165; Belâzurî, *Futûh*, 14, 517; Ali, Salih Ahmed, 159.

¹²² Ali, Salih Ahmed, 32.

¹²³ Ali, Salih Ahmed, 128.

¹²⁴ Halife, *Tarih*, 160.

¹²⁵ Bakır, "Basra", *D.İ.A.*, V, 109.

¹²⁶ Ali, Salih Ahmed, 254.

¹²⁷ Hammadî, 136.

¹²⁸ Hammadî, 137.

¹²⁹ Belâzurî, *Futûh*, 512; Hammadî, 137.

¹³⁰ Hammadî, 137.

kapısını açık bırakan Abdullah b. Âmir¹³¹ daha sonraki yıllarda bu şehirde fitne hareketlerinin ortaya çıkmasına engel olamamış ve Hz. Osman öldürülene kadar Basra valiliğinde kalmıştır.¹³²

3- Mısır:

Hız. Ömer döneminde Suriye'de yapılan fetihler sonucunda devletin sınırları Mısır'a kadar uzanmıştı. Bizans İmparatorluğu'na tabi bulunan Mısır devlet için bir tehlike olarak görülüyordu. Bu nedenle zengin hububat üretim merkezi olan Mısır, 18/639 yılında Amr b. el-Âs tarafından fethedilmişti.¹³³

26/646 kadar vali Amr tarafından yönetilen Mısır'ın sınırları, bu tarihte İskenderiyye'de çıkan ayaklanmanın tarafından bastırılmasından sonra kuzeyde Akdeniz, batıda Libya çölü, doğuda Kızıldeniz ve Arabistan çölünden oluşan oldukça geniş toprakları içine alacak şekilde genişlemişti.¹³⁴

Hız. Osman halife seçildiğinde, Amr b. el-Âs¹³⁵ Mısır'da vali olarak görev yaparken,¹³⁶ Hârice b. Huzâfe de Kadılık¹³⁷ ve şurtalık¹³⁸ görevlerine bakıyordu. Hız. Ömer, vefat etmeden önce de Amr'ın Mısır'daki yetkilerini kısıtlayıcı bir takım tedbirlere başvurmuştu. Buna göre halife Mısır'ı Asağı (Delta) ve Yukarı Mısır (Saîd) olmak üzere iki kısma ayırarak, Yukarı Mısır'ın yönetimini Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e verirken, Amr'ı da Aşağı Mısır'ın yönetimine tayin etmişti. Hız. Ömer bunu yaparken Mısır'dan gelen vergi gelirlerinin azalmasını sebep göstermişti.¹³⁹ Halifenin Amr'ı aşağı Mısır'a vali yapmasının nedeni, onun eski bir tüccar olması dolayısıyla buradaki gelirleri artırabileceği ümidiydi.¹⁴⁰ Abdullah'ın idare ettiği bölgenin merkezi Feyyum, Amr'ın idare ettiği bölgenin merkezi Fustat şehri idi.¹⁴¹

Hız. Ömer zamanında uygulamaya konulan bu idari işleyiş devam ederken, Mısır'ın güneyinden sorumlu olan Amr, Hız. Osman'ın halife seçilmesinin hemen ardından halifeye bir elçi göndererek, ondan Abdullah b. Sa'd'ı kuzeyin valiliğinden azletmesini istedi. Amr'ın bu isteğinin

¹³¹ Hammadî, 131.

¹³² İbn Kudâme, 228.

¹³³ Becker, C.H., "Mısır", *İ.A.*, VIII, 219.

¹³⁴ Becker, C.H., "Mısır", *İ.A.*, VIII, 219; Güneydeki sınırı tam olarak belli olmayan bölgenin bu sınırı da, Amr'dan sonra Mısır valisi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh zamanında Nübe üzerine yürüyerek bir anlaşma yapmasıyla belli olmuştu. bkz. Aynı yer.

¹³⁵ İslâm'dan önce ve İslâm döneminde ticaretle uğraştı. (Kindî, *Kitâbul'Vulât ve'l-Kudât*, 7); Hız. Ömer'e 4 yıl, Hız. Osman'a 4 yıldan iki ay eksik, Muaviye'ye de 2 yıl görev yaptı. 43/663'de Mısır'da öldü. (Taberî, V, 181); Azledildikten sonra Medine'ye geldi. Karışıklıklar ortaya çıkınca Şam'a gitti. Filistin topraklarının 1/7'si ona aitti. Hız. Osman öldürülene kadar orada kaldı. Hız. Osman'ın kanını talep iddiasıyla ortaya çıkan Muaviye ile bir anlaşma yaparak onunla birlikte hareket etti. Sıffin'e akabindende tahkime Muaviye'nin temsilcisi olarak katıldı. Daha sonra Muaviye onu tekrar Mısır'a vali olarak tayin etti ve orada vefat etti. bkz. İbn Sa'd, VII, 493 ve IV, 254-255.

¹³⁶ Taberî, IV, 241.

¹³⁷ Taberî, IV, 253.

¹³⁸ Kindî, 10.

¹³⁹ Hız. Ömer, bu düşünüşün nedenini araştırmak üzere bir müfettiş görevlendirmiş, teftiş sonucunda da Muhammed b. Mesleme'yi Akr'ın mallarını paylaşmak üzere Mısır'a göndermişti. bkz. Heykel, Hüseyin, *Osman b. Affân*, 64.

¹⁴⁰ İbn Abdu'l-Hakem, 173; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 251; Zeytûn, 51; Apak, Adem, *Amr b. el-Âs, Hayatı- Kişiliği-Devlet Adamlığı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1999, 130.

ardında, Abdullah'ın daha çok gelir getiren bir bölgede vali olmasını istememesi yatmaktaydı. Bu şikayet üzerine de halife Osman Amr'ın talebini yerine getirmemekle birlikte, Hz. Ömer'in fiziki manada ayırdığı Mısır idaresini birleştirip Haraç görevliliğini¹⁴² Abdullah b. Sa'd'a, Ordu komutanlığını da Mısır'ın fethinden beri oranın ordu ve haraç komutanlığında¹⁴³ olan Amr'a verdi.¹⁴⁴ Halife kadılık görevini de yine Hârice b. Huzâfe'ye bıraktı.¹⁴⁵ Talebinin yerine getirilmesi bir yana, elindeki yetkileri de alınan Amr, Hz. Osman'ın bu uygulamasına itiraz etmiş ve iki görevin daha önceden olduğu gibi kendinde toplanması için halifeye müracat etmişti. Ancak itirazlarından sonuç alamayan Amr, bu sırlarada haraç işlerinden sorumlu Abdullah'ın uygulamalarına da müdahalede bulunmuştu.

Kuzey bölgesinin de haraç sorumluluğu elinden alınan Amr'ın bu müdahaleleri, Abdullah ile aralarının açılmasına neden olmuştu. Problemin büyümesi üzerine de¹⁴⁶ Abdullah halifeye bir mektup yazıp: " Amr haraçı yoketmiş" şeklinde, Amr da: "Abdullah savaş işlerine karışıyor" ithamlarının yer aldığı birer mektup göndermişlerdi. Halife Osman da, kendisine yapılan bu şikayetler üzerine Amr'a mektup yazarak "uzlaş" çağrısında bulunmuştu.¹⁴⁷ Amr'ın bu konudaki ısrarları sonucunda onu görevden almak isteyen halife, bu sırada çıkan savaş bitinceye ve Rumlar tekrar İskenderiyye'ye ininceğe kadar Amr'ın görevinde bırakılması isteğini kabul etmişti. Halifenin bu kararında Amr'ın savaşmayı ve Mısır'ın yapısını çok iyi bilen birisi olması etkili olmuştu.¹⁴⁸

Amr'ın savaş sonrasında tekrar halifeden Abdullah'ın görevden almasını istemesi kendisinin görevden alınmasını sağlamaktan başka bir işe yaramamıştır. Aslında Hz. Osman, Amr'ın askeri kişiliğinden yararlanmak istiyordu,¹⁴⁹ bu nedenle de Amr'ı ordu komutanı, Abdullah'ı da vergi âmili olarak bırakmayı düşünüyordu. Ancak Amr'ın, daha önce yönetiminde olduğu bu bölgenin önemli yetkilerini başka biriyle paylaşmak istememesi nedeniyle, Abdullah'ın azledilmesini ve haraç işlerinin kendisine tevdi edilmesini istemesi olayın büyümesine neden olmuştu. Amr halifenin isteğine cevap vermeme üzerine de: "Emir ineği sağarken ben boynuzlarını tutan biri gibi olmak istemiyorum" diyerek Abdullah'ın yetkisinde bulunan haraç işlerinin kendisine verilmemesi üzerine Mısır'a dönmek istememişti.¹⁵⁰ Hz. Osman, Amr'a Abdullah'ın Ömer tarafından tayin edildiğini, onunla kendisi arasında bir husumet olmadığını üstelik onun kendisinin süt kardeşi olduğunu ve onu azledemeyeceğini belirterek, Hz. Osman, Amr'ı Mısır'ın savaş işlerinde

¹⁴¹ Kindî, 11.

¹⁴² Halife, *Tarih*, 159; Dineverî, 139.

¹⁴³ Kindî, 10.

¹⁴⁴ Zübeyrî, 433; Halife, *Tarih*, 159; Dineverî, 139; Belâzurî Abdullah'ın vali olarak tayin edildiği tarihi 2 yılı olarak gösterir. bkz. *Futûh*, 319.

¹⁴⁵ Becker, C.H., "Abdullah b. Sa'd", *J.A.*, I, 41.

¹⁴⁶ Kindî, 10; Özkuyumcu, Nadir, ... *Mısır ve Kuzey Afrika*, 75.

¹⁴⁷ Belâzurî, *Futûh*, 320; Taberî, IV, 256; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 94.

¹⁴⁸ Belâzurî, *Futûh*, 320,321; Makrizî, *Hita*, I, 270.

¹⁴⁹ Apak, Adem, *Amr b. el-Âs*, 131.

¹⁵⁰ İbn Abdu'l-Hakem, 178; Belâzurî, *Futûh*, 320,321.

sorumlu valiliğinden azlederek¹⁵¹ Abdullah'ı Mısır'ın geneline, ¹⁵² hem haraç hem de ordudan sorumlu vali olarak tayin ederken¹⁵³ Hişam b. Kinâne'yi de de şurtalık görevine atamıştı.¹⁵⁴

Amr, Mısır'ın haraç işlerinden azledildikten Medine'ye gelerek, öfkeli bir halde halife Osman'ın yanına girer, Amr üzerine pamuktan bir cübbe giymişti. Halife “cübbenin içinde ne var?” dediğinde Amr “Amr var” cevabını verir. Osman “Evet biliyorum, fakat kumaşın arasına birşeyi doldurduğunu görüyorum, o nedir?” diye sorarken “Pamuk mu başka bir şey mi? Olduğunu merak ediyorum”¹⁵⁵ diyerek imâlı bir şekilde Amr'ın Mısır haracını yediğini ifade etmişti. Abdullah ve Amr, Hz. Osman devrinde toplam iki yıl bu görevde bulunmuşlardır. ¹⁵⁶ Halife Osman, Medine'ye gelen Amr'dan haraç işlerinde yaptığı bu uygulamalar nedeniyle özür dilemesini istemiş, ancak Amr bunu kabul etmemişti.¹⁵⁷

Bu sıralarda Abdullah b. Sa'd ise Mısır'da ortaya çıkan bazı hadiseleri halifeye bildirmişti. Kendisine Mısır'daki olaylar bildirilen halife, Amr b. el-Âs'a: “Ey Amr senden sonra orası karıştı.” deyince, Amr: “Evet zaten orası karışacaktı, belliydi.” demişti.¹⁵⁸

Amr daha önce Mukavkıs'ın 20 milyon dinar vergi topladığı Mısır'dan Müslümanlar adına ilk defa haraç ve cizye olarak oniki milyon dinar tahsil ederken, Abdullah ise aynı vergileri ondört milyon dinar olarak toplamıştı. Bunun üzerine halife Amr'a: “Senden sonra Mısır'daki ineğin sütleri çoğaldı”¹⁵⁹ sözleriyle Amr'ın azlinden sonra gelirlerin arttığını belirtirken, Amr da: “Ama siz onun çocuklarını zayıflattınız” cevabını vermişti.¹⁶⁰

Halife Osman Mısır'ın haracını deve (lekâh) vasıflandırmıştı. Amr da verdiği cevapla kendisinden sonraki valinin zulmunü tavsif etmişti. Çünkü yeni vali Abdullah b. Sa'd, Atâ sahiplerinin rızıklarını onlara vermeyerek Osman'a göndermiş, böylece beytülmâl'e giden para miktarını artırmıştı.¹⁶¹ Halife Osman'ın Mısır'ın vergi gelirleri konusunda Amr'ı itham etmesinin sebebi onun vergi toplama konusundaki uygulamalarına dayanmaktaydı. Şöyle ki, halife Ömer zamanında yapılan ilk antlaşmada zimmet ehlinin toprak sahiplerinden ve zenginlerinden iki dinar cizye ile beraber, Müslümanların ihtiyaçları için aylık olarak buğday, zeytin yağı, bal ve sirke

¹⁵¹ Halifenin, Amr'ı Mısır'dan azletmesinin hakkında yapılan şikayetler olduğu ileri sürülmektedir. bkz. İbrahim Muhammed, 137.

¹⁵² İbn Abdu'l-Hakem, 174; Yakubi, Hz. Osman'ın Amr'ı İskenderiyye fethi sonrasında gönderdiği esirleri kabul etmemesi sonrasında görevinden aldığı belirtir. bkz. *Tarih*, II, 164.

¹⁵³ İbn Abdu'l-Hakem, 178; Belâzuri, *Futûh*, 320,321; Makrizî, *Hutat*, I, 272; Kindî, 11; Özkuyumcu, 75-76; Abdullah 10 (25-35/645-655) yıl bu görevde kalmıştır. Özkuyumcu, 82.

¹⁵⁴ Kindî, 11.

¹⁵⁵ Taberî, IV, 256; İbn Abdirabbih, II, 463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 94.

¹⁵⁶ Taberî, IV, 253.

¹⁵⁷ İbn Şebbe, III, 1090.

¹⁵⁸ Taberî, IV, 257.

¹⁵⁹ Halife bu sözle belki de Amr'ın Mısır'ın haracını yediğini belirtmiştir. Çünkü daha önce Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Amr hakkında dedikodular çıkınca Hz. Ömer Amr'ın mal varlığını teftiş ettirmiştir. Teftiş sonucu hakkında kaynaklarımız bilgi vermezken, Hz. Ömer bu teftişten kısa süre sonra Mısır'ın idari yapısında taksimat yapmış ve Amr'ı Aşağı Mısır'ın haraç ve vergi amilliği görevlerine tayin etmiştir. Yukarı Mısır'a ise Abdullah'ı tayin etmiştir. bkz. İbn AbdilHakem, *Futûh*, 173; İbn Şebbe, III, 1089; Belâzuri, *Futûh*, 314-315.

¹⁶⁰ İbn Abdi'l-Hakem, *Futûhu Mısır*, 161; Belâzuri, *Futûh*, 309; Yakûbî, *Tarih*, II, 164; İbn Abdirabbih, IV, 24; Makrizî, *Hutat*, 159.

¹⁶¹ İbn Abdirabbih, II, 463.

vermeleri de kararlaştırılmış ve bu vergilerin, mezkur kişilerin cizyelerine ilave olarak tahsil edileceği belirlenmişti. Mısır'ın fethi sırasında yapılan bu birinci anlaşmadan sonra, Hz. Ömer'in halifelüğünün son yılında yapılan ikinci bir anlaşma ile, arazi sahipleri ve zenginlerden her ay tahsil edilen aynı vergiler, paraya çevrilmiş ve bu kişilerin vergi miktarları, yıllık ikişer dinar daha arttırılarak dört dinara çıkarılmıştır. İşte Abdullah b. Sa'd zamanında Medine'ye iki milyon dinar daha fazla vergi gönderilmesinin sebebi, uygulama da yapılan bu değişikliktir.¹⁶²

Amr b. el-Âs Hz. Osman tarafından Mısır'daki görevinden azledildikten sonra, halife aleyhinde bazı faaliyetlere girişti. Çünkü Amr, Mısır topraklarını fethettiği için orayı yönetmeye layık tek kişinin kendisi olduğunu düşünüyordu. Ama o, ödüllendirileceği yerde, görevden alınmasına bir anlam verememişti. Ona göre kendisinin görevden alınması demek, hakkının gasbedilmesi anlamına geliyordu. Bundan dolayı kendisini görevden alan Hz. Osman'a kin besledi. Amr'ın diğer bir gerekçesi de, kendisini Mısır'a gönderen Hz. Ömer'in valilerini sürekli denetlerken dahi, onu görevden almamasıdır. Hz. Osman gibi yumuşak tabiatlı ve çalışanlara çok müsamahakar tavırlı bir halife tarafından görevden alınmak, Amr'ı hayal kırıklığına uğratmıştır. Amr'ın azledilmesine büyük tepki göstermesinin nedenlerinden biri de, yerine tayin edilen şahsın kimliği ile ilgilidir. Amr, emrinde vazife gören bir kişinin kendi görevine getirilmesini bir türlü hazmedememiş ve halifenin bu tavrından çok rahatsız olmuştur.¹⁶³ Bu nedenle Amr halifeye karşı isyan bayrağının açılmasından sonra birtakım faaliyetlere girişmiş ve kendi ifadesiyle Osman'a kin besleyerek onun yakınında olan çobanı bile onun aleyhine kışkırtmıştır ki,¹⁶⁴ nitekim kaynaklarımız onun Mısır'daki ihtilal hareketini gizlice desteklediği belirtmeleri¹⁶⁵ onun halifeye olan kızgınlığını göstermesi açısından önemlidir.

Öte yandan Hz. Osman'ın öldürülmesi hadiselerine kadar (35/655) Mısır'da bu görevde kalan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mısır'a tayin edildikten sonra kendisine bir ev yaptırmıştır. ve Hz. Osman döneminin sonlarına kadar da oradan ayrılmamış,¹⁶⁶ daha sonra da gittiği Askalan'da vefat etmiştir.¹⁶⁷

4-Şam:

Hız. Ömer döneminde Kûfe, Basra ve Mısır da idarî yönden bu gelişmeler yaşanırken, bir başka önemli vilayet olan Mısır'da ise Muaviye b. Ebî Süfyan vali olarak görevde bulunuyordu.¹⁶⁸

Muaviye'nin Suriye genel valisi olması Hız. Ömer döneminden beri gelen bir sürecin devamıdır. Çünkü ilk Şam valisi Ebû Ubeyde b. el-Cerrah vefat etmeden önce yerine dayısının oğlu İyâd b. Ganem'i vasiyet etmişti. İyâd öldüğünde de Hız. Ömer, onun yerine Said b. Huzeym el-Cumâhi'yi Şam'a tayin etmiş, onun da ölümü üzerine de Umeyr b. Sa'd el-Ensari'yi bu göreve

¹⁶² Özkuyumcu, 101.

¹⁶³ Apak, 136-137.

¹⁶⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 1089.

¹⁶⁵ Vida, "Osman b. Affan", *İ.A.*, IX, 430.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, VII, 497.

¹⁶⁷ Fesevî, I, 254.

getirmişti. Diğer taraftan Ürdün ve Dımeşk valisi Yezid b. Ebî Süfyân vefat ettiğinde de Halife Ömer onun yerine kardeşi Muaviye'yi göreve getirmişti.¹⁶⁹

Hz. Osman halifeliği döneminde bu görevine devam eden Umeyr'in¹⁷⁰ bir ara hastalamp halifeden kendisini bu görevden affetmesini istemesi üzerine de Hz. Osman bunu kabul etmiş o da ailesinin yanına geri dönmüştü. Hz. Osman Umeyr'in görevden ayrılmasıyla onun idaresinde bulunan Şam, el-Cezire, Hims ve Kinnesrin'in yönemi de Muaviye'ye vermişti.¹⁷¹ Bu arada Filistin valisi olan Abdullah b. Alkame'nin vefatı üzerine Halife Osman, bu bölgeyi de Muaviye'ye devredince Muaviye Hz. Osman'ın hilâfetinin 2. yılında Suriye bölgesinin genel valisi olmuştu.¹⁷² Hz. Osman'ın Muaviye'ye bu kadar geniş toprakları vermesindeki asıl neden muhtemelen Muaviye'nin bu bölgeyi bilmesinden öte halifenin akrabası olmasından kaynaklanmaktadır.

Muaviye, Suriye geneline vali olduktan sonra halife kendisine, Arapları şehir ve köylerden uzak yerlere indirmesini ve onların sahipsiz toprakları işgal etmelerine müsaade etmemesini emretmişti. Muaviye de bu emir üzerine Temim kabilesini er-Rabiye'ye, Kays, Esed ve başka kabilelerden meydana gelen zümreleri de el-Mazihun ve el-Müdeybir'e¹⁷³ yerleştirirken, Diyâr-ı Mudâr'ın bütün bölgelerinde de aynı uygulamayı yaptı. Vali Rebi'a kabilesi mensuplarını da kendi yurtlarına aynı şekilde yerleştirirken, buralarda şehirleri, köyleri ve silah depolarını koruyacak maaşlı kimseler görevlendirdi.¹⁷⁴

Hz. Osman döneminde Şam valiliğinin dolayısıyla Muâviye'nin önemli bir konumu bulunmaktadır. Hz. Osman döneminin sonuna kadar Şam'da müstakil bir vali gibi kalan Muaviye'nin bu dönemdeki faaliyetleri ile ilgili olarak ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak bilgiler vermeye çalışacağımızdan dolayı konuyu burada şimdilik bitirmeyi uygun görüyoruz.

5-Diğer Vilayetler

Yukarıda idari ve siyasi yapısını aktarmaya çalıştığımız vilayetler dışındaki vilayetlerde de Hz. Ömer vefat ettiğinde görev yapan ve daha sonra değiştirilen valiler de şöyledir:

Mekke: Hz. Osman'ın halife seçilmesinden kısa süre sonra Mekke valisi Nâfi b. Abdilhâris¹⁷⁵ halife tarafından azledilerek yerine Ala' b. Adıyy b. Rebîa tayin edilmişti.¹⁷⁶ Fakat daha sonra o da azledilerek yerine Halid b.el-Âs b. Hişam atanmıştır. Halid halifenin öldürülmesine kadar bu görevde kalmış,¹⁷⁷ kuşatma altında iken halife kendisinden yardım talebinde

¹⁶⁸ Hz. Osman döneminde Muaviye'nin faaliyetleri hakkında bkz. Aycan, 97-123.

¹⁶⁹ Zühri, *el-Megâzi*, 151-152; İbn Sa'd, VII, 406; Taberî, IV, 288-289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122

¹⁷⁰ Belâzurî, *Futûh*, 255, 263 vd.

¹⁷¹ Belâzurî, *Futûh*, 255 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122.

¹⁷² Taberî, IV, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122.

¹⁷³ Belâzurî, *Futûh*, 255.

¹⁷⁴ Belâzurî, *Futûh*, 256.

¹⁷⁵ Taberî, IV, 241; İbn Sa'd, bu ismi Hâris b. Nevfel olarak kaydeder. bkz. *Tabakât*, III, 57.

¹⁷⁶ Halife, *Tarih*, 178; İbn Hazm, *Cemhere*, 78.

¹⁷⁷ Halife, *Tarih*, 178.

bulunmuştur.¹⁷⁸ Bazı rivayetler, Abdullah b. el-Hadramî'nin de Hz. Osman son döneminde Mekke valiliğinde bulunduğunu bildirmektedirler.¹⁷⁹

Tâif: Hz. Ömer halife olduğunda Utbe b. Ebî Süfyan'ı Taif'e hem vali hem de zekat âmili olarak görevlendirmişti. Daha sonra hakkında şikayetler olunca azlederek,¹⁸⁰ Süfyan b. Abdullah es-Sakafî¹⁸¹ buraya vali olarak tayin etmişti. Hz. Osman ise, Kâsım b. Rebia es-Sakafî bu göreve getirmiş ve Kâsım halife öldürülene kadar bu görevde kalmıştır.¹⁸²

Kaynaklar, Hz. Ömer tarafından azledilen Taif valisi ile ilgili olarak dikkat çekici bir bilgi vermektedirler. Buna göre Utbe b. Ebî Süfyan, Taif'den dönerken yolda halife Ömer ile karşılaşmıştı. Halife burada azlettiği valisinin durumundan şüphelenerek üzerini aratmış ve yanında 30.000 dirhem bulmuştu. O, bu paraların kendisine ait olup olmadığını sorduğunda da Utbe: "Bunlar ne senin ne de Müslümanlarındır. Fakat sıkıntımı gidermek için topladığım maldır." cevabını vermişti. Bunun üzerine de Hz. Ömer: "Bizim âmilimiz üzerinde mal buluyorum, beytülmâl'in değil de, onun sebili oluyor" diyerek tepkisini göstermişti. Hz. Osman halife olunca Utbe'ye: "Bu mal üzerinde senin hakkın var mıdır?, ben onu Ömer'in almasında bir sakınca görmüyordum." deyince, Utbe: "Bizdeki hacet içindir, fakat senden öncekine onu vermedim, senden sonrakine de vermeyeceğim"¹⁸³ diyerek Hz. Ömer'in onu görevden almasında haklı olduğu yönündeki kanıyı güçlendiren sözleri söylemişti.

Yemen: İslâm topraklarına katıldıktan sonra idari taksimat bakımından el-Cened, San'a ve Hadremevt olmak üzere üç bölgeye ayrılan Yemen'in¹⁸⁴ bu idarî taksimatı Hz. Ömer döneminde değiştirilerek, bölgede sadece Ya'lâ b. Münye vali olarak görev yapmıştı. Fakat Hz. Ömer son yıllarında bilinmeyen bir sebeple, San'â'ya Ya'lâ b. Münye, el-Cened'e de Abdullah b. Ebî Rebia'yı vali olarak tayin edilmişti.¹⁸⁵ Hz. Osman'ın halifeliliğinin ilk döneminde Yemen'deki bu idari durum değişmemiş, valiler görevlerinde kalmışlardı.¹⁸⁶ Ancak halife Osman daha sonra, Ya'la b. Münye'yi San'a valiliğinden almış ve Hz. Ömer'in görevden aldığı valilere yaptığı gibi onun mallarını taksim etmişti.¹⁸⁷

Hıms: Ümeyr b. Sa'd Hz. Ömer vefat ettiğinde Hıms, Kinnesrin valiliklerini yürütüyordu.¹⁸⁸ Ancak Ümeyr hastalanıp bu görevden azlini isteyince, Hz. Osman ona bağlı olan Hıms, el-Cezire ve Kinnesrin gibi yerleri de Muaviye'nin emrine verdi. Hıms böylece Şam valiliğine bağlanmış oldu.¹⁸⁹

¹⁷⁸ Belâzurî, V, 75.

¹⁷⁹ Hasan, H. İbrahim, II, 154; İbrahim Muhammed, 139.

¹⁸⁰ İbn Abdirabbih, I, 49, 50.

¹⁸¹ Taberî, IV, 241.

¹⁸² Taberî, IV, 421; İbrahim Muhammed, 139.

¹⁸³ İbn Abdirabbih, I, 49, 50.

¹⁸⁴ Bakır, Hz. Ali Dönemi, 102.

¹⁸⁵ Taberî, IV, 421; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 194; Strothmann, R., "San'a", *İA*, X, 640.

¹⁸⁶ bkz. İsfahânî, I, 75.

¹⁸⁷ Hz. Osman onu azlettiğinde, ona: "Mekke'de kaç evin var" diye sorduğunda, Ya'la dört evi olduğunu söyler, bunun üzerine Hz. Osman: "Sana birisini seçeceğim" der. Sonra da Ya'la'ya "Bâbu Benî Şeybe" denilen mescidin kapısının yakınındaki Gazvân b. Câbir b. Şeybe'nin evi verilir. Söz konusu ev, Utbe b. Gazvân hicret ettiğinde onu Ümeyye b. Ebû Ubeyde b. Hemman b. Ya'la b. Münye'ye vermişti. bkz. Ezrâkî, *Ahbârü Mekke*, II, 245.

¹⁸⁸ Taberî, IV, 241.

Bahreyn: Hz. Ömer vefat ettiğinde Osman b. Ebi'l-Âs es-Sakafî vali olarak görev yapıyordu.¹⁹⁰ İbn Ebi'l-Âs, Hz. Osman döneminde de bu görevine devam etmiştir.

Hadramevt : Adıyy b. Nevfel, Hz. Ömer döneminde bir ara Hadramevt valiliği görevinde bulunmuş,¹⁹¹ ancak daha sonra Osman b. Ebi'l-Âs bu göreve getirilmişti. Hz. Osman döneminde ise, Abdullah b. Kays el-Fezârî bu görevde bulunuyordu.¹⁹²

Azerbeycan: Hz. Ömer döneminde bir kısmı fethedilen, ancak daha sonra halkın ayaklanması üzerine ikinci defa fethedilen Azerbeycan'da Eş'as b. Kays vali olarak görev yapmıştır.¹⁹³

Horasan: Hz. Osman döneminde 29/649'da fethedilen Horasan valiliğine ilk olarak Osman b. Sa'd'ı, tayin etmişti.¹⁹⁴ Bu bölgedeki fetihleri yürüten Abdullah b. Âmir Horasan civarındaki fetihleri tamamladıktan sonra 33/653'de Kays b. el-Heyssem'i Horasan'a vali vekili olarak tayin etmişti. Ancak Kays, Kârûn'un ordu toplaması üzerine bölgeyi terketmesi üzerine, Abdullah b. Hâzim bölgeye gelerek Kârûn ile savaştı ve burayı tekrar itaat altına aldı. Bunun üzerine de İbn Âmir tarafından Abdullah b. Hâzim'i buraya vali olarak tayin edildi.¹⁹⁵

Horasan'a bağlı diğer bir bölge olan Hulvan ise yine bu dönemde fethedilmiş ve Uteybe b. en-Nehhas buraya vali olarak tayin edilmiştir. Hz. Osman öldürüldüğünde Uteybe Hulvan'da vali olarak bulunuyordu.¹⁹⁶

Sicistan: Hz. Osman 29/649'da ilk defa Sicistan¹⁹⁷ Abdullah b. Umeyr el-Leysi'yi vali olarak tayin etmişti.¹⁹⁸ Ancak daha sonra Basra valisi Abdullah b. Âmir buralarda yaptığı fetihlerden sonra Rebi' b. Ziyad'ı burada vali olarak görevlendirmiş, ancak 33/653'de Abdurrahman b. Semura'yı buraya vali olarak tayin etmiş ve Abdurrahman da Hz. Osman öldürülene kadar bu görevde kalmıştır.¹⁹⁹

Hemedân: Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Kûfe valiliğinin sorumluluğunda bulunan Hemedân'a, Sa'b b. Ebî Vakkas tarafından Benî Âmir b. Lüeyy kabilesinden el-Âla b. Vehb b. Abd b. Vehbân vali olarak tayin edilmişti.²⁰⁰ İbn Vehb'in neden veya nasıl görevden alındığına dair elimizde bir bilgi bulunmamakla birlikte, Hz. Osman öldürüldüğünde ise Mâh'da Mâlik b. Habîb, Hemedân'da en-Nüseyr ve Rey'de de Said b. Kays vali olarak görev yapıyorlardı.²⁰¹

Nisâbur: Hz. Osman'ın son yıllarında fethedilen Nisâbur'a halife vefat etmeden önce, Nisâbur'a Kays b. Hübeyre'yi, Sicistan'a Umeyr b. Ahmer'i vali olarak tayin etmiş, ancak daha

¹⁸⁹ Belâzurî, *Futûh*, 255 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122.

¹⁹⁰ Taberî, IV, 241.

¹⁹¹ Zübeyrî, 209; İbn Hazm, *Cemhere*, 120.

¹⁹² Hasan, H. İbrahim, II, 54.

¹⁹³ Taberî, IV, 421; İbn Abdirabbih, IV, 330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194; İbrahim Muhammed, 140.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106.

¹⁹⁵ Halife, *Tarih*, 179.

¹⁹⁶ Taberî, IV, 421; İbrahim Muhammed, 140.

¹⁹⁷ Herat yakınlarında büyük bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 190.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106.

¹⁹⁹ Halife, *Tarih*, 180.

²⁰⁰ Belâzurî, *Futûh*, 444.

²⁰¹ İbrahim Muhammed, 140.

sonra da Abdurrahman b. Semura'yı buraya tayin etmişti. Abdurrahman'ın Nisâbur'da görev yaptığı bu dönemde, Ümeyr b. Osman Fars'da, İbn Kindi el-Kuşeyrî de Kirman'da vali olarak görev yapıyordu.²⁰²

İsfahan: Kaynaklarımız İsfahan'a atanan valilerle ilgili fazla bir bilgi vermemekle birlikte, Hz. Osman'ın son günlerinde es-Sâib b. el-Akra'nın burada vali olarak görev yaptığını aktarırlar.²⁰³

b-Diğer Görevliler

1-Katipler:

Hz. Osman'ın halife olur olmaz Ümeyyeoğullarına devlet imkanlarından imtiyaz sağlama çabalarının en önemlisi, Mervan b. el-Hakem'i sürgünde bulunduğu Taif'den getirterek kendisine katip olarak atamasıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Mervan'ın babası Hakem b. Ebî'l-Âs Hz. Peygamber tarafından yaptığı davranışlar dolayısıyla Taife sürgüne gönderilmişti.²⁰⁴ Babası ile Taif'de bulunduğu süre içerisinde Hakem ve oğlu Mervan, Hz. Osman tarafından Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e yapılan başvurulara rağmen sürgünden geri getirilememişti. Hz. Osman halife olduktan sonra sürgünde bulunan amcası ve oğlunu Medine'ye getirterek, Mervan'ı kendisine katip²⁰⁵ edindi. Mervan, henüz otuz yaşında ve devlet yöneminde de hiç tecrübe sahibi olmadığı gibi, üstelik İslâm terbiyesine sahip sahabe ile birlikte olmamıştı. Dolayısıyla eline geçirdiği yetkilerle rahatlıkla hareket edebilecek bir yapıya sahipti.

Mervan, Hz. Osman'ın yumuşaklığı ve ailesine olan düşkünlüğünü aşırı bir şekilde suistimal ederek onun izni olmadan bir takım girişimlerde bulunmuş ve bunun olumsuz sonuçlarının faturasını halife Hz. Osman'a kesilmesini sağlamış, aynı zamanda sahabe tarafından Hz. Osman için söylenenleri ona aktararak sahabe ile Hz. Osman'ın arasının açılmasında da etkili olmuş, bu nedenle de halife, Mervan'ın sözlerine güvenerek sahabe hakkında onları rencide edici uygulamalarda bulunmuştur. Bu durum zaman zaman Hz. Ali gibi bazı sahabe tarafından halifeye bildirilmiş, hatta Hz. Osman'ın hanımı Nâile bile bu durumda halifeyi uyarma gereği duymuştu. Nitekim Nâile: "Sen Mervan'ın gösterdiği yoldan gidersen, kendi ölümünü hazırlamış olursun. Bu adamda ne Allah korkusu, ne Allah sevgisi ve ne de utanma duygusu var. Üstelik onun halk nazarında da hiçbir itibarı yoktur"²⁰⁶ diyerek tedbirli olmasını istemiştir. Mervan halifenin kâtibî olması nedeniyle, elinde bulunan halifelik mührüyle de²⁰⁷ kendi başına verdiği kararların resmîyet kazanması sağlamıştır. Hz. Osman'a Mervan'la birlikte Habib b. Mesleme, Duhman b. Avf²⁰⁸ Ebû Gatafan b. Avf b. Sa'd b. Dinâr,²⁰⁹ ve mevlaları Uheyb ve Humrân kâtiplik yapanlar arasındadırlar.²¹⁰

²⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 108.

²⁰³ İbrahim Muhammed, 140.

²⁰⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 125.

²⁰⁵ Halife, *Tarih*, 179.

²⁰⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 65; Taberî, IV, 362; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 171-172.

²⁰⁷ Zehebî, *Siyer-i Alemü'n-Nübelâ*, III, 477.

²⁰⁸ İbn Hazm, *Cemhere*, 255.

²⁰⁹ İbn Sa'd, Ebû Gatafan b. Ta'rif adında hem Osman'ın hem de Mervan'ın katipliğini yapan birinden söz etmektedir. Söz konusu şahıslar tesbitlerimize göre aynı kişilerdir. bkz. *Tabakât*, V, 176.

²¹⁰ Cahşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 21; İbn Abdîrabbih, IV, 64; İsfahanî, XXII, 16-17.

2-Kadılar

Rasûlullah döneminden itibaren müesseyleşmeye başlayan kadılık teşkilatı Hz. Osman zamanında genişleyen sınırlara bağlı olarak Medine dışındaki diğer şehirlerde de bulunuyordu.

Hz. Osman, Medine'de bir şikayet söz konusu olduğu zaman halife bunu istişare yoluyla çözümlenmeye çalışır, toplumun ileri gelen şahsiyetlerinden olan sahabeden faydalanma yoluna giderdi. Bu nedenle Ali. Abdurrahman, Talha ve Zübeyr'i mescide çağırır, daha sonra davacı ve dava edilen şahsı konuşturur, arkasından da kaza heyetinin görüşlerine başvururdu.²¹¹ Hz. Osman zaman zaman bu tür davalara bakarken aynı zamanda Medine'de kendisine günlük altı dirhem maaş bağlanan²¹² Zeyd b. Sâbit de kadı olarak görev yapmakta idi.²¹³ Medine'de diğer vilayetlerden farklı olarak kadının adli işlere baktığı adliye sarayı (Dâru'l-Kazâ) bulunmaktaydı ki burası aynı zamanda Şûra görüşmelerinin yapıldığı önemli bir mekandı.²¹⁴

Başkent Medine dışındaki diğer vilayetlerden Basra'da Ka'b b. Suver'den müstakil bir kadı bulunamamkla birlikte vali Ebû Musa bu göreve de bakıyordu.²¹⁵ Hz. Ömer halife olunca Basra'ya Kâ'b b. Suver'i kadı olarak tayin etmiş, bir ara görevden alınmışsa da daha sonra tekrar iade etmişti. Hz. Ömer ölünceğe kadar da bu görevde kalan Kâ'b, Hz. Osman halife olunca aynı görevde kalarak, halifenin öldürülmesinden sonra Cemel savaşı sırasında vefat edene kadar bu görevde kalmıştır.²¹⁶

Kûfe'de ise, Hz. Ömer zamanında Abdullah b. Mesud kadı olarak görev yapmış,²¹⁷ ancak daha sonra aynı zamanda şair olan Şüreyh²¹⁸'in buraya kadı olarak tayin edilmesiyle bu görevden ayrılmıştır.²¹⁹ Hz. Osman zamanında mushafın resmileştirilmesi sırasında İbn Mesud'un Kûfe'den ayrılmasından sonra da görevde kalan Şüreyh,²²⁰ bir ara Medine kadılığı yapmıştır.²²¹

Mısır'da ise Osman b. Kays b. Ebi'l-Âs 23/643'de Hz. Ömer'in son dönemlerinde kadı olarak görev yapmıştı. Hz. Osman döneminde de bir ara bu görevde bulunan İbnu'l-Kays'ın Hz. Osman döneminin sonuna kadar görevde kalıp kalmadığına dair bir bilgi mevcut değildir.²²² Bu dönemde önemli şehirlerden biri olan Şam da ise Ebu'd Derdâ, kadı olarak görev yapmıştır.²²³

²¹¹ Halife, *Tarih*, 178; Atar, Fahrettin, *İslâm'da Adliye Teşkilatı*, Ankara 1983, 113.

²¹² İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 230.

²¹³ Taberî, IV, 421; İbrahim Muhammed, 140.

²¹⁴ bkz. Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 536; Atar, 254.

²¹⁵ Atar, 65,66.

²¹⁶ Halife, *Tarih*, 179; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1381-1382; İbn Düreyd, *el-İstikâk*, 500.

²¹⁷ Belâzurî, *Futûh*, 385.

²¹⁸ İbn Abdirabbih, V, 290.

²¹⁹ İbn Abdirabbih, IV, 306.

²²⁰ Halife, *Tarih*, 179; Atar, 62.

²²¹ Bazı rivayetler bunun aksini aktarsa da, Şüreyh ile bir adam arasında elbise satışı konusunda meydana gelen ihtilafı ilgili bir rivayetin bulunması, onun bu dönemde Medine'de kadılık yaptığını göstermektedir. bkz. Veki', II, 337.

²²² Kindî, 306; Taberî, Abdullah b. Sa'd'ın Mısır'dan ayrılırken yerine vekil bıraktığı Hârice b. Hüzafe'yi yanı sıra Mısır kadısı olarak zikretmektedir. bkz. *Tarih*, IV, 253.

²²³ Taberî, IV, 421; Veki', III, 199; Suyutî, 184.

İbn Kudâme, bunların yanında el-Muğîre b. Nevfel b. el-Hâris b. Abdullah'ın Hz. Osman zamanında kadılık yaptığını²²⁴ rivayet ederken, nerede görev yaptığı konusunda ise herhangi bir bilgi vermemektedir.

3-Beytûlmâl Görevlileri

Hz. Osman zamanında, Hz. Ömer döneminde olduğu gibi Başkent Medine'ne de bulunan merkezi beytûlmâl'in yanısıra zamanında diğer şehirlerde de bu bölgeden elde edilen gelirlerin toplandığı ve maaşların ödendiği birer beytûlmâl bulunmaktaydı.

Bu dönemde ilk zamanlarda, Medine Beytûlmâl'ine Rasûlullah'ın katipliğini yapmış olan Abdullah b. Erkam b. Abd Yegûs b. Vehb bakmış,²²⁵ ancak bu göreve daha sonra Zeyd b. Sâbit atanmıştır.²²⁶ Taberî, ise Medine Beytûlmâl'i'ne Hz. Osman vefat ettiğinde Ukbe b. Âmr'ın baktığını rivayet etmektedir ki²²⁷ bundan da onun halifenin öldürülmesinden önce onun bu göreve tayin edildiği anlaşılmaktadır. Abdülmelik b. Mervan ise bu dönemde Medine divanında görev yapmıştır.

Kûfe'de ise Hz. Ömer döneminden beri buranın kadılık ve beytûlmâl görevliliğini Abdullah b. Mesud yapmaktaydı. Hz. Osman'ın ilk yıllarında da bu görevin ikisine birlikte bakmaya devam eden İbn Mesud, Kadı Şureyh'in buraya kadı olarak tayin edilmesinden sonra yalnızca beytûlmâl görevine devam etmiş, onun Kûfe'den ayrılmasından sonra da Ebû Cubeyre el-Ensarî Kûfe divanında görev yapmıştır.²²⁸

Basra ise Abdullah b. Halef el-Huzâî, Ebû Talha et-Talhân, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ilk dönemlerinde beytûlmâl işlerine bakmaktaydılar.²²⁹ Ancak Abdullah b. Âmir'in Basra'ya vali olarak tayin edilmesinden sonra Ziyâd b. Ebî Süfyan beytûlmâl görevliliğine atanmıştır.²³⁰

Şam vilayetinde ise merkezde bulunan görevli hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, buraya bağlı diğer şehirlerden Hıms'da Abdurrahman b. Halid,²³¹ Kinnesrin'de Habib b. Mesleme, Ürdün'de Ebu'l- A'ver b. Süfyan, Filistin'de Alkame b. Hakîm, Kıbrıs'da Abdullah b. Kays el-Fezârî beytûlmâl ve zekat toplama görevlerine bakmışlardır.²³² Ayrıca Kûfe Sevad'ının haracının toplanmasına Câbir b. Amr tayin edilirken,²³³ Yemen bölgesindek, zekatların toplanması için de Ra'fi b. Hudeyc zekat amili olarak görevlendirmiştir.²³⁴

²²⁴ İbn Kudâme, 101.

²²⁵ Zübeyrî, 262; Halife, *Tarih*, 179; Cahşiyârî, 21; İbn Abdirabbih, IV, 164.

²²⁶ Yâkûbî, *Tarih*, 168-169.

²²⁷ Taberî, IV, 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194; İbrahim Muhammed, 140.

²²⁸ bkz. İbn Abdirabbih, IV, 306; Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mesud", *D.İ.A.*, I, 115.

²²⁹ İbn Abdirabbih, IV, 164.

²³⁰ Belazurî, *Futûh*, 14.

²³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 147; Nüveyrî, XIX, 458; İbn Ebî Bekr, 60; Hasan, H. İbrahim, II, 154; İbrahim Muhammed, 139.

²³² Taberî, IV, 421; İbrahim Muhammed, 139.

²³³ Taberî, IV, 421.

²³⁴ İbn Şebbe, III, 970.

Mısır'da da ilk yıllar Amr b. el-Âs beytümâl işlerine bakarken daha sonra Mısır'ın tamamına vali tayin edilen Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, hem valilik hem de beytümâl görevliliğini bir arada yürütmüştür.²³⁵

4- Çarşı Âmili (Muhtesib)

Teşkilat olarak bulunmasa da Hz. Osman zamanında Said b. el-Âs, daha sonraki dönemlerde teşkilatlı bir kurum olarak karşımıza çıkan muhtesiblik görevini yapmıştır. Said, bu dönemde alıcı ve satıcıları kontrol ederken tartıları gözetme ve öşür alma işiyle de uğraşmıştır. Ancak bu konudaki bilgiyi bize aktaran Abdurrahman el-Fâsi, onun Medine'de mi, yoksa vali olarak daha sonra görev yaptığı Kûfe'de mi bu görevi ifa ettiği konusunda bir açıklamada bulunmamaktadır.²³⁶

Bu dönemde Dirre,²³⁷ (kamçı) ise, aynı zamanda Muhtesiplik görevini de yapan halifenin bir makam işaretiydi. Hz. Ömer'de olduğu gibi Hz. Osman'ın da Dirre'si vardı. Ancak kayıtlara göre onun Dirre'si, Hz. Ömer'kinden daha sağlamdı. Her zaman Dirresi'ni yanında bulduran Hz. Osman, onu Mescid'de bulunduğu sıralarda önüne koyardı.²³⁸

5-Şurta

Bugünkü anlamda bir nevi polis görevini ifade eden Şurta, Hz. Osman zamanında devlet idaresinin bir görevlisi idi. Kaynakların bazıları Şurtalık sisteminin ilk defa Hz. Osman zamanında kurulduğunu belirtmelerine rağmen, aslında Mısır, Kûfe ve Şam gibi şehirlerde daha önce olduğunu buna ilaveten Medine'ye ilk defa bir Şurtanın bu dönemde tayin edildiği belirtilmektedir.²³⁹ Medine'de Hz. Ömer'in öldürülmesi sonrasında sosyal hayatta bazı değişimlerin ortaya çıkması üzerine Hz. Osman Kunfuz et-Teymî'yi şurta olarak görevlendirdi.²⁴⁰ Ancak muhtesiblikte olduğu gibi bu sistemde teşkilatlı bir kurum değildi. Hz. Osman kendinden önceki diğer halifelerden farklı olarak ilk defa Şurta (koruma görevlisi, polis) edinen halifedir. Onun maaşı beytümâl'den ödenen²⁴¹ Sahibu'ş-Şurta'sı Abdullah b. Kunfuz et-Teymî idi.²⁴² Hz. Osman'ın hacibliğini ise Basra'ya sürülmeden önce azatlısı Humran b. Ebân yapmıştır.²⁴³

²³⁵ İbn Abdül-Hakem, 178; Belâzurî, *Futûh*, 320,321; Makrizî, *Hıtat*, I, 272.

²³⁶ el-Fâsi, Abdurrahman, *Hıtatu'l-Hisbe fi'n-Nazar ve't-Tabîk ve't-Tedvîn*, Fas 1984, 10.

²³⁷ Dirre, sığır ve deve derisinden yapılan ve üstü hurma çekirdekleriyle örtülen genişçe bir kırbaç çeşitidir. Bir kayda göre birkaç kat hayvan derisinden yapılmıştır. Hatta bunun Hz. Peygamber'in ayakkabısından yapıldığı dahi söylenmiştir. bkz. Kavakçı, Y. *Ziya, Hisbe Teşkilatı (Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi olarak Kuruluş ve Gelişmesi)*, Ankara 1975, 140.

²³⁸ Kavakçı, 140.

²³⁹ Halife, Tarih, 179; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 373; er-Racûnî, Muhammed Şerif, *Nizâmu'ş-Şurta fi'l-İslâm*, y.y 1983, 59

²⁴⁰ er-Racûnî, 58

²⁴¹ İbrahim Muhammed, 141.

²⁴² Halife, Tarih, 179; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 373; Suyutî, 190; İbn Düreyd, bu ismi Kunfuz b. Cud'ân adıyla zikretmektedir. bkz. *İştikâk*, 144.

²⁴³ Halife, *Tarih*, 179.

B- DIŞ GELİŞMELER VE FETİH HAREKETLERİ

Fetih hareketleri, Hz. Osman döneminde zirvesine çıkan en önemli dış gelişmedir. Hz. Peygamber döneminde başlayan ve Hz. Ömer döneminde Sasâni İmparatorluğu'na ait bölgelerin ele geçirilmesiyle hızlı bir şekilde devam eden bu fetihler, Hz. Osman döneminde güney dışındaki tüm bölgelerde önemli yerlerin hem sınırlara dahil edilmesiyle, hem de elde edilen ganimetlerle devlet açısından önemli sonuçları getiren gelişmeler olmuştur. Hem Hz. Osman halife seçildiğinde, Basra bölgesine bağlanan İran'da ve Kûfe'ye bağlı bulunan Azerbeycan bölgesinde fetihler devam etmekteydi.

Bu dönemde, Hz. Ömer döneminde fethedilen özellikle Suriye, Irak ve Mısır ile bunlara bağlı olan yerler Hz. Osman döneminde de elde tutulurken, bu bölgelerde zaman zaman çıkan isyanlar bastırılmıştı. Ayrıca batı'da açılmış olan cephe genişletilerek Afrika'da bazı yeni bölgeler fethedilmiş; buna ilaveten deniz seferleri başlatılarak büyük başarılar elde edilmişti. Öte yandan Horasan ve Sind bölgesinde Hz. Ömer döneminde başlatılmış bulunan fetihler devam ettirilerek, yeni yerler fethedilmiştir. Kuzeyde ise fetihlerde tesadüfi olarak yapılan savaşlar dışında bir duraklama görülmemiştir.²⁴⁴

Başlangıcında genellikle Bizans ve Sasâni devletlerine karşı yapılan fetihler bu dönemde de aynı istikamette devam etmiştir. Şüphesiz fetihlerin başarısının altında yatan en büyük etken, halka vermiş olduğu siyasî, sosyal ve ekonomik imkanlardan kaynaklanmaktadır. Öte yandan fetihlerin bu dönemde hızla devam etmesinde en önemli etken bu iki İmparatorluğun içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartlardan kaynaklanıyordu. Bin yıllık Roma-Yunan sömürge geleneğinin varisi olan Bizans İmparatorluğunun tebası için özellikle köylerde İslâm, bir kurtuluş olmuştur. Çünkü bu köyler, Bizans açısında yabancı bir varlığın simgeleri olarak görülerek kültürel ve etnik bağdaşımıcılık uygulanırken, bu ayrımın dışında yaşayan aristokratlar tarafından da sömürülüyordu.²⁴⁵ Ülkeleri tarafından gün geçtikçe daha da artırılan ağır vergilerle ezilen ve ağır işlerde çalıştırılan bu insanlar için Müslüman Araplar ne yabancı ne de Barbar olarak göründü.

Benzer bir çatışma Pers İmparatorluğu için de söz konusuydu. Sasâni İmparatorluğu içindeki halk da muhtemelen derin bir sosyal bunalım yaşıyordu. İran bölgesindeki fetihlerin hızlı olması ve bir iki savaş dışında büyük hareketlerin yapılmaması bunun bir göstergesi olarak algılanabilir. Çünkü böylesine kuvvetli görünen bir İmparatorluk, Arap darbeleriyle böylesine kısa süre içerisinde çabuk devrilemezdi.²⁴⁶

İslâm fetihlerinin bu dönemde de özelliği Müslümanların sayısının genelde düşman kuvvetlerine nazaran az olmasıdır. Bu nedenle, Hz. Ömer zamanında fethedilmiş bir çok bölgenin cizye ödememek vb. gibi sebeplerle ayaklanmaları nedeniyle, bu yerlerde küçük bir birlik güvenlik amacıyla bırakılıyordu. Üstelik Müslüman ordular amaçları bugün için sadece ganimet olduğunu

²⁴⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, 322; Algül, III, 387.

²⁴⁵ Miquel, Andre, *İslam Medeniyeti*, trc.H. Fidan, A. Menteş, İstanbul 1991, I, 88.

²⁴⁶ Miquel, I, 89.

söyleyemeyeceğimiz²⁴⁷ bir hızla fetihlere devam ediyorlardı. Müslümanların savunmak zorunda kaldıkları bu merkezler, daha sonra Abbasiler döneminde oratay çıkan Ribatların fonksiyonunu icra ediyordu. Hz. Osman döneminde, bilhassa sahil bölgelerinin düşmanlardan korunması amacıyla da tedbirler alınmıştır. Kalelerin tamir edilmesi, buralara asker ve gözetleme fenerleri yerleştirilmesi, sahillere yerleştirilen birliklere ilaveler yapılması, sakinleri tarafından terk edilen meskenlerin askeri amaçlarla kullanılması, daha önce yapılmış mescidlerin onarılması ve yeni mescidlerin yapılmasını bunlar arasında saymak mümkündür.²⁴⁸

Hz. Osman döneminde askerlik müessesesi ve askerlere ödenen maaş sistemi aynı şekilde devam etmişti. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethini gerçekleştirdiklerinde, askerler kendileri için kurulan ordugahlarda kalmışlar, iaşelerini teminden başka, artmaya başlayan servetin cazibesine kapılarak ziraatçılıkla uğraşmaya, dolayısıyla arazileri edinmeye başlamışlardı. Çünkü askerler, divan kurulmadan önceki bu dönemde maaş almıyorlardı. Sadece elde edilen ganimetlerin 4/5 iyle yetinmek zorundaydılar. Böylesine zengin bölgelerin fethine katılan askerleri ise, bu miktarlar da tatmin etmiyordu. Bu durum, onların devam eden gönüllü askerlik uygulamasından ayrılmalarına yol açmış, bu nedenle de fetihlerin gerçekleşmesi de tehlikeye girmişti. Bu tehlikenin farkına varan halife Ömer, askerlerin Allah yolunda cihad'la meşgul olmaları emrini vererek, ailelerinin de ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan divanlar yoluyla yıllık maaş karşılığında bir nevi mecburi askerlik uygulamasını başlatmıştı. Divanların kurulmasından sonraki bu uygulamayla, bir askerin kendisi için aldığı en büyük ücret yılda 300 dirhem²⁴⁹, komutanın ise 4000 dirhemi buluyordu. Bu miktar giderek artmış ve askerin ücreti 500, komutanınki ise 5000 dirheme kadar ulaşmıştır. Ayrıca her savaşçının, katıldığı muharebeden aldığı savaş ganimetlerine ek olarak, harb bağışı, parasız yemek ve elbise gelirleri de vardı.²⁵⁰ Bu uygulamayla halife Ömer, kendi dönemine kadar devam eden gönüllü askerlik uygulamasının yanına, bir de mecburi ve sürekli askerlik uygulamasını koyarak ordu teşkilatlanması açısından bir ilki gerçekleştirmişti.²⁵¹

Hz. Osman halife olunca bu uygulamaya ilaveten yıllık maaşlara 100 dirhem daha ilave etti.²⁵² Bu dönemde de ordu komutanları daha önceden olduğu gibi muhacir ve Ensar'ın önde gelenleri arasından seçilmiştir.²⁵³ Dolayısıyla Hz. Ömer döneminden itibaren uygulamaya konulan tatbikat Hz. Osman zamanında hiç değişmeyerek devam etmiştir.²⁵⁴

²⁴⁷ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, 526-528.

²⁴⁸ Hz. Osman'ın Şam valisi Muaviye ve Mısır valisi Abdullah b. Sa'd'a gönderdiği mektuplar bu hususa işaret etmektedir. bkz. Belâzurî, *Futûh*, 183, 320.

²⁴⁹ O Dönemde 1 dinar, 10-12 dirhem civarında, 1 dinar ise bugünkü kurda yaklaşık 1 dolara eşitti. bkz. Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 341.

²⁵⁰ Terzi, Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulafai Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Samsun 1990, 57.

²⁵¹ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 165; *D.G.B.İ.T.*, II, 274.

²⁵² Terzi, 57.

²⁵³ Terzi, 34,37,42.

²⁵⁴ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 178.

Bu dönemde İran bölgesinde yapılan fetihler sonucunda orduya Mevâlî adı verilen yeni bir güç daha girmişti. Mevâlî, Divanü'l-Cünd'e (Askerlik Divanı'na) dahil olmadan savaşa katılıyorlar; bu durum da bir şikayet kaynağını teşkil ediyordu. Çünkü onların da ganimetlerden pay almaları, diğer askerlerin gelirlerinin düşmesine sebep oluyordu. Bu nedenle fetihler için yola çıkan kabileler ile şehirlere göçen ve devam eden fetihlere katılan kabileler Divanü'l-Cünd'e kaydedilmişlerdi. Böylece Divanü'l-Cünd, yalnızca Arap kabilelerinden meydana gelen bir kurum haline gelmişti.²⁵⁵

Hız. Osman dönemindeki fetihlerin ve ordunun yapısıyla ilgili bu özet bilgileri verdikten sonra, bu dönemde fetih hareketlerinin devlet açısından öneminden bahsetmek yerinde olacaktır. Kaynaklar, Hız. Osman döneminin fetih hareketlerinin -ileride görülebileceği gibi- devletin maliyesine önemli katkılarda bulunduğunu aktarmaktadırlar. Ancak bu dönemde fethedilen yerler, yukarıda da belirttiğimiz gibi tamamen yeni topraklar değildi. Bunların bir kısmı önceden fethedilmişti. Dolayısıyla Sasâni İmparatorluğu'nda olduğu gibi, zengin bölgeler daha önce Hız. Ömer zamanında ele geçirilmişti. Bu dönemde ise, daha önceki döneme kıyasla çok az ganimet elde edilmiştir. Üstelik fetih hareketleri artık yakın bölgelerde yapılmıyordu. Bu da devletin maliyesinin önemli bir gider kalemi oluşturuyor, bu durumda da beytümâl de savaş giderlerini karşılayabilmek için borç kullanmak zorunda kalıyordu. Bu harcamaları karşılayabilmek için, daha sonraları Horasan bölgesinde olduğu gibi, devam eden bu fetihlerde artık ganimetlere de ağırlık verilmeye başlanmış ve Sasâni İmparatorluğu'ndan diğer arta kalan zenginliklerin olduğu önemli kaleler ile önemli kiliselerin bulunduğu yerler fethedilmiştir. Dolayısıyla uzak bölgelerde devam eden bu fetihlerde giderlerinin daha fazla ve ganimet gelirlerinin önceki dönemden daha düşük olmasına rağmen, bu fetihlerden elde edilen ganimetler devletin hazinesine daha fazla gelirin girmesi olarak algılanmıştı.²⁵⁶

Hız. Osman döneminde devam eden bu fetihlerinde, halifenin diğer devletlerle ilişkileri konusunda kaynaklarımız fazla bilgi vermemektedir. Bu hususta bize aktarılan tek bilgi, Hız. Osman'ın 30/651'de Çin Hakanı'nı İslâma davet ettiği yönündedir. Buna göre de, Sasâni hükümdarının oğlu Firuz, Çin hakanından Araplara karşı yardım istemişti. Hakan da durumu bir elçiyle Hız. Osman'a bildirmişti. Hız. Osman Çin Hakanı'nın elçisini gayet güzel karşılamış ve elçinin yanına İslâmı öğretecek kişiler vererek geri göndermişti. Çin Hakanı da halife tarafından kendisine gönderilen kimseleri büyük bir ilgi ile karşılayarak, Hız. Peygambere sevgisi olduğunu bildirmiş, ancak Müslüman olmamıştır.²⁵⁷

Yukarıda sözünü ettiğimiz Hız. Ömer zamanında fethedilen bölgelerde zaman zaman çıkan isyanlar ve anlaşmaları bozma girişimleri bu dönemde yoğun olarak görülmektedir. Bu sebeple, Hız. Osman döneminde yeni fetihlerin yapılmasının yanısıra bu gibi ayaklanmaların bastırılması ile de uğraşmıştır. Biz burada Hız. Osman döneminde yapılan fetih hareketlerini ana hatlarıyla vermeğe çalışacağız. Ancak bu dönemdeki fetih hareketlerinde, genelde aynı tarihte birden çok yere seferler

²⁵⁵ Dürî, Abdulaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, trc Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, 70.

²⁵⁶ bkz. Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, 531.

²⁵⁷ Mevlana, M., *İslâmın Yayılış Tarihi*, (Trc. Ali Genceli), İstanbul 1972, III, 1062.

yapılmış olması dolayısıyla söz konusu seferleri ve gerçekleşen fetihleri bölgesel açıdan ve kronolojik olarak ele alacağız.

1-Mısır ve Kuzey Afrika'da Yapılan Fetihler

Hız. Osman döneminde batıda girişilen ilk fetih hareketi İskenderiye'ye Amr b. el-Âs'ın yapmış olduğu seferdir. 25/645 yılında Amr ile Abdullah'ın valilik ve haraç amillîği görevlerindeki iç çekişmeleri sırasında, İskenderiye halkı Hız. Ömer döneminde kendileriyle yapılan antlaşmayı bozmuşlar ve Bizans İmparatoru II. Kostantin'e bir mektup yazarak cizye ödediklerini bu nedenle sıkıntı içerisinde olduklarını, ayrıca vali Amr'ın azledildiğini ve Müslümanların sayısının az olduğunu ve Mısır'daki bütün Rumların da Müslümanlara karşı savaşıacaklarını bildirmişlerdi. Aslında bu şikâyet, Amr'ın bu bölgeden daha çok vergi toplayabilmek için yaptığı uygulamaların bir sonucu idi.²⁵⁸ Hem Amr, İskenderiye'nin fethinden beri onlar için bir korkulu rüya haline gelirken, öte yandan İskenderiye'nin fethedilmesi Bizanslılara oldukça ağır gelmişti; çünkü Müslümanların İskenderiye'ye sahip olmaları Bizans için bir tehlike teşkil ediyordu.

İskenderiye'li Rumların mektubuna Bizanslılar, Müslümanlarla yapmış oldukları sulh antlaşmasını bozmalarını telkin etmeleri şeklinde cevap vermişlerdi. Onlar da bunun üzerine antlaşmayı bozdular. Antlaşmanın Rumlar tarafından bozulmasından sonra II.Kostantin, Manuel komutasındaki 300 gemilik bir Bizans donanmasını İskenderiye'ye gönderdi. Manuel'in ordusu İskenderiye'ye girerek buradaki Müslümanlarla savaşarak onları onları çoğunu öldürdü. Daha sonra da Müslümanlara itaatten ayrılmayıp, kendilerine katılmayan Kıptî köylerini yağmaladı. Rumların İskenderiye'ye yaptıkları çıkarma karşısında Mısır'da bulunan Müslümanlar, halife Osman'a bir mektup yazarak Amr'ın Rumların kalplerine korku veren bir komutan olduğunu, bu nedenle onun Mısır'a tekrar gönderilmesini isterler.²⁵⁹ Hız. Osman bu talebi olumlu bularak, Amr'ın başında bulunduğu 15.000 kişilik bir orduyu Rumların üzerine gönderir. Üç ay süren muhasara sonunda Amr Aynuşşems dışındaki toprakları savaşla, Aynuşşems'i ise ikinci defa 25 Rebiülevvel/ Ocak 646'da fethetmeye muvaffak oldu.²⁶⁰ Savaşta Müslüman birlikler, Müslümanlarla yapılan antlaşmaya sadakat gösteren Mukavkıs²⁶¹ dışında oranın halkını hakimiyet altına alarak, Rum komutan Manuel'i öldürdüler. Daha sonra da Amr Rumlara ait malları ganimet olarak alarak önceki anlaşmada olduğu gibi onlara cizye ve haraç vergisi koydu.²⁶² İskenderiyelilerin bu isyanı sonrasında Amr halka çok sert biçimde davranırken onların bir kısmını da köle olarak Medine'ye

²⁵⁸ Özkuyumcu, 62-63.

²⁵⁹ İbn Abdu'l-Hakem, 175; Belâzurî, *Futûh*, 317.

²⁶⁰ Halife, *Tarih*, 158; Belâzurî, *Futûh*, 320-321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86.

²⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86; Mısır konusundaki çalışmasında Özkuyumcu bu anlaşma sırasında Mukavkısın hayatta olup olmadığı konusunda ihtilaf olduğunu belirtmektedir. bkz., ...*Mısır ve Kuzey Afrika*, 64.

²⁶² Halife, *Tarih*, 158; Makrizî, *Hitat*, I, 270-271; Özkuyumcu, 63; Amr İskenderiye'den esirler alarak Medine'ye Hız. Osman'a göndermişti. Ancak halife "Onlar sulh üzerine idiler. Soyları sulha karşı gelmediler"diyerek esirleri geri göndermiştir. Yakubi'ye göre Amr ile Hız. Osman arasındaki ihtilafın nedeni bu olay gösterilir. Halife bunun üzerine Amr'ı Mısır'dan azletmiştir. bkz. Halife, *Tarih*, 158; Yakubi, *Tarih*, II, 164; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 244.

gönderdi. Yapılan bu uygulamaya rıza göstermeyen Hz. Osman, onları eski statülerine çevirdi. Amr bu çarpışmadan sonra İskenderiye'nin surlarını yıkarak şehri terkederken,²⁶³ azâdlısı Verdan'ı da buraya vali olarak tayin ederek Fustat'a geri döndü.²⁶⁴

Bu arada Rumlar, Müslümanlarla savaşmak için İskenderiye'den çıktıklarında Müslümanların mallarını yağmalayarak el koymuşlardı. Savaştan sonra Rumlara katılmayan halk, Amr'a gelerek Rumların mallarına el koyduklarını bildirerek, mallarının kendilerine iadesini istemişler, Amr da bu malları onlara geri vermişti.²⁶⁵

Hz. Osman daha sonra Amr'ı azledip, valilik ve vergi amilliği görevlerinin her ikisini de Abdullah'da toplayınca, İskenderiye'nin ilk önce savaşla fethedildiğini ve iki defa antlaşmayı bozarak halkının isyan ettiğini yeni valiye bir mektupla hatırlatarak, oraya şehirden ayrılmayacak devamlı muhafızlar yerleştirmesini, onlara bol bol yiyecek vermesini ve onları her altı ayda bir değiştirmesini emretmişti.²⁶⁶

Müslümanlar, Mısır'ı fethetmelerinden sonra Amr b. el-Âs, Mısır'ın çevresindeki toprakları hakimiyet altına almak üzere süvariler göndermişti. Bunlar arasında Ukbe b. Nâfi' de bulunmaktaydı. Birlik Dongola'da²⁶⁷ Nûbe topraklarına girerek Nûbelilerle şiddetli bir savaş yapmışlar, ancak askerlerin bazısı ok isabet etmesi sonucu gözlerini kaybetmiş olarak geri dönmüşlerdi. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Mısır valisi olmasına kadar Amr her yaz Nûbe üzerine seferler yapmağa devam etti. 31/651²⁶⁸ de ise Nûbe'liler ondan sulh ve antlaşma istediler. "Bakt Antlaşması" denilen bu antlaşmaya göre, Hristiyan yöneticiler bu bölgede yapılacak bir camiinin korunmasını üstlenecekler, namaz kılanları engellemeyecekler ve her yıl Mısır valisine 360 köle vereceklerdi. Ayrıca taraflar birbirlerinin topraklarına rahatça girebilecekler, fakat devamlı oturmayacaklar, Müslüman tüccarlar buraya gelerek ticaret yapabileceklerdi. Antlaşmada Müslümanların da Nûbeli'lere bunun değerinde erzak vermeleri kararlaştırılmıştı.²⁶⁹

a-Kuzey Afrika'nın Fethi

Müslümanların Afrika²⁷⁰ fethini düşünmeleri Hz. Ömer dönemine rastlamaktadır. Bu bölgede fetihlerde bulunan Amr b. el-Âs Trablusgarb'a ulaştığında halife Ömer'e mektup yazarak

²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86; Ayrıca bkz. Nüveyrî, XIX, 408.

²⁶⁴ Belâzurî, *Futûh*, 319; Apak, tarihçilerin Amr'ın Mısır'daki görevinden ayrılış tarihleri konusunda ihtilafları zikrettikten sonra onun görevden alınış tarihinin 26646 sonu, 27/647 yılı başı olduğunu belirtir. bkz. *Amr b. el-Âs...*, 132-133.

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86; Ayrıca bkz. Nüveyrî, XIX, 408.

²⁶⁶ Belâzurî, *Futûh*, 320.

²⁶⁷ Sudan'ın kuzeyinde bir bölgedir. bkz. Mustafa Hasan, Hamdunâllah, "Dongola", *D.İ.A.*, IX, 509

²⁶⁸ Halife bu tarihi 33/653 olarak rivayet etmektedir. bkz. *Tarih*, 178.

²⁶⁹ bkz. Belâzurî, *Futûh*, 339; bkz. Mustafa Hasan, Hamdunâllah, "Dongola", *D.İ.A.*, IX, 509; Hz. Osman döneminde Abdullah'ın Mısır'la ilgili yaptığı seferleri konusunda Halife b. Hayyat, Abdullah b. Sa'd 31/651'de Mısır'daki Nasısâ nahiyesindeki Zindan'a savaşa çıktığına dair bir bilgi de aktarmaktadırlar. bkz. *Tarih*, 166

²⁷⁰ İfrikiyye Mısır'ın batısında büyük bir yerdir. Belâzurî, İfrikas b. Kays b. Sayfî el-Himyerî'nin cahiliyye döneminde burayı ele geçirmesinden dolayı buraya İfrikiyye denildiğini belirtirken, Himyerî, Yemen Meliki İfrikas b. Ebrehe'nin orayı fethetmesi nedeniyle bu adı aldığını, fakat İfrik b. İbrahim (a.s.)'a

İfrikiyye'ye dokuz günlük bir mesafelerinin bulunduğunu bildirerek fetih için izin istemişti. Ancak halife buna izin vermeyerek²⁷¹ geri dönmesini bildirmiş,²⁷² bunun üzerine Amr, Berkâ'ya (Trablus) Ukbe b. Nâfi'yi vali olarak tayin ederek geri dönmüştü.²⁷³

Amr b. el-Âs 25/645 yılı içerisinde görevden azledilmeden önce Abdullah b. Sa'd'ı Afrika'ya fethetme görevini vermişti.²⁷⁴ İbn Ebî Serh'in arkasından gönderdiği takviye birliklerle de Abdullah b. Sa'd, bu bölgede bir çok ganimet elde ederek geri dönmüştü.²⁷⁵ Amr'ın görevden alındıktan sonra da Abdullah b. Sad b. Ebî Serh, Mısır'ın genel valisi olunca, 26/646'da²⁷⁶ Hz. Osman'a mektup göndererek Afrika'nın bu bölgesini fethetmek için Hz. Osman'a bir hayli ısrarda bulunmuştu. Abdullah halifeden aynı zamanda bu bölgeye yapılacak seferler için asker verilmesini de talep etmişti.²⁷⁷

Bu teklifi alan Hz. Osman, Afrika savaşları konusunda ilk önce tereddüt etti. Bu konuda sahabenin önde gelenleri ile çeşitli istişarelerde bulunduktan sonra, fetih için izin verdi ve bunu bir mektupla Abdullah'a ileterek, "Şayet İfrikiyye'de bazı fetihler gerçekleştirecek olursan elde edilen ganimetlerin humusunun humusunu²⁷⁸ sana veririm"²⁷⁹ şeklinde yazdı. Bunun üzerine Abdullah orduların hemen toplanmasını emretti.²⁸⁰ Halife, muhtelif kabilelerden gönüllü askerlerden ve ahabın önde gelenlerinin içinde bulunduğu Kureyş ve Ensardan 10.000 kişiden²⁸¹ oluşan bu birliği, şahsi servetinden 1000 deve, askeri mühimmat ve erzak ile techiz ederek yola çıkardı. Birliğin başına da Mısır'da bekleyen Abdullah'a ulaşıncağa kadar da Haris b. Hakem'i komutan tayin etti.²⁸² Ordu da Ma'bed b. el-Abbas b. Abdulmuttalib, Mervan b. el-Hakem ve kardeşi, Abdullah b. Zübeyr, Misver b. Mahreme b. Nevfel, Abdurrahman b. Zeyd, Abdullah b. Ömer, Âsım b. Ömer, Ubeydullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Abdurrahman b. Amr b. el-Âs, Bişr b. Ebî Ertat b.

---

nisbetle bu adı aldığı şeklindeki rivayetleri aktarır. İfrikiyye halkının Faruk b. Mısır'ın neslinden geldiği de rivayetler arasındadır. (bkz. Belâzurî, *Futûh*, 329; Hîmyerî, *Ravdu'l-Mi'tar*, 47); İfrîkîs b. Kays buranın emiri Cürçir'i öldürerek, berberilere işaret ederek "Bunlar ne kadar çok berbere (lüzumsuz konuşmak, keçi sesi gibi seslenmek) yapıyorlar" dedi. Onun bu sözünden sonra oranın halkına Berberiler adı verildi. Belâzurî, *Futûh*, 329.

²⁷¹ Belâzurî, *Futûh*, 324.

²⁷² Zeytûn, 49; Özkuyumcu, 133; Zeytûn, Hz. Ömer'in izin vermemesine neden olarak, sınırların genişlemesinin işleri artıracığı gerekçesiyle vermediğini aktarır. bkz. "el-Fethu'l-İslâmî li-Şimâlî İfrikiyye", *Müerrihu'l-Arab*, 16/A, (Bağdat 1981), 52.

²⁷³ Belâzurî, *Futûh*, 322; Zeytûn, 51.

²⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 94; Nüveyrî, XIX, 412; İbnü'l-Esîr bu seferin tarihini ikinci bir rivayette 27/647 yılı olarak zikretmektedir. Ancak aynı tarihte Afrika'nın fethini gerçekleştirecek sefer yapıldığı kaynaklarımızda kesin olarak belirtilmektedir. Buna göre ikinci rivayet yani 25/645 yılı daha doğru görünmektedir.

²⁷⁵ Taberî, IV, 250; Zeytûn, 52 vd.

²⁷⁶ Kaynaklarımız Afrika seferi konusunda farklı tarihler verirler. İbn Şebbe ve Dineverî bu tarihi 28/648 olarak vermektedirler. (bkz. İbn Şebbe, III, 1022; Dineverî, 139) Ancak tarih hakkında Belâzurî'nin Hz. Osman'ın Abdullah'ın mektubundan sonra bir ordu oluşturması dikkate alınarak, bu ordunun Muharrem 27/ Ekim 647'de Mısır'a doğru yola çıktığı rivayetinden hareketle, doğru bir tesbitte bu tarihin 26/647 olduğu belirtilir. bkz. Belâzurî, *Futûh*, 324-325; Kudame b. Ca'fer, *el-Haraç*, 343; Özkuyumcu, 134.

²⁷⁷ Taberî, IV, 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 92.

²⁷⁸ 1/25'e tekabül etmektedir.

²⁷⁹ Taberî, IV, 255; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 94; Özkuyumcu, 139.

²⁸⁰ Taberî, IV, 255.

²⁸¹ Taberî, IV, 256; Nüveyrî, XIX, 412.

²⁸² İbn Abdi'l-Hakem, 183.

Üveymir el-Âmirî, ve şair Ebû Züeyb b. Huveylid b. Hâlid el-Huzelî gibi sahabeden önemli kişilerde vardı.²⁸³ Medine'den yola çıkan bu birlik Mısır'da kendilerini bekleyen Abdullah b. Sa'd'a katıldılar. Bu arada Halife Osman öncü kuvvetler olan Abdullah b. Nâfi b. Abdi'l-Kays ile Abdullah b. Nâfi b. el-Hâris'e orduya katılmalarını emretmişti.²⁸⁴

Kaynaklar Mısır'a ulaşan bu birliğin de katıldığı ve Abdullah b. Sa'd idaresinde Afrika'da sefere çıkan bu ordunun sayısı konusunda değişik rivayetler mevcut olmakla beraber, asker sayısının yaklaşık 20 bin²⁸⁵ kişiden oluştuğu belirtilir. Aralarında Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Zübeyr, komutan Abdullah b. Sa'd, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Cafer'den oluşması nedeniyle gazveye "Gazvetü'l-Abâdile"²⁸⁶ (Abdullah'lar Gazvesi) denilmesine sebep olan bu ordu da ayrıca, Ebû Zerri'l-Gıfarî, Mikdât b. Esved, Abdurrahman b. Sabiha, Muttalib b. es-Sâib ve Sâib b. Âmir b. Hişam gibi kimseler de yer almaktaydı.²⁸⁷

İslâm ordusu ilk önce Trablusgarp'daki (Tripoli) Rumları itaat altına aldı. Trablusgarp'tan Tanca'ya kadar olan yerlerin sorumlusu Patriğinin bulunduğu Akûbe'ye ulaştı; patrikle günlerce savaşan Abdullah b. Zübeyr sonunda onu öldürdü. İbn Serh, etrafa birliklerini dağıtması sonucunda Müslüman askerler pek çok ganimet elde ettiler.²⁸⁸ İfrikiyyede bu orduyla Berkâ üzerine giden Abdullah, burada murabit olarak bulunan Ukbe b. Nâfi el-Fihri'yi²⁸⁹ de bu orduya dahil ederek, beraberce Hükümdar Georgia'nın bulunduğu ve Kayravan'dan 70 mil uzaklıkta bulunan Subeytila'ya yöneldiler.²⁹⁰ Bu arad Georgia de hakimiyeti altında bulunan Tanca ile Trablus arasındaki Frenk ve Rumlardan yaklaşık 20.000 kişilik bir ordu toplamıştı.²⁹¹

Abdullah b. Sa'd hükümdara elçi göndererek ya Müslüman olmalarını ya da cizye vermelerini teklif etti. Bu iki teklifi reddetmeleri halinde de savaşacaklarını bildirdi. Georgia üçüncüsünü tercih etti. İki ordu Akube'de şiddetli bir savaşa tutuştular, bu arada şehrin muhasarası günlerce devam etti.²⁹² Savaşın uzun sürmesi hem Müslümanları hem de Bizans ordusunu yormuştu. Savaşa ara verildiği sırada bunu fırsat bilen Müslümanlar, Bizanslılar üzerine hücum etmişlerdi. Neticede Abdullah b. Zübeyr idaresinde Medine'den gelen Müslüman birlikler ile İbn Zübeyr'in uyguladığı taktikler sonunda savaş kazanıldı. Komutan Georgia Abdullah b. Zübeyr tarafından öldürülürken, komutanları öldürülen Rumlar da dağıldı ve İfrikiyye'nin en önemli şehri olan Subeytila 27/647'de²⁹³ Müslümanların eline geçti.²⁹⁴

Abdullah b. Sa'd bu fetihden sonra orduyu gruplara ayırarak etraftaki diğer yerlerin fethine gönderdi. Abdullah'ın amacı bölgenin Rumlardan tamamen temizlenmesi idi. Yapılan seferlerde

²⁸³ Belâzurî, *Futûh*, 325; İsfahanî, VI, 271.

²⁸⁴ Taberî, IV, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 94; Nüveyrî, XIX, 412.

²⁸⁵ İbn Abdi'l-Hakem, 184; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86; Ebû Faris, *Hükümü's-Şûra fi'l-İslâm ve Neticetihâ*, 63

²⁸⁶ Himyerî, 47.

²⁸⁷ Halife, *Tarih*, 159; Kudame b. Ca'fer, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86; Özkuyumcu, 134-135.

²⁸⁸ Belâzurî, *Futûh*, 325; Taberî, IV, 256; Himyerî, 48.

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 95-97.

²⁹⁰ Halife, *Tarih*, 159.

²⁹¹ Zeytûn, 55

²⁹² Zeytûn, 56.

²⁹³ Kindî, 12.

Kafsa fethedilriken, şehrinden oldukça fazla ganimet elde edildi. Bunun hemen akabinden Abdullah kendisi İfrikiyyenin Subeytila'dan önceki başkenti Kartaca'ya gitmiş burayı savaş yoluyla fethederek pek çok ganimet, altın ve gümüşle Subeytila'ya geri dönmüştür. Eclen kabilesi üzerine de giden Müslüman orduları, bura halkıyla bir buçuk milyon dinara anlaşma yapmışlardı.²⁹⁵

Müslümanların Subeytila'yı ve bölgenin bazı topraklarını fethetmeleri üzerine, İfrikiyye'nin ileri gelenleri korkuları nedeniyle Abdullah b. Sa'd'a sulh teklifinde bulundular. Subeytilalılar kendilerini bırakması karşılığında Abdullah'a 300 kantar²⁹⁶ altın vermeyi teklif ettiler, o da şayet sulhdan sonra Müslümanların başına bir şey gelmesi durumunda verilen altınların yeterli gelmeyeceğini belirterek bu teklifi kabul etti.²⁹⁷ Subeytilalılar ayrıca İslâm ordusununu bölgeyi terketmeleri karşılığında her yıl 2.5 milyon dinar cizye vereceklerdi. Abdullah da anlaşmadan sonra burada hiçbir askeri birlik bırakmadan seferden 1 yıl 1 ay sonra, 27/647'de geri döndü.²⁹⁸

Müslümanların Afrika'da gerçekleştirdikleri bu ilk fetihde, on üç kişi şehit olmuştur.²⁹⁹ Bunlar arasında bulunan şair Ebû Züeyb el-Hüzelî oraya defnedilmiştir.³⁰⁰ Daha sonra Georgia'un kızını esir alan Abdullah b. Zübeyr, kızı fetih müjdesini halifeye bildirmek üzere gidenlerle birlikte Medine'ye göndermişti.³⁰¹ Daha sonra da Abdullah'ın hiç kimseyi vali tayin etmeyerek döndüğü³⁰² bölgeye Halife Osman, Abdullah b. Nâfi'yi vali olarak tayin etmişti.³⁰³

Abdullah b. Sa'd komutasında Afrika'da fetihler gerçekleştiren Müslüman ordusunun zaferi Abdullah b. Zübeyr'in taktikleri sonucunda elde ettiği bildirilir. Afrika'nın fethi sırasında, Abdullah b. Sad'ı göremeyen İbn Zübeyr, onun nerede olduğunu sorduğunda kendisine şu cevap verilmişti: "Düşman kumandanı Georgia, Abdullah b.Sa'd'ı öldüren kimseye 100.000 dinar vereceğini ve kızını onunla evlendireceğini ilan etti. Abdullah da bundan dolayı korktu ve gizlendi. Bunu işiten Abdullah b. Zübeyr, hemen Abdullah b. Sa'd'ı bulmuş, ve ona: "Bana Georgia'un başını getiren kimseye 100.000 dinar ve onun kızını verip onu bu şehre vali tayin edeceğim diye bir ilanda bulunsana!" Bu öneriyi aynen uygulayan Abdullah b. Sa'd, İbn Zübeyr'in bu takdikleri sonunda zafer elde etmişti.³⁰⁴

Yakûbî, bu fetih sırasında alınan ganimet miktarını bildirmektedir. Rivayete göre bu fetih sırasında Abdullah, 2.500.000 dinar ganimet almıştır.³⁰⁵ Elde edilen ganimetlerin dağıtım işi

²⁹⁴ Yakûbî, *Tarih*, II, 165; Himyerî, 47-48; Özkuyumcu, 135-136.

²⁹⁵ Kudame b. Ca'fer, el-Haraç, 344-345; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 97; Özkuyumcu, 136-137.

²⁹⁶ 1 Kantar =42,33 kg. Altın yapmaktadır. bkz. Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Sevim Acar, İstanbul 1990, 30.

²⁹⁷ Belâzurî, *Futûh*, 325; Taberî, IV, 256; Ayrıca bkz. İbn Abdî'l-Hakem, 183-184.

²⁹⁸ Halife, *Tarih*, 160; Belâzurî, *Futûh*, 326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 250 Özkuyumcu, 138.

²⁹⁹ Nüveyrî, XIX, 413.

³⁰⁰ Belâzurî, *Futûh*, 324 vd.; İsfahanî, VI, 271.

³⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 97.

³⁰² Belâzurî, *Futûh*, 325-326.

³⁰³ Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, I, 435.

³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 96-97.

³⁰⁵ Yakûbî, *Tarih*, II, 165; Taberî, IV, 256.

Abdullah b. Abbas'a verilmiş onun yaptığı taksimden sonra atlılara 3000'er dinar,³⁰⁶ yayalara ise 1000'er dinar pay isabet etmiştir.³⁰⁷

Afrika'dan ganimetlerinin getirilmesi ise değişik bir yolla olmuştur. Buna göre Abdullah b. Sa'd, Mısır'da yerine bıraktığı naibi Ukbe b. Nâfi'ye haber göndererek, elde edilen ganimetlerin oldukça fazla olduğunu, ordunun bu ganimetleri Mısır'a getirirken oldukça büyük zorluklar çekeceğini, bu sırada İfrikiyelilerin toparlanıp arkadan üzerlerine saldırabileceklerinden endişe ettiğini belirterek, ganimetlerin Mısır'a ulaştırması için Trablusgarp limanına bir gemi gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Ukbe, Mısır'dan Trablusgarp limanına bir gemi göndererek ganimetler Mısır'a nakledilmiştir. Bu şekilde Mısır'a ulaşan ganimetlerin 1/5'i³⁰⁸ daha sonra İbn Vesime en-Nasrî gözetiminde Medine'ye, halife Osman'a gönderilmiştir.³⁰⁹ Abdullah b. Sa'd bu ganimetlerin humusunun humusunu (1/25'ini) ise kendisine ayırmış,³¹⁰ onun bu şekilde fazla pay alması üzerine ordu içinde bazı rahatsızlıkların çıkmıştır. Durumun halife Osman'a iletilmesi üzerine halifenin Abdullah'a mektup yazarak kendisine ayırdığı payın da orduya dağıtılmasını emri üzerine de Abdullah'ın da bu emri yerine getirmiştir.³¹¹

Medine'ye gönderilen bu ganimetlerin 1/5'i, açık artırmaya çıkarılmış ve Mervan b. Hakem tarafından 500.000 dirheme satın alınmıştı. Mervan, satın aldığı bu ganimetleri daha sonra da satmıştı. Ancak Mervan tarafından bedeli beytül-mâl'e ödenmeyen bu malların parası daha sonra Hz. Osman tarafından ödenmiştir.³¹² Afrika ganimetleri hakkında bazı rivayetler Hz. Osman'ın Abdullah b. Sad'a bunların humusunu verdiğini, bazıları ise onları Mervan'a verdiğini zikretmektedir. Ancak rivayetler birleştirildiğinde, Hz. Osman birinci gazveden elde edilen ganimetlerin humusunun humusunu (1/25) Abdullah b. Sad'a,³¹³ ikinci gazveden elde edilen ganimetlerin humusunun humusunu (1/5) Mervan'a verildiği anlaşılmaktadır.³¹⁴

Afrika'daki fetihlerin müjdesini vermek üzere Medine'ye gelen Abdullah b. Zübeyr'in anlattıkları halife Osman'ın hoşuna gitmiş ve ondan bunları halka da anlatmasını istemişti.³¹⁵ Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Osman beraber Mescid'e gitmişler, Abdullah, Osman'ın yanında minberde Allah'a hamd ettikten sonra, İfrikiyye fethini anlatmış ve "Biz zengin ganimetler ele geçirdik, bol feyler elde ettik. 1/5 i 50.000 dinar'a ulaştırdık. Ancak onu Mervan b. Hakem çarptı"³¹⁶ diyerek konuşmasını, Hz. Osman'ın hoşlanmıyacağı bir tarzda bitirmişti³¹⁷

³⁰⁶ Kindî, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 96; Himyerî, 47; Halife, bu miktarın altın olarak verildiğini bildirir. bkz. *Tarih*, 160.

³⁰⁷ Halife, *Tarih*, 160; İbn Şebbe, *Tarih*, III, 1022; Kindî, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 96; Ahmet Cevdet, askerlerin sayısının 60.000 olduğunu belirtir. bkz. *Kıyas-ı Enbiya*, I, 433.

³⁰⁸ Nüveyrî, XIX, 413; Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 48.

³⁰⁹ Taberî, IV, 255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 249; Özkuyumcu, 139.

³¹⁰ Seyf b. Ömer, *el-Fine ve Vak'atu'l-Cemel*, 11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 249.

³¹¹ Taberî, IV, 255; Özkuyumcu, 139.

³¹² Yakûbî, *Tarih*, II, 166; İbn Ebî Bekr, 33; Himyerî, 48.

³¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 249.

³¹⁴ İbn Abdî'l-Hakem, 194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 97.

³¹⁵ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 406; İbn Abdî'l-Hakem, 185.

³¹⁶ İbn Abdî'rabbih, IV, 109.

³¹⁷ Özkuyumcu, 138.

27/647'de Tunus ve Kuzey Afrika'nın fethinden sonra Hz. Osman, Abdullah b. Nâfi b. el-Huseyn ve Abdullah b. Nâfi b. Kays'ı Endülüs üzerine sefere göndermişti.³¹⁸ Her ikisi de Endülüs'e deniz yönünden girmişlerdi.Hz. Osman onlara ve yanındakilere: " .....Haberiniz olsun ki Kostantiniyye Endülüs yönünden fethedilecektir."³¹⁹ demişti. Kaynaklarımız bu sefer ve sonucu hakkında bir bilgi vermemektedirler.

Rivayetlerde Abdullah b. Sa'd'ın 31/651-652 yılında Afrikalıların ikinci anlaşmayı bozmaları üzerine yeniden sefere çıktığını belirtilmekte³²⁰ ancak onların anlaşmayı bozma sebepleri ve seferin sonucu hakkında detaylı bir bilgi verilmemektedir. Özkuyumcu bu anlaşmanın bozulmasının iki sebebe dayandırılabilirliğini ileri sürmektedir. Buna göre İfrikiiyenin fethinden sonra Abdullah b. Sa'd, 32(652) yılında Nûbeliler üzerine yürüdü. Meydana gelen şiddetli muharebelerden sonra, Nûbe hakimi ile anlaşma imzalandı. Daha önce hiçbir örneği görülmeyen bu anlaşmaya göre, Nûbeliler her yıl belli sayıda köle verecekler,³²¹ bunun karşılığında Müslümanlardan buğday, mercimek gibi gıda maddeleri alacaklardı. Yapılan anlaşma halifeye bildirildiğinde, halife anlaşmayı uygun ve meşru olduğunu bildirdi. İşte İfrikiiye'liler buna dayanarak anlaşmayı bozmuş olabirler.

İkinci sebep ise Abdullah b. Sa'd'ın 31/651 yılında Bizans donanmasıyla yaptığı "Zatü's-Savârî" savaşıyla ilgilidir. Bizans İmparatoru II. Konstans hazırladığı 1000 gemilik orduyla, Müslümanlardan Mısır ve Afrika'da fethedilen yerleri geri almak için Akdeniz'e açılmıştı. İşte İfrikiiyeliler buna dayanarak anlaşmayı bozmuş olabirler.³²²

b-Zâtü's-Savârî Savaşı

Abdullah b. Sa'd, karada yaptığı savaşlar yanında Müslümanların Akdeniz'de Bizanslıları yendikleri Zatu's-savari³²³ deniz savaşında da İslâm donanmasının komutanı olarak görev yapmıştır. 31/651'de³²⁴ Bizans İmparatoru Herakleios (610-632),³²⁵ Müslümanların İfrikiiye'yi ele geçirmeleri ve Rumların bir çoğunu esir etmeleri üzerine 1000 gemiden oluşan bir donanma hazırlayarak Müslümanların üzerine göndermeye karar verdi.³²⁶ Herakleios, Bizans'ın Akdenizdeki en önemli üslerinden biri olan Kıbrıs ve Rodos adalarının Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden, dolayısıyla Bizans'ın bu bölgeden elde ettiği vergilerin kaybolmasından endişe ediyordu. Bunu haber alan Halife Hz. Osman, Mısır ve Suriye valilerine birer mektup göndererek hazırlanmalarını emretti. Halifenin emri üzerine bir ordu hazırlayan Mısır valisi Abdullah, orduyu ikiye ayırarak yarısını Büsr b. Ebî Ertat komutasında Trablusgarb'ta bıraktı. Abdullah Mısırlı

³¹⁸ Halife, *Tarih*, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 99.

³¹⁹ Taberî, IV, 255; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 249.

³²⁰ İbn Abdî'l-Hakem, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142; İbn Kesîr, bu tarihi 33/653 olarak rivayet etmektedir. bkz. *el-Bidâye*, VII, 273.

³²¹ Yakûbî bu sayıyı 300 köle olarak bildirir. bkz. *Tarih*, II, 166.

³²² Özkuyumcu, 139-140.

³²³ Müslüman ve Bizans orduları arasında Akdeniz'de meydana gelen savaşta gemilerdeki direklerin fazla olması sebebiyle "Direkler Savaşı" anlamına gelen bu ad verilmiştir. bkz. Kindî, 13.

³²⁴ Halife, ve Kindî bu tarihi 34/654 olarak rivayet etmektedirler. bkz. Halife, *Tarih*, 168; Kindî, 13.

³²⁵ Ana Biritannica, IV, 305.

Kıptiler'in de içinde bulunduğu 200³²⁷ gemiden oluşan donanmayla, Şam valisi Muaviye de Abdullah'a destek olmak üzere Şam'dan Akdenize açıldılar. Mısırlılarla birlikte 500 gemiden oluşan³²⁸ Şam kuvvetleri, Akka limanı yakınlarında bulundu. İki donanma Akdeniz'de, İskenderiye'nin yakınlarında Likya sahiline yakın bir noktada³²⁹ karşılaştı. Birkaç gün süren savaş sonunda Müslümanlar galip geldi. Bizans donanmasına ait gemilerin çoğu içinde bulunan askerlerle birlikte battı. Bu yenilgiden sorumlu olan II. Kostantin ise yaralı bir halde Sicilya adasına sığındı. Abdullah b. Sa'd birkaç gün daha denizde kalarak daha sonra muzaffer bir komutan olarak Mısır'a geri döndü.³³⁰ Sicilya adasına sığınan II. Kostantin daha önce halka yaptığı kötü muamelelerden dolayı tepki görürken sonra da idam edildi.³³¹

Bu savaşın kazanılmasıyla Bizanslıların Akdeniz'deki hakimiyetleri sarsılmıştı. Ancak iç kargaşalar Müslümanların Akdeniz'de daha fazla ilerlemelerine engel olmuş, bu durum Muaviye dönemine kadar devam etmiştir.³³²

31/651 yılında Zâtu's-Savârî deniz savaşı, Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman aleyhine konuştukları ilk gazadır. Onlar "Biz asıl savaşı arkada bıraktık" diyerek Hz. Osman'a karşı isyanı daha büyük savaş olarak gördüklerini bildirmişlerdi.³³³ İbn Ebî Bekir ve İbn Ebî Huzeyfe, Osman'ın değişik uygulamalar yaptığını, Ebû Bekir ve Ömer'e muhalefet ettiğini, Kur'ân'ı tekfir ettiğini, Abdullah b. Sa'd'ı valilik makamına getirdiğini iddia etmişler ve diğer taraftan halifenin Rasûlullah'ın Medine'den sürgün ettiği kimseleri ashabın muhalefetine rağmen tekrar Medine'ye getirmesini, Said b. el-Âs ve İbn Âmir gibilerini vali yapmasını doğru bulmadıklarını söyleyerek tenkit etmişlerdi. Bu durumu ikinci namazı kılmakta olan Abdullah b. Sa'd'ı iştmiş ve ne olduğunu sorduğunda, kendisine Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Muhammed b. Ebî Bekir'in kibirlendikleri söylenmişti. Komutan Abdullah b. Sa'd, bunun üzerine de Muhammed b. Ebî Huzeyfe'ye "Bu bid'at nedir?" diye sorduğunda da, İbn Ebî Huzeyfe "Bu bid'at değil, kibirlenme de değil" cevabını vermişti. Olayın askerlerin de arasında akislerinin ortaya çıkmasından endişe eden Abdullah b. Sa'd da, onlara kendileriyle birlikte gemilere binmemeleri uyarısında bulunmuştu. Abdullah'ın bu emrine rağmen, İbn Ebî Bekir ve İbn Ebî Huzeyfe, ondan habersiz olarak Kıptilerin binmiş olduğu başka bir gemiye binmişler³³⁴ ancak savaş sırasında da en az çarpışan kimseler olmuşlardı. Onlara "Neden böyle az çarpıştınız" diye sorulduğunda şöyle demişlerdi: "Biz Abdullah b. Sa'd'ın emrinde nasıl çarpışırız? Hz. Osman onu bu haliyle vali tayin etmiş ve ayrıca şöyle şöyle uygulamalar yapmıştır". Abdullah, onların bu konuşmalarını işitince haber gönderip bu tavırlarından vazgeçmelerini istemiş ve onları tehdit etmiştir. Ancak bir çok

³²⁶ Makrizî, *Hitat*, I, 272-273; Özkuyumcu, 141.

³²⁷ Bu sayının 500 veya 600 olduğu da bildirilir. bkz. Nüveyri, XIX, 419.

³²⁸ bkz. İbn A'sem, *Futûh*, I, 354-356.

³²⁹ Özkuyumcu, 141.

³³⁰ Makrizî, *Hitat*, I, 272-273; Özkuyumcu, 141.

³³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 124; Nüveyri, XIX, 420; Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 454; İbnü'l-Esîr ve Nüveyri, Sicilyalıların Kostantin'i bir Hamam'a sokarak orada öldürdüklerini aktarır. bkz. Aynı yer.

³³² Özkuyumcu, 141.

³³³ İbnü'l-Cevzî, III, 266.

³³⁴ Taberî, IV, 291.

kimse bu dedikodularına kulak vererek onlara uymuş ve daha önce söz konusu edilmeyen tenkitler yapılmıştı.³³⁵ Bu İbn Ebî Bekir ve İbn Ebî Huzeyfe'nin bu savaşa katılmalarının, savaşmak değil de, askerler arasında kendilerine katılımın artmasını ve askerlerin de isyan etmelerine zemin hazırlamak olduğu görünmektedir.

2- Azerbeycan ve Ermeniyye'nin Fethi

a-Azerbeycan

Hız. Ömer döneminde kurulan Basra ve Kûfe şehirleri, bu dönemde yapılan fetih hareketlerinde önemli görevler üstlenmişti. Bu nedenle yapılan bir düzenleme ile Basra'dan Hemedân'a, oradan da Rey ile doğusuna uzanan yerlerin üst kısmının sorumluluğu Kûfe valiliğine bırakılırken, alt tarafı da Basra valisinin sorumluluğuna verilmişti. Dolayısıyla Rey ve Azerbeycan bölgesinde, Kûfe halkından savaşa çıkanlar bulunuyordu. Bunlardan 6000 asker Azerbeycan'da iken, 4000 asker de Rey'de idi.³³⁶

Hız.Ömer döneminde Kûfe topraklarının fethinden ve şehrin kurulmasından sonra Muğire b. Şu'be, buraya vali olarak tayin edilirken, Huzeyfe b. el-Yeman da ona bağlı olan Azerbeycan valiliğine tayin edilmişti. Huzeyfe, vali olarak tayin edildikten hemen sonra, buranın halkıyla bir anlaşma yapmış; ancak daha sonra valilikten azledilmişti. Huzeyfe'den sonra da onun sorumluluğunda bulunan toprakların yönetimi Utbe b. Ferkad es-Sülemî ve Bukeyr b. Abdullah arasında paylaştırılmıştı.³³⁷ Ancak çok geçmeden de Hız. Ömer buranın valiliğinin tamamını Ukbe b. Ferkat'da toplamıştı. Hız. Osman 25/645'de Velid b. Ukbe'yi Kûfe valiliğine tayin ettikten sonra, Velid sorumluluğunda bulunan Azerberbeycan'da Hız. Ömer döneminden beri valilik yapan Ukbe b. Ferkad'ı bu görevinden azletti. Velid'in, Ukbe'yi azletmesinin hemen sonrasında da, Azerbeycan ve Ermeniye³³⁸ halkları Müslüman oldukları halde daha önce yapmış oldukları antlaşma gereği vermek zorunda oldukları cizye'yi, yeni halifeye vermek istemediler.³³⁹

Bunun üzerine Velid, Eş'as b. Kays ile 25/645 yılında³⁴⁰ öncü kuvvetlerin başına Abdullah b. Şibî el-Ahmesî'yi geçirerek Azerbeycan üzerine yürüyerek ganimet ve esirler aldı. Bunun üzerine Azerbeycan bölgesi halkı barış istedi. Velid de, kendileriyle daha önce Huzeyfe'nin yaptığı şartlara göre 800.000 dirhem üzerinden anlaşma yaptı.³⁴¹ Velid b. Ukbe daha sonra buraya Eş'as b. Kays'ı vali olarak tayin ederek ayrıldı. Ancak Azerbeycan halkı tekrar anlaşmayı bozunca Eş'as, Velid'e bir

³³⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 124.

³³⁶ Taberî, V, 246.

³³⁷ Belâzurî, *Futûh*, 467,469.

³³⁸ Halkının Ermeni olmasından dolayı buraya Ermeniye denilmiştir. bkz. Himyerî, 25.

³³⁹ Halife, *Tarih*, 163; Belâzurî, *Futûh*, 470; Taberî, IV, 246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 88; Nuveyrî, XIX, 407; İbrahim Muhammed, 88.

³⁴⁰ Velid'in Azerbeycan'a gazaya çıkış tarihi olarak farklı bilgiler mevcuttur. Halife, bu tarihin 28/648 olduğunu zikreder. Taberî ise bunu 24/644 yılı olayları arasında zikrederken Ebû Mihnef'e dayanarak bu tarihin 26/646 yılı olduğunu da söylediğini belirtir. Himyerî de söz konusu olayın Hız. Osman'a biat edildiği yıl olduğunu belirtir. Biz bunun Velid'in vali olarak atandığı 25/645 yılı olduğu kanatindeyiz. bkz. Halife, *Tarih*, 160; Taberî, IV, 246; Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 21.

³⁴¹ Halife, *Tarih*, 160; Belâzurî, *Futûh*, 470; Taberî, IV, 246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 88; Himyerî, 20-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 245.

mektup göndererek yardım istedi; Velid de ona Kûfelilerden oluşan bir ordu gönderdi. Eş'as'ın büyük bir orduyla üzerlerine geldiğini duyan Azebeycan halkı, ondan sulh istediler. Bunun üzerine kendileriyle Huzeyfe ve Utbe b. Ferkat'ın yaptığı anlaşma şartları üzerinden anlaşma yapıldı. Eş'as daha sonra güvenlik amacıyla divanlardan atâ alan bir topluluğu buraya yerleştirdi.

Velid'den sonra Kûfe valiliğine tayin edilen Said b. el-Âs'ın valiliğinin başlarında tekrar ayaklanan Azerbeycan halkı üzerine Said, Selman b. el-Cebelî'yi gönderdi, Selman da oranın halkını tekrar itaat altına aldı³⁴² Said b. el-Âs daha sonra kendisi Deylem üzerine yürümüş, burayı ele geçirdikten sonra da daha önceleri ufak bir yerleşim birimi olan Kazvîn'i³⁴³ şehir haline getirmişti.³⁴⁴

b-Rey ve Hemedân

Kûfe valisi Muğire b. Şube, Hz. Ömer'in öldürüldüğü sene Cerir b. Abdullah komutasında bir orduyu Hemedân'a göndererek buranın halkını itaat altına almıştı.³⁴⁵ Yine aynı sene Basra valisi Ebû Musa el-Eşârî de³⁴⁶ Basra halkıyla yanında Berâa b. Âzib ve Karaza b. Ka'b ile birlikte buraya gelerek sulh yoluyla burayı tekrar devlete bağlanmıştı. Bu sırada Ömer b. el-Hattab öldürülmüş ve Huzeyfe orayı henüz fethetmiş, ordusu da orada bulunmaktaydı. Bu arada Kûfe valisi Muğire b. Şu'be, yeni halife Hz. Osman'a Müslüman ordularının Rey'e girdiği haberini ulaştırmıştı.³⁴⁷

Muğire'nin bu haberi vermesinin hemen akabinde Hz. Osman, Kûfe'den onu azlederek yerine Sa'd b. Ebî Vakkas'ı vali olarak tayin etti. Sa'd da, Beni Âmir b. Lüeyy kabilesinden el-Alâ b. Vehb'i Mâh ve Hemedân'a vali olarak tayin etti. Bunun üzerine, Hemedân halkı daha önce kendileriyle yapılmış olan anlaşmayı bozarak isyan ettiler. el-Alâ, onlarla cizye ve haraçlarını ödemeleri, ayrıca da 100.000 dirhem vermeleri şartıyla anlaşta.³⁴⁸ Bundan sonra Sa'd karışık bir durumda olan ve daha önce kendileriyle yapılan anlaşmayı bozarak Müslümanlar üzerine saldıran Rey'e sefere çıkmış, Deylemilerle savaşarak geri dönmüştü.³⁴⁹ Rey daha önce bu bölgede fetihlerde bulunan Huzeyfe b. el-Yeman tarafından fethedilmişti. Ancak onlar fetihden bir süre sonra isyan etmişler, bunun üzerine 24/644'de başka bir rivayete göre de 25/645'de Ebû Musa el-Eşârî, Basra halkıyla savaşa çıkarak Rey kentini fethetmişti. Bazı rivayetler buranın Berâa b. Âzib tarafından fethedildiği, bazıları da bir kısmının Karaza b. Ka'b, diğer kısmının da Ebû Musa tarafından fethedildiği bildirilir.³⁵⁰

Sa'd b. Ebî Vakkas'dan sonra, halife Osman tarafından 29/649'da Kûfe valiliğine tayin olunan Velid b. Ukbe, Kazvin'in yakınındaki Deylem ile Azerbeycan, Cilân, Mukan el-Beber ve

³⁴² Belâzurî, *Futûh*, 472.

³⁴³ İran da meşhur bir kentdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 342.

³⁴⁴ Kazvin Kûfelilerin, Basralılarla hudud şehri olup, onlar burada mal-mülk edinmişlerdi. bkz. Belâzurî, *Futûh*, 462.

³⁴⁵ Halife, *Tarih*, 157; Belâzurî, *Futûh*, 443.

³⁴⁶ İbn Kuteybe, Ebû Musa komutasında yapılan bu gazvenin Hz. Osman'ın döneminin ilk gazvesi olduğunu bildirir. bkz. el-Maârif, 83.

³⁴⁷ Yâkûbî, *Tarih*, II, 164; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 244; Ayrıca bkz. Belâzurî, *Futûh*, 457-458.

³⁴⁸ Belâzurî, *Futûh*, 444.

³⁴⁹ Belâzurî, *Futûh*, 457; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 87.

Taylesân³⁵¹ üzerine de yürüdüyse de, onun bu seferleri ve sonuçları konusunda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.³⁵²

c-Ermeniyye

Kûfe valisi Velid b. Ukbe'nin, Hz. Ömer döneminden beri bu bölgenin valiliğini yürüten Ukbe b. Ferkat'ı azletmesi üzerine Azerbeycan halkıyla beraber Ermeniyye halkı da isyan etmişti. Bunun üzerine Velid, Eş'as b. Kays ile 25/645 yılında öncü kuvvetinin başında Abdullah b. Şibi el-Ahmesî'yi geçirerek Azerbeycan üzerine gidip, bu bölgeyi tekrar itaat altına aldıktan sonra, Selman b. Rebia el-Bâhilî'yi 12.000 kişiyle Berzeâ Ermenileri üzerine göndermiş ve Selman da Hz. Ömer döneminde fethettiği bu bölge üzerine yürüyüp önüne çıkanları kılıçtan geçirerek çok sayıda esir ve bol miktarda ganimet elde etmişti.³⁵³ Bu fetihden sonra Velid'in yanına bir çok ganimet ve esirle birlikte dönmüş, Velid de bu zaferden sonra yanındaki ganimetler ile Musul yoluyla Kûfe'ye gelmişti.³⁵⁴

Bu arada Hz. Osman, Şam ve el-Cezîre valisi Muaviye'nin yanında bulunan Habib b. Mesleme el-Fihri'ye bir mektup yazarak ona Şam halkıyla beraber 4. Ermeniyye olarak bilinen Simsat'a³⁵⁵ savaşa gitmesini emretmişti.³⁵⁶ Habib, Şam fetihleri ve Rum savaşları sırasında bir çok zafer elde etmiş bir komutandı. Bunun üzerine Habib, Safvân b. Muattal³⁵⁷ ile 6000 veya 8000 kişilik Şam ve el-Cezire askerlerinden oluşan bir orduyla Şam'dan hareket etti. Kâlikâlâ'ya vardı. Şehrin yakınlarına vardığında, şehir halkı kendisine karşı koydu. Onlarla savaşan Habib, halkı şehre sığınmak zorunda bıraktı. Bunun üzerine halk, şehri terketmek ve cizye ödemek şartıyla eman istediler. Bir çoğu da şehri terkederek Rum ülkelerine sığındılar.³⁵⁸ Fetihden sonra Safvân Kâlikâlâ'ya yerleşmiş, Muaviye'nin hilâfetine vefat edene kadar orada kalmıştır.³⁵⁹

Habib emrindeki askerlerle birlikte birkaç ay Kâlikâlâ'da kaldı. Bu sırada Ermeniyye yolunda geri dönerken, Sivas, Konya ve Malatya patriği Ermenyakus'un Müslümanlara karşı 3000 kişilik bir ordu topladığını³⁶⁰ ve kendisine el-Lân,³⁶¹ Ahfaz,³⁶² Semender ve Hazar halklarından yaklaşık 8000 kişilik yardımcı kuvvetin katıldığını öğrendi.³⁶³ Simsat yakınlarında bulunduğu sırada

³⁵⁰ Halife, *Tarih*, 157.

³⁵¹ İran da bir bölgedir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 56

³⁵² Belâzurî, *Futûh*, 462.

³⁵³ Halife, *Tarih*, 158.

³⁵⁴ Taberî, IV, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 89; Nüveyrî, XIX, 408.

³⁵⁵ Ermeniyye'nin Fırat nehri üzerindeki büyük bir Rum şehridir. Şehir aynı zamanda Ermeniyye'nin hudut şehri idi. bkz. Himyerî, *Ravdu'l-Mî'târ*, 345.

³⁵⁶ İbn A'sem, I, 341; Nüveyrî, XIX, 408.

³⁵⁷ Belâzurî, *Futûh*, 264.

³⁵⁸ Nüveyrî, XIX, 409.

³⁵⁹ Belâzurî, *Futûh*, 264.

³⁶⁰ İbn A'sem, I, 342.

³⁶¹ Hazar kıyısında, Bâbul Ebvâb yakınlarında, Ermeniyye yolu üzerinde bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 7.

³⁶² Hazar topraklarında Babul Ebvâb'ın arka kısmında yer alan bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 253.

³⁶³ Kudame b. Ca'fer, 324-325; Taberî, IV, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 89; Nüveyrî, XIX, 408-409; Taberî'ye göre de Velid mektubu Kûfe'ye dönerken el-Hadise'de konakladığı sırada almıştı. bkz. Aynı yer.

Şam valisi Muaviye'ye bir mektup yazarak yardım istedi. Muaviye de durumu Hz. Osman'a iletti.³⁶⁴ Halife de Muaviye'ye bir mektup yazarak, Şam ve el-Cezîre halklarından cihad ve ganimet isteyen kimseleri, Habib'e göndermesini emretti. Muaviye bu emir üzerine Habib'e 2000 kadar asker gönderdi.³⁶⁵

Halife diğer taraftan da Kûfe valisi Velid'e bir mektup yazarak Habib'e yardım göndermesini emretti. Bunun üzerine Velid, Selman b. Rebîa komutasında 6.000³⁶⁶ veya 10.000 kişilik bir orduyu Habib'e yardım etmek için gönderdi.³⁶⁷ Bu sırada Rumlar ve onlarla beraber olanlar ilerleyerek Fırat kenarına inmişlerdi. Rumlar akşam olup uykuya daldıklarında, Habib ordusunu toplayarak savaşı başlattı ve Rumların ileri gelenlerini öldürdü.³⁶⁸ Savaş sonunda Müslüman orduları zafer elde etmişlerdi. Elde edilen ganimetleri ise Şam ordusundaki askerler almıştı.³⁶⁹ Habib, bu zaferden sonra, Muaviye tarafından kendisine gönderilen askerleri Kâlikâlâ'ya³⁷⁰ yerleştirerek onlara ikta yoluyla topraklar verdi ve onları bu bölgede paralı muhafızlar olarak bıraktı.³⁷¹

Kûfe'den gönderilen yardımın geçikmesi dolayısıyla mı, yoksa zaferin payını kimseye ortak etmemek için mi Habib'in Kûfe'den gönderilen yardım ulaşmadan savaşa başladığı konusunda kaynaklar birbirinden farklı bilgiler vermektedirler. İbn A'sem, Habib'in zaferin sahiplerinin Kûfeliler olmasını istemediği için gece yarısı savaşın başlatıldığını belirtirken,³⁷² kaynakların bazıları da Habib'e gönderilen yardımın gecikmesi nedeniyle savaşın başladığını aktarmaktadırlar.³⁷³ Ancak Kâlikâlâ'nın fethinden sonra, buraya Şam bölgesine ait askerlerin yerleştirilmiş olması, Şam askerleri ile Kûfe askerleri arasında bir çekişmenin yaşandığını, dolayısıyla Habib'in zaferden Kûfe askerlerine pay vermemek için savaşı başlattığını göstermektedir. Nitekim Belâzurî'nin Habib'in savaşı tek başına yaptığı ve Selman'ın daha sonra onun yanına geldiğini aktaran rivayeti de, bu tesbiti teyit etmektedir.³⁷⁴

Habib'e yardım için yola çıkarılan Selman, cepheye vardığında Müslümanlar düşmanlarını yenmişlerdi. Kûfe'den gelen askerler, ganimetlerin kendilerine de verilmesini istediler.³⁷⁵ Habib ve yanındakiler bunu kabul etmediler. Habib ile Selman birbirlerine hakaretlerde bulunmuşlar, hatta

³⁶⁴ İbn A'sem, I, 342.

³⁶⁵ Kudame b. Ca'fer, 324-325; Taberî, IV, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 89; Nüveyrî, XIX, 408-409; Taberî'ye göre de Velid mektubu Kûfe'ye dönerken el-Hadise'de konakladığı sırada almıştı. bkz. Aynı yer.

³⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Nüveyrî, XIX, 409; Taberî, bu sayıyı 8000 olarak bildirmektedir. bkz. Taberî, IV, 248.

³⁶⁷ Velid, Hz. Osman'ın yardım emri kendisine gelmesinden sonra bir hutbe irad etmiştir. bkz. Taberî, IV, 248.

³⁶⁸ Belâzurî, *Futûh*, 281 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Nüveyrî, XIX, 409.

³⁶⁹ İbn A'sem, I 342.

³⁷⁰ Ermeniye de bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 299.

³⁷¹ Kudame b. Ca'fer, 324-325; Nüveyrî, XIX, 409; Taberî, Şam askerleriyle, Kûfe askerlerinin Rum topraklarına beraber girdiklerini bildirmektedir. Bu rivayetin, bu fetihlerden sonra iki şehir askerleri arasında ortaya çıkan Ganimet paylaşımı sorunları dikkate alındığında üzerinde şüphe oluşmaktadır. bkz. Taberî, IV, 248.

³⁷² İbn A'sem, I 342.

³⁷³ Belâzurî, *Futûh*, 281 vd; Nüveyrî, XIX, 409.

³⁷⁴ bkz. Belâzurî, *Futûh*, 285.

³⁷⁵ İbn A'sem, I 343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 89,90; İbn Hazm, *Sire*, 343; Nüveyrî, XIX, 408.

bazı Şamlı askerler Selman'ı ölüm ile bile tehdit etmişlerdi. Onlar da Selman'ın öldürülmesi halinde Habib'in de öldürüleceği şeklinde karşı bir tehdit savurmuşlardı.³⁷⁶ Durum bu şekilde içinden çıkılmaz bir hale gelince, Halife'ye bir mektupla bildirildi. Halife de, ganimetin Şam askerlerinin hakkı olduğunu bildirirken, Selman'a da, Arran'a³⁷⁷ doğru savaşa gitmesini emretti.³⁷⁸

Rum ordusu hezimete uğrayınca Habib, Simsat'dan Kâlikalâ 'ya geri döndü. Daha sonra Hılât Patriği, İyâd b. Ganem'in cizye ödemek şartıyla kendilerine verdiği eman ile yanına geldi. Habib patriği gayet misafirperver bir şekilde karşılamış, bunun üzerine Patrik de Habib'e hediyeler vermiş,³⁷⁹ ancak Habib bu hediyeleri kabul etmemişti.³⁸⁰

Habib, Patrik'le görüşmesinden sonra Hılât'a, oradan da Saybane'ye gitmiş; burada kendisini Büsvürçan'ın Müks emiri karşılamıştı. Habib, Büsvürçân bölgesini ona mukataâ suretiyle bırakarak Kırmız'ın köyü olarak bilinen Ezdişat köyüne gelmiş ve Dübül'e inmiş, atlılar sevk ederek de orayı kuşatmıştı. Halkın karşı koyması üzerine de Habib, şehir üzerine mancınıklar atmış, bunun üzerine de şehir halkı eman istemek zorunda kalmıştı. Habib onların bu talebini kabul etmiş, ancak Rumlar şehirdeki halkı sıkıştırmışlardı. Bu nedenle şehir halkıyla savaş yapılmış, savaşın kazanılmasından sonra Dübül halkıyla bir anlaşma yapılmıştır.³⁸¹

Habib b. Mesleme, Dübül'den daha sonra öncü kuvvetleri Sirayc ve Bağrevent'e gönderdi. Sirayc ve Bağrevent halklarıyla da daha önce Rumlara ödedikleri vergi üzerinden, Patrik Busvürçân ile halkın adına bir anlaşma yaptı. Daha sonra Sîsecân'a gelen Habib, buranın halkıyla savaştı ve onları yenerek kalelerini zaptetti. Sonra da Cürçân'a³⁸² gitti. Cürçân'da kaleler ile bu bölgeye komşu şehirleri sulh yoluyla fethetti. Buradan Tiflis üzerine varıp halkıyla sulh anlaşması imzalayarak,³⁸³ ayrıca bu bölgeye bağlı bir çok kaleleri fethederek onlarla da sulh anlaşmaları yaptı.³⁸⁴

Bu arada Selman b. Rebî'a, Hz. Osman'ın kendisine Arran'a gitmesini emretmesinden sonra Beylekân'a³⁸⁵ gelmişti. Beylekâ kalesini halkın kanı ve malı üzerine eman vererek sulh yoluyla fethederek, halka cizye ve haraç vergisi koymuştu. Selman daha sonra 12.000 askerle Berza'â'ya gelerek bu bölgede bulunan köylerle savaşarak halkla, Beylekâ'dakine benzer anlaşma yapmıştı. Bunun hemen akabinde de bu bölgede bulunan Kürtleri İslâm'a davet etmiş, ancak onlar Selman'a savaş ilan etmişlerdi. Bunun üzerine Kürtlerle savaşan Selman, bir zafer daha elde ederek halka cizye koymuş, daha sonra da öncü kuvvetlerini eski bir şehir olan Şemkûr'e göndererek orayı fethetmişti. Bunun akabinde Bâbu'l-Ebvâb'a gelen Selman, yanında bulunan atlı kuvvetleri Cürçân'a

³⁷⁶ Belâzurî, *Futûh*, 284; Taberî, IV, 248; Nüveyrî, XIX, 408; Himyerî, 25,26.

³⁷⁷ Taberistan'da bir yerleşim birimidir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 162.

³⁷⁸ Belâzurî, *Futûh*, 282-284.

³⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Nüveyrî, XIX, 409.

³⁸⁰ Belâzurî, *Futûh*, 285.

³⁸¹ Belâzurî, *Futûh*, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Nüveyrî, XIX, 409.

³⁸² Horasan ve Taberistan arasında, Batı Okyanus kıyısında bir şehirdir. Topraklarının bir kısmı Horasan'da bir kısmı da Taberistan'da yer almaktadır. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 119; İbn Abdîrabbîh, VI, 253-254.

³⁸³ Anlaşma metinleri için bkz. Belâzurî, *Futûh*, 288-289.

³⁸⁴ bkz. Halife, *Tarih*, 163; Belâzurî, *Futûh*, 288-289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Nüveyrî, XIX, 410.

göndermişti. Öncü kuvvetlerden ayrılarak Hizân'a giden Selman, buranın halkıyla da bir sulh anlaşması imzalamıştı.³⁸⁶ Ancak daha sonra Belencer'e gelen Selman, orada yakalanarak öldürülmüş,³⁸⁷ böylece Ermenistan'ın kuzeyindeki fetihler de son bulmuştur.

Öte yandan Habib b. Mesleme, Ermeniyye topraklarındaki yerleri fethedince HZ. Osman'a fetihleri bildiren bir mektup yazmış, onun bu mektubu ile Selman'ın vefat ettiğini bildiren mektup halifeye aynı zamanda gelmişti. Hz. Osman bütün Ermeniyye'ye Habib'i vali yapmak istiyordu; ancak onun iyi bir savaşçı olmasından dolayı Şam ve el-Cezire'ye fetihlere devam etmesi için göndermiştir.

Bu arada Hz. Osman, Ermeniyye hududuna Huzeyfe el-Yeman el-Absî'yi vali tayin etmişti. Bu bölgede fetihlere devam etmek isteyen Huzeyfe, Berzeâ'ya gitmiş, ancak bu sırada halife Osman'ın kendisine geri dönmesini emreden bir mektubu gelmişti. Yanında bulunan Sıla b. Züfer'i yerine vekil bırakan Huzeyfe, Şam'a geri dönmek üzere buradan ayrıldı. Daha önce burada Rumlarla savaşması nedeniyle çağırılan Huzeyfe, önce Hıms'a, daha sonra da Muaviye tarafından Dimeşk'e gönderildi.

Habib b. Mesleme, Hz. Osman'ın muhasara edilmesi sırasında Şam'dan ona yardım için gönderilen ordunun başında bulunmuştur. Vadiu'l-Kurâ'ya vardığında Osman'ın öldürülmüş olduğu haberini alan Habib, buradan Medine'ye girmeden geri döndüğü bildirilir. Habib 42/652 yılında 35 yaşında Dimeşk'te vefat etti.³⁸⁸

Kaynaklar, Hz. Osman'ın Ermeniyye'ye Kâsım b. Rebîa b. Ümeyye'yi de vali olarak tayin ettiği bildirmektedir. Ancak bu konuyla ilgili olarak detaylı bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan, Hz. Osman'ın Ermeniyye'yi Benî Kilâb kabilesinden bir şahsa onbeş yıllığına kiraya verdiği ancak daha sonra Amr b. Muaviye'yi oraya vali olarak gönderdiği de rivayetler arasındadır.³⁸⁹

d-Cürcan, Taberistan ve Çevresi

Horasan Emiri Umeyr b. Osman b. Sa'd 29/649'da Fergana³⁹⁰ üzerine bir sefer düzenledi. Aynı yıl içerisinde Sicistan emiri Abdullah b. Umeyr el-Leysî, Kâbil'e, Kirman emiri Ubeydullah b. Ma'mer et-Temimî, Sina nehrine kadar ulaştılar. Keza İstahr³⁹¹ halkı baş kaldırdığı için, asayişini temin etmek üzere Basra valisi Abdullah b. Âmir onların üzerine yürüdü. Ordunun komutanlığını Osman b. Ebî'l-Âs yürütüyordu.³⁹²

30/650 yılına gelindiğinde ise Kûfe valisi Said b. el-Âs, yanında Hasan b. Ali, kardeşi Hüseyin, İbn Abbas, İbn Ömer, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Huzeyfe b. el-Yemân ve Abdullah b.

³⁸⁵ Ermeniyye'de Şirvan yakınlarında bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 533.

³⁸⁶ Nüveyrî, XIX, 410.

³⁸⁷ Halife, *Tarih*, 163.

³⁸⁸ Belâzurî, *Futûh*, 292.

³⁸⁹ Belâzurî, *Futûh*, 293.

³⁹⁰ Maveraünnehir bölgesinde bir şehir. Günümüzde Özbekistan sınırları içinde bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 253.

³⁹¹ İran bölgesinin ticaret hayatında önemli yeri bulunan önemli ve meşhur bir şehirdir. bkz. Himyerî, *Ravâ'u'l-Mi'târ*, 43, Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 211.

³⁹² Dineverî, 140.

Zübeyr'le birlikte daha önce hiç sefer düzenlenmemiş olan Taberistan'a gazaya çıkmış,³⁹³ Basra Valisi Abdullah b. Âmir de Horasan'a doğru yola çıkmıştı. Said, bunu haber alınca yönünü değiştirerek Kums'a doğru yönelmişti.³⁹⁴

Said Cürcan'a gelerek oranın halkıyla 20.000 dinara anlaşma yapmış, aldığı paraları da savaşan gazilere ödemişti.³⁹⁵ Taberistan'ın düz yerleri ile er-Ruyân ve Denbûvend'i fetheden Said, Cibâl halkına ganimet para karşılığında eman vermiştir. Müslüman askerleri Taberistan ve çevresinde bir çok savaşlar yapmışlar; bu bölgede bulunan şehirlerin bir çoğunu vergiye bağlamışlardı.³⁹⁶ Daha sonra Taberistan sınırları içinde bulunan Tamisiyye'ye gelen Said şehri kuşatmıştı. Bunun üzerine de Tamisiyye halkının eman istemesi üzerine hiç kimse ile savaşmadan oradan ayrılarak Nâmiye bölgesine gelmişti.³⁹⁷ Said'in Cürcan'dan ayrılmasından sonra bölge halkı tekrar ayaklanmış, ancak ondan sonra buraya kimse gelmemiş,³⁹⁸ bu durum Emevîler döneminde Kuteybe b. Müslim'in Horasan idaresini üstlenmesine kadar devam etmiştir.³⁹⁹

3-İran Fethinin Tamamlanması

Hız. Ömer'in vefat ettiği günlerde Basra'ya bağlı bulunan İran topraklarında Ebû Musa el-Eşârî ve Osman b. Ebi'l-Âs fetihlerde bulunuyorlardı. Hatta halifenin son günlerinde de her iki komutan Errecân'da⁴⁰⁰ birleşerek, cizye ve haraç ödemeleri şartıyla burayı fethetmişlerdi.

26/646⁴⁰¹ tarihinde Osman b. Ebi'l-Âs ikinci defa 3.300.000⁴⁰² dirhem diğer bir rivayette de 3.000.000 dirhem⁴⁰³ üzerinden Sâbur⁴⁰⁴ halkıyla sulh yaptı. Osman, daha sonra Herüme b. Hayyan'ı Becre kalesine⁴⁰⁵ göndermiş, Herüme de bu bölgeyi fethederek halkını esir almıştı. İbn Ebi'l-Âs, daha sonra da Ebû Musa'nın 1.200.000 dirhem üzerinden sulh yaptığı Erracân'a gitmiş ve oranın halkıyla 2.200.000 dirhem üzerinden sulh anlaşması yapmıştı.⁴⁰⁶ Bu fetihlerden hemen sonra da 28/648'de halife, bu bölgelerde fetihlerde bulunan ve valilik görevini de sürdüren Osman b. Ebi'l-Âs'ı Faris'den azletmişti.⁴⁰⁷

Osman b. Ebi'l-Âs'ın görevden alınmasından daha önce de Ebû Musa Basra'dan azledilmiş ve yerine Abdullah b. Âmir vali olarak tayin edilmişti. İbn Âmir 29/649'da öncü kuvvetlerin başında

³⁹³ Halife, *Tarih*, 164-165; Nüveyrî, XIX, 418.

³⁹⁴ Dineverî, 140.

³⁹⁵ Belâzurî, *Futûh*, 481; Nüveyrî, XIX, 419.

³⁹⁶ Belâzurî, *Futûh*, 480-481.

³⁹⁷ Belâzurî, *Futûh*, 481; Taberî, IV, 271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 114; Nüveyrî, XIX, 419; Himyerî, 160.

³⁹⁸ Taberî, IV, 271.

³⁹⁹ Dineverî, 140.

⁴⁰⁰ Fâris'te Şiraz yakınlarında bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 142.

⁴⁰¹ Taberî, IV, 250-251.

⁴⁰² Dineverî, 139; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 247.

⁴⁰³ Halife, 157.

⁴⁰⁴ Fars bölgesinde Çündişapur adıyla bilinen şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 167.

⁴⁰⁵ Bu kaleye şeyhler kalesi de denir.

⁴⁰⁶ Halife, *Tarih*, 159; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 247.

⁴⁰⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 247.

Abdullah b. Budeyl'i geçirerek Isfahan'a gitmiş, oranın halkıyla Faris halkının verdikleri bedel üzerinden anlaşma yapmıştı.⁴⁰⁸

a- Istahr ve Darabcird'in Fethi

29/649'da Abdullah b. Âmir, Basra valiliğini yürütürken, bir yandan da doğuda önemli fetih hareketlerine girişmişti.⁴⁰⁹ İbn Âmir bazen kendisinin idare ettiği, bazen de komutanlar tayin ederek düzenlediği seferlerde bir çok mamur beldeyi devletin sınırlarına dahil etmişti.⁴¹⁰

30/650⁴¹¹ yılında ise Farşlılar, valileri Ubeydullah b. Mamer'e karşı ayaklanarak valiyi de öldürmüşlerdi. Durumu öğrenen halife, Basra valisine bir mektup yazarak İran bölgesine gitmesini emretti.⁴¹² Bu emir üzerine İbn Âmir, şayet bölgeyi fethederse, onların kanlarını şehir kapısına akıtacağına yemin ederek, Basralılardan bir ordu meydana getirdi ve isyan eden Fars halkı üzerine yürüdü. Ordunun sağ kanadına Ebû Berze el-Eslemi, sol kanadına ise, Ma'kıl b. Yesar kumanda ediyordu.⁴¹³ İbn Âmir'in bir ordu ile üzerlerine geldiğini öğrenen Fars idarecilerinden Mâhun da bir ordu hazırladı. İki ordu Istahr çölünde karşılaştı.⁴¹⁴ Yapılan savaşta bir çok isyancı öldürüldü ve neticesinde Istahr şehri fethedildi. Ancak savaş sonunda İbn Âmir, yeminini yerine getirebilmek için, su istemiş ve akan kanların üzerine su dökerek şehrin kapısına kadar gelmesini sağlamıştı.⁴¹⁵ Şehrin fethedilmesi sırasında Hammad b. Ebî Süleyman, Abdurrahman b. Ebî Cebele ve Amr b. el-Âs'ın azatlısı Verdan esir alınmıştı.⁴¹⁶ Bu savaş sırasında Yezîd b. el-Hakem, Mâhun'u öldürerek tâcını ele geçirmişti.⁴¹⁷ İbn Âmir daha sonra kendileriyle yapılan anlaşmayı bozan Hulvân⁴¹⁸ üzerine yünüyerek onlarla savaşmış ve tekrar sulh yapmıştı.⁴¹⁹ Abdullah, 30/650'de de⁴²⁰ Cûr⁴²¹ şehri üzerine yürümüş ve orayı ele geçirmişti. O, Cûr üzerinde iken, Istahr halkı isyan etmiş, İbn Âmir tekrar geri dönüp itaat altına alarak buraya, Şerik b. el-A'ver'i vali olarak tayin etmişti.⁴²² İbn Âmir buradan sonra da Darabcird'i teslim almış, oradan Erdeşir'e girerek orayı fethederek bir çok ganimet ve esir elde etmişti.⁴²³

Kaynaklar bu fetihle ilgili enteresan bir bilgi vermektedirler. Buna göre, Müslüman askerler kuşatma sırasında namaz kılarken, Müslümanların yiyeceklerinin bulunduğu torbalardan birini kapalı bir köpek şehre bir delikten girmişti. Müslümanlar köpeği takip ederek bu gizli geçiti

⁴⁰⁸ Halife, *Tarih*, 161; Belâzurî, *Futûh*, 452.

⁴⁰⁹ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 197.

⁴¹⁰ Halife, *Tarih*, 162; Belâzurî, *Futûh*, 564; Kudame b. Ca'fer, 389; Nüveyrî, XIX, 417.

⁴¹¹ Dineverî, 140.

⁴¹² İbn A'sem, I, 337.

⁴¹³ Belâzurî, *Futûh*, 564.

⁴¹⁴ İbn A'sem, I, 337.

⁴¹⁵ Halife, *Tarih*, 162; Ayrıca bkz. Kudame b. Ca'fer, 389; Belâzurî, *Futûh*, 564; Nüveyrî, XIX, 417.

⁴¹⁶ Halife, *Tarih*, 162; Belâzurî, *Futûh*, 566.

⁴¹⁷ İbn A'sem, I, 337.

⁴¹⁸ Sevâd'dan Bağdat yakınlarına kadar uzanan bölgeye verilen isimdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 290.

⁴¹⁹ Halife, *Tarih*, 162.

⁴²⁰ Halife, *Tarih*, 164.

⁴²¹ Şirâz yakınlarında bir Fars şehridir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 181.

⁴²² Taberî, IV, 301, Nüveyrî, XIX, 421.

öğrenmişler ve buradan şehre girerek fethetmişlerdi.⁴²⁴ Daha sonra İstahr'a dönen İbn Âmir burayı kuşatıp mancınıklarla dövduktan sonra şehri fethetmişti. Fetih sırasında da bir çok Farslı İbn Âmir'e sığınmıştı.⁴²⁵

İstahr halkının İbn Âmir'in Cûr şehrine gitmeden önce isyan ettiği de rivayet edilmektedir. İbn Âmir burayı savaş yoluyla fethetmiş, daha sonra da kendileriyle yapılan anlaşmayı bozan Darabcird'e gelerek orayı zabdetmişti. Bu arada Faris ehli de ayaklanmıştı. Bu durumu İbn Âmir, halifeye bildirmiş, halife Hz. Osman da İbn Âmir'e bir mektup yazarak Faris'e Hereme b. Hayyan el-Yeşkurî'yi göndermesini emretmişti. Daha sonra halife Osman, İbn Âmir'den Horasan'daki Cûr şehri üzerine bir birlik ayırmasını istemiş, bunun üzerine İbn Âmir, Ahnef b. Kays'ı Merv'e,⁴²⁶ Habib b. Cûrra'yı Belh'e,⁴²⁷ Harice b. Abdullah b. Züheyr'i Herat'a, Ümeyr b. Ahmer'i Tûs'a, Kays b. Hubeyr ve Kays es-Sülemî'yi de Nisâbur üzerine göndermişti. Bu sıralarda Nisâbur'da Abdullah b. Hâzım görev yapıyordu.⁴²⁸

30/650 yılında Abdullah b. Âmir, İran halkının ayaklanmasından sonra buraları tekrar itaat altına alırken, Sasânilerin son Meliki Yezdecird Horasan'a kaçmış, bunun üzerine Abdullah, Mücaşi b. Mesud komutasındaki bir birliği Yezdecird'in peşine göndermişti. Mücaşi, Yezdecird'i Kirman'a kadar takip etmiş, ancak mevsimin kış olması nedeniyle, kar ve soğuk Mücaşinin ordusundan bir çok askerin Kirman yakınlarında donarak ölmesine neden olmuş, bunun üzerine de Mücaşi geri dönmek zorunda kalmıştı.⁴²⁹

Yezdecird, Rüstem'in kardeşi Hürrezâd ile Kirman'dan Merv'e kaçmış, bu arada bir değirmene uğramış ve daha sonra değirmenci tarafından öldürülmüştür.⁴³⁰

b- Kirman'ın Fethi

Horasan halkı, Hz. Ömer öldürüldükten sonra isyan ederek ayaklanmışlardı. Abdullah b. Âmir ise İran'da fetihler gerçekleştirdikten sonra yerine İstahr'a Şerik b. el-A'ver'i vekil bırakarak Basra'ya geri dönmüştü. Şerik burada bulunduğu sırada İstahr Mescidi'ni yaptırmıştı. Basra'da bazı ordu komutanlarının tavsiyesi üzerine fetih hareketlerine devam etmeye karar veren Abdullah b. Âmir, bir ordu meydana getirdi; Basra'ya Ziyad b. Ebîhi'yi yerine vekil bırakarak Kirman'a doğru yola çıktı. Bu arada Abdullah, Mücaşi b. Mesud'u, Humeyd'in daha önce savaş yoluyla fethettiği Kirman'a vali olarak tayin ederek, ona 1000 atlı vermiş ve isyan eden Kirman halkıyla savaşmasını emretmişti.⁴³¹ Mücaşi, Kirman bölgesinin fethini gerçekleştirdikten sonra orada kendisi için

⁴²³ Halife, *Tarih*, 163, 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106-107; Nüveyrî, XIX, 417.

⁴²⁴ Nüveyrî, XIX, 418.

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 107; Nüveyrî, XIX, 418.

⁴²⁶ Horasan bölgesinde Şâhicân yakınlarında, nehir kıyısında bulunan bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 112.

⁴²⁷ Horasanın meşhur şehirlerinden biridir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 479.

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 107.

⁴²⁹ Halife, *Tarih*, 164; Belâzurî, *Futûh*, 452; Taberî, IV, 286; Nüveyrî, XIX, 420.

⁴³⁰ Dineverî, 140; Yezdecird'in öldürülmesi konusunda bkz. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 196 vd.; Taberî, IV, 293 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 125 vd.; Nüveyrî, XIX, 420.

⁴³¹ Taberî, IV, 301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 129; Nüveyrî, XIX, 421.

“Mücaşi Kasrı” diye bilinen bir saray yaptırmıştı.⁴³² Mücaşi daha sonra da yaptığı savaşlar sonunda Kirman’ın önemli şehirlerinden biri olan Sircan’ı fethetmiş; oranın halkının bir çoğu da yapılan savaşta öldürülmüştü.⁴³³ Mücaşi b. Mesud, bunun akabinde Cireft halkı ile savaşarak burayı fethetmiş, daha sonra da Kufs’a gelmişti. Bu arada Kirman halkı Acemlerden oluşan büyük bir ordu meydana getirerek, isyan etmişler; Mücaşi de Kirman üzerine yürüyerek isyanı bastırmış, bunun üzerine Kirman halkının bir çoğu gemilere binerek Mükran'a kaçmıştı. Geriye kalanlar da Sicistan'a gitmişlerdi. Kirman halkının şehri boşaltması üzerine de Mücaşi, halka ait terkedilmiş evleri ve arazileri Arap askerlerine ikta olarak vererek bir çok askerin buraya yerleşmesini sağlamıştı.⁴³⁴ Abdullah b. Âmir ise Kirman’dan ayrılarak Isfahan üzerinden Horasan'a doğru yola çıkmıştı.⁴³⁵

c-Nisâbur ve Tûs’un Fethi

Abdullah b. Âmir, Horasan’dan önce askerleriyle birlikte Kirman’daki Şirecan bölgesine gitmiş,⁴³⁶ sonra Beyhak ve Buşenk’i fethetmişti,⁴³⁷ buradan da Horasan’a yönelmişti. İbn Âmir, öncü kuvvetlerinin başına Ahnef b. Kays’ı geçirerek Herat’a girmiş, daha sonra Ebreşir’i sulh yoluyla fethetmişti. Burada iken Ümeyr b. Ahmer’i Tûs ve civarına göndererek⁴³⁸ sonra Nisâbur’a doğru yola çıkmış, Tabesiyye’ye⁴³⁹ vardığında da buranın halkıyla sulh yaparak, oradan Kuhistan’a geçmişti. Şehre girdiğinde ise halk kalelere sığınmıştı. Daha sonra da çaresiz kalan Tabesiyye halkı, İbn Âmir’le 60.000 dinar üzerinden anlaşma yapmıştı.⁴⁴⁰

Abdullah, Yezid b. Curâşi komutasında gönderdiği bir öncü kuvvet ile Rüstak-Zâm⁴⁴¹ ve Nisâbur’a bağlı Baharz ve Cüveyn beldelerini hakimiyet altına almış, Beyhâk üzerine de Esved b. Külsüm el-Adevi’yi göndermişti. Ancak Esved’in şehit olması üzerine yerine kardeşi geçmiş, yapılan savaş sonrasında da Beyhak fethedilmişti.⁴⁴² Bu arada İbn Âmir, Nisâbur’a bağlı Bûs⁴⁴³ şehrini ele geçirmiş, Nisâbur’un Havâf, Esferayîn⁴⁴⁴ ve Ergiyân gibi önemli şehirlerini fethettikten sonra, Nisâbur’a gitmişti. Burada Nisâbur valisinin esir alınmasından bir ay sonra da, uzun bir kuşatma sonunda Nisâbur, 1.000.000 dirhem karşılığında sulhen Müslümanların eline geçmişti.⁴⁴⁵ Nisâbur’un isyan etmesinden endişe eden İbn Âmir, buraya Kays b. el-Heysem’i vali olarak tayin ederek ayrılmıştı.

⁴³² Halife, *Tarih*, 264; Nüveyrî, XIX, 424.

⁴³³ Halife, *Tarih*, 264.

⁴³⁴ Belâzurî, *Futûh*, 568-569 ; Kaynaklar, bu araziler üzerinde kuyular kazan Arap askerlerinin kazdıkları bu kuyulardan elde ettiklerinin öşürlerini ödediklerini bildirmektedirler. bkz İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 133; Nüveyrî, XIX, 424.

⁴³⁵ Belâzurî, *Futûh*, 585; Halife, *Tarih*, 264; Taberî, IV, 301; Nüveyrî, XIX, 424.

⁴³⁶ Belâzurî, *Futûh*, 570.

⁴³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 129; Nüveyrî, XIX, 421.

⁴³⁸ Halife, *Tarih*, 164.

⁴³⁹ Fâris’de Kirmân, Nisâbur ve Isfehân arasında bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu’cemu’l-Buldân*, IV, 20.

⁴⁴⁰ Taberî, IV, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 129; Nüveyrî, XIX, 421.

⁴⁴¹ Fâris’de Kirmân yakınlarında bir köydür. bkz. Yâkût, *Mu’cemu’l-Buldân*, III, 43.

⁴⁴² Halife, *Tarih*, 164; Taberî, IV, 302.

⁴⁴³ Kâbil yakınlarındadır. bkz. Yâkût, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 384.

⁴⁴⁴ Cürcân yolu üzerindedir. bkz. Yâkût, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 177.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 129; Nüveyrî, XIX, 421.

Abdullah b. Âmir, Nisâbur kuşatması sırasında kendisine Tûs merzubanının eman isteyen mektubu gelmişti. Merzuban elçiyle yardım göndermişti. Ancak o, bu bölgeyi fethetmeden bir yere gitmeyeceğine dair yemin etmiş, bunun üzerine de buranın emiri kendisinden eman istemişti.⁴⁴⁶

d-Merv, Herat, Buşenc, Serahs, ve Nesa'nın Fethi

Abdullah b. Âmir'in, Nisâbur ve Tûs'u sulh yoluyla teslim aldığına öğrenen Merv halkı, Abdullah b. Âmir'e bir elçi göndererek nakden 2.200.000⁴⁴⁷ dirhem vermek üzere eman ve sulh istediler. Ayrıca her yıl cizye olarak 3.000.000 dirhem vermeyi vaad ettiler. Abdullah b. Âmir bunu kabul ederek, Merv'e Abdullah b. Avf el-Hanzalîyi emir olarak tayin etti.⁴⁴⁸ Bu bölgede, Sinc köyü hariç bütün bölgeler sulh yoluyla fethedilmiştir.⁴⁴⁹

İbn Amir daha önce Huleyd b. Abdullah b. Züheyr'i Herat'a göndermiş, o da Herat'ı⁴⁵⁰ fethetmişti. Ancak bu bölge daha sonra isyan etmişti.⁴⁵¹ Merv'i fetheden Abdullah, bu sıralarda Herat'a tekrar Abdullah b. Hâzim komutasında bir ordu göndermiş, ordudan haberdar olan Herat Merzubanı, Abdullah'a gelerek 2.200.000 dirhem üzerinden Buşenc⁴⁵² ve Herat üzerine sulh yapmıştı.⁴⁵³

Daha sonra Nesâ'ya yine Abdullah b. Hâzim komutasında bir öncü kuvvet gönderen İbn Âmir, Serahs'a⁴⁵⁴ da başka bir kuvvet göndermişti Söz konusu bu ordu Nesa' halkıyla savaştı. Ancak Müslüman askerlere galip gelemeyeceklerini anlayan halk, 100 köle karşılığında sulh istemiş, bunun üzerine de Tûs Merzubanı Abdullah' b. Hâzim'e gelerek Nesa' adına 60.000 dirhem üzerine onunla sulh imzalamıştı.⁴⁵⁵ Öte yandan Serahs'a gönderilen öncü kuvvetler oraya vardıklarında 150.000 dirhem⁴⁵⁶ karşılığında bölge halkıyla sulh yapmışlardı.

e-Sicistan ve Kâbil'in Fethi

Sicistan Hz. Ömer zamanında fethedilmiş, ancak halkı daha önce kendileriyle yapılan anlaşmayı bozarak ayaklanınca,⁴⁵⁷ Abdullah b. Âmir isyan eden bölgeye Rebi' b. Hâris'i vali tayin ederek, ayaklanmayı bastırmasını istemişti.⁴⁵⁸ Rebi', Fehrec bölgesine inmiş, daha sonra da 75 fersahlık çölü geçerek Zâlık⁴⁵⁹ kalesine gelmişti.⁴⁶⁰ Mihrican bayramı⁴⁶¹ günü Zâlık halkı üzerine

⁴⁴⁶ İbn A'sem, I, 338.

⁴⁴⁷ Halife, *Tarih*, 165.

⁴⁴⁸ İbn A'sem, I, 339.

⁴⁴⁹ Belâzurî, *Futûh*, 591; Nüveyrî, XIX, 422.

⁴⁵⁰ Herat, Veşn yakınlarında Horasanda bir beldedir. bkz. Himyerî, *Ravdu'l-Mi'tar*, 594-595.

⁴⁵¹ Halife, *Tarih*, 165.

⁴⁵² Herât da, Meşcir vadisinde küçük bir beldedir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 508.

⁴⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 130; Nüveyrî, XIX, 422.

⁴⁵⁴ Horasan'da Nisâbur ve Merv arasında büyük bir şehirdir. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 208.

⁴⁵⁵ Belâzurî, *Futûh*, 587; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 130; Nüveyrî, XIX, 422.

⁴⁵⁶ Halife, *Tarih*, 164.

⁴⁵⁷ Belâzurî, *Futûh*, 570; Nüveyrî, XIX, 425.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 129; Himyerî, 74; Nüveyrî, XIX, 421.

⁴⁵⁹ Sicistan'a bağlı bir nahiyedir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 167.

⁴⁶⁰ Halife, *Tarih*, 164; Belâzurî, *Futûh*, 570; Nüveyrî, XIX, 425.

⁴⁶¹ İranlıların millî bir bayramı olup, Mehr ayınının 16. günü kutlanırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Söylemez, *Emevîler Döneminde Küfe*, 296.

baskın yaparak buranın Dihkanını esir alan Rebi", dihkani fidye karşılığında serbest bırakmıştı. Daha sonra da Zâlık ve Faris halkıyla yapılan anlaşma şartlarına benzer hükümleri ihtiva eden bir anlaşma yapmıştı.⁴⁶² Kerkûyeh⁴⁶³ beldesine gelerek oranın halkıyla sulh yapan Rebi', oradan da Zernec'e⁴⁶⁴ gitmek üzere ayrılmış, Zernec yakınlarında Züş şehrine vardığında ise yaptığı savaş sonunda bir çok esir elde etmişti. Nâşirûz ve Şervâz'ı⁴⁶⁵ fetheden Rebi' b. Hâris, ⁴⁶⁶ Zerenc'e geldiğinde ise halkın merzubanlarını sulh ve eman istemek üzere ona göndermeleri üzerine kendilerine her birinde bir altın kadeh bulunan 1000 köle vermeleri karşılığında bir anlaşma yapmıştı.⁴⁶⁷

Zerenc'in fethi ardından Sânerûz'a giden Rebi', burayı Faris'e bağlayan bir köye gelmiş ve orayı da fethetmişti. Daha sonra da Zernec'e geri dönen Rebi' orada iki yıl kaldıktan sonra da, buraya bir vali tayin ederek ayrılmış, ancak onun ayrılmasının ardından halk valiyi çıkartarak isyan etmişti.⁴⁶⁸

Rebi'in Sicistan'daki valiliğinin toplam süresi iki yıldır. O görev yaptığı bu süre zarfında, bu bölgelerde gerçekleştirdiği fetihler sonunda toplam 40.000 kişiyi esir almıştır. Rebi' in Sicistan'dan ayrılmasından sonra İbn Âmir, Sicistan'a, Abdurrahman b. Semure b. Habîb'i vali olarak tayin etmiş, Abdurrahman da kendilerine tayin edilen valiyi kovarak isyan eden Zerneci kuşatmış ve oranın Merzubanı ile 2.000.000 dirhem ve 2000 köle üzerine bir anlaşma imzalamıştır.⁴⁶⁹

Abdurrahman Zernec ve Kûs arasındaki Hind nahiyelerine karşı seferler düzenleyerek Kûs ile Dâver arasındaki Ruhhaç beldelerini fethetmişti. Daha sonra Zûs'a giren Abdurrahman, Zûs'da gözleri Yakut'tan olan altın bir putun, gözlerindeki Yakutları almıştı.⁴⁷⁰

Hz. Osman tarafından daha önce 25/645'de fetih amacıyla Kâbil'e gönderilen İbn Âmir'in halkından çekinmesi dolayısıyla giremediği⁴⁷¹ Kabil'e doğru ilerleyen Abdurrahman, halkın kalelerden çıkmaması üzerine burayı ancak bir yıl sonra sulh yoluyla fethedebilmişti.⁴⁷² Kâbil'i, ve Gazne'yi ele geçirdikten sonra Zâbulistan'ı fetheden Abdurrahman, daha sonra da Zerenc'e geri dönmüştü. Zernec'e yerine Ümeyr b. Ahmer'i vekil bırakarak Sicistan'dan ayrılmıştır. Abdurrahman tarafından Sicistan bölgesine vali tayin edilen Ümeyr, Zernec'de fitne olayları çıkana kadar görev

⁴⁶² Belâzurî, *Futûh*, 570.

⁴⁶³ Sicistan'da Mecusilerin ateş evinin bulunduğu bir beldedir. bkz. *Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 453.

⁴⁶⁴ Sicistan bölgesinde bir kasabadır. bkz. *Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân*, III, 138.

⁴⁶⁵ Sicistan'da bir köydür. bkz. *Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân*, III, 339.

⁴⁶⁶ Halife, *Tarih*, 164; Belâzurî, *Futûh*, 570-571; Nüveyrî, XIX, 425.

⁴⁶⁷ Nüveyrî, XIX, 425; Kaynaklar Rebi'i'in burada fethi gerçekleştirmesine ilişkin bir ayrıntıyı nakletmektedirler Rebi'nin öldürdüğü cesetlerden birinin yanına oturmuş ve cesede yaslanmıştı. Aynı şeyi yanında bulunan komutanların yapmalarını istemişti. Bu durumu gören Merzuban da korkmasından dolayı Rebi' ile anlaşmayı kabul etmiştir. bkz. Belâzurî, *Futûh*, 571.

⁴⁶⁸ Belâzurî, *Futûh*, 572; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 133; Nüveyrî, XIX, 426..

⁴⁶⁹ Halife, *Tarih*, 164; Belâzurî, *Futûh*, 572; Nüveyrî, XIX, 426.

⁴⁷⁰ Halife, *Tarih*, 167; Belâzurî, *Futûh*, 572.

⁴⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 92; Nüveyrî, XIX, 411.

⁴⁷² İbn A'sem, I, 340.

yapmış, ancak Hz. Osman'ın kuşatılması sırasında halk Ümeyr'i Zernec'den çıkararak ayaklanmıştır.⁴⁷³

f- Belh'in Fethi

30/650⁴⁷⁴ yılında ise İbn Âmir Merv ve Herat civarlarında fetihlerde bulunduğu sıralarda,⁴⁷⁵ Ahnef b. Kays'ı Toharistan'a göndermişti. Ahnef ilk olarak Buristak'a giderek oranın halkı ile 300.000 dirhem üzerine sulh anlaşması yapmıştı.⁴⁷⁶

İbn Âmir daha sonra Akra' b. Hâbis'i yanına verdiği 1000 askerle Cürcân'a göndermiş, Akra' da müşrikleri hezimete uğratarak Cürcân'ı fethetmişti.⁴⁷⁷ Daha sonra Merv-i Rûz'a⁴⁷⁸ geçen Akra', buranın halkıyla savaşarak onlara karşı zafer elde etmiş ve oranın Merzubanı ile 60.000 dirhem vermeleri şartıyla bir anlaşma yapmıştı.⁴⁷⁹

Öte yandan Ahnef, Tâlikan'ı⁴⁸⁰ anlaşma yoluyla fethetmiş ve Toharistan'ın bir şehri olan Belh'e gelmişti. Belh halkıyla 400.000⁴⁸¹ dirhem vermeleri üzerine anlaşma imzalayan Ahnef, buraya Esîd b. el-Müteşemmis'i vali olarak tayin ederek, Ceyhun nehri üzerindeki Harezm'e⁴⁸² yönelmiş, ancak orayı fethedemeden Belh'e geri dönmüştü.⁴⁸³

Abdullah b. Âmir de Ceyhun nehrinin aşağı taraflarını fethetmişti. Mavraünnehir halkı onun başarılarını duyunca kendisiyle anlaşma yapmak istemiş, bunun üzerine İbn Âmir de onlarla bir anlaşma yapmıştı.

Bütün bu fetihlerde büyük başarılar elde eden İbn Âmir, Horasan'a Ahnef b. Kays'ı vali tayin ederek⁴⁸⁴ kendisine bu bölgeleri fethetmesinden dolayı tebrik edenlere, "Elde ettiğim bunca mal, esir ve ganimete rağmen buralardan elim boş olarak ayrılıyorum",⁴⁸⁵ "buradan ihramlı olarak çıkarak Allah'a şükür için acele etmeliyim" diyerek bulunduğu Nisâbur'dan ihrama girerek umre için Mekke'ye doğru yola çıkmıştı.⁴⁸⁶

33/653⁴⁸⁷ de Abdullah b. Âmir'in Nisâbur'dan ayrıldığı günlerde, Kays b. el-Heysen'in Herat ve Kuhistan'dan ayrılmasını⁴⁸⁸ fırsat bilen Herat, Kuhistan,⁴⁸⁹ Toharistan, Cüzcan ve Tâlikan

⁴⁷³ Halife, *Tarih*, 167; Belâzurî, *Futûh*, 572; Nüveyrî, XIX, 426.

⁴⁷⁴ Halife, *Tarih*, 165.

⁴⁷⁵ Taberî, IV, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142.

⁴⁷⁶ Belâzurî, *Futûh*, 591; Nüveyrî, XIX, 422.

⁴⁷⁷ Taberî, IV, 313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 132; Nüveyrî, XIX, 423.

⁴⁷⁸ Osman devrinde burada fethedilen yerlerin son noktasıdır. Buranın ileri bölgeleri ise Muaviye döneminde onun valisi Said b. Osman b. Affan tarafından fethedilmiştir. bkz. İb Kuteybe, *el-Maârif*, 247.

⁴⁷⁹ Belâzurî, *Futûh*, 590; Nüveyrî, XIX, 422.

⁴⁸⁰ Horasan'da Belh ve Merv-i Rûz arasında bir beldedir. bkz. *Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 6.

⁴⁸¹ Belâzurî, bu rakamın 400.000 veya 700.000 dirhem olabileceğini aktarır. bkz. *Futûh*, 592.

⁴⁸² Batı Okyanus kıyısında bir şehirdir. bkz. İbn Abdîrabbih, VI, 253-254.

⁴⁸³ Taberî, IV, 313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 132; Nüveyrî, XIX, 423; Ayrıca bkz. Halife, *Tarih*, 165.

⁴⁸⁴ Halife, *Tarih*, 166; Himyerî, 74; Nüveyrî, XIX, 423.

⁴⁸⁵ Zübeyrî, 147.

⁴⁸⁶ Himyerî, 74; Nüveyrî, XIX, 423.

⁴⁸⁷ Halife bu tarihin 30/650 olduğu şeklinde bir rivayette daha bulunmaktadır. bkz. *Tarih*, 165.

⁴⁸⁸ Kaynaklarımız Kays'ın Horasan'dan ayrılmasının nedeni konusunda bir rivayette bulunmaktadır. Buna göre İbn Âmir tarafından atanan Horasan emiri Kays b. el-Heysen, Abdullah b. Hâzim'e şöyle demişti: "Ne görüyorsun? O da - Bu durumda senin buraları bırakıp gitmen gerekir Çünkü buraların emiri benim olduğuma dair Abdullah ibn Âmir'den aldığım bir emirname var" diyerek uydurduğu sahte bir belgeyi

halkları⁴⁹⁰ Kârûn komutasında bir araya gelerek yaklaşık 4000⁴⁹¹ kişilik bir ordu oluşturmuşlar ve bu bölgede bulunan Ahnef'in ordusuyla karşılaşmışlardı. Yapılan savaşta ise bir çok Müslüman asker şehit olmuştu. Bu yenilgiden sonra da Ahnef Merv-i Rûz'a dönmüştü. Düşmanın askerlerinin bir çoğu ise Cüzcan'a sığınmıştı. Bu arada Ahnef, Cürcân üzerine Akra' b. Hâbis komutasında bir ordu göndermeğe karar vermiş, ordudaki Temîm Kabilesinden askerlere: "Ey Beni Temîm, Sevinin, çalışın ve işlerinizde adaletli olun. Cihad'a midenizden başlayın ki, cihadınız doğru olsun."⁴⁹² şeklinde bir konuşma yapmıştı.

Abdullah b. Âmir'in emri üzerine tekrar Horasan bölgesine dönen Kays, Kârûn'un ordusunun üzerine gitmişti. Ancak bu arada bölgede bulunan, İbn Hâzim askerleriyle Kârûn'e karşı yaptığı bir oyunla ordusunu yenmiş ve Kârûn'u öldürmüştü. Abdullah b. Hâzim durumu İbn Âmir'e bildirmiş, bunun üzerine de vali Basra valisi daha önce sahte bir belgeyle burada valilik yapmaya başlayan İbn Hâzim'i, bu bölgeye vali olarak tayin etmiş;⁴⁹³ Horasan'ın bu bağlılığı da Cemal savaşına kadar devam etmiştir.⁴⁹⁴

4- Hind Seferi

Hiz. Osman Abdullah b. Âmir'i Irak'a vali tayin ettikten sonra, ona yazdığı mektupta, Hind hudutlarını bilen birisini oraya göndermesini ve kendisine bilgi getirmesini istedi. Bu emir üzerine Abdullah, Hâkim b. Cebele el-Abdî'yi bu bölgeye gönderdi. Hâkim oradan dönünce de, onu halifeye gönderdi. Osman bu ülkenin durumunu ona sorduğunda, Hâkim: "Ey mü'minlerin emiri! Orayı biliyordum, daha iyi tanıdım" dedi. Osman kendisine anlatılmasını istediğinde Hâkim: "Suyu az, meyvesi âdî, hırsız yamandır. Oraya gidenlerin sayısı az olursa, askerler mahvolur, çok olursa askerler aç kalırlar" dedi. Bunun üzerine Osman: "Sen haberci misin, yoksa secîli sözler söyleyen birisi misin" diye sorunca, Hâkim haberci olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hz. Osman, bu bölgeye kimseyi savaşa göndermedi.⁴⁹⁵

5-Anadolu Seferi ve Kıbrıs'ın Fethi

Hiz. Osman döneminde yapılan fetih hareketleri genellikle doğuda ve batıda meydana gelmişti. Şam'ın sorumluluğu ise tamamıyla Muaviye'nin kontrolünde idi. Dolayısıyla kuzeyde yapılan seferler, Muaviye tarafından düzenlenmiştir. Ancak bu bölgede önemli ölçüde bir fetih hareketi görülmemektedir. Genellikle yapılan hareketler vur-kaç takdiğine göre yapılmış birkaç

---

göstermişti. Kays onunla tartışmayı gereksiz görerek ordan ayrılarak İbn Âmir'in yanına gelmiş, bu sıralarda da bu bölge halkları ayaklanmıştı. İbn Âmir, Kays'a kızarak bulunduğu beldeleri harap bırakarak geldiğini, Kays da ona İbn Hâzim'in kendisine bir ahitname gösterdiğini söylemişti. bkz. Taberî, IV, 267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 140; Nüveyrî, XIX, 427.

⁴⁸⁹ Halife, *Tarih*, 167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 139.

⁴⁹⁰ Belâzurî, *Futûh*, 591; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 131; Nüveyrî, XIX, 423.

⁴⁹¹ Halife, *Tarih*, 167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 139.

⁴⁹² Belâzurî, *Futûh*, 591; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 131; Nüveyrî, XIX, 423.

⁴⁹³ Taberî, IV, 266-267.

⁴⁹⁴ Halife, *Tarih*, 167, Nüveyrî, XIX, 428.

⁴⁹⁵ Halife, *Tarih*, 180; Belâzurî, *Futûh*, 629,630; Kudame b. Ca'fer, 413-414.

çatışmadan ibarettir. Bu duruma rağmen Muaviye bu bölgede, yani Anadolu'da yaptığı seferlerde, genellikle önemli bir komutanın idaresinde ordu göndermiştir.

Hız. Ömer zamanında olduğu gibi Hız. Osman döneminde de devletin kuzey sınırları dolayısıyla Şam hududları, Antakya idi; Müslümanlar bu şehirlerin arka tarafında savaşırlardı. Muaviye, Hız. Ömer döneminde olduğu gibi Hız. Osman zamanında da yaz ve kış seferlerine devam etmiştir. Bu bölgeler Herakleios tarafından bir tampon bölge olması amacıyla boşaltılmıştı. Rumlar bazen boşalttıkları bölgelere asker bırakarak Müslümanlara tuzak hazırlıyorlardı. Bu nedenle Muaviye'nin buralara gönderdiği komutanlar, seferden dönene kadar buralara çok sayıda asker bırakmak zorunda kalıyorlardı. İskenderun ve Tarsus arasında da Rumların kaleleri ve silahları vardı. Herakleios, yukarıda belirttiğimiz amaca matuf olarak Antakya'dan ayrılırken bu şehirlerin halkını da yanında götürdü. Maksudı, Müslümanların Antakya ile Rum şehirleri arasındaki meskun yerlerden geçmelerini sağlamak dolayısıyla Müslüman askerleri tuzağa düşürmektir.⁴⁹⁶

25/645 yılına gelindiğinde Hız. Osman'ın hilâfetinin hemen başlangıcında Muaviye, Ubâde b. Sâmit, Halid b. Zeyd⁴⁹⁷ gibi sahabilerle Bizans üzerine gazaya çıkmış ve Ammuriye⁴⁹⁸ şehrine gelip burayı kuşatmıştır. Antakya ve Tarsus'dan geçerken kaleleri boş görüp, Şam ve el-Cezire askerlerinden bir miktarını burada bırakmış ve kendisi geri dönmüştür. Bundan bir iki sene sonra Yezid b. Hurr el-Absî, yaz seferine çıkmış; Muaviye ona da buralara asker yerleştirmesini emretmişti. Yezid, Antakya'ya varıncaya kadar önüne çıkan bütün kalelerin surlarını yıktırması.⁴⁹⁹

Hız. Osman savaşan birliklerle ilgili Ebû Bekir ve Ömer'den farklı uygulamalarda bulundu. Hız. Osman savaşanların atalarını 100 er dinar artırdı ve onları Bizans topraklarına gönderdi. Askerler, Rumların hakim olduğu şehirlere ve Ammuriye'ye vardılar ve oranın halkı ile cizye ödemeleri ve Müslümanların oraya gelip yerleşmeleri hususunda antlaşma yaptılar. Hız. Osman'ın katline kadar Ammuriye'ye yerleştirilen Müslümanlar orada kaldılar. Hız. Osman öldürülünce Ammuriyeliler Müslümanları yataklarında öldürdüler ve yapılan antlaşmayı bozdular.⁵⁰⁰

Antakya'nın Ömer ve Osman nezdinde büyük ehemmiyeti vardı. Bu bölge fethedildiğinde Hız.Ömer, Ebû Ubeyde'ye mektup yazıp Antakya'ya iyi niyetli ve tedbirli Müslümanlardan bazı kimseleri yerleştirmesini ve onları savaşa hazır halde bulundurmasını, aylıklarını (atiyye) kısmamasını emretti. Muaviye vali olunca aynı emirleri ona da yazdı.⁵⁰¹

Daha önce İyâd b. Ganîm, Habib b. Mesleme el-Fihri'yi , Simsat'dan Malatya'ya göndermişti. O da şehri fethetmişti. Ancak bir müddet sonra şehir Müslümanların elinden çıkmıştı. Muaviye, Hız. Osman döneminde 33/653'de Suriye genel valisi olunca, Habib b. Mesleme'yi tekrar Malatya'ya gönderdi. O da şehri savaşla fethetti. Rum şehirlerini fethetmek isteyen Muaviye kendisi bizzat Malatya'ya gelerek şehrin tesbit ettiği bölgelerine Şam ve el-Cezire ile diğer bölgelerden

⁴⁹⁶ Belâzurî, *Futûh*, 234.

⁴⁹⁷ Belâzurî, *Futûh*, 235-236.

⁴⁹⁸ Buranın Ankara yakınlarındaki "şereflikoçhisar" ilçesi olduğu belirtmektedirler. bkz. Mahmud Şakir, 323.

⁴⁹⁹ Belâzurî, *Futûh*, 235-236; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 91; Nüveyrî, XIX, 411; Himyerî, 413-414.

⁵⁰⁰ Himyerî, 413-414.

⁵⁰¹ Belâzurî, *Futûh*, 210,211.

gelen Temimoğulları, Kaysoğulları ve Esedoğulları'na mensup paralı askerler yerleştirerek sistemli bir iskan politikası izledi. Muaviye'nin buradaki amacı Malatya'yı, Rum ülkesine yazın savaşlar düzenlemek isteyen ordunun güzergâzı yapmaktı.⁵⁰²

Nusaybin ise Hz. Ömer zamanında İyâd b.Ganem tarafından fethedilmişti.⁵⁰³ Nusaybin valisi, Osman'ın Şam ve el-Cezire valisi Muaviye'ye yazdığı mektupta, yanındaki bazı Müslümanları akrep soktuğundan şikayet etmiş, bunun üzerine Muaviye de ona yazdığı cevapta, şehrin her tarafındaki halkın her gece belirli miktarda akrep yakalamakla mükellef tutmasını emretmişti.⁵⁰⁴

Müslümanların yaptıkları fetihlerde önemli bir politikaları da, yukarıda örneklerini vermeye çalıştığımız gibi, bir şehri veya sahili ele geçirdiklerinde, şehri koruyabilecek sayıda Müslümanı oraya yerleştirmeleri idi. Muaviye kardeşi Yezid'in ölümünden sonra halife Ömer'e bir mektup yazarak ona sahillerin durumu hakkında bilgi vererek ondan deniz savaşı için izin istemiş ancak Hz. Ömer kendisine izin vermemişti. Muaviye, Hz. Osman halife olduğunda ondan da izin istemişti. Bunun üzerine halife Osman kendisine izin verdi. Halife ayrıca ona deniz savaşına çıktığı veya ordu gönderdiği zaman, sahillere yerleştirdiği askerlerden ayrı olarak, oraya yeni askerler yerleştirmesini, oralara yerleştirdiği askerlere ikta yoluyla topraklar ile sahiplerinin terkettiği evleri vermesini, camiiler yaptırmasını ve kendi hilâfetinden önce yapılanların da genişletilmesini emretti. Muaviye, Hz. Osman'ın bu emrinden sonra farklı bölgelerden gelen insanlar sahillere yerleştirdi.⁵⁰⁵

Muaviye'nin Anadolu'da ki bu faaliyetlerine ek olarak onun 32/652 yılı içerisinde yanında zevcesi Âtike binti Karaza olduğu halde İstanbul Boğazına sefer düzenlediği de rivayet edilmektedir.⁵⁰⁶

Anadolu'da yaptığı bu seferlerden başka, Trablus'da da yapmış olduğu fetihler de bulunan Muaviye, Süfyan b. Mucib el-Ezdi'yi Trablus'a göndermiştir. Süfyan, buraya birkaç mil uzakta bir kale yaptırarak, denizden ve başka yerlerden gelecek yardım yollarını kesmiş ve şehri muhasara etmişti. Muhasara'nın uzun sürmesi ve şartların ağırlaşması üzerine halk, bir kalede toplanarak Rum kralına mektup yazıp kendilerine yardım göndermesini istemişlerdi. Kral da onlara gemi göndermiş, bunun üzerine halk bir gece yarısı bu gemilere binip kaçmışlardı. Sabah olduğunda düşmanın sığındığı kalenin boş olduğunu gören Süfyan, kaleye girerek buraları fethetmiş ve şehrin fethedildiğini bir mektupla Muaviye'ye bildirmişti. Bunun üzerine Muaviye de, çok sayıda Yahudiyi buraya yerleştirmişti.⁵⁰⁷

Kıbrıs'ın Fethi:

Muaviye kardeşi Yezid'in ölümünden sonra, Kıbrıs'a bir sefer yapmayı düşünerek, hazırlıklara başlamıştı. Bu nedenle de halife Hz. Ömer'e mektup yazarak ona sahillerin durumunu

⁵⁰² Belâzurî, *Futûh*, 266; Ayrıca bkz. Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 345; Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, 88.

⁵⁰³ Himyerî, 577.

⁵⁰⁴ Belâzurî, *Futûh*, 256.

⁵⁰⁵ Belâzurî, *Futûh*, 183.

⁵⁰⁶ Halife, *Tarih*, 167; Taberî, IV, 304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 136; Nüveyrî, XIX, 426.

⁵⁰⁷ Belâzurî, *Futûh*, 181.

anlatmıştı. Hz. Ömer, Muaviye'nin bu mektubuna yazdığı cevapta sahildeki kaleleri tamir etmesini, oralara asker yerleştirmesini ve gözetme yerlerine bekçiler koymasını istemişti. Muaviye bundan hemen sonra da Kıbrıs'ın fethi için Hz. Ömer'e bir mektupla Rum kalelerinin yakınlığından, Hıms ehlinin Rumların horozlarının seslerini ve köpeklerinin ulumalarını işittiklerini bildirerek ondan izin istemiş, bunun üzerine halife Amr b. el-Âs'a bir mektup yazarak deniz ve gemiler hakkında bilgi istemişti. Amr halifeye yazdığı cevabî mektupda, denizlerin büyük olduğunu onun, elindekilerin (gemilerin) ise küçük olduğunu, yerden ve gökten başka bir şey olmadığını, hareket etmediğinde kalplere korku, hareket ettiğinde ise insanın aklını başından aldığı... bildirir. Bunun üzerine Halife Muaviye'ye bir mektup yazarak hiçbir Müslümanın sorumluluğunu taşıyamayacağını bildirerek ona izin vermemiştir.⁵⁰⁸ Çünkü çoğu Müslümanlar daha önce Akdeniz'de gemiye hiç binmemişlerdi.

Hz. Osman halife olunca Muaviye ona da bir mektup yazıp Kıbrıs'ın yakınlığını, orayı fethetmenin kolaylığını anlatarak ondan izin istedi. Bunun üzerine Hz. Osman, Muaviye'ye yazdığı mektupda: "Ömer, deniz savaşı için izin istediğin zaman sana red cevabı verdiği şahid oldum" diyerek onun bu isteğini kabul etmedi.

27/647 yılına gelindiğinde ise Muaviye, deniz yoluyla Kıbrıs'a gitmenin kolay olduğunu Hz. Osman'a bildirerek ondan tekrar izin istemişti. Halife Osman ona yazdığı cevabî mektupda "Eğer gemiye hanımınla birlikte binersen git! İzinlisin, yoksa gitme"⁵⁰⁹ ve bu sefer için Müslümanlardan asker seçme, aralarında kur'a çekme, serbest bırak. Böyle bir gazaya çıkmak isteyen varsa kendi arzularıyla gönüllü olarak çıksın. Sen de gerekli teçhizat yardımında bulun"⁵¹⁰ diyerek Muaviye'ye şartlı izin verdiğini bildirdi. Ayrıca halife onu, deniz savaşına çıktığı veya ordu gönderdiği zaman, sahillere yerleştirilen askerlerden ayrı olarak oraya yeni askerler yerleştirmesini, yerleştirdiği askerlere ikta yoluyla toprakları, sahiplerinin terkettiği topraklar ile evleri vermesini, camiler yaptırmasını ve kendi hilâfetinden önce yapılanları büyütmesini emretti. Kuşkusuz Hz. Osman'ın bu emri vermesinde etkili olan şey Suriye ve Mısır donanmalarının Müslümanların eline geçmiş olmasıdır. Osman'ın bu emrinden sonra her bölgeden insanlar bu sahillere gelerek yerleştiler.⁵¹¹

Bunun üzerine Muaviye, sahildeki görevlilere haber göndererek gemilerin bakıma alınmasını istedi.⁵¹² Bu noktada gemilerin yeniden inşası değil de, gemilerin bakıma alınmasının istenmesi, bu gemilerin sahil şeridinin fethi esnasında, Rumlardan ganimet olarak alınmış olabileceği ihtimalini ortaya çıkarır. Çünkü Kıbrıs seferinde kullanılan ikiyüz parça geminin kısa sürede inşaa edilmesi uzak bir ihtimal olarak görünmektedir.⁵¹³

⁵⁰⁸ Belâzurî, *Futûh*, 183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 101; Nüveyrî, XIX, 415; Suyutî, 183; Kıbrıs seferine Hz. Ömer'in neden izin vermediği kaynaklarımızda ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Taberî, IV, 258-261.

⁵⁰⁹ Belâzurî, *Futûh*, 218; Ayrıca bkz. Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, 91.

⁵¹⁰ Taberî, IV, 260; Nüveyrî, XIX, 415.

⁵¹¹ Belâzurî, *Futûh*, 183.

⁵¹² İbn A'sem, I, 348.

⁵¹³ Aycan, *Muaviye*, 92.

H. Osman'ın bu cevabı üzerine Muaviye, 28/648-649 yılında ⁵¹⁴ Abdullah b. Kays'ı komutan tayin ederek ⁵¹⁵ yanında pek çok gemi ile Akka Limanı'ndan denize açıldı. Bu seferler nedeniyle Müslümanlar ilk defa bir donanmaya sahip olurlarken, ⁵¹⁶ Abdullah b. Kays da İslâm tarihinde "İlk Donanma Komutanı" ünvanını alıyordu. ⁵¹⁷ Muaviye, hanımı Karaza b. Abdiamr b. Nevfel'in kızı Fahite'yi, Ubâde s. es-Sâmit de karısı Mihân kızı Ümmü Haram el-Ensârî'yi yanına aldı. ⁵¹⁸ Bu hareket 28/648 yılı kış mevsiminin sonunda Trablusşam limanından başladı. ⁵¹⁹

Müslümanlar Kıbrıs'a varınca, Ümmü Haram gemiden karaya çıktığında binmesi için kendisine bir binek hayvanı getirilmişti. Ümmü Haram hayvana binmek isterken, hayvan tökezlemiş, o da düşerek vefat etmişti. ⁵²⁰ Gemide bulunan diğerleri ise sahile çıkmışlardı. Öte yandan Mısır valisi Abdullah b. Sa'd da Kıbrıs'a bir ordu göndermiş ve bu ordu Kıbrıs'a vardığında Muaviye'nin ordusu ile birleşmişti. ⁵²¹

Müslümanların Kıbrıs'a çıkmaları üzerine vali Müslümanlara bir elçi gönderip halkının da muvafakatıyla sulh istemişti. Yapılan anlaşmaya göre; Kıbrısta yaşayan halk her yıl 7000 dinar altın cizye ödeyecekti. ⁵²² Kıbrıslılar kendilerinin Rumlarla yaptıkları antlaşmanın şartlarını yerine getirmelerine Müslümanların mani olmamalarını; Müslümanlar da başkalarıyla savaştıklarında onların kendileriyle savaşmamalarını, ayrıca Rum düşmanlarına karşı hareket eden Müslümanlara izin vermelerini şart koşmuşlardı. ⁵²³ Anlaşmada Muaviye ayrıca, Kıbrıslıların kendilerinden izinsiz olarak Bizanslı Rumlarla evlilik yapmayacaklarına dair bir şart ileri sürmüştü. Antlaşmaya göre Müslümanlar Akdeniz'de dolaştıklarında, Bizans'a gitmek için buradan ordu sevk edebileceklerdi. ⁵²⁴

⁵¹⁴ Kaynaklar Kıbrıs seferinin tarihi konusunda birbirinden farklı tarihler verirler. Buna göre H. 27/648, 28/648-649, (Halife, *Tarih*, 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 251) 29/649, 30/650 tarihleri verilmektedir. bkz. Aycan, *Muaviye*, 93.

⁵¹⁵ Taberî, IV, 258; Abdullah'ın Kıbrıs'a öncü kuvvet olarak vardığında, orada fakir köylere giderek sadaka dağıtmış ve böylece onların müsülmanlara karşı güvenini kazanmak istemiştir. bkz. Taberî, IV, 261.

⁵¹⁶ Mâcid, Abdülmün'im, *Tarihu'l-Hadâratil-İslâmiyye fi Usûru'l-Vustâ*, 73; Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara 1985, 60.

⁵¹⁷ Algül, *İslâm Tarihi*, III, 372.

⁵¹⁸ Halife, *Tarih*, 160; Aycan, *Muaviye*, 92; Kıbrıs adasına giden diğer Müslümanlar ise şunlardır: Ebû Eyyüb Halid b. Zeyd, Ebû'd-Derdâ, Ebû Zer Gıfârî, Ubâde b. Es-Sâmit, Fadalâ b. Ubeyd el-Ensârî, Umeyr b. Sa'd b. Ubeyd el-Ensârî, Vâsile b. el-Eska' el-Kinânî, Abdullah b. Bîşr el-Mâzîni, Şeddat b. Evs b. Sâbit, el-Mitdâd, Ka'bu'l-Habr b. Mâtî ve Cübeyr b. Nufeyr el-Hadramî. bkz. Belâzurî, *Futûh*, 220.

⁵¹⁹ bkz. Taberî, IV, 262; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252; Abdullah b. Sad'ın donanması ile Muaviye'nin donanmasının birlikte mi yoksa Muaviye'nin mi daha önce Kıbrıs'a ulaştığı konusunda farklı rivayetler mevcuttur.

⁵²⁰ Zübeyrî, 124; Halife, *Tarih*, 160; Ümmü Haram Larnaka civarında Tuzla denilen yerde katırdan düşmüş ve boynu kırılarak orada vefat etmiştir. Kabri "Saliha kadının kabri" diye bilinmektedir. Kabir Ümmü Haram'ın vefatından itibaren Kıbrıs'ta önemli ziyaret yerlerinden biri olmuştur. Bugün bile ziyaret edilen kabir "Hala Sultan" türbesi olarak bilinmektedir. 1571 yılında Türkler adayı fethettikten sonra Larnaka civarında Tuzla'da bulunan Ümmü Haram'ın mezarına büyük bir ehemmiyet kazandırmışlardır. Güzel bir türbe ve tekke inşasıyla vakıflar tesis edilmiştir. I.Dünya savaşına kadar buradan geçen Osmanlı gemileri "Hala Sultanı" top atışıyla selamlardı. bkz. Algül, III, 372-382.

⁵²¹ Taberî, IV, 258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252; Abdullah b. Sad'ın donanması ile Muaviye'nin donanmasının birlikte mi yoksa Muaviye'nin mi daha önce Kıbrıs'a ulaştığı konusunda farklı rivayetler mevcuttur.

⁵²² Taberî, IV, 262; Rumlar da Kıbrıslılarla aynı miktar üzere antlaşma yapmışlardı. Böylece onlar iki vergi veriyorlardı.

⁵²³ Belâzurî, *Futûh*, 218 vd.

⁵²⁴ Taberî, IV, 262.

Kıbrıs'ın fethinden sonra ganimet paylaşımı sırasında askerler arasında bir takım anlaşmazlıklar gündeme gelmiş, ancak Muaviye araya girerek bu sorunların çözülmesini sağlamıştır.⁵²⁵

Antlaşmanın gerçekleşmesinden sonra bir süre şartlara riayet edilmişti. Buna göre de, Kıbrıslılar Akdeniz'de dolaşan Müslüman gemilerine tecavüz etmemişlerdi. Kıbrıs halkı ayrıca Müslümanlara yardım etmedikleri gibi, onların aleyhlerine de başkalarına yardım etmiyorlardı.

Komutan Abdullah b. Kays Kıbrıs'ı bu şekilde kontrol altına aldıktan sonra Akdeniz'de Müslümanların hakimiyetinin tamamen sağlanması yolunda önemli adımlar attı. Bu seferlerde İslâm orduları Malta ve Girit adalarına çıkartma yaptı. Kıbrıs'ın fethinden sonra Muaviye, Hz. Osman'dan Rodos adasının fethi için izin talep etti.⁵²⁶ Halife daha önce Kıbrıs'da alınan sonuçtan memnun olmuştu ki, bu sefer de Rodos için Muaviye'ye izin verdi. Muaviye'nin bu sefer ki hareket noktası Sayda limanı oldu. Rodoslular Müslümanları denizde karşıladılar. Yapılan savaş sonunda Rodoslular yenildiler ve Müslümanlar bir çok ganimet elde ettiler.⁵²⁷

Ancak 32/652⁵²⁸ veya 33/653⁵²⁹ Kıbrıslılar, Rumların kendilerine verdikleri gemilerle denizdeki Müslüman savaşçılara karşı Rumlara yardım etmişlerdi. Bunun üzerine Muaviye 33 yılında 500 gemi ile onlara karşı savaş açtı ve Kıbrıs'ı tekrar hakimiyet altına aldı. Adanın ele geçirilmesi sırasında pek çok kimseyi öldürdü; esir aldı, sonunda onlarla yapılan eski antlaşma yeniden uygulanmaya başladı. Muaviye bu defa, Kıbrıslıların tekrar antlaşmayı bozarak isyan etmelerini önlemek amacıyla, devletin izlediği fetih politikasının bir gereği olarak, divan defterlerine kayıtlı kişilerden oluşan 12.000 asker gönderdi. Buraya yerleştirilen halk orada camiler yapmışlardı. Muaviye daha sonra Ba'albek (Lübnan) halkından bir topluluğu da Kıbrıs'a nakletmiş, onlar da orada kendilerine bir şehir kurmuşlardı.⁵³⁰ Buraya yerleştirilen insanlar maaşlarını almaya devam etmişler, Emevîler döneminde Muaviye'den sonra devletin başına geçen Yezid dönemine kadar orada kalmışlardı. Yezid kendi döneminde ise oraya gidenleri geri çağırarak şehrin yıkılmasını emretmişti.⁵³¹

⁵²⁵ İbn A'sem, I, 349-350.

⁵²⁶ İbn A'sem, I, 352.

⁵²⁷ İbn A'sem, I, 353-354; Aycan, *Muaviye*, 93.

⁵²⁸ Belâzurî, *Futûh*, 218.

⁵²⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142.

⁵³⁰ Bu şehrin ismi belirtilmemektedir. bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142; Aycan, *Muaviye*, 94-95.

III. BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE DEVLETİN MALÎ YAPISI VE SOSYAL HAYAT

A-Devletin Malî Yapısı

Hiz. Osman, uygulamak istediği siyaseti daha hilâfetinin ilk günlerinde yayınladığı genelgelerle halka ve yöneticilere iletmişti. Buna göre halife, İslâmın genel malî siyasetini takip edeceğini açıklarken, Müslümanların haklarını beytümâl'den alacaklarını, maaşların ödeneceğini, Zimmîlerden vergilerin zulmedilmeden alınmasını, vergi memurlarının zalim olmamasını, haraç memurlarının ise hakkı gözetmelerini emrediyordu.¹

Hiz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yılında fetihlerin hızla artması ve kısmen zengin sayılan bölgelerin ele geçirilmesi devletin maliyesine de etki etmiş, fetihlerden elde edilen ganimetler ve haraç, cizye ve öşür vergileri ile hazine de zenginleşmişti. Ancak ikinci altı yıllık döneme gelindiğinde ise, fazla gelir getirmeyen doğudaki fakir bölgeler fethedilmiş, üstelik bu bölgelerin uzak olması sonucunda da masraflar artmıştı.

Hiz. Ömer döneminde olduğu gibi Hiz. Osman döneminde de, devletin gelirlerinin toplandığı, harcamalarının yapıldığı bir kurum olan beytümâl bulunuyordu. Bilindiği gibi beytümâl, teşkilatlı bir kurum olarak Hiz. Ömer döneminde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, ismen olmasa bile Rasûlullah döneminde de bu kurumun fonksiyonundan bahsedilebilir. Hiz. Peygamber Medine döneminde oluşmaya başlayan gelirlerinden bir mal sahibi olarak değil, bir kamu görevlisi olarak tasarrufta bulunmuş, devlete ait bir maldan şahsî harcama yapmamıştı. Bu dönemde beytümâl'e ait fiziki bir mekan bulunmamakta ise de, Rasûlullah'ın evi bu işlevi görmekteydi. Hiz. Ömer ve Bilal-i Habeşî gibi bazı sahâbler bu hazinenin dağıtım işiyle görevliydi. beytümâl gelirlerinden Kur'ân'da belirtilen yerlere harcama yapılıyordu. Bazı yerlere de Rasûlullah tarafından takdir edilerek harcanmaktaydı. Bunlar arasında yoksullar ile yine bu dönemde yeni yeni tayin edilmeye başlanan memurlara verilen maaşlar da, beytümâl gelirlerinden verilmekteydi.

Hiz. Peygamber dönemindeki fonksiyon olarak var olan beytümâlin bu işleyişi, Hiz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde değişikliğe uğramadan devam etti. Zira bu dönemde de devletin gelirleri arasında ganimetlerden alınan pay ile zekat bulunuyordu. Dolayısıyla bu gelirlerin vakit geçirilmeden muhtaçlara dağıtım yapılıyordu.²

¹ Taberî, IV, 245; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, 529.

² bkz. Erkal, "Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi", *Asr-ı Saadette İslâm*, III, 281-283.

Hız. Ömer devrinde yapılan fetihler neticesinde devletin toprakları geniş bir alana yayılmış ve bunun sonucu olarak da devletin fey gelirleri olarak adlandırılan cizye, haraç ve öşür (uşûr) gelirlerinde çok büyük bir artış meydana gelmişti. Ebû Hureyre'nin Bahreyn'den 500.000 dirhem değerinde mal getirmesi, beytûlmâle giren ve çıkan mallar ile bu mallar üzerinde hak sahibi olanların düzenli bir şekilde kaydedilmesi gereğini doğurmuş, bunun üzerine halife Hız. Ömer, Âkil b. Ebî Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i beytûlmâl için divan kurulması ile görevlendirmiş,³ ve 20/640-641 yılında elde edilen gelirlerin, Müslümanlara dağıtılması amacıyla da bugünkü Daire Başkanlıklarına benzer⁴ Divan teşkilatını kurmuştu.⁵

Divan teşkilatının kurulması ile birlikte devlet bütçesi belirli kaideler ışığında yönetilmeğe başlanmıştı. Divan'ın oluşturulmasından sonra gelir ve giderlerde bir takım yeni düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemeler, bir yandan İslâmî kavramlar ve öncelikler, bir yandan o beldelerde öteden beri uyulan düzenlemeler, bir yandan da arazi tasniflerinin ışığı altında yapılmıştı. Konulan miktar ve tahsil etme yöntemleri bölgeden bölgeye farklılık gösterse de temelde, iki çeşit vergi konmuştu. Haraç arazisine konmuş bulunan haraç ve gayri Müslim (Zimmî) vatandaşlara konulmuş olan cizye vergisi idi.⁶

Hız. Ömer döneminde teşkilatlanan beytûlmâlin taşra vilayetlerinde de şubeleri kurulmuştu. Hız. Ömer, cyaletlere kurdurduğu bu teşkilatlara da birer görevli tayin ederek, bu görevlilere gelirleri tahsil etmelerini ve ihtiyaç fazlasını merkezi beytûlmâle gönderme talimatı vermişti. Halife, müstakil olarak görevli tayin etmediği bazı vilayetlere de, hem kadılık hem de beytûlmâl görevliliğini üstlenecek şahıslar tayin etmişti. Nitekim Abdullah b. Mesud, Kûfe'ye hem kadı hem de beytûlmâl görevlisi olarak tayin edilmiştir.⁷

Hız.Osman zamanında, Hız. Ömer döneminde yapılan bu düzenlemeler büyük oranda geçerliliğini korudu. Bu dönemde merkez Medine Beytûlmâl'inin görevlisi, Rasûlullah'ın katipliğini ve aynı zamanda Hız. Ömer döneminde de beytûlmâlin görevliliğinde bulunan Abdullah b. Erkam b. Abd Yegûs b. Vehb'dir. Kaynakların büyük çoğunluğu Abdullah'ın, Hız.Osman zamanının sonuna kadar da bu görevde kaldığını⁸ aktarmalarına rağmen, Yâkûbî, onun Halife Osman ile aralarında meydana gelen tartışma nedeniyle görevden ayrılması sonucu Zeyd b. Sâbit'in bu makama tayin edildiğini rivayet etmektedir.⁹ Taberî'nin, Hız.Osman vefat ettiğinde beytûlmâle Ukbe b. Âmir'in baktığını rivayet etmesi de,¹⁰ Hız. Osman'ın öldürülmesinden önce onun bu göreve tayin edildiğini göstermektedir.

³ Fayda, "Hız. Ömer'in Divan Teşkilatı", *D.G.B.İ.T.*, II, 134 vd. Erkal, "Beytûlmâl", *D.İ.A.*, VI, 91; Hız. Ömer döneminde kurulan bu divanın kuruluşu, yapısı ve işleyişi hakkında bkz. Fayda, "Hız. Ömer'in Divan Teşkilatı", 133 vd.

⁴ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, 519.

⁵ Fayda, Mustafa, "Hız. Ömer'in Divan Teşkilatı" *D.G.B.İ.T.*, II, (İstanbul 1986), 139; "Atâ", *D.İ.A.*, IV, 33.

⁶ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İstanbul 1991, 42.

⁷ bkz. İbn Abdîrabbih, IV, 306; Erkal, "Beytûlmâl", *D.İ.A.*, VI, 92.

⁸ Zübeyrî, 262; Halife, *Tarih*, 179; Cahşiyârî, 21; İbn Abdîrabbih, IV, 164.

⁹ Yâkûbî, *Tarih*, II, 168-169.

¹⁰ Taberî, IV, 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194; İbrahim Muhammed, 140.

Bu dönemde taşrada beytümâl görevlisi olarak ismi belirlenenler ise şunlardır: Abdullah b. Mesud ise Kûfe beytümâlinde¹¹ Ziyâd b. Ebî Süfyan ise, Basra'da divan ve beytümâl işlerine bakıyordu.¹² Suriye'de Muaviye'nin Hims'daki âmili Abdurrahman b. Halid,¹³ Kinnesrin âmili Habib b. Mesleme, Ürdün âmili Ebû A'ver b. Süfyan, Filistin âmili Alkame b. Hakîm, Kıbrıs âmili Abdullah b. Kays el-Fezârî idi.¹⁴ Sevad haracını Câbir b. Amr,¹⁵ Yemen'de de zekatı Ra'fi' b. Hudeyc toplamıştı.¹⁶

Mısır beytümâli ise, Hz. Osman'ın aynı zamanda vali tayin ettiği Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh tarafından yönetilmişti.¹⁷

1-Devletin Gelirleri

Rasûlullah döneminde devletin gelirleri zekat, humus, ve cizye idi.¹⁸ Hz. Peygamber'in vefatından sonra, bilhassa Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında, gerçekleştirilen fetihler sonunda, halife bu gelirlere haraç ve öşür'ü ilave etmiş, böylece devletin gelirleri beş ayrı grupta toplanmıştır.

Öte yandan, Allah'ın yalnızca Hz. Peygamber'e tahsis ettiği ganimetlerin beşte biri olan humus, onun vefatından sonra beytümâle intikal ettirilmiş, böylece beytümâle gelen mallar, fey (öşür, haraç ve cizye), humus ve zekat (sadaka) olmak üzere üç kısma ayrılmıştı.¹⁹ Hz. Osman döneminde devletin malî yapısının temelini oluşturan beytümâl yukarıda sözünü ettiğimiz vergiler ile diğer gelirlerle beslenmekte ve bunlar çeşitli harcama kalemlerine sarfedilmekteydi Devletin gelirlerinin büyük kısmı fetihler sayesinde elde ediliyordu. Elde edilen en önemli gelir ise şüphesiz ganimetlerdi. Fetihler sonucunda devletin idaresi altına giren gayri müslim vatandaşlardan alınan cizye, haraç ve gümrük vergileriyle, fetihlerden elde edilen ganimetlerin 1/5'i, devlet bütçesine aktarılıyordu. Bunun yanında Müslüman vatandaşlardan alınan zekat ile madenlerden alınan vergiler genel bütçenin gelir kalemindendi.

Beytümâl'in bu gelirlerinden haraç, cizye, öşür ve zekat sabit gelirler grubuna girerken, ganimetlerden elde edilen 1/5, yani humus ise sabit olmayan gelirler grubuna girmektedir. Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında sabit olmayan gelirlerin hızla artması bu gelirlerin kontrolünü de zorlaştırmış, böylece ekonomik yönden meydana gelen sorunlarla halife bir takım eleştirilere maruz kalmıştır.

Hz. Osman döneminde devletin malî yapısıyla ilgili bilgiler kaynaklarda oldukça dağınık ve eksik bir şekilde bulunmaktadır. Bunun en önemli nedeni tarihçilerin, önceliği ve önemi siyasi

¹¹ İbn Abdirabbih, IV, 306.

¹² Belazurî, *Futûh*, 14.

¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 147; Nüveyrî, XIX, 458; İbn Ebî Bekr, 60; Hasan, H. İbrahim, II, 154; İbrahim Muhammed, 139.

¹⁴ Taberî, IV, 421; İbrahim Muhammed, 139.

¹⁵ Taberî, IV, 421.

¹⁶ İbn Şebbe, III, 970.

¹⁷ İbn Abdî'l-Hakem, 178; Belâzurî, *Futûh*, 320,321; Makrizî, *Hitat*, I, 272.

¹⁸ İbrahim Muhammed, 54.

¹⁹ Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, XXV, (Ankara 1981) 169.

gelişmelere vermeleri, müesseleri, bu arada mali gelişmelerin siyasî şartlarından meydana geldiği dolayısıyla dikkate almamalarıdır. Ancak günümüze aktarılan kısıtlı bilgiler, bu dönemin ilk yarısında, ganimetlerin artmasıyla birlikte hazine gelirlerinin de arttığını, son yarısında ise savaş giderlerinin artması, buna ilaveten, elde edilen kısıtlı gelirin de kolay ve müsrifce harcanılması nedeniyle ekonomik krizin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu durum, daha önce hazine gelirlerinden veya ganimetlerden fazlaca pay alan halkın tepkisine neden olmuş, dolayısıyla Hz. Osman aleyhine isyan hareketinin doğmasında etkili olmuştur. Biz burada İslâm toplumunda ilk anarşinin doğmasına neden olan bu dönemle ilgili elimizde bulunan veriler ışığında, devletin gelirlerinin nelerden ibaret olduğunu ve nasıl toplandıklarını ve bunlarla ilgili diğer bir kısım konuları açıklamaya çalışacağız.

a-Zekat

Bilindiği gibi zekat zengin Müslümanların para, ticari mal ve hayvanlar'dan %2.5 -%10 arasında değişen oranlarda, alınan bir vergidir. İslâm'ın zengin mü'minlere farz kıldığı zekat,²⁰ Rasûlullah döneminde ve ilk iki halife döneminde de devlet gelirleri arasında olmasına rağmen beytülmâl'in harcama kalemleri içerisinde bulunmazdı. Zira zekatın sarf yeri sadece Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği üzere²¹ sekiz sınıftan biriydi. Bu nedenle Rasûlullah ve ilk iki halife döneminde, ayette belirtilen fakirlere, miskinlere, âmillere, müellefe-i kulûba, kölelere, borçlulara ve yolda kalmışlara verilmişti.²²

Zekat beytülmâl'in gelirleri arasında bulunmasına rağmen, sarf yerinin belli olması nedeniyle genel giderler için kullanılamıyordu. Ancak Hz. Ömer, kendi dönemine kadar uygulanan zekat dağıtımını usûlü ile ilgili yeni bir ictihatta bulunarak, Müellefe-i Kulûb'un payını, onların artık Müslüman oldukları gerekçesiyle vermemişti.

Hz. Ömer'in bu ictihadına Hz. Osman da tabi olarak, Müellefe-i Kulûb'un payını onlara değil, ayette geçen diğer ihtiyaç sahiplerine verdi.²³ Hz. Osman buna ilaveten kendi döneminde zekat gelirlerinin harcanması konusunda bir takım ictihatlarda daha bulundu. Zekat gelirlerinden elde edilen meblağın bir kısmını, Ramazan ayında fakirler ve Allah yolunda olanlar için Mescid'de ramazan yemeği vererek harcadı. Bunun yanında ilk olarak Ramazan'da Mescid'de itikafa girenlere de yemek verdi.²⁴

Zekatın, zengin Müslümanların zamanı geldiğinde ödemeleri gereken bir borç olduğuna hükmeden Hz. Osman, belirttiğimiz gibi onu ödemeyi kişilerin kendilerine bırakmıştı.²⁵ Ancak fetihler sayesinde devletin toprakları, dolayısıyla da devletin gelirleri artmış, ticari mallar ile, mükelleflerin ellerinde bulunan paraların tespiti güçleşmişti. Bu nedenle halife, tasarruflar ile kayıp

²⁰ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 571-572; Erkal, "Beytülmâl", *D.İ.A.*, VI, 93.

²¹ "Zekatlar ancak şu kimseler içindir: Fakirler, düşkünler, zekat toplayıcıları, kalpleri İslâma ısındırılmak istenenler, köleler, borçlular Allah yolunda savaşanlar." *Tevbe*, 9/60.

²² İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, III, 1147.

²³ Kal'âcî, 193; İbrahim Muhammed, 56.

²⁴ İbrahim Muhammed, 81-82.

²⁵ Suyutî, 193.

eşyanın zekatlarının ödenmesini de sahiplerine bıraktı.²⁶ Halifenin bu uygulamasıyla devletin gelirleri de kısmen zekatın dışına kaymış oldu.²⁷ Hz. Osman dönemindeki bu uygulama, ondan sonra bir takım fikhî tartışmalara yol açmıştı.²⁸

Hz. Osman borç olarak addettiği zekatın ödenmesini mükelleflere bırakırken, miktarı konusunda da yeni bir takım esaslarlar yürürlüğe koydu. Buna göre halife her bir at'dan bir dinar veya iki koyun zekat alırken,²⁹ kadın, erkek, köle, hür, ve çocuklardan da Ramazan sadakası alınmasını emretti.³⁰ Zekatın devlet tarafından toplanmaması, bu dönemin sonlarına doğru devlet maliyesinde bütçe dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Ebû Bekir döneminde olduğu gibi mükelleflerin zekatını atâlarından keserek toplama yönüne gitmiştir.³¹ Halife ayrıca kişinin alacağının zekatı konusunda, Hz. Ömer'in uygulamaya koyduğu kişinin alacağının güvenli bir kimsenin elinde olması halinde, alacaklı kimsenin bu mala ait zekatını elinde bulunan diğer mallar gibi her yıl ödenmesi gerektiği yolundaki uygulamasından hareketle zekat tahsil etmiştir.³²

Halifenin ortaya koyduğu diğer farklı bir icraat da, atların zekatı konusundadır. Hz. Ömer, hilâfetinin başlangıcında atlardan zekat almamıştı. Ancak Suriyeliler valileri Ebû Ubeyde b. Cerrah'a "atlarımızdan ve kölelerimizden zekat al" deyince, Ebû Ubeyde bu durumu halife Ömer'e bildirmiş, halife de Hz. Ali ile istişarelerde bulunduktan sonra Ebû Ubeyde'ye atlardan ve kölelerden her yıl 10'ar dirhem zekat alınmasını emretmişti. Hz. Ömer buna ilave olarak sığırları da atlar gibi mülâhaza ederek onlardan da zekat almıştı.³³ Böylece zekat gelirlerinin artmasına rağmen, bu gelirlerinden diğer giderler için harcama yapılmamıştır.³⁴ Hz. Osman'ın hilâfetinin başlarında ise hiç kimse atlarına zekat vermemişti. Bu nedenle Hz. Osman, beytülmâl'in krizde olduğu dönemde, atlarının zekatını veren kimselere Hz. Ömer döneminde zekatı teşvik edici bir unsur olarak uygulanan, atlara rızık verme yoluna gitmiştir.³⁵ Buna ilaveten, zekat gelirleriyle Kûfe'de ziyafet için bir bina yaptıran Hz. Osman, bununla Kûfe'ye gelerek orada bir yakını bulunmayanların barınma ihtiyaçlarını temin etmeyi amaçlamıştır. Onun böyle bir uygulamadaki dayanağı ise bu kimseleri "Allah yolunda olanlar" tabiri içinde değerlendirmesidir. Halife ayrıca zekat gelirlerinin artması üzerine de Kûfe'deki köleleri, ayette geçen "köleler" tabiri içinde değerlendirerek onlara da yiyecek temin etmiştir.³⁶

²⁶ Suyutî, 193; Hasan, H. İbrahim, II, 27; İbrahim Muhammed, 77; İbn Abbas, kayıp malların zekatının verilmesi gerektiği görüşünü benimsemiştir. bkz. İbrahim Muhammed, 79.

²⁷ Yavuz, Y. Vehbi, *İslâm'da Zekat Mülessesesi*, İstanbul 1984, 311.

²⁸ İbn Zenceveyh, III, 1147.

²⁹ İbn Zenceveyh, III, 1026.

³⁰ İbn Zenceveyh, III, 1243.

³¹ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu'z-Zekat, Bab:2), I, 246, H. No: 5; İbn Zenceveyh, II, 915, 920.

³² Ebû Ubeyd, 432; İbrahim Muhammed, 79.

³³ Hz. Ömer bunun yanındaher ata aylık 10 cerib, her bir köleye de iki cerib rızık tahsis etmiştir. bkz. Kal'âcî, 189.

³⁴ Kal'âcî, 189.

³⁵ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu'z-Zekat, Bab:2), I, 246, H. No: 6.

³⁶ İbrahim Muhammed, 83.

H. Osman, zekat zamanı geldiğinde "Bu ay zekat ayıdır. Kimin borcu varsa ödesin ki zekatınızı çıkarasınız. Kimin de zimmetindeki mala zekat tahakkuk etmemişse, tatavvu olarak vermesi hariç ondan istenmez. Kimin de kendisinden zekat alınmışsa, ertesi yıl aynı ay girene kadar ondan bir daha zekat alınmayacaktır. Kimin yanında malı yoksa, ondan mal istenmez, kimden de bu aydan daha önce zekat alınmışsa ondan zekatı istenmez"³⁷ diyerek, zekat sahiplerine, zekatlarını vermelerini hatırlatırdı. Bu ayın Ramazan³⁸ veya Muharrem³⁹ olduğu ifade edilmektedir. Bu verilere rağmen bu dönemde toplanan zekatın genel toplamı üzerinde bilgiye sahip değiliz.

H. Osman, zekat gelirleri ile ilgili olarak belirttiğimiz bu tasarruflarda bulunurken, öte yandan zekat gelirlerinden, beytülmâl'in diğer giderleri için borç almıştı. Halife Mısır'dan toplanan ve önemli bir yekunu oluşturan zekat gelirlerinden, ödeneği bulunmayan savaş masraflarına harcanmak üzere borç para almış, bu icraatıyla zekatı, ayette belirtilen yerlere harcamadığı gerekçesiyle eleştiriye uğramıştır. Yöneltilen eleştirilere karşı bunun sadece bir borç olduğunu, daha sonra ödeyeceğine dair teminat vermesine rağmen yine de bu tenkitlerden kurtulamamıştır.⁴⁰

b-Humus

Savaşlarda elde edilen ganimetlerin, yer altından çıkarılan madenlerin, denizlerden sağlanan kıymetli mücevherlerin 1/5'ine humus adı verilmektedir.⁴¹ Humus, Kur'ân'daki Enfâl sûresinin 41. ayeti ile sabittir.

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren yapılan fetihler, hem devlet hem de fetihlere katılan savaşçılar için birer gelir kaynağı durumundaydı. Rasûlullah zamanında fetihlerden elde edilen ganimetler beş kısma ayrılarak bunun 4/5'i savaşanlara, 1/5'i de beşe bölünerek Allah ve Rasulüne, akrabalara, yetimlere, yolculara ve miskinlere birer pay verildi.⁴² Elde edilen bu ganimetlerin hangi gruba ait olacağı ise kura çekilerek belirlenirdi.⁴³ Rasulullah, akrabalarından Benû Haşim ve Benû Muttalib'e humustan pay verirken, Benû Nevfel ve Benû Abdi Şems'e zengin oldukları gerekçesiyle olsa gerek, pay vermezdi. Rasulullah'ın vefatından sonra H. Ebû Bekir, Rasûlullah'ın ve akrabalarının payını düşürmüş, bu nedenle de ganimetlerin humusu (1/5) üç kısma ayrılmıştı.⁴⁴ Rasûlullah'a ayrılan payın tamamı Allah yoluna, yani savaş masraflarına

³⁷ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu'z-Zeka, Bab:8), I, 253, H. No: 17; Yahya b.Âdem, *Kitâbu'l-Haraç*, 154; Ebû Ubeyd, 436; İbn Zenceveyh, III, 969.

³⁸ Tuğ, Salih, *İslâm'da Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, 100.

³⁹ İbrahim Muhammed, 76.

⁴⁰ Hukukcular devlet başkanının bir masraf için diğer gelirden para almasının caiz olduğunu, ancak bunun bir aynı zamanda bir hata olduğunu belirtirler. Bunun bir hata olmasının nedeni ise harp masraflarında israf oluşabileceği gerekçesidir. Bazı görüşler, harp masraflarının Allah yolunda harcanan gelirlerden olduğunu bu nedenle halifenin bunu kullanmasında bir beis olmadığını belirtir. Diğer bir kısım ise zekat bahsinde geçen Allah yolundakiler tabirinin Müslümanların maslatını temin eden şeyler olduğunu, bu nedenle de doğru olduğunu belirtirler. Konuyla ilgili olarak bkz. İbrahim Muhammed, 81.

⁴¹ Ebû Ubeyd, 35.

⁴² Ebû Ubeyd, 32; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, 50; İbrahim Muhammed, 54.

⁴³ Ebû Ubeyd, 32.

⁴⁴ Ebû Yusuf, 50.

harcanmaya, dolayısıyla 1/5'e daha önce hak kazananların yerine, tamamı savaşa gidecek kimselere verilmeye başlanmıştı.⁴⁵

Allah ve Rasûlü'ne ait ganimet paylarının dağıtımı ile ilgili Hz. Ebû Bekir dönemindeki uygulama, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde devam etmiştir. Ancak zamanla gelirlerin çoğalması üzerine, ganimetlerden elde edilen humus yani 1/5, yetimlere, miskinlere ve yolculara olmak üzere üç kısma ayrılarak taksim edilme yoluna gidilmiştir.⁴⁶ Bu arada Hz. Ömer kendi döneminde 1/5'i dulları evlendirmek ve fakirlerin borçlarının ödenmesi için vermek istemişti.⁴⁷ Ancak onun böyle bir uygulamaya gidip gitmediği kesin olarak bilinmemektedir.

Daha önceki dönemlerde fetihlere katılmayıp da Medine'de kalanlar, ya devletin ileri gelenleri veya da kabileleri bulunmaması nedeniyle, ancak ordu için yükümlü bulunan binit ve silah gibi ihtiyaçlara sahip olmayan zayıf ve yoksul kimselere de ganimetlerden pay verilmişti. Ancak ganimetler göreceli olarak az olması nedeniyle, Medine halkı arasında zengin ve fakir ayrımı yapılmadan dağıtımın yapılması, sosyal tabakada servet dengesini bozmamıştı. Hz. Ebû Bekir'in hilâfet süresinin de kısa oluşu sınıf farklarının oluşmasına engel olmuş, dolayısıyla Hz. Peygamberin bıraktığı şekliyle kalmıştı. Bu dönemde humusdan gelen gelirleri halife hemen harcayarak beytülmâl'e hiçbir şey bırakmamıştı. Hz. Ebû Bekir'in yaptığı bu harcamalar nedeniyledir ki, vefatından sonra Hz. Ömer sahabelerden bazı güvenilir kimseleri yanına alarak beytülmâl'i açmış ve bir dinar'dan başka bir şey bulamamıştı.

Hz. Ömer döneminde özellikle Yermük ve Kadisiye savaşlarından itibaren fetihlerden elde edilen ganimet miktarı hızlı bir şekilde artmaya başlamıştı. Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk dönemlerinde ise, ganimetlerden elde edilen miktar, fethedilen yerlerin uzaklığı ve buna bağlı olarak savaş masraflarının artması nedeniyle,⁴⁸ Hz. Ömer dönemine göre daha azdı. Bu durum ise beytülmâl açısından önemli bir sorun haline gelmiştir. Hz. Ömer döneminde Medâin'in fethinden sonra 180 milyon dirhem Medine'ye gönderilmişti. Dolayısıyla elde edilen ganimet tutarı (180x5) 900 milyon dirheme tekabül etmekteydi.⁴⁹ Hz. Osman döneminde fethedilen yerlerin daha fakir olması nedeniyle benzer ganimetin elde edilmesi mümkün olmamıştı. Hz. Osman döneminde ganimetlerden gelen bu humus konusunda bir istisnadan bahsetmek yerinde olacaktır:

Hz. Osman döneminde ganimet alınan en önemli yer olarak gösterilen Afrika'nın fethinden elde edilen ganimetlerden Medine'ye gönderilen miktar⁵⁰ 2.500.000 dinar⁵¹ ile 300 kantar⁵²

⁴⁵ Ebû Yusuf, 50; İbrahim Muhammed, 56.

⁴⁶ Ebû Yusuf, 50,51; Kal'âci, 282.

⁴⁷ Ebû Yusuf, 52.

⁴⁸ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, 531.

⁴⁹ bkz. Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 343-344.

⁵⁰ Kuzey Afrika fetihlerinde elde edilen Ganimetlerin toplam miktarı hakkında kaynaklar net bir bilgi vermemektedirler. Ancak Subeytilahlar İslâm ordusunun bölgeyi terk etmeleri karşılığında her yıl 2.5 milyon dinar cizye vermeyi kabul edeceklerini söylemeleri üzerine, Abdullah b. Sa'd'ın bu teklifi kabul ederek burada hiçbir askeri birlik bırakmadan İfrikiyye seferinden 1 yıl 1 ay sonra, 27/647'de geri dönmesi, rakamın 2.500.000 dinar ile 300 kantar altın olduğu izlenimini vermektedir. bkz. Halife, *Tarih*, 160; Belâzurî, *Futûh*, 326; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 250.

⁵¹ Yakûbî, *Tarih*, II, 165; Taberî, IV, 256.

⁵² 1 dinar 42.33 dinar yapmaktadır.

altından oluştuğu bildirilir.⁵³ Bu rakamın eksik olabileceği ihtimalini de göz önüne alarak Kuzey Afrika'nın fethinde elde edilen bu ganimetlerin dağıtımını basit bir hesaplama ile bulmak mümkündür. Buna göre, askerlerin sayısı 20.000⁵⁴ idi. Atlılara 3000 dinar yayalar 1000'er dinar verilmişti.⁵⁵ Dolayısıyla atlılara verilen bu miktarın 2000 dinarı at sahiplerinindi. Ordunun % 10'u atlı olduğuna göre ganimetlerin 4/5'i;

$$2000 \text{ atlı} \times 3000 \text{ dinar} = 6.000.000 \text{ dinar}$$

$$18.000 \text{ yaya} \times 1000 \text{ dinar} = 18.000.000 \text{ dinar yapmaktadır.}$$

Bunların toplamı 24.000.000 dinar tutmaktadır ki, bu miktar ganimetlerin 4/5'ini oluşturduğuna göre, beytül-mâl'e gönderilen humus, 6.000.000 dinardır.⁵⁶ Bu rakamın Hz. Osman dönemi hazinesi açısından üzerinde yapılan spekülasyonlar nedeniyle çok önemli bir miktar olduğu da inkar edilemez. Ancak bu miktarın büyüklüğüne rağmen, devletin hazinesi, sonraki yıllarda yapılan seferlerde ordunun masrafları için kaynak bulmakta zorlanmıştır.

Öte yandan Abdullah b. Sa'd'ın bu ganimetlerin 1/25'ini de aldığını hesaba katarsak elde edilen ganimet miktarının büyüklüğü ortaya çıkmaktadır. Kuzey Afrika fethinden elde edilen bu ganimetlerden Abdullah b. Sa'd'ın aldığı pay, askerler arasında çeşitli eleştirilere neden olmuştur. Öte yandan kaynaklar ganimetlerden elde edilen ve Medine'ye gönderilen humusun değerinin de 50.000 dinarı bulduğunu bildirmektedirler ki, halifenin katibi Mervan bunları bir kısmı peşin olmak üzere 100.000 dirheme satın almıştı.⁵⁷

Kuzey Afrika dışında bu dönemde özellikle Kûfe ve Basra'dan gelen humuslarla ilgili olarak kaynaklar bilgi vermemektedirler. Hz. Osman, Suriye valisi Muaviye'nin elde ettiği ganimetlerden merkeze pay göndermemesini istemiştir. Buna göre, halife, Mâlik b. Abdullah'a, Muaviye'nin ganimet elde ettiği takdirde beş paya ayırmasını, bu payın birini Allah'ın payı olarak dağıtması emrini vermiştir.⁵⁸ Belki bu nedenle olsa gerek, Muaviye'nin Şam'da maliyeyi müsrif bir şekilde yönettiği bildirilir.⁵⁹ Hz. Osman döneminde çoğunlukla Ümeyye ailesi mensuplarının oturduğu Suriye'ye böyle bir ayrıcalığın tanınmış olması ise dikkat çekicidir.

Askerlerin savaflara nöbetleşe usulü ile katılması nedeniyle fetihlere katılmayan askerler ile hasta ve yaşlılar için de humusdan pay veriliyordu. Hz. Ömer dönemde belki de ganimet miktarının

⁵³ İbrahim Muhammed, 90.

⁵⁴ İbn Abdi'l-Hakem, 184; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 86; Ebû Faris, *Hükümü's-Şûra fi'l-İslâm ve Neticetihi*, 63.

⁵⁵ Halife, *Tarih*, 160; İbn Şebbe, III, 1022; Kindî, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 96, Himyerî, 47.

⁵⁶ 1 dinar bugünkü kurda yaklaşık 1 dolara eşdeğerdir. Cabirî, bu miktarın 500 bin dinar olduğunu aktarır. Ancak yaptığımız hesaplamalar bu rakamın -belki de çeviri hatası olarak- yanlış olduğunu göstermektedir. Çünkü Hz. Ömer zamanında İran'ın fethi sırasında elde edilen 800 milyon dinara bakıldığında fetihlerde elde edilen bu rakamın çok az kaldığı görülmektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 362.

⁵⁷ İbrahim Muhammed, 99; Kuzey Afrika'nın ve diğer bölgelerin fethinde elde edilen Ganimetler ve bu Ganimetlerin Medine'ye gönderilen miktarı konusunda kaynaklar birbirinden oldukça farklı bilgiler vermektedirler. Dolayısıyla bu bilgiler ışığında bu döneme ait genel yekunların bulunması mümkün olamamaktadır. Bu nedenle biz, rivayet edilen bilgiler ışığında makul olabilecek en yakın rakamlara ulaşmaya çalıştık.

⁵⁸ İbn Zenceveyh, I, 107.

⁵⁹ İbrahim Muhammed, 136.

nicelik olarak az olması nedeniyle humusun dağıtımında eşitlik ön plana alınmış⁶⁰ ve İslâm'a giriş esas alınarak, dağıtım işine ilk önce Kureys'den başlanmıştı.⁶¹

Rasûlullah'ın vefatından sonra humustaki payın beytül-mâl'e devredilmesiyle, gelirler kaleminde bir artış meydana gelmişti. beytül-mâl'e ganimetlerden gelen bu paydan yetimlere miskinlere, Allah yolunda olanlara yardım ile savaş masrafları için harcanmıştır.⁶² Humus'un savaş masraflarına harcanmasındaki en büyük etken, diğer gelirlerin bu masrafları karşılamaya yeterli olmamasıdır. Zira bu dönemde devletin ihtiyaç duyduğu bir atın fiyatı 1100 dirhem iken, bir hurma (ağacı) 1000 dirhemdi.⁶³

Kur'ânî bir emir⁶⁴ olması nedeniyle zorunlu olarak başkent Medine'ye gelen, bu humusdan halife, harcamaları kendi kararına göre yapardı. Hz. Ömer hilâfetinin ilk yıllarında olduğu gibi, Hz. Osman döneminde de bu gelirlerin bir kısmı, savaş masrafları için harcanmıştı.⁶⁵

Humus'tan arta kalan miktar ise savaşçılar arasında taksim olunurdu. Söz konusu bu paydan ister savaşın başlangıcında bulunsun, ister orduya yardım için gelmiş olsun, savaşa katılan her muharip pay almaktaydı. Bu nedenle, Hz. Osman döneminde Afrika'da savaşan muhariplere yardım edenlere ganimetlerden pay verilmiştir. Savaştan ayrı kalanların payını ise yerine vekil bırakmış olduğu kimseye ordu komutanı veya halife verir, Müslümanlarla birlikte savaşa katılan kadınlara ve kafirlere ise pay verilmezdi. Bunun yerine gönüllerini almak üzere onlara bahşiş verilirdi.⁶⁶ Hz. Osman, İskenderiye'nin fethinden sonra, Rasûlullah'ın tüyü bitmemiş çocuklara pay vermediğinden yola çıkarak çocuklara pay vermezken,⁶⁷ buna karşılık devlet için kendilerinden fayda mülhaza edilen kimselere ise pay vermişti.⁶⁸

Hz. Osman döneminde ganimetler konusundaki bir diğer uygulama savaş sırasında gasp ve soygun yoluyla alınan malların ganimet olarak kabul edilmemesidir.⁶⁹ Örneğin, İskenderiye'nin fethi sırasında Rumlar, Müslümanlarla savaşmak için İskenderiye'den çıktıklarında halkın mallarını yağmalayarak el koymuşlardı. Savaştan sonra Rumlara katılmayan halk, Amr'a Rumların mallarına el koyduklarını, bu nedenle mallarının kendilerine iadesini istediklerinde, Amr da bu malları onlara geri vermiştir.⁷⁰

⁶⁰ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 345-346.

⁶¹ İbn Zenceveyh, II, 499; Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *D.G.B.I.T.*, II, 163 vd.

⁶² İbrahim Muhammed, 92.

⁶³ İbn Şebbe, III, 1021.

⁶⁴ "Biliniz ki, Ganimet olarak ele geçirdiğiniz herhangi bir şeyin beşte biri Allah içindir" Enfal, 8/41.

⁶⁵ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 339.

⁶⁶ Kal'âcî, 284-285.

⁶⁷ İbrahim Muhammed, 93.

⁶⁸ Kal'âcî, 282.

⁶⁹ Halife, *Tarih*, 158; Makrizî, *Hutat*, I, 270-271; Özkuyumcu, 63; Amr İskenderiye'den esirler alarak Medine'ye Hz. Osman'a göndermişti. Ancak halife "Onlar sulh üzerine idiler. Soyları sulha karşı gelmediler" diyerek esirleri geri göndermiştir. Yakubi'ye göre Amr ile Hz. Osman arasındaki ihtilafın nedeni olarak bu olay gösterilir. Halife bunun üzerine Amr'ı Mısır'dan azletmiştir. bkz. Halife, *Tarih*, 158; Yakûbî, *Tarih*, II, 164; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 244.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 86; Ayrıca bkz. Nüveyrî, XIX, 408.

c-Haraç

Haraç, mülkiyeti devlete ait olan ve üzerindeki halka sadece faydalanma ve kullanma hakları verilen araziler ile mülkiyeti gayri müslim halka bırakılan arazilerden alınan vergidir.⁷¹ Haraç aynı zamanda Müslümanların savaşarak elde edip de yine oranın sahiplerine bıraktığı topraklardan alınan vergiler olarak da tarif edilmektedir.

Hiz. Ömer döneminde Suriye ve Mısır toprakları fethedilince, savaş yoluyla fethedilen toprakların konumu sorun olarak ortaya çıkmıştı. Çünkü öteden beri uygulana gelen kural, halkı savaşız Müslüman olan toprakların 1/10 oranında zekat ödemek şartıyla sahiplerine bırakılmasını gerektiriyordu. İttifak edilen miktara göre halkıyla antlaşma yapılan topraklara ilke olarak, ganimetlere özgü kuralın uygulanması gerekiyordu. Bu nedenle Irak Sevadı gibi verimli toprakların dağıtımını kolay değildi. Bu durum uygulamada bir çok sorunu beraberinde getiriyordu. Bunun başında da bu toprakların işlenmesi ve gözetilmesi gelmekteydi. Çünkü Müslüman ordusundaki savaşçılar genellikle bedeviler olup, onlar toprağın işlenmesini bilmiyorlardı. Bu nedenle hem verimli topraklarda meydana gelebilecek verim düşüklüğünü önlemek, hem de Müslüman nüfus arasında adil bir gelir dağıtımını sağlayarak, kaynakların tahsisinde nesiller arası bir denge kurma amacıyla⁷² toprakların dağıtılmamasına karar verildi.⁷³ Zaten bu amaç servetin belirli ellerde toplanmasını kınayan ayete⁷⁴ de uygun düşmekteydi. Öte yandan şayet onlar bu toprağı işlemeye kalksalar, o zaman da orduda kimlerin görev alacağı sorun haline gelecekti. Hiz. Ömer bu durumda sahabeyle istişarelerde bulundu.⁷⁵ Sonunda Hiz. Ömer toprakları sahiplerinin ellerinde bırakarak onlara gelirden bir bedel ödemeleri üzere haraç koydu. Zira o buralardan elde edilecek gelirle Müslümanların atâlarını karşılamayı hedeflemişti.⁷⁶ Böylece beytülmâl'e ait sabit bir gelir daha ortaya çıkmış oldu.⁷⁷

Hiz. Ömer toprakları sahiplerine bırakarak onlardan sabit gelir-vergi- almak amacıyla, arazinin ölçülmesi ve buralardan alınması gereken vergi miktarının tespiti için messâh adı verilen memurlar görevlendirdi.⁷⁸ Bunlar aracılığıyla Sasâni vergi sistemi hakkında bilgi topladı. Halife daha sonra Osman b. Huneyf'i Dicle'nin batı kısmına, Huzeyfe'yi de Fırat'ın suladığı topraklara arazi işleri ile ilgilenmek üzere tayin etti.⁷⁹

Osman b. Huneyf, bu bölgede yaptığı çalışmalardan sonra, dağ, bayır, fundalık ve bataklık gibi yerler hesaba katılmadığı takdirde, Sevâd'ın 36.000.000 cerib⁸⁰ geldiğini hesaplamıştı. Sevâd

⁷¹ Yeniçeri, Celal, "Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi" *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, III, 271; Fayda, Hiz. Ömer zamanında Gayr-i Müslimler, 41; İbrahim Muhammed, 55.

⁷² Belâzuri, *Futûh*, 380; Söylemez, Mahfuz, *Emeviler Döneminde Kûfe*, 243.

⁷³ Fayda, Hiz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, 13 vd.; Kallek, 72.

⁷⁴ Haşr, 59/7.

⁷⁵ Hizmetli, bu istişareleri bir nevi genel kurul'a benzetmektedir. bkz. *İslâm Tarihi*, 520.

⁷⁶ İbrahim Muhammed, 55, 113.

⁷⁷ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 353-356.

⁷⁸ Ebû Yusuf, 76.

⁷⁹ Ebû Yusuf, 281.

⁸⁰ Fayda, Cerib hakkında değişik görüşlerin olduğunu belirterek, er-Reyyis'in benimsediği 1 cerib= 1366 m2 olduğu şeklindeki kanaate katıldığını belirtmektedir. bkz. Fayda, Hiz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, 46.

bölgesinde Osman b. Huneyf'in araziyi ölçmesinden sonra, 1 cerib üzüm bağına 10 dirhem, bir cerib hurmalığa 5 dirhem, şeker kamışı ekilen bir cerib araziye 6 dirhem, bir cerib buğday arazisine 4 dirhem, bir cerib arpa arazisine ise 2 dirhem haraç koyulmuştur.⁸¹ Bu konudaki diğer bir rivayette, Osman b. Huneyf'in işletilsin veya işletilmesin toprakların tümü esas alarak her cerib toprağa 1 dirhem ve 1 kâfiz haraç koyduğu şeklindedir.⁸²

Hz. Ömer'in ilk defa Sevad'da başlattığı bu vergi uygulaması ile vergilendirilecek ürünler ve vergi miktarlarının belirlenmesinde müstakil olarak hareket edilmiştir. Haraç "Cerib" denilen alan ölçüsü birimi (1592 m²) başına konmuştu. Hz. Ömer'in uygulamasında toprakların sulanabilirliği, tüketim merkezlerine ve pazarlara olan yakınlığı ve ürünün cinsi gibi unsurlar farklı vergi miktarının belirlenmesinde rol oynamıştır. İlk olarak buğday, Arpa ve Hurma'ya haraç vergisi konulmuş, sistem geliştikçe daha sonra diğer ürünlerden de vergi alınma yoluna gidilmiştir.⁸³

Haraç vergisi halkın elinde bırakılan toprağın bir nevi kirası olarak alınmak üzere, bazen belirli bir miktar üzerinden (Haraç-ı Muvazzafa), bazen de topraktan elde edilecek mahsulün miktarına (Haraç-ı Mukâseme) göre alınıyordu. Şayet bir arazi, fey yahut bütün Müslümanlar için vakıf durumunda ise, bu durumda haraç vergisi arazinin kendisinden kaynaklandığına kanaat getirilerek -Müslüman da olsa- o kimse bu araziden haraç öderdi.⁸⁴

Irak'ta haraç ile ilgili bu uygulamalar yapılırken Mısır'da da farklı bir uygulamaya şahit oluyoruz. Haraç vergisi alınırken çeşitli etkenler dikkate alınmış olması nedeniyle, Mısır'dan sabit bir miktarda haraç vergisi alınmamıştı. Halife Ömer döneminde, Mısır'daki haraç vergisinin miktarı Nil nehrinin suların akış miktarına bağlı idi. Çünkü Nil'de kuraklık olduğu zamanlarda ürün almak mümkün değildi. Bu nedenle halife Ömer, vali Amr'a mektup yazarak Nil sularının akıp akmadığı zamanlarda alınan vergileri araştırmasını ve halkın hile yapmasının önlenmesini istemişti. Bu araştırmadan sonra halife Mısır'a Mikyasu'n-Nil adı verilen Nil nehrinin su seviyesinin ölçülmesi için ölçekler yapılmasını, nehrin su seviyesinin 12 ile 18 zira' (20-30 cm) akması halinde haraç vergisi alınmasını emretmişti. Bu ölçülerin konulmasındaki kriter ise Amr'ın halifeye bildirdiği 12 den az olduğunda kuraklık, 18 den fazla olduğunda ise sel olduğundan ürün alınmamasıydı.⁸⁵ Hz. Osman döneminde ise Mısır'daki haraç vergisiyle ilgili nasıl bir uygulamaya gidildiği belirtilmemekle birlikte, biz eski uygulamanın devam ettiği kanaatindeyiz.

Bizans ve Sasâni idaresi altında iken fethedilen bölgelerin vergi teşkilatlarına, fetihlerden sonra pek müdahale edilmemiştir. Çünkü devletin yeni olması ve bu alanda yeterli elamanının bulunmaması devletin eski vergi sistemini bazı değişikliklerle birlikte devam ettirme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Hz. Ebû Bekir zamanında Halid b. Velid'in Hırelilerle yaptığı anlaşmada, halkın ödemekle yükümlü olduğu vergilerin tahsilinden ve beytül-mâl'e teslim edilmesinden sorumlu

⁸¹ Ebû Ubeyd, 93; Haraç konulan ürünler ve miktarları hakkında bkz. Fayda, *Hz. Ömer zamanında Gayr-i Müslimler*, 49.

⁸² Ebû Yusuf, 76.

⁸³ Ebû Ubeyd, 94; el-Askerî, *el-Evâil*, 115.

⁸⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 260.

⁸⁵ bkz. Özkuyumcu, 115; Kallek, 78.

tutulması, bu tespiti doğrulamaktadır.⁸⁶ Öte yandan Hz. Ömer'in de Osman b. Huneyf'den, daha önce sevad bölgesinde ne kadar vergi ödendiğini öğrenmesini istemesi ve daha sonra bu uygulamadan yararlanması da, eski düzenden faydalandığını göstermektedir.⁸⁷ Haraç ilk önceleri nakdî veya aynî olarak ödeniyordu. Durum istikrara kavuşunca, nakdi ödeme, geçerli oldu.⁸⁸ Bu uygulama Hz. Osman döneminde devam etmiştir.⁸⁹

Hz. Ömer döneminde yapılan düzenlemelerden sonra elde edilen haraç, Sevad bölgesinden yıllık olarak yaklaşık 120 milyon dirhem⁹⁰, Suriye bölgesinden toplam 670 bin dirhem⁹¹ Mısır'dan elde edilen haraç ise 14 milyon dirheme ulaşmıştı.⁹²

Hz. Ömer zamanında vilayetlerde toplanan bu vergiler, bu vilayetlerin beytül-mâl'inde ihtiyaçlar için harcanarak arta kalan kısmı da merkez Medine Beytül-mâl'ine gönderilirdi. Ömer b. Hattab 21/641 yılında Mısır'ın hem valisi hem de maliye sorumlusu Amr b. Âs'a yazdığı mektupta, Medine halkının içinde bulunduğu darlık ve sıkıntıyı bildirdikten sonra, haraç vergisinden toplanan yiyeceklerden fazla olanların deniz yoluyla Medine'ye göndermesini emretti. Bunun üzerine Mısır'dan Medine'ye hububat ve zeytinyağı gönderildi. Hububat el-Câr limanına ulaşınca, liman görevlisi bunları teslim aldıktan sonra Medine'deki bir eve konularak halka ölçü ile taksim edildi. Mısır ile Medine arasındaki bu ulaşım, Hz. Osman öldürülmesine neden olan ilk fitne sırasında kesilmiş, ancak daha sonra Muaviye ve Yezid dönemlerinde devam etmiştir.⁹³

Kaynaklar, Hz. Osman zamanında beytül-mâl'e gelen haraç gelirleri konusunda ayrıntılı olarak bilgi vermemekle beraber, Basra'dan gelen vergi gelirlerinin 1.000.000 dirheme ulaştığını nakledeken,⁹⁴ aynı dönemde Kûfe Sevad'ından 1.000.000 dirhem gelir elde edildiğini⁹⁵ bildirmektedir. Sevâd'dan gelen verginin haraç olduğuna kolaylıkla hükmetmemize rağmen, Basra'dan gelen gelirin haraç veya beytül-mâl fazlalığı mı olduğu konusunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Ancak Hz. Ömer döneminde uygulamaya konulan düzenin Hz. Osman döneminde de devam ettiğini düşünebiliriz. Bunun yanı sıra bu dönemde, Mısır'dan toplanan vergi gelirlerinde bir miktar artış yaşanmıştır. Mısır'a Hz. Ömer zamanında vali olarak tayin edilen Amr, Mukavkısın 20 milyon dirhem vergi topladığı haraç ve cizye'yi, 12 milyon dirhem toplamıştı. Hz. Osman'ın haraç sorumlusu olarak tayin ettiği Abdullah ise aynı vergileri 14 milyon dirhem olarak toplamıştı. Bunun üzerine halife Amr'a: "Senden sonra Mısır'daki ineğin sütleri çoğaldı."⁹⁶ "Bu miktar daha develerin sağlımlarından öncedir" deyince, Amr da: "Ama siz onun çocuklarını sütsüz bıraktınız"

⁸⁶ Ebû Yusuf, 63; İbn Zenceveyh, I, 244.

⁸⁷ Ebû Yusuf, 75-76.

⁸⁸ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 42.

⁸⁹ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 215.

⁹⁰ bkz. Maverdî, *Ahkamu's-Sultaniyye*, 194.

⁹¹ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, 61.

⁹² Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 343-344.

⁹³ Belâzurî, *Futûh*, 309-310.

⁹⁴ Ali, Salih Ahmed, 232.

⁹⁵ Kumî, Hasan b. Muhammed b. Hasan, *Kitâbu Tarih-i Kumm*, Farsçaya trc. Hasan b. Ali b. Ali b. Abdülmelik, Tahran, 1353, 182.

cevabını vermişti.⁹⁷ Halife Osman'ın Mısır'ın vergi gelirleri konusunda Amr'ı itham etmesinin sebebi, onun vergi toplama konusundaki uygulamalarına dayanmaktadır. Şöyle ki, Halife Ömer zamanında yapılan ilk antlaşmada zimmet ehlinin toprak sahiplerinden ve zenginlerinden iki dirhem cizye ile beraber, Müslümanların ihtiyaçları için aylık olarak buğday, zeytin yağı, bal ve sirke vermeleri de kararlaştırılmış ve bu vergilerin, mezkur kişilerin cizyelerine ilave olarak tahsil edileceği belirlenmişti. Mısır'ın fethi sırasında yapılan bu anlaşmadan sonra, Hz. Ömer'in halifeliğinin son yılında yapılan ikinci bir anlaşma ile, arazi sahipleri ve zenginlerden her ay tahsil edilen aynı vergiler, paraya çevrilmiş ve bu kişilerin vergi miktarları, yıllık ikişer dirhem daha arttırılarak dört dirheme çıkarılmıştır. Onlar da bu uygulamayı sevinerek kabul etmişlerdi. Abdullah b. Sa'd zamanında Medine'ye iki milyon dirhem daha fazla vergi gönderilmesinin sebebi, uygulamada yapılan bu değişiklikten kaynaklanmıştı.⁹⁸

Hz. Osman zamanında yapılan fetihlerin tabii sonucu olarak haraç arazileri çoğalmış, böylece beytül-mâl'in gelirleri de artmıştır. Ancak Hz. Osman, toplanan haraç gelirlerini fethedilen bölgenin sorumlu olduğu vilayetin beytül-mâl'ine vermiş,⁹⁹ dolayısıyla direk olarak merkezi beytül-mâl'e gelmemiştir. Bu durum elde edilen gelirlerin vilayetlerde gerekli gereksiz harcanmasına neden olmuştur. Öte yandan, az da olsa Suriye'ye yakın bölgelerde fetihlerde bulunan Muaviye ise, elde ettiği ganimetlerin yanısıra, diğer vergilerden de merkez beytül-mâl'e pay vermemiştir. Muaviye'nin dışındaki valiler ise, harcamaları yaptıktan sonra, arta kalan miktarı Medine'ye göndermişlerdir. Ancak rivayetler Basra dışında, diğer vilayetlerden ne kadar gelirin geldiği konusunda da bir bilgi vermemektedir.

d-Cizye

Cizye gayri müslim erkek vatandaşlardan onların canların korunması karşılığında alınan baş vergisidir.¹⁰⁰ Yani İslâm topraklarında yaşadığı halde Müslümanlığı kabul etmeyen gayri müslimlere mali mükellefiyet getiren ve ayetle sabit olan¹⁰¹ bir vergidir. Rasûlullah döneminden itibaren uygulamaya konulan bu vergi, akıl-baliğ olanlardan alınmaktaydı.

Cizye miktarı konusunda Hz. Ömer zamanında köklü düzenlemelere gidilmişti. Sâsâni döneminde ise halk dört tabakaya ayrılarak sırasıyla 12, 8, 6, ve 4 dirhem vergi alınmıştı.¹⁰² Hz. Ömer devrinde ise fethedilen Sevad bölgesinde, ferdin mali durumuyla orantılı olarak senelik fakirlerden 12, orta hallilerden 24 ve zenginlerden de 48 dirhem arasında değişen bir cizye konulmuştu.¹⁰³ Hz. Ömer'in bu bölgedeki görevlisi Osman b. Huneyf, Cizye verenlerin boyunlarına

⁹⁶ İbn AbdilHakem, 173; Belâzurî, *Futûh*, 314-315.

⁹⁷ Belâzurî, *Futûh*, 309; İbn Abdi'l-Hakem, 161; İbn Abdirabbih, IV, 24; Makrizi, *Hittat*, 159.

⁹⁸ Özkuyumcu, 101.

⁹⁹ İbrahim Muhammed, 113.

¹⁰⁰ Ebû Ubeyd, 35; Erkal, "Beytül-mâl", *D.V.İ.A.*, VI, 93.

¹⁰¹ bkz. Tevbe, 29.

¹⁰² Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 215.

¹⁰³ Ebû Ubeyd, 60; Belâzurî, *Futûh*, 381; Erkal, "Cizye", *D.İ.A.*, VIII, 44.

birer mühür takmalarını emrederek, böylece vergisini ödemeyenleri tanımayı kolaylaştırmıştı.¹⁰⁴ Bu dönemde bölgelerdeki cizye uygulamaları şu şekilde idi:

Cezire bölgesinde Cizye, o bölgeyle sınırlı olmak üzere, kişi başına bir dirhem, iki "Müdd" buğday, iki "kıst" zeytinyağı ve iki "kıst" sirke olarak konulmuş olup, bütün insanlar tek bir sınıf olarak kabul edilmişti.¹⁰⁵ Bunlardan nakdi olan kısmı cizye, aynı olan kısmı ise arazi vergisi sayılmıştı. Arazi üzerindeki haraç ise ödeme gücüne göre belirlenmişti.

Suriye bölgesinde, Yarımada da olduğu gibi, gerek şehirlerde gerekse kırsal kesimde adam başına bir dinar, Müslümanların gıda ihtiyacı için bir "Cerib"lik buğday ile bir miktar sirke ve zeytinyağı olmak üzere yine sabit bir cizye konulmuştu. Kırsal kesimdeki haraç miktarı, ödeme gücüne bağlanmıştı. Bir müddet sonra halife, şehirlerdeki cizyeyi, fertlerin mali imkanlarına göre yeniden düzenleyerek zenginler için üst sınır para olarak 4 dinar veya gümüş olarak 40 dirhem olmak üzere, orta halliler ve yoksullar için daha küçük miktarlar tespit etti.¹⁰⁶

Cizye Yemen'de Hz. Ömer döneminde kişi başına bir dirhem olarak belirlenmişti. Zira Hz. Ömer, buranın halkını Şam ve Irak bölgelerine göre daha fakir olarak kabul etmişti.¹⁰⁷ Hz. Ömer, bu bölgede altın sahiplerine de 4 dirhem cizye koymuştu.¹⁰⁸

Mısır'da cizye olarak, kişi başına iki dirhem konulmuştu.¹⁰⁹ Hz. Ömer döneminde idare merkezileştirilirken, vergi toplama faaliyeti üzerindeki kontrolleri vasıtasız hale getirmek, eski imtiyazların tamamını ilga etmek¹¹⁰ suretiyle Bizans sistemi de ıslah edilmiş ve gerek arazi, gerek halk, gerekse de halkın meslekleri hususunda son derece düzenli ve ayrıntılı siciller oluşturmuştu. Vergilerin takdiri, ilgili mıntıkalardan Fustat'a gönderilen sicillere uygun olarak yılda bir defa yapılırdı. Önce bir mıntıkanın payı, sonra her mıntıkadaki vergi toplama memurları bu meblağın cizye, haraç ve diğer vergiler arasında nasıl bölüştürüleceğini ve her köye düşen miktarları, akabinde de her köyün ahaliyi kendi aralarında ödeyecekleri miktar belirlenirdi. Zaman zaman bir ölçü dahilinde, kendi ambarlarından veya pazardan temin edilmek üzere köylerden bazı yiyecek çeşitlerinin istendiği de olurdu. Bu döneme ait belgeler, her ferdin cizye, sahibinin kim olduğuna bakılmaksızın toprak için de sahiplerinin haraç ödediğini teyid etmektedir. Mısır'da bu vergi düzenlemeleri halkın sayısına göre konulmuştu. Nüfus arttıkça vergi artıyor, azaldıkça da indiriliyordu.¹¹¹ Bu nedenle bu uygulama bir denge unsuru olarak görülebilir.

Mısır'da Amr b. el-Âs'ın görev yaptığı dönemde 300 bin vergi mükellefi bulunduğu, ve Amr'ın bunlardan 2'şer dirhem toplam 600 bin dirhem vergi tahsil ettiği belirtilmektedir.¹¹² Bu dönemde Abdullah b. Sa'd'ın İfrikiyye'de Gregorius'u yendikten sonra, bölgede yaşayan Berberileri

¹⁰⁴ Ebû Yusuf, 208; Ebû Ubeyd, 74.

¹⁰⁵ Ebû, Yusuf, 77-80.

¹⁰⁶ bkz. Ebî Yusuf, 201-203; Maverdî, 160-163; Erkal, "Cizye", *D.İ.A.*, VIII, 44.

¹⁰⁷ Ebû Ubeyd, 60-61.

¹⁰⁸ Ebû Ubeyd, 59.

¹⁰⁹ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, 161.

¹¹⁰ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 43.

¹¹¹ Muhammed İbrahim, 107.

¹¹² Özkuyumcu, 105.

zimmeth ehli kabul edip onlardan vergi almış olması¹¹³ bu dönemde fethedilen diğer bölge halklarından da cizye alındığını ortaya koymaktadır. Örneğin, Horasan'da, her bir şehre ortak vergi yüklenmişti. Bunun yanı sıra toprak vergisi ile tüccara ve sanat erbabına yüklenen vergiler vardı. Cizye sadece bülüğ çağına gelmiş erkeklere yüklenmiş, çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar, müzmin hastalar ve kendini adanmış rahipler bu mükellefiyetin dışında kalmıştır.¹¹⁴

Bu dönemde kadın, çocuk,¹¹⁵ fakir ve kilise gelirleriyle geçinen rahipleri cizyeden muaf tutulmuşlardır. Cizye, mükellefi Müslüman olduğunda ise, düşüyordu.¹¹⁶ Nakden para olarak alındığı gibi, mal olarak da alınıyordu.¹¹⁷ Ancak İslâmî açıdan yasak olan domuz ve şarap gibi şeyler cizye olarak alınmıyordu.¹¹⁸

Cizye vererek devletin gayri müslim tebaası olmak, gayri müslimler açısından önemli bir sorun ortaya çıkarmıyordu. Çünkü cizye, gayri müslim teb'a açısından din ve vicdan özgürlüğünü ve adaleti garantiliyor, askerliği kaldırıyor, menkul ve gayri menkul bütün malların elde tutulmasını sağlıyor ve hatta çeşitli gayri müslim tebaya, kendi öz kanunlarını tatbik etme imkanı veriyordu. Bunun yanında faizle yapılan muameleler Müslümanlara haram olduğundan gayri müslimler, faizi kullanıp açıkca zenginleşiyorlardı. Aile reisleri üzerinde cizye vardı ve Hz. Osman'ın hilâfeti sonunda bu cizye bir ailenin senede bir günlük nafakasının karşılığı olarak alınıyordu. Fakat buna karşılık, bu cizye mükellefleri, Müslümanların tasarruflarından vermesi lazım gelen ve senede % 2,5 olan zekatı vermektan muaftılar. Bu da tabiatıyla gayri müslimlerin zamanla zengin olmasını kolaylaştırmıştır.¹¹⁹

Cizye ile ilgili bölgelerdeki uygulama farklılıkları yukarıda belirttiğimiz gibi, Hz. Ömer zamanında ortaya konulmuştu. Hz. Osman zamanında bu dönemde anlaşmaları yapılan bölgelerden gelen ve yeni fethedilen yerlerin cizyeleri gelmekteydi. Buna göre, Hz. Osman zamanında kendileriyle cizye antlaşması yapılan bölgeler ve cizye miktarları da şöyleydi:

Velid b. Ukbe Azerbeycan halkıyla 800.000 dirhem üzerine;¹²⁰ Abdullah b. Sa'd, Kuzey Afrika'ya fethettiğinde Berberiler¹²¹ ve Patrikleri ile 1.520.000 dinar vermeleri üzerine;¹²² Said b. el-Âs, Cürcan halkıyla 200.000 dinar üzerine;¹²³ Ahnef b. Kays Belh halkıyla 400.000 dirhem üzerine;¹²⁴ Merv merzubanı ile 60.000 dirhem üzerine;¹²⁵ Merv-i Rûz ile Abdullah b. Âmir'in

¹¹³ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu'z-Zekat, Bab:24), I, 278, H.No:41; Belâzurî, *Futûh*, 116; Ebû Ubeyd, 50; İbn Zenceveyh, I, 138; Kudâme b. Ca'fer, *el-Haraç*, 225.

⁴²² Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 45.

¹¹⁵ Ebû Ubeyd, 56.

¹¹⁶ İbn Zenceveyh, I, 172.

¹¹⁷ Ebû Ubeyd, 60; Belâzurî, *Futûh*, 381; Erkal, "Cizye", *D.İ.A.*, VIII, 44.

¹¹⁸ Ebû Ubeyd, 72.

¹¹⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 47-48.

¹²⁰ Halife, *Tarih*, 160; Belâzurî, *Futûh*, 470; Taberî, IV, 246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 88; Himyerî, 20-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 245.

¹²¹ Hz. Ömer de Mecusilerden, Hz. Osman da Berberiler'den cizye almıştır. bkz. Ebû Ubeyd, 51; Kal'âci, 113

¹²² Yakûbî, *Tarih*, II, 165; Taberî, IV, 256.

¹²³ Belâzurî, *Futûh*, 481; Nüveyrî, XIX, 419.

¹²⁴ Taberî, IV, 313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 132; Nüveyrî, XIX, 423; Ayrıca bkz. Halife, *Tarih*, 165.

¹²⁵ Belâzurî, *Futûh*, 591; Nüveyrî, XIX, 422.

gönderdiği temsilci Abdullah b. Avf el-Hanzalî ile 60.000 dirhem üzerine,¹²⁶ Kıbrıs halkıyla da 7000 dinar cizye vermeleri üzerine¹²⁷ anlaşmalar yapılmıştır. Bu arada İskenderiyye'nin ikinci defa fethedilmesinden sonra buradan toplanan cizye miktarı 18.000 dinar idi.¹²⁸ Bu dönemde cizye, bazen nakden alındığı gibi, bazen de yıl sonunda alınmıştır.

Necran'a gelince; Hz. Peygamber döneminde Necranlılarla yapılan anlaşmada iki taksitte verilmesi şartıyla 2000 elbise cizye alınması kararlaştırılmıştı. Her elbise 40 dirhem değerinde olacaktı. Eksik olması durumunda aradaki fark bir yıl sonraki borca katılacaktı. Bu miktar Hz. Ebû Bekir döneminde aynen devam etmişti.¹²⁹

Hz. Ömer halife olunca tefecilikle uğraşan Necran'lı Hristiyanlar halifeye geldiler. Hz. Ömer onları Yemen Necranından boşaltarak Irak Necran'ı denen yere iskan etmişti. Çünkü Ömer onların Müslümanlara bir takım kötülükler yapmaları ve zarar vermelerinden korkmuştu. Suriye ve Irak valilerine şöyle yazdı: "Şam ve Irak valilerinden her kim Necran'a uğrarsa onların arazilerini işletmelerine imkan versin. Onların o arazilerden işleyip kaldırdıkları, Allah rızası için ve arazilerine bir bedel olmak üzere kendileri için bir sadakadır. Valilerden hiç kimsenin onların elde ettiği mahsulden bir şey almaları caiz olmadığı gibi, onlardan mükellef bulunmadıkları bir vergi de alınmayacaktır. Ödemekle mükellef buldukları cizyeler ise, oraya (Irak'a) geldiklerinden itibaren 24 ay terkedilmiştir. Bu arada haksızlığa maruz bırakmamak ve haddi aşmamak üzere ancak imal etmekte oldukları elbiselerden vergi ödemekle mükelleftirler." Osman b. Affan ve Muaykib buna şahit oldular. Bunun üzerine Necranlıların bir kısmı Suriye'ye, bir kısmı da Kûfe yakınlarındaki Necrâniye'ye yerleştiler.¹³⁰

Hz. Osman halife olunca, Necranlılar tekrar Medine'ye halifeye geldiler ve kendilerinden alınan bu verginin hafifletilmesini istediler. Bunun üzerine, Hz. Osman Kûfe valisi Velid b. Ukbe'ye şunları yazdı: "..... Irak'tan Necranlıların papazları, maiyetleri ve ileri gelen reisleri bana geldiler ve şikayette bulundular; Hz. Ömer'in şartnamesini gösterdiler. Müslümanlar tarafından onlara yapılanı muttali oldum. Ben onların ödemekte oldukları ikiyüz adet elbiseden 30¹³¹ adet elbiseyi Allah rızası için kaldırdım. Yemen'deki arazilerine karşılık olarak Hz. Ömer'in onlara verdiği arazileri de kendilerine verdim. Onlara iyi muamele etmeni tavsiye ederim. Çünkü onlar, haklarında zimmet bulunan bir kavimdir. Onlarla benim aramda İslâm'dan önce de bir tanışıklık vardı. Hz. Ömer'in onlar için yazdığı sahifeyi oku. Onda bulunan hakları tam olarak ver. Onlara ait olan sahifeyi okuduktan sonra tekrar kendilerine iade et. Selam. Bu mektubu Humran b.

¹²⁶ İbn A'sem, I, 339.

¹²⁷ Taberî, IV, 262.

¹²⁸ Belâzurî, *Futûh*, 320.

¹²⁹ bkz. İbrahim Muhammed, 104-105.

¹³⁰ Belâzurî, *Futûh*, 94-95.

¹³¹ Kudame b. Ca'fer 20 elbise olarak aktarmaktadır. bkz. *el-Haraç*, 273.

Ebân 15 Şaban 27'de yazdı."¹³² Ebû Ubeyd bu indirimin nüfus azalması sonucu yapıldığını bildirmektedir.¹³³

Bunlara ilave olarak Hz. Osman, Benî Tağlib'den cizye olarak yalnızca altın ve gümüş alınmasını emretmiş, ancak daha sonra Hz. Ömer'in onlardan iki kat daha fazla vergi aldığını kesin bir şekilde öğrenince bu emrinden vazgeçmiştir.¹³⁴

e- Öşür

Öşür veya Uşûr, ticaret amacıyla Müslüman topraklarından geçecek Ehl-i Zimmet'ten alınan ve yine ticaret amacıyla Müslüman topraklarına giren Ehl-i Harp'den alınan vergi olarak tarif edilmektedir.¹³⁵ Ticaret malları vergisi öşür gibi Müslümanların toprak mahsulleri karşılığı ödedikleri vergi de kaynaklarda öşür olarak isimlendirilmiştir.¹³⁶

İslâmiyetten önce Arap Yarımadasındaki panayırlara getirilen ticaret mallarından 1/10 oranında vergi alınıyordu. İslâmdan sonra ise Hz. Peygamber de Medine çarşısının yerini belirlediğinde, buradan vergi alınmayacağını ilan ederken, bu verginin muhtelif kabilelerden alınmasına da karşı çıkmıştı.¹³⁷

Öşür vergisi ile ilgili uygulamaları ilk tatbik eden Hz. Ömer'dir.¹³⁸ Hz. Ömer zamanında yapılan fetihler sonucunda, bu topraklarda yaşayan bir çok kimse de Zimmî statüsüne kavuşmuştu. Bu arada devlete katılmamış topraklarda yaşayan kimseler İslâm topraklarında ticaret yapmağa başlamışlardı. Ebû Yusuf Menbic halkının İslâm topraklarına ticaret yapmak için halifeye müracaat ettiklerinde, Hz. Ömer'in bu durumu sahabeyle istişare ettiğini ve onlardan 1/10 oranında vergi almayı kararlaştırdığını bildirmektedir.¹³⁹ Basra valisi Ebû Musa el-Eşâri, Basra'daki bazı Müslüman tacirlerin düşman ülkesine gittiklerini ve orada kendilerinden 1/10 oranında vergi alındığını bildirmesi üzerine, Hz. Ömer valisine bir mektup yazarak onlardan 1/10, Zimmîlerden 1/20, Müslümanlardan da 1/40 oranında, iki yüz dirhemden az olan mallardan ise vergi almamasını bildirmişti.¹⁴⁰

Hz. Ömer savaşıların ailelerinden de öşür alınmasını istemiş, Hz. Osman da bu uygulamayı devam ettirmiştir.¹⁴¹ Hz. Osman, Müslümanlarla savaş halinde olan devletlerden, onlar devletin hudutlarını geçtiklerinde, Hz. Ömer tarafından konulan miktar üzerinden öşür almıştı.¹⁴²

¹³² Ebû Yusuf, 128-129; İbn Zenceveyh, II, 451; Kudâme b. Ca'fer, 273; Belâzurî, *Futûh*, 95.

¹³³ Geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Futûh*, 97; İbrahim Muhammed, 104-105; Söylemez, *Emevîler Döneminde Küfe*, 152.

¹³⁴ Belâzurî, *Futûh*, 263.

¹³⁵ Ebû Ubeyd, 35.

¹³⁶ Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Öşür I", 174; Bu makalenin devamı ve Hz. Ömer döneminde öşür vergisi ile ilgili tartışmalar için ayrıca bkz. Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Öşür II", *A.Ü.i.F. Dergisi*, XXVI, (Ankara 1983) 327 vd.

¹³⁷ Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Öşür", 171.

¹³⁸ İbrahim Muhammed, 55.

¹³⁹ Ebû Yusuf, 220.

¹⁴⁰ Ebû Yusuf, 219; Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Öşür I" 176; Özkuyumcu, 120

¹⁴¹ İbn Zenceveyh, II, 536.

¹⁴² Kal'âci, 268.

Hız. Ömer, Benî Tağlib Hıristiyanlarının ticaret mallarının 1/20'sini vergi olarak almıştı. Ancak Müslüman ile Haracını ödeyen Zimmiden, ticaret malı vergisi alınmasını yasaklamıştı. Hız. Osman döneminde Öşür vergisinin uygulanışı ve bu vergiden elde edilen gelirler konusunda kaynaklar bir bilgi vermemektedirler. Bu nedenle biz daha önce uygulamaya konan vergi düzeninin aynen devam ettiği kanaatindeyiz.

f-Diğer Gelirler

Beytülmal'in yukarıda aktarmaya çalıştığımız bu gelirlerinden başka gelirleri de bulunmaktaydı. Devlet arazisinden ve emlaklarından elde edilen gelirler, mirascı bırakmadan ölen veya irtidat edenlerin malları, buluntu ve sahipsiz mallar ve gerekli durumlarda devletin topladığı diğer yardımlar, bu gelirler arasında bulunmaktaydı.¹⁴³ Ancak bunlar arasında bulunan kayıp mallar ve varisi olmayan mallardan elde edilen gelirler, yine fakirlere tasadduk ediliyordu.¹⁴⁴

Fedek gelirleri Hız. Osman zamanında da daha önceki dönemlerde olduğu gibi yolcu ve misafirlere harcanmıştır.¹⁴⁵ Savâfi arazilerden elde edilen gelirler de önemli bir yekün oluşturuyordu. Savâfi mallar, fetihler sırasında Müslümanlar tarafından ele geçirilen Kısra'ya ve onun yakınlarına ve bu sırada öldürülen, yahut kaçan kimselere ait araziler ile, su çıkan ve su kenarında bulunan ağaçlık yerlerden elde edilen gelirler idi. Bunlardan elde edilen gelirlerin tutarı Hız. Ömer döneminde bir rivayete göre 4, diğerine göre 7 ve üçüncü bir rivayete göre 7 milyon dirhemden oluşturmaktaydı. Hız. Ömer döneminde Savafi topraklardan elde edilen gelirler, olduğu gibi devlet hazinesine intikal ediyordu.

Hız. Osman halife olunca mezkur toprakları, haraç vergisi almak şartıyla bazı kimselere dağıttı. Böylece bu topraklar, onların şahıslarına münhasır bir mülk değil de, hazineye gelir getirmek amacıyla mahdut bir ücret karşılığında kiralanmış oldu. Halifenin bu uygulamasından sonra, bu topraklardan elde edilen gelir miktarının 50 milyon dirhem gibi büyük bir rakama yükseldiği ve halifenin kendi masrafları ile yapmış olduğu bağışların bu kaynaktan karşılandığı belirtilmektedir.¹⁴⁶

¹⁴³ İbrahim Muhammed, 54, 73.

¹⁴⁴ İbrahim Muhammed, 85.

¹⁴⁵ Belâzurî, *Futûh*, 41,46; İbn Abdirabbih, IV, 435; Rasûlullah, Hayber'den dönerken Ensar'dan Muhayyis b. Mesud'u Fedek halkını İslâma davet için göndermişti. Fedeklilerin başkanı Yuşa' b. Nûn idi. Fedekliler, topraklarıyla birlikte yurtlarının yarısı karşılığında Rasûlullah ile anlaşmak istemişler, Hız. Peygamber de onların bu teklifini kabul etmişti. Böylece Fedek'in yarısı yalnızca Rasûlullah'a ait olmuştu. Rasûlullah, bu dönemde Fedek'ten elde edilen gelirleri misafir ve yolcular için harcıyordu.

Rasûlullah'ın kızı Fatıma Fedek'i bu dönemde babasından istenmiş, ancak Hız. Peygamber "Senin bunu benden istemen doğru değil" diyerek onunu bu talebini geri çevirmişti. Daha sonra bilindiği gibi Hız. Ebû Bekir'in hilâfeti devresinde Fedek Hız. Muhammed'in ailesi tarafından tekrar istenmişti. Hız. Ebû Bekir de bu isteği geri çevirmişti. Fedek halkı, Hicaz Yahudilerini sürgün eden Ömer'in halifeliliğine kadar yerlerinde kaldı. Hız. Ömer, Ebû'l-Heysem Mâlik b. et-Teyyihân (en-Neyyihân) ile Ensardan Sehl b. Ebî Hayseme ve Zeyd b. Sâbit'i Fedek'e göndererek Fedek topraklarının diğer yarısının değerini tesbit etmelerini istemiş, tesbitin yapılmasından sonra Hız. Ömer de bu miktarı onlara ödeyerek onları Şam taraflarına sürülmüştür. Muaviye halife olunca Fedek'i Mervan'a bağışlamış, ancak Ömer b. Abdulaziz döneminde tekrar beytülmal'e verilmiştir. bkz. Belâzurî, *Futûh*, 41, 45-46.

¹⁴⁶ Maverdî, 217; Bu tatbikat 82/701 yılına kadar devam etmiştir. Ayrıca bkz. Bakır, *Hız. Ali Dönemi*, 225-226

Hız. Osman döneminden itibaren halifelere ilk defa Farısların bayramı olarak kutlanan Nevruz ve Mihrican hediyeleri verilmeye başlanmış,¹⁴⁷ bu da devlet için önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Bu hediyeler genellikle altın ve gümüş kaplar, dinar ve dirhem gibi nakdi paralar, elbise eşya ve çeşitli yiyeceklerden oluşmaktaydı.¹⁴⁸

2-Devletin Giderleri

Beytülmâl'in yukarıda belirttiğimiz bu gelirleri başta savaş giderleri ve atâlar olmak üzere değişik giderlere harcanıyordu. Yalnız bu gelir gruplarından Zekat, Tevbe sûresi 50. ayette belirtilen yerlere sarfedilirken, ikinci gelir grubu olarak gösterilen humus ise, Rasûlullah'ın vefatından sonra beytülmâl'in önemli bir geliri olmuş, bu da savaş giderleri için harcanmıştır. Belirttiğimiz gibi zaman zaman bunların istinası olmuştu. Bu iki gelir dışındaki haraç, cizye ve öşür gelirleri ise devlet başkanının tasarrufunda bulunan gelirlerdi.

Fey gelirleri olarak adlandırılan bu gelirler, savaşçıların ihtiyaçları ile halkın maişeti verildikten sonra¹⁴⁹, halife tarafından amme menfaati için uygun görülen çeşitli idari donanımlara, yardım ve maaş şeklinde verilen atâlar ile genel projelere harcanıyordu. Halifenin bu tür gelirlerdeki harcama yetkisi, kendi malından harcama yetkisine benziyordu. Dolayısıyla kamu yararını gözetme şartıyla bu malları satıp nakde çevirebiliyor, devlete ait arazileri kiraya verebiliyordu. Şayet zekat ve humus gelirleri harcanılması gereken ihtiyaçları karşılamazsa, bu durumda halife yukarıda sözünü ettiğimiz bu gelirlerden o gruba harcama yapabiliyordu.¹⁵⁰ Devletin giderleri adı altında genel olarak savaş giderleri önemli bir yekûnû teşkil ederken, bu kalem içerisinde genel maslahat için yapılan bütün harcamalar da bulunmaktaydı.

Harcamaların vilayetlere bırakılması, aslında Hız. Ömer döneminden beri süregelen bir uygulama idi. Ancak Hız. Osman döneminde bu harcamaların boyutları oldukça büyümüştü. Merkezi beytülmâl, ordunun yani askerlerin ganimetlerdeki paylarına ilaveten askeri harcamaları da karşılarken, her vilayetin askeri harcamaları o vilayetteki beytülmâl'den karşılanıyordu.¹⁵¹ Örneğin, Hız. Osman, Mısır'daki valisi İbn Ebî Serh'e, Afrika'da yapılan fetihleri sırasında askerlerin erzak vb. ihtiyaçlarını karşılaması için bir mektup yazmıştı.¹⁵²

Görevlinin tayin edilmediği bölgelerde ise bu işi vali bizzat kendisi yapmakta idi. Valiye bağlı olarak çalışan bu görevli, vilayetlerde toplanan cizye haraç ve öşür gelirlerini vilayetin ihtiyaçları için harcadıktan sonra kalan miktarı merkezi beytülmâl'e gönderirdi. Zaten zekat ve humus gelirlerinin harcama kalemleri ise belliydi. İşte bu nedenle olsa gerek, Hız. Osman'ın selefleri vali tayini konusunda oldukça titiz davranmışlardı. Bir vilayete vali tayin edecekleri zaman çeşitli istişarelerde bulunurlardı. Hız. Ömer ise, önceden olduğu gibi gönderilecek valilerin tayin edilmeden

¹⁴⁷ Sicistan bölgesinde fetihlerde bulunan Nebi' b. Hâris'in Zâlık halkıyla Mihricân bayramında bir anlaşma yapmış olması bu bilgiyi doğrular niteliktedir. bkz. Belâzurî, *Futûh*, 570.

¹⁴⁸ Bakır, *Hız. Ali Dönemi*, 228-229.

¹⁴⁹ Ebû Ubeyd, 35.

¹⁵⁰ İbrahim Muhammed, 102.

¹⁵¹ İbrahim Muhammed, 140.

önce mallarını hesap ettirerek, görevinin sona ermesinden sonra da malındaki fazlalıkları beytülmâl'e koyuyordu.¹⁵³ Hz. Ömer istikrarın garantisi konumundaki bu uygulamayı kendisinden sonraki halifeye de vasiyette bulunmuştu.¹⁵⁴

a-Atâlar-Maaşlar

Devletin giderlerinin en önemli kalemini oluşturan atâlar yani maaşlar, Hz. Peygamber döneminden itibaren beytülmâl tarafından karşılanmıştır. Zekat toplamakla görevlendirilmiş memurların maaşları da yine beytülmâl'den verilmekle birlikte, bunlar genel giderlerden değil, zekat giderlerinden karşılanmaktaydı.¹⁵⁵

Hz. Muhammed'in vefatından sonra fetihler geniş bir malî imkân hazırlamıştı. Hz. Ebû Bekir de bu imkânı, Müslümanlar arasında bir ayırım yapmadan kullanmış ve ¹⁵⁶ gelen verginin dağıtımında eşitlik yolunu izlemişti. Ancak bu durumdan rahatsızlık duyanlar, ona gelerek İslâm'da önceliği ve üstünlüğü olanlara daha fazla vergi verilmesini istemişler, bunun üzerine de Hz. Ebû Bekir: "Söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslâm'da kıdem meselesini ben hepinizden daha çok bilirim. Bunlar sevabı Allah'a ait olan iyi hasletlerdir. Bu bir dünya maaşı, yaşama ve geçim vasıtasıdır. Bunda eşitliği tercih etmek, takdim yolunu tutmaktan daha hayırlıdır" diyerek eşit dağıtım yapmaya devam etmişti.¹⁵⁷

Hz. Ömer döneminde beytülmâl gelirlerine katılan ve gayri müslimlerden barış zamanında alınan cizye ve haraç ile ticaret mallarından alınan öşür'ün kimlere ve nasıl dağıtılacağı ise halifenin ictihadı ile tespit edilmişti.¹⁵⁸ Gerçekleşen fetihler sonucunda fey gelirlerinde büyük artışın olması ve esasen ilk Müslümanların büyük çoğunluğunun başka geliri bulunmaması sebebiyle, Hz. Ömer bunları Müslümanlar arasında iki ayrı şekilde, biri her ay erzak adı altında yiyecek olarak, diğerini de yılda bir defa para (Atâ) olarak dağıtmayı uygun bulmuştu.¹⁵⁹ Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in atâ dağıtımında tuttuğu eşitlik yönteminden farklı olarak herkese İslâm'daki durumuna göre muamele etme yoluna gitti. Halifenin bunda gerekçesi de "Ben asla, Rasûlullah'a karşı savaşıyla, onun yanında savaşı bir tutmam." düşüncesi idi. Böylece herkesi sınıflara ayırarak taksimde de bu ayırımı esas aldı.¹⁶⁰ Buna göre; Birinci tabaka, Rasulullah'la akrabalık bağı bulunan ve İslâm'a girişte önceliği bulunanlar idi. Bunlar arasında bulunan Peygamberimizin amcası Abbas'a 12.000 dirhem tahsis edilmişti. İkinci tabakada, Rasulullah'ın hanımları bulunmaktaydı. Bunlardan Safiyye ve Cüveyriye dışındakilere 12.000 dirhem yıllık, başka bir rivayette de Aişe'ye 12.000, Safiyye ve Cüveyriye 11.000 diğer hanımlara da 10.000 Atâ tahsis edilmişti. Üçüncü tabaka Bedire katılan

¹⁵² İbn Abdi'l-Hakem, 134.

¹⁵³ Hz. Ömer'in Taif valisi Utbe b. Ebî Süfyan'ı valilikten azlettikten sonra, yolda karşılaştıklarında aralarında geçen dialog buna örnek olarak verilebilir. bkz. İbn Abdîrabbih, I, 49,50.

¹⁵⁴ İbrahim Muhammed, 129-130.

¹⁵⁵ Ebû Yusuf, 286; Söylemez, *Emevîler Döneminde Kûfe*, 166.

¹⁵⁶ İbrahim Muhammed, 56; Uğur, Mücteba, *Hicrî I. Asırda İslâm Toplumu*, İstanbul 1980, 149.

¹⁵⁷ Ebû Yusuf, 81.

¹⁵⁸ bkz. Ebû Yusuf, 84-85; Maverdî, 227.

¹⁵⁹ Maverdî, 229.

¹⁶⁰ Ebû Yusuf, 81,83; Ebû Ubeyd, 256-257.

Muhacirlerdi. Hz. Ömer onlara yıllık 5000 dirhem tahsis etmiştir. Dördüncü tabaka Bedire katılan Ensardı ki, onlara da yıllık 4000 dirhem atıyye tahsis edilmişti. Beşinci tabakada bulunan Bedir dışındaki diğer gazalara iştirak etmiş Ensara 3000 dirhem, altıncı tabaka Hudeybiye'den Kadisiye'ye kadar Müslüman olanlara 2000 dirhem, yedince tabakadaki Kadisiye ve Yermük savaşına iştirak edenlere de 1500 dirhem tahsis etmişti.¹⁶¹ Halife ayrıca kişilerin Kur'ân okuyuşlarına, harplere iştirak etmesine bağlı olarak değişik maaşlar vermiştir. Küçük çocuklara 100, oynamaya başlayan çocuğa da 200 dirhem hisse vermişti.

Hz. Ömer zamanında savaşa katılan Mevâliye de diğer Müslümanlar gibi atâ tahsis edilmişti. Buna karşılık, çeşitli bölgelerde bulunan hicret etmemiş ve cihada katılmamış olanlarla, bunların çocukları ve kadınlarına maaş vermemiş,¹⁶² savaşa gitmeyenlere de fey gelirlerinden pay ayırmamıştı.¹⁶³

Atıyyelerin dağıtımı ve teslimatı ile Medine ve çevresinde bizzat halife kendisi ilgilenmiş, diğer bölgelerde ise bu görevi âmiller yerine getirmişlerdir. Suriye ve Irak bölgelerinde "Cünd" adı verilen merkezler kurulmuş ve buralardaki askerler atıyyelerini bağlı buldukları bu merkezlerden almışlardı.¹⁶⁴ Mısır'da ise vali Amr tarafından kurulan divanda atıyye dağıtımı yapılmıştı. Hz. Ömer, Mısır valisi Amr'a da, Rıdvan Biatında bulunanlara ve bazı kimselere senelik 200'er dinar atıyye verilmesini emretmiş,¹⁶⁵ böylece Mısır'da divan teşkilatının da ilk uygulaması başlatılmıştı.

Halife Ömer Medine'de kurduğu divanda da yıllık atıyyelerin yanında aylık olarak yiyecek dağıtmıştı. Müslümanlardan her birine Ramazan'da aldıkları maaşlara ilaveten gecelik bir dirhem iftar parası veren Hz.Ömer, Rasûlullah'ın hanımlarına bu miktarı iki dirhem olarak tahsis etmişti.¹⁶⁶ Diğer yerlerde de atıyye ve yiyecek dağıtımında farklı bir uygulamaya gidilmiş, fetihlere katılan mücahitler ile onlara yardım ve iltihak edenlerin ailelerine de pay verilmiştir. Atıyye dışında halifenin yiyecek konusunda bu bölgelerde nasıl bir uygulama yaptığına vâkıf değiliz.¹⁶⁷

Hz. Osman, Hz. Ömer'in 100 dirhem tahsis ettiği¹⁶⁸ yeni doğan çocuğa 50 vererek çocuk büyüdüğünde atâsını 100 dirheme yükselteceğini belirtmişti.¹⁶⁹ Halife, Hz. Ömer gibi kölelerin her birine muayyen bir miktarda atâ tahsis etmemiş, fakat onlardan devlet için çalışanlara atâ, çalışmayanlara rızık vermişti. Kaynaklar çalışanlara verilen bu maaşın 36 dirhem olduğunu

¹⁶¹ Ebû Yusuf, 85-86; Belâzurî, *Futûh*, 664-671; bkz. Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *D.G.B.İ.T.*, II, 163-169.

¹⁶² bkz. Ebû Yusuf, 88; Ebû Ubeyd, 267-268, 275; Maverdî, 229; Fayda, "Atâ", *D.İ.A.*, IV, 33.

¹⁶³ Ebû Ubeyd, 263; Maverdî, 143.

¹⁶⁴ Kurulan bu kentlerle ilgili olarak bkz. Makrizî, *Hitat*; Salih Ahmed Ali, *Hitatu'l-Basra*; Söylemez, *Emevîler Döneminde Küfe*.

¹⁶⁵ Özkuyumcu, 125.

¹⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 243; İbrahim Muhammed, 155.

¹⁶⁷ Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *D.G.B.İ.T.*, II, 159.

¹⁶⁸ Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 169.

¹⁶⁹ İbn Zenceveyh, II, 528; Ayrıca bkz. Kal'âcî, 270; Ayrıca bkz. Fayda, "Atâ", *D.İ.A.*, IV, 33.

bildirmektedirler.¹⁷⁰ Bu dönemde Hz. Ömer zamanında uygulanmaya başlanan Ramazan'da iftarlık verme uygulaması sürdürülmüştür.¹⁷¹

Hz. Osman da devlet başkanının zengin olması durumunda beytülmal'den maaş almasını uygun bulmamış, bu nedenle kendisi beytülmal'den maaş almamıştır. Bunun yanında Hz. Ömer'in ailesine verilen divan parasını, yani elbise ve yiyecek yardımını artırmıştır.¹⁷² Öyle görünüyor ki bunun nedeni, Hz. Osman'ın Hz. Ömer'in ailesinin, halifeliği devrinde olduğu gibi geçim sıkıntısına düşmemesini sağlamaktır. Zira, Osman bu durumu yakından bilenlerden biridir.

Hz. Osman döneminde ortaya çıkan ekonomik krizin nedenlerinden biri olarak, halifenin askerlerin atâsına yıllık 100 dirhem zam yapması olarak gösterilir.¹⁷³ Halife bunu hilâfetinin ilk yıllarında devam eden fetihleri teşvik edici bir uygulama olarak görmüştü. Nitekim bu artırım halifenin isteği doğrultusunda fetih hareketlerinin devam etmesine de etki eden bir faktör olmuştur.¹⁷⁴ Ancak fetihlerin durmasıyla hazine bu maaşları ödeyemez duruma gelmiş, dolayısıyla halifenin bu tatbikatı beytülmal açısından olumsuz bir uygulama olmuştur. Hz. Osman ayrıca, Hz. Ömer dönemindeki uygulamanın aksine, fey'de bir ayrılık gütmenin doğru olmayacağını belirterek savaşa katılmayanlara da atâ vermeye başlatmıştı.¹⁷⁵ Bu tatbikatın da Hz. Osman döneminde ortaya çıkan isyan hareketlerinde önemli rolü¹⁷⁶ bulunduğu belirtilmektedir.

Özel atâlar konusunda ise, Hz. Ömer'in nesepleri belli olmadığı için divana kayıtlarını yapmadığı bazı kimselerin divana kaydını yaparak atâ tahsisinde bulunan Hz. Osman,¹⁷⁷ bazı zimmet ehline de atâ verirken, sahabenin bir kısmını da atâdan, Hz. Peygamber zamanında onlara pay verilmemesi nedeniyle, muaf tutmuştur.¹⁷⁸ Bu dönemde gelirler artmadığı sürece de maaş verilmemiş, ancak arttığı zamanlarda tahakkuk gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında bazı özel kimselere de atâ tahsisinde bulunmuştur.¹⁷⁹

Hz. Osman'ın beytülmal'den kendilerine atâ verdiği akrabaları şunlardır: Mervan b. Hakem'e Afrika ganimetlerinden 150.000 dirhem,¹⁸⁰ damadı Hâris b. Mervan b. Hakem'e 3000 dinar, diğer damadı Abdullah b. Hâlid'e 3000 veya 4000 dinar, Abdullah'ın akrabalarına da 100.000 dirhem.¹⁸¹ Öte yandan bazı sahabeye de bu atâlardan verilmişti. Bunlar arasında Zübeyr b. Avvam'a 600.000 dirhem¹⁸², Talha b. Ubeydullah'a 200.000 dirhem¹⁸³ Muhammed b. Huzeyfe'ye de 1100 dinar¹⁸⁴ Said b. el-Âs'a 100.00 dirhem.¹⁸⁵

¹⁷⁰ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 238.

¹⁷¹ Taberî, IV, 245 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 243; İbn Ebi Bekr, 31; Kal'âci, 271-272; İbrahim Muhammed, 155; Fayda, "Fey", *D.İ.A.*, XII, 513.

¹⁷² İbn Sa'd, III, 298.

¹⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 243; Kal'âci, 273.

¹⁷⁴ İbrahim Muhammed, 152.

¹⁷⁵ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 363.

¹⁷⁶ Maverdî, 143.

¹⁷⁷ İsfahanî, IV, 361.

¹⁷⁸ İbrahim Muhammed, 155.

¹⁷⁹ İbn Zenceveyh, bununla ilgili bir rivayet aktarmaktadır. bkz. *Kitâbu'l-Emvâl*, II, 529.

¹⁸⁰ Belâzurî, *Ensâb*, I, 151; İbn Abdîrabbih, IV, 283; İbn Kudâme, 182; İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali, *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultaniyye ve 'd-Düveli'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Avazbek İbrahim, Mısır 1923, 93.

¹⁸¹ İbrahim Muhammed, 108.

¹⁸² İbn Sa'd, III, 107; İbn Şebbe, III, 1021.

b- Diğer Giderler

Beytülmal'in diğer giderleri arasında en önemli sırada yukarıda değindiğimiz gibi ordunun harcamaları bulunmaktaydı. Bunun yanında ihtiyaç sahibi kimselere yapılan yardımlar da bu giderler arasındaydı. Hz. Osman, Hz. Ömer döneminde başlayan Medine'nin daha fakir olan yukarı bölgesine verilen yiyecek ve elbise miktarını artırmıştı.¹⁸⁶

Bunların dışında beytülmal'in genel giderlerini iki kısımda incelemek mümkündür:

1-Genel projeler için yapılan harcamalar: Mescid-i Nebevî'nin restorasyonu ve genişletilmesi,¹⁸⁷ Kur'ân-ı Kerim'in çoğaltılması sırasında yapılan harcamalar¹⁸⁸ ile Kuyu kazma işleri bu harcamalar arasındaydı. İskenderiye'de Mescid-i Rahme'nin inşası,¹⁸⁹ İstahr Mescid'inin yapımı,¹⁹⁰ İlk donanmanın kurulması¹⁹¹ ve Şuaybiye Limanı'nın Cidde'ye kaydırılması¹⁹² harcamaları da yine bu projeler kapsamında yapılmıştır. Bunların yanında Hz. Osman zamanında fethedilen yeni yerleşim birimlerine bir takım idarî ve sosyal gereksinimi karşılayacak harcamalarda da bulunulmuştur.

2-Halifenin takdir ettiği harcamalar: Bu harcamalar halifenin iç ve dış siyaset için uygun gördüğü harcamalardır. Valilik ve zekat görevlileri makamı için yapılan harcamalar; halifenin hac harcamaları; Mescid'in ilavesi ve Ka'be örtüsü gibi harcamaları ile verilen hediyeler için yapılan harcamalar bu kalemdendir.¹⁹³

Hz. Osman bunlara ilaveten camide ezan okuyan müezzinlere yiyecek tahsis etmiş,¹⁹⁴ Kureyş'li bir Mevâli için aylık beş dinar yiyecek parası tahsis etmiştir. Kendisine yiyecek verilen kimsenin ölmesi durumunda da oğlu onun varisi olmuştur. Oğlunun olmadığı durumlarda da halife dilediği kimseye onun payını vermiştir.¹⁹⁵

¹⁸³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 7.

¹⁸⁴ İbn Şebbe, III, 1023.

¹⁸⁵ İbrahim Muhammed, 108; Bazı görüşler, Hz. Osman'ın Hakem'e beytülmal'den 100.000 dirhem verilmesinin doğru olmadığını, kızlarından birini Haris b. Hakem ile evlendirdiğini ve kızına 100.000 verdiğini, Hz. Osman'ın İslâm öncesinden beri zengin olduğunu, kızı Ümmü Eban'ın Mervan'ın oğullarından biri ile evlendirip, onlara ceyiz olarak kendi malından 100.000 verdiğini bildirmektedirler. Öte yandan Abdullah b. Halid meselesinde ise halife bunu borç verdiğini ve sonra ödemediğini ileri sürülmektedir. bkz. İbrahim Muhammed, 162.

¹⁸⁶ Belâzurî, *Futûh*, 659.

¹⁸⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 38.

¹⁸⁸ İbrahim Muhammed, 142.

¹⁸⁹ İbrahim Muhammed, 147.

¹⁹⁰ Taberî, IV, 301; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 129; Nüveyrî, XIX, 421; İbrahim Muhammed, 148.

¹⁹¹ İbn A'sem, I, 348; Aycan, *Muaviye*, 92; İbrahim Muhammed, 148.

¹⁹² Muhammed Rıza, 26; Ayrıca bkz. İbn Hibbân., 503; Hedy, W, *Yakan Doğu Ticareti*, trc Enver Ziya Karal, Ankara 1975, 42.

¹⁹³ İbrahim Muhammed, 150.

¹⁹⁴ İbrahim Muhammed, 140.

¹⁹⁵ İbn Şebbe, III, 989.

3-Ticaret Hayatı

Ticaret Araplar için iktisadî hayatın bel kemiğini oluşturur. Araplar için ticaretin gelişmesinin en önemli etkenlerinden birisi Arapyarımadası'nın üç tarafının denizlerle çevrili olmasıdır. Bu Yarımada'nın etrafında bulunan devletler ise ticaretle uğraşan devletler idi. İslâm'dan önce de ticaret hayatında faal bir konumda bulunan Araplar, yaptıkları ticaretle üretici durumundan çok aracı konumundaydılar.¹⁹⁶ Mekte'ye güneyden ve kuzeyden Hindistan'a kadar ticaret kervanları gelir giderdi.¹⁹⁷

İslâm öncesinde başlayan Arapların bu ticaret hayatı İslâmın ilk yıllarında duraklamıştı. Zira bir yandan Müslümanlar İslâmın yayılması için savaşırken, öte taraftan müşrik Araplar da bu yayılmaya engel olmak için uğraştıklarından, bir müddet ticaret faaliyetlerine ara vermişlerdi. Gerçi, bazı dönemlerde savaş için hazırlık amacıyla kervanlar gönderilmişti, Ancak bu, Bedir savaşında Mekkeli müşriklerin yaptığı gibi bir takım ihtiyaçların sağlanması için yapılan ticari seferlerden ibaretti.

Söz konusu duraklama, Hz. Ebû Bekir dönemine kadar devam etti. Bu dönemde yeni bazı bölgelerin fethedilmesi bu ticaret hayatına bir ivme kazandırmıştı. Ancak ticari hayatın canlandığı dönem Hz. Ömer zamanı idi. Hz. Osman zamanında da bu ticaret hayatı, özellikle Horasan ve Kuzey Afrika bölgelerinin fethiyle birlikte daha da genişleyerek devam etti. Zira bu dönemde devlet artık üç kıtada söz sahibi olmuş, dolayısıyla Müslümanlar yeni fetihler sonrasında gayri müslimlerle birlikte yaşamağa başlamışlardı. Bu nedenle gayri müslimlerin gelenek ve göreneklere Müslümanlar üzerinde büyük bir etki yapmıştı. Özellikle mamur ve bereketli eyaletlerin ele geçmesi Müslümanların zengin olmalarına neden oldu.¹⁹⁸ Her şeyin bolluğuna alışmış olan İranlılarla aynı topraklar üzerinde yaşamaya başlamaları, Müslümanlarda lüks ve rahat zevkini doğurmuş, böylece dışarıdan gelecek maddelere ihtiyaç duyulmaya başlanmıştı.

Her ne kadar ticaret hayatındaki gelişimin kolaylaşmasını sağlayacak şartların Abbasi hilâfetine ilk yıllarında olduğu belirtilse de¹⁹⁹ bu şartların büyük çoğunluğu Emevîler döneminde, hatta kısmen de olsa Raşit Halifeler döneminde gerçekleşmişti. Özellikle Hz. Osman döneminde ilk donanmanın kurulması, deniz aşırı ülkelerle ticaretin yapılmağa başlanmasını sağlamıştı. Bu dönemden itibaren başlayan deniz ticaretinde Müslümanlar, Abbasîler döneminde olduğu gibi, Çin ve Hindistan'la alış-verişlerde Basra körfezini kullanmışlardı. Arap gemileri İran sahilini izleyerek Hindistan üzerinden Çin'e giderdi. Müslümanlar özellikle Hindistan ile sıkı ticari ilişkiler içerisinde bulunmuşlardı. Doğu Hindistan'ın batı sahilinin Arap Yarımadasının tam olarak karşısında bulunması sebebiyle, bu bölge Müslüman tacirler tarafından yapılan seferlerin durağı haline

¹⁹⁶ Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 69.

¹⁹⁷ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 29.

¹⁹⁸ Heyd, 30; Arcûn, 56.

¹⁹⁹ Heyd, 31.

gelmişti. 700/1300'den önce buraya yerleşmiş bulunan Arap tüccarları da vardı. Bunu 700/1300 yılına doğru, dul veya yetim kalarak memleketlerine dönen kadın ve genç kızların, Hintli korsanlar tarafından kaçırılmış olması destekler niteliktedir.²⁰⁰

Müslüman tacirler, Hindistan'dan gemi yapımında kullanılmak üzere büyük ardıç ağaçları getiriyorlardı. Bunun yanında Hindistan'ın doğu sahillerinin zümrütleri Müslüman tacirler vasıtasıyla batıya kadar taşınıyordu. Buna karşılık uzak doğu prensleri Mısır ve Habeşistan'da bol olarak bulunan fildişlerini memleketlerine götürüyorlardı. Aden limanı bu tip malları satın almaya gelen gemiler için bir Pazar yeri idi. Böylece Kızıldeniz yoluyla pek çok Hind ve Çinli gemici Aden limanına ulaşıyordu. Bazen bu gemiler yükleriyle beraber Cidde limanına kadar da geliyorlardı. Zira Cidde, VII. yüzyılın ortalarına doğru İranlı tâcirler tarafından kurulmuş ve Hz. Osman tarafından Mekke'ye liman olarak seçilmiş bir şehirdi.²⁰¹

Hicaz bölgesinde ticaretin daha kolay hale gelmesini sağlayan Cidde limanı, 26/646'da Hz. Osman zamanında kurulmuştu. Bu dönemde ticaret hayatının bu bölgedeki temsilcileri durumunda olan Mekke'liler, İslâm öncesinden kalma eski bir liman olan Şueybiye limanının Cidde'ye alınmasını istemiş, Hz. Osman da bu talep üzerine bölgeyi gezerek, limanın Mekke'ye daha yakın olan Cidde ile değiştirilmesi işinin hemen başlatılması için emir vermişti.²⁰² Halifenin bu konuyla ilgilenmesinin nedeni, Mekkelilerin özellikle de Kureyş'in ticaret ile uğraşması idi. Bu dönemin hemen sonrasında da gemilerin uğrak yeri olan Medine'nin limanı olarak sayılan el-Câr da, Çin, Hind ve Habeşistan gemilerinin uğradığı bir liman haline gelmişti. Bunun yanında Mısır'ın fethedilmesiyle birlikte körfezin kuzey batısında bulunan Kalzüm, Mısır ve Suriye'ye ticaret hayatı için aracılık yapan zengin bir liman haline gelmişti.²⁰³

Araplar tarafından karayolu ile yapılan ticaret deniz yoluna göre önemsiz kalmıştır. Yolların dolambaçlılığına rağmen yine de deniz yolu tercih sebebi olmuştur. Ancak bununla beraber eski kervan seferleri, özellikle eşya taşımacılığı açısından yine de önemini kaybetmemiştir.²⁰⁴

Devletin egemen olduğu topraklar üzerinde yetişen bir takım ürünlerin ticareti de yapılıyordu. Suriye ve Mezopotomya bölgesi pamuk üretimi için uygun idi. Bu sanayi ürünlerinin yanısıra bir takım el sanatları, Müslümanlar için birer ticaret vasıtasıydı. Bunun yanında İranlılar sayesinde süsleme ve sanat eserlerinin yapımı devam etmekte idi. İranlılar, ince kumaş ve zarif işlemler yapan atölyelerini İslâmî dönemde de devam ettirmişlerdir. Fetihlerin getirdiği zenginlik sonucunda Müslümanlar biraz da İranlılardan etkilenmeleri sonucu kendilerini dünya zevklerine kaptırmışlardı. Kıymetli kumaşlardan elbiseler giymeğe ve evlerini süslemeye başlamışlardı. Bunun yanısıra yerli sanayi de gerilememiş, bilakis ortaya çıkan refah ortamı bu sanayinin gelişmesine de

²⁰⁰ Heyd, 38.

²⁰¹ Hedy, 41-42

²⁰² Muhammed Rıza, 26.

²⁰³ İbn Hibbân, *Kitâbu's-Siyer...*, 503; Hedy, 42.

²⁰⁴ Hedy, 42.

yardım etmişti. İran dokumaları İslâm toprakları üzerinde alıcı bulabiliyordu. Bunun yanında Sâsani'ler döneminden beri üretilen İpek de artık bir ticaret ürünü halini almıştı.²⁰⁵

Müslümanların hakim olduğu topraklarda ticaretin hızla gelişmesinin temel nedenlerinden biri Arapların doğuştan ticarete yatkın insanlar olması, ikincisi de Kâbe'nin bu bölgede bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu arada Hz. Ömer döneminde Mısır buğdayının başkente getirilmesi için bir deniz güzergâhı oluşmuştu. Bu deniz yolu Hz. Osman tarafından da kullanılmıştır.²⁰⁶

Hicaz bölgesinin doğu ve batı ticaret ilişkisi her yıl Kâbe'yi ziyaret etmeğe gelen hacılar vasıtasıyla sürdürülmüştü. Böylece doğudan batıya gelen ticaret malları Suriye üzerinden Mısır'a kadar gidiyordu. Zira Kudüs Müslümanlarca kutsal sayılan mekanlar arasında idi. Bu nedenle Kâbe'ye gelen Müslümanlar oradan Kudüs'e gidiyorlar, böylece Hicaz ile devletin batısı arasında ticari ilişkiler gerçekleşmiş oluyordu. Hacıların güzergahları üzerinde bulunan Şam ise, bu ticaretten faydalanan şehirlerin başında gelmekteydi. Şam, Hz. Osman döneminden itibaren kavuştuğu bolluk ortamı sayesinde getirilen çeşitli ticari eşyalar vasıtasıyla müreffeh bir hale gelmiş, ondan birkaç gün uzaklıkta bulunan Beyrut, Sûr limanları vasıtasıyla kolaylıkla ticaret hayatına katılmıştır.²⁰⁷

Hz. Osman döneminde, Hz. Ömer tarafından kurulan Basra'nın bol gelir getiren yerler için idari bir merkez seçilmesi buranın iktisadi hayatını da olumlu bir şekilde etkilemişti. Bunun yanında halifenin Basra valisi İbn Âmir'in gerçekleştirmiş olduğu bazı imar ve ıslah çalışmaları sonucunda şehir, kısa süre sonunda bir üretim merkezi haline gelmişti.²⁰⁸ Abdullah b. Âmir'in başarılı çalışmaları neticesinde doğu vilayetlerinde başlatılan ve yarım kalan fetihler tamamlanmış ve şehrin refah seviyesi artmıştı. Abdullah b. Âmir, şehrin planını yeniden gözden geçirmiş ve yeni bir merkezi çarşı yapma arayışına girmiş,²⁰⁹ bu amaçla da "Ümmü Abdullah Kanalı"nın yanındaki bazı evleri satın almıştı. Vali bunları yıktırıp yerlerine büyük bir çarşı yaptırmıştı. Ticaretin gelişmesi amacıyla Basra'da açılan Übülle ve diğer bazı kanalların kullanılmaya başlanması da yine adı geçen vali zamanında gerçekleşmişti. Abdullah b. Âmir ayrıca şehirde, "Ümmü Abdullah Kanalı" diye bilinen kanalı açtırarak²¹⁰ şehrin ekonomik yönden önemli bir merkez haline gelmesine büyük katkıda bulunmuştu.²¹¹ Bu kanallardan biri, Basra ile Fırat nehrini birbirine bağlamaktaydı.²¹² Bunun yanısıra bu dönemde, Basra bölgesinde bulunan geniş arazilerin ıslah çalışmaları sonunda Basra, çayı ve meyveleri ile ünlü bir şehir haline gelmişti.²¹³ Şehrin Basra Körfezinin kuzeyinde yer alması ise ona ticaret alanında ayrı bir konum sağlıyordu.²¹⁴

²⁰⁵ Hedy, 45.

²⁰⁶ Hedy, 46.

²⁰⁷ Hedy, 48.

²⁰⁸ Ali, Salih Ahmed, 32.

²⁰⁹ Hammadî, 135.

²¹⁰ Halife, *Tarih*, 166.

²¹¹ Ali, Salih Ahmed, 128; Hedy, 49.

²¹² Hedy, 49.

²¹³ Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 107.

²¹⁴ Hedy, 49.

Yine bu dönemde askerler, savaşlar sayesinde bol miktarda ganimete sahip olurken, halifenin Basra bölgesinde geniş topraklar satın almalarına izin vermesi, büyük çapta servet biriktirmelerine ve bu servetleri ticaret alanında kullanmalarına yol açmıştı. Öte yandan sahabenin önde gelenlerinden bazıları bu dönemde bu araziler vasıtasıyla ticaret yapıyorlardı. Bunlardan biri olan Zübeyr b. Avvam'ın, ticaretle uğraşan 1000 köleye sahip olduğu rivayet edilmektedir. Yine bu sıralarda ticaretle uğraşan Talha b. Ubeydullah'ın Basra'da "Kanât" adıyla bilinen tarla ve çiftlikleri vardı.²¹⁵

Kûfe ise Basra kadar zengin olmamakla birlikte,²¹⁶ ticarî açıdan bazı üretimlerin yapıldığı şehirdi. Gemilerde kullanılan en meşhur halatlar, Kûfe ve Kadisiyye'de üretilmekte idi.²¹⁷ Kûfe'de bunların dışında dericilik, kağıtcılık, dokumacılık, kireç, yağ ve seramik üretimi de yapılmaktaydı.²¹⁸ Bunun yanında İran topraklarının fethedilmesinden hemen sonra da, Sevâd toprakları sayesinde bölge ekonomisinde büyük bir canlanma görülmüştü.

Hire'nin bu önemi, doğu ile batı arasında bir ticaret güzergâhı olmasından kaynaklanıyordu. Hint ve Çin ticarî ürünleri, başta Roma olmak üzere Batıya iki yoldan geçmek zorundaydı. Bu yollardan ilki Seylan adasından, Hint Okyanusu-Umman Denizi yolu ile Güney Arabistan ve Habeşistan üzerinden Akabe körfezinden Kalzum ve Akabe limanına geldikten sonra, karayolu ile Akdeniz'de bulunan İskenderiyye limanına geçerek Akdeniz üzerinden gemilerle Filistin, Suriye ve bugünkü adıyla İstanbul'a kadar uzanan yoldu. Yarımadanın Kızıldeniz sahilleri Yemenlilerin, Bâbul'l-Mendeb Habeşlilerin, Kuzey kısmı ise Bizanslıların hakimiyetinde idi.²¹⁹ Habeşlilerin hakim oldukları bölgenin Arap tâcirler açısından güvensiz oluşunun yanısıra Hint okyanusunu Aden körfezine bağlandığı noktaya yakın bulunan Sokotra adası da Hintli korsanların hakimiyetinde bulunması nedeniyle, Arap kökenli gemilere geçit vermemekteydi.²²⁰ Bu nedenle alternatif olarak karayolu gelişti. Bunlardan birincisi Mekke'den Irak'a, oradanda Bahreyn ve Umman'a giden yol, ikincisi de Mekke'den sahili takip ederek San'a'ya giden yoldu. Bu yolla Adenden gelen mallar satın alınır.²²¹ Söz konusu güzergahda Mekke'li tüccarlar aracılık yaparlardı. Ancak Basra ve Kûfe'nin kurulmasından sonra Hire, eski ticarî canlılığını kaybetmiş, onun yerine bu iki şehir önemli ticari merkezlerden biri olmuştur.²²²

Hiz. Ömer devrinden itibaren İslâm toplumunun bünyesine dahil olan Mevâliler ticaret hayatına da katılmışlardı. Şehir Mevâlileri arasında, ticaret, sarraflık ve ilimle uğraşanlar olduğu gibi satıcılık, zanaatkarlık yapanlar ve diğer çeşitli mesleklerle uğraşanlar da bulunmaktaydı.²²³ Bu

²¹⁵ Mesûdi, *Murûc*, III, 342, 343; Bâkır, "Basra", *D.İ.A.*, V, 110.

²¹⁶ Bu nedenle olsa gerek, Emevîlerin Kûfe valisi Haccac Kûfe'yi güzelliğinden dolayı, Basra'yı da malından dolayı evlenilebilen cariye olarak tavsif etmektedir. bkz. İbn Abdîrabbih, VI, 249.

²¹⁷ İbn Ebî Useybia, Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Uyûmü'l-Enba'* fi tabakâti'l-Etubba, thk. Nizar Rıza, Beyrut trz., 258.

²¹⁸ bkz. Söylemez, *Emevîler Döneminde Kûfe*, 223-229.

²¹⁹ Hedy, 11-12.

²²⁰ Hedy, 40-41.

²²¹ Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul 1999, 15.

²²² bkz. Söylemez, *Emevîler Döneminde Kûfe*, 233 vd.

²²³ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 59.

dönemde Arapların ticari faaliyetlerinin çoğu, özellikle sarraflık ve zanaatkarlık faaliyetleri Mevâliler tarafından yürütülüyordu. Tüccar ve sarrafın, genel hayatta ise kayda değer bir önemi bulunuyordu. Yine Mevâli arasında, eşraf, büyük mülk sahipleri, bürokratlar (dihkân) ve fakihler vardı ve bütün bunlar saygın bir konuma sahipti. Emirlik komutanlık ve kadılık gibi başkaları üzerinde otorite sahibi olma imkanı olanlar hariç, her türlü görevin kendilerine açık olduğu da bilinmektedir.

4-Toprak Yönetimi

Hz. Osman dönemindeki toprak yönetiminin ortaya konulabilmesi için Hz. Ömer devrinde bu konuda yapılan uygulamaların bilinmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu nedenle biz, öncelikle Hz. Ömer döneminden başlayarak devletin sahip olduğu toprakların ele geçiriliş ve bunların statüleri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Irak'ın fatihi durumundaki Sa'd b. Ebî Vakkas komutasındaki askerler, fetihden sonra toprakların pay edilmesi isteğiyle Hz. Ömer'e geldiklerinde, halife sahabeyle istişarede bulunmuştu. Hz. Ömer, o zamana kadar ganimetleri taksim etme hususunda, Hz. Ebû Bekir'in görüşüne tabi olarak herkese eşit miktarda dağıtıyordu.²²⁴ Ancak halife toprakların dağıtılmayarak devletin elinde bırakılmasının, daha doğru olduğunu da düşünüyordu.²²⁵ Eğer bu topraklar askerler arasında pay edilecek olursa, her paya üç çifçi düşecekti.²²⁶ Halbuki o, Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir sabit gelir sistemi oluşturmak niyetindeydi. Dağıtım yapıldığında ise sonradan gelecek nesillere bir şey kalmayacağını düşünüyordu. Müslümanlar arasında tekelleşme, su ve toprak konusunda ihtilafa düşmelerinden dolayıyla da fitne çıkmasından endişe eden²²⁷ Hz. Ömer, Müslümanların toprağa yayılmalarından ve sayılarının azlığından dolayı mağlup halklar arasında kaybolmalarından da korkuyordu. Çünkü fethedilen yerlere yerleştireceği insanlar genelde göçbelikten gelmiş bedevi topluluklardı.²²⁸

Arazilerin taksim edilmesini isteyenlerin başında ise Bilâl b. Rebâh geliyordu. Abdurrahman b. Avf'ın görüşü de bu yönde idi. Hz. Ömer'in ise taksim edilmemesi yönündeki görüşüne Hz. Osman, Ali ve Talha da destek veriyorlardı.²²⁹ Bu arazilerin paylaşılmasını isteyenlere Hz. Ömer şunları söylemişti: "Müslümanlardan sizden sonra gelecek nesiller ne olacak, Onlar arazilerin ahalisiyle beraber taksim edilmiş olduklarını, babalardan oğullara miras olarak intikal ettiğini, bu şekilde kendilerinin her şeyden mahrum edildiklerini görecekler; bu istek doğru bir görüşe dayanmıyor." Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf doğru görüşün ne olduğunu, arazi ve sahiplerinin, Allah'ın fatih Müslümanlara ihsan ettiği başka bir şey olup olmadığını sorduğunda, Hz. Ömer de bu meseleye o şekilde bakmak istemediğini belirterek "Allah'a yemin olsun ki,

²²⁴ Belâzuri, *Futûh*, 381.

²²⁵ Haraç konusunu anlatırken Hz. Ömer'in bu arazilerle ilgili uygulamalarına değinildiği için burada tekrar bahis konusu edilmemiştir.

²²⁶ Ebû Ubeyd, 82.

²²⁷ Ebû Ubeyd, 80.

²²⁸ Belâzuri, *Futûh*, 379 vd.; Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 101.

bundan sonra büyük ganimetler bulunan bir memleket fethedilemez. Bilakis fethedilecek memleketlerin Müslümanlara bir yük ve külfet olması muhtemeldir. İşleyicileriyle beraber Suriye ve Irak toprakları taksim olunursa, o zaman köleler ne ile korunur, geriden gelecek nesillere, yetimlere ve dullara Irak ve Suriye arazisinde, diğer memleketlerde ne kalır?," demişti. Bunun üzerine Hz. Ömer'e karşı itirazlar artmış, "Kılıçlarımız vasıtasıyla Allah'ın bize ihsan ettiği ganimetleri, bizimle birlikte harbe iştirak etmeyen kimselere, onların çocuklarına ve hiç bulunmamış olan çocukların çocuklarına vakıf mı yapıyorsun" diye eleştiride bulunmuşlardı. Hz. Ömer ise "bu bir görüştür" diyordu.²³⁰

Neticede Hz. Ömer, Haşr sûresinin 8 ve 9. âyetlerini delil göstererek taksimden vazgeçmeye, vergisini toplamaya, arazilerin sahiplerinin ellerinde bırakmaya karar verdi. Araziye haraç, şahıslara cizye koydu.²³¹ Hz. Ömer'in uyguladığı bu tatbikat, Hz. Peygamberin tatbikatına aykırı düşmemekteydi. Çünkü Rasûlullah başka bir ayete, Hz. Ömer de başka bir ayete²³² göre amel etmişti.²³³

Bunun üzerine Hz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı mektupta, ganimetlerin Müslüman askerler arasında bölüştürülmesini, arazi ve nehirleri ise işleyicilere bırakmasını ve bunlardan elde edilecek gelirlerin bütün Müslümanların atıyyelerine dahil edilmesini emretmişti.²³⁴ Halife aynı metodu Mısır arazileri konusunda da uygulamıştı. Buna göre Amr b. el-Âs, Mısır topraklarını fethettiğinde, Halifeye bu toprakların durumunu sormuş, halife de ona aynı şeyleri söyleyerek toprakların taksim edilmemesini emretmişti.²³⁵

Hz. Ömer'in kamulaştırmaya karar verdiği savaş yoluyla ele geçen bu topraklar dışında, bir de Savâfi topraklar bulunuyordu. Savafilere, Kisra ve ailesinin arazileri, fetih savaşları sırasında ölen veya kaçan Farşlı veya Bizanslı asillerin toprakları,²³⁶ devlet ricalinin toprakları ile ateş mabetlerinin topraklarından oluşuyordu.²³⁷ Irak, Suriye ve Mısır'daki çok geniş alanları kapsayan bu arazilerin çoğunluğu, ya iktalar halinde egemen ailelerin, asillerin ve devlet ricalinin ellerinde bulunuyor, ya da mabetlere tahsis edilmiş arazi durumundaydı. Çiftçilerin büyük bir oranı, kölelik veya benzeri bir statüde toprağa bağlıydı ve ikta sahiplerinin köleleri olarak sayılıyorlardı. Hz. Ömer zamanında buraların fethedilmesinden sonra, çoğu kaçmış veya savaş sırasında öldürülmüş olan ikta sahiplerinin, asillerin, egemen ailelerin ve ateş mabetlerinin topraklarının (Savafi) mülkiyetinin kamulaştırılmasına karar verilmiş ve nasıl kullanılacağı ise halifenin takdirine bırakılmıştı.²³⁸

²²⁹ Ebû Yusuf, 73.

²³⁰ Ebû Yusuf, 58 vd.

²³¹ Ebû Yusuf, 73.

²³² Hz. Ömer'in görüşlerini Haşr sûresi 7-8-9- ve 10. ayetlere dayandırdığı belirtilmektedir. bkz. Ebû Ubeyd, 85

²³³ Ebû Ubeyd, 84.

²³⁴ Ebû Yusuf, 57.

²³⁵ Ebû Ubeyd, 82.

²³⁶ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 35-36.

²³⁷ Ebû Yusuf, 103; Belâzuri, *Futûh*, 390.

²³⁸ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 35-36.

Yine söz konusu dönemde, Sevad'daki haraç gelirinden -toplam yedi milyon ceribi²³⁹ bulan mirî (devlete ait) arazilerin çoğu işletilmediği için yedi milyon dirhem gelir elde edilmekteydi.²⁴⁰ Hz. Ömer, bunları hazineye mal etmişti ki,²⁴¹ bütün bu kıymetleri Müslümanların işine harcamış, ikta dışında herhangi bir şahsa bir arazi parçası satmamış veya hibe etmemiştir.²⁴² Aynı şekilde, çiftçileri toprak köleliğinden kurtarmış ve onları kendi vergilerinden doğrudan sorumlu bir statüye kavuşturmuştu.²⁴³

Hz. Ömer döneminde toprak yönetimi ile ilgili olarak belirttiğimiz bu sistem uygulanırken, Hz. Osman dönemindeki olaylara damgasını vuran ikta sistemiyle de yaygın bir biçimde işletilmeyen araziler dağıtılmaya başlanmıştır. Aslında Rasûlullah döneminde de uygulanan²⁴⁴ bu sistem, işletilmeyerek boş duran devlete ait arazileri gerekli bakımının ve işletiminin yapılması ve de haracının ödenmesi koşuluyla kiraya vererek buralardan gelir elde etmek amacını taşıyordu. Hz. Ömer, Sasânilere ait fethedilen topraklardan ikta dağıtımında bulunmuştu.²⁴⁵ Halife bu dağıtımda bir ayrıcalık gütmekten herkese ikta verirken, bir şahsa aynı anda iki yeri de ikta olarak vermemiştir.²⁴⁶

Öte yandan Hz. Ömer, kendi döneminde Sevad arazilerini bazı sınıflara ayırmıştı. Buna göre bu araziler, savaşta ölenlere, Müslümanlardan kaçanlara, kısıraya ve ailesine ait arazilerle, posta teşkilatı ve su yollarına ait araziler olarak sınıflandırılmıştı. Hz. Ömer'in seçtiği ve sınıflandığı bu arazilerin haraç geliri toplam yedi milyon ceribdi.²⁴⁷ Ebû Ubeyd şunları söyler: "Bu arazilerin tamamı sahibi olmayan arazilerdi. Bu arazilerin hükmü konusu devlet başkanına aittir. Hz. Osman halife olunca söz konusu arazinin imar edilmesinin âtil kalmasından daha hayırlı olacağını ve Müslümanların çıkarına daha uygun düşeceğini, haraç gelirlerini artıracığını düşündü. Bu sebeple mezkur araziye uygun gördüğü kimselere verdi. Şu şartla ki, araziye başkaları gibi imar edecek ve Müslümanların hakkı olan vergileri vereceklerdi. Öyleyse Hz. Osman'ın ikta olarak verdiği bu arazileri -bazılarının iddia ettiği gibi- Sevâd'ın umumi topraklarından kabul etmemiz mümkün değildir." Ebû Ubeyd bu toprakların yukarıda belirttiğimiz Hz. Ömer'in seçtiği topraklar olduğunu,

²³⁹ Ebû Ubeyd, 311; Maverdî bunların değerinin dokuz milyon dirhem olduğuna dair bir rivayet kaydetmektedir. bkz. *Ahkâm*, 217.

²⁴⁰ Ebû Yusuf, 103; İbn Zenceveyh, II, 631.

²⁴¹ Ebû Ubeyd, 311.

²⁴² Maverdî, 217.

²⁴³ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 38.

²⁴⁴ Rasûlullah döneminde uygulanan ikta sistemi ile ilgili olarak bkz. Ebû Yusuf, 109-110, 115; Ebû Ubeyd, 306-307.

²⁴⁵ Hz. Ömer'in ikta olarak verdiği kimseler arasında Sakif'den biri, Ebû Ubeyd, 306.

²⁴⁶ İbn Şebbe, III, 1019; Belâzurî, Hz. Ömer'in Hz. Ali'ye Yenbu ve başka yerleri ikta olarak verdiğine dair bir rivayet aktarmaktadır. bkz. *Futûh*, 18; Rasûlullah ve Hz. Ömer ikta verirken temkinli davranmışlardı. Rasûlullah Ensar'dan Suleyt adlı birine ikta vermişti. (bkz. İbrahim Muhammed, 116) Hz. Ebû Bekir de Talha b. Ubeydullah'a ve Uyeyne b. Hisn'a ikta vermişti. (bkz. Ebû Ubeyd, 306) Hz. Ömer ise, Basra da Sakifli Nâfi Ebû Abdullah adlı birine ikta vermiş, Basra valisi Ebû Musa el-Eşâri'ye yazdığı bir mektupta da Basra arazilerinin haraç arazisi olmadığını belirtmişti. bkz. Ebû Ubeyd, 306-307; İbrahim Muhammed, 117.

²⁴⁷ Ebû Yusuf, 103; Ebû Ubeyd, 311.

dolayısıyla Hz. Osman'ın ancak sahibi bulunmayan toprakları ikta olarak verdiğini belirterek, buna delil olarak da, Hürmüz'ün Sasânî komutanlarında biri olduğunu bildirmektedir.²⁴⁸

Hz. Osman, giderlerin fazla, buna karşılık gelirlerin az olması, dolayısıyla haraç gelirlerinin artırılması amacıyla Hz. Ömer döneminde uygulanan ikta sistemini devreye soktu. Çünkü beytülmâl savaş giderlerinde yaptığı harcamalar ve maaşların dağıtımını konusunda zor durumdaydı. Halife bu sistemi uygularken bir takım tasarruflarda bulunmuştu. Savâfi olduğu belirtilen bu arazileri, Hz. Ömer'in uygulamasının aksine herkese değil, bazı sahabeye ikta olarak vermişti.²⁴⁹ Onun bu dönemde ikta olarak arazi verdiği kimseler ile verdiği araziler şunlardı: Talha b. Ubeydullah'a En-Neşastec'i²⁵⁰ Vâil b. Hucr el-Hadremî'yi Zûrâre'ye²⁵¹ ait topraklara bitişik yerlerin yanındaki bir toprağı,²⁵² Halid b. Urûte'ye Hamâmu İbn Ömer'i²⁵³, Adıyy b. Hâtim et-Tâi'ye er-Revha'yı,²⁵⁴ Eşas b. Kays el-Kindî'ye Tizenâbâz'ı,²⁵⁵ Cerîr b. Abdullah el-Beceli'ye Fırat kenarındaki bir toprağı,²⁵⁶ Sa'd b. Ebî Vakkas'a²⁵⁷ Hürmüz köyünü,²⁵⁸ Ammâr b. Yâsir'e²⁵⁹ İstiniye'yi,²⁶⁰ Habbab b. Eret'e Sa'nebi'yi,²⁶¹ Abdullah b. Mesud'a da en-Nehreyn'i ikta olarak vermişti.²⁶² Halifenin Kûfe valisi Said b. el-Âs'a da bu iktaları sahiplerine vermesini emretmiş olması²⁶³ bu bölgede bulunan iktaların Said'in 29/649 da Kûfe valisi olarak göreve başlamasından²⁶⁴ sonraki yıllarda verildiğini göstermektedir. Kendilerine ikta verilen bu şahıslar, birbirlerine komşu olup arazilerini 1/3 veya 1/4 karşılığında icara vermişlerdi.²⁶⁵ Massignon, isimlerini bildirmediği kişilere de Cürfin,²⁶⁶ Zûrâre'nin de yakınlarındaki bazı yerlerin²⁶⁷ ikta olarak verildiğini bildirmektedir. Bunun yanında

²⁴⁸ Ebû Ubeyd, 311-312.

²⁴⁹ İbn Zenceveyh, II, 631.

²⁵⁰ Kûfe'de geliri bol olan küçük bir köydür. Talha b. Ubeydullah bu yeri Hicaz'da mahna karşılık almıştı. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 285; Massignon, 88.

²⁵¹ Kûfe'de bir mahalledir. bkz. İbn Zenceveyh, II, 635.

²⁵² İbn Zenceveyh, II, 631; Belâzurî, Vâil'e, Kûfe'de Sa'd b. Ebî Vakkas'ın mevlası A'yan'a nisbet edilen (bkz. Belâzurî, *Futûh*, 403; Massignon, 88) Hamâm-ı A'yan yanındaki bir toprağın verildiğini bildirir. bkz. *Futûh*, 392.

²⁵³ İbn Zenceveyh, II, 636; Belâzurî bu hamamın Hamâm-ı A'yan yanı olduğunu bildirir. bkz. *Futûh*, 392.

²⁵⁴ Kûfe'ya üç mil uzaklıkta Necef'de bir yerdir. Massignon, 90.

²⁵⁵ Kûfe ile Kadisiyye arasında bir yerdir. bkz. İbn Zenceveyh, II, 635.

²⁵⁶ Belâzurî, *Futûh*, 392; Ayrıca bkz. el-Askerî, *el-Evâil*, 123.

²⁵⁷ Ebû Yusuf, 109; İbn Zenceveyh, II, 626.

²⁵⁸ Kûfe'ye bağlı bir köydür.

²⁵⁹ Belâzurî, bir rivayetinde ikta verilen kimseler arasında Ammar'ı saymazken, İstiniye'nin Habba b. Eret'e verildiğini rivayet etmektedir. (bkz. *Futûh*, 392) Ancak ikinci bir rivayetinde de Sa'nebi'yi Habbab b. Eret'e, Hürmüz köyünü de Sa'd'a ikta olarak verdiğini bildirir. bkz. *Futûh*, 391.

²⁶⁰ Kûfe'de bir köydür. bkz. Massignon, 89.

²⁶¹ İbn Şebbe, III, 1020; Sa'nebi, Irak'ta Kûfe Sevadında bir köydür. bkz. Massignon, 89.

²⁶² İbn Zenceveyh, II, 626; İbn Şebbe, III, 1020; Ebû Ubeyd, 'in kendisinden rivayette bulunduğu Kabisa'nın İbn Mesud ve Habbab'tan "benim komşumdular" diye bahsetmesi, onada ikta verildiğini göstermektedir. (bkz. Ebû Ubeyd, 307); Kalkaşandî, Hz. Osman'ın Kûfe'de Habbab b. Eret, Sa'd b. Ebî Vakkas, Said b. Zeyd, (Ebû Yusuf, 109); Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah'a Neşastec'de İcmetu'l-Curfu ikta olarak verdiğini bildirir. bkz. *Subhu'l-Âşa*, XIII, 113.

²⁶³ Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşa*, XIII, 113.

²⁶⁴ İbn Sa'd, V, 32; Halife, *Tarih*, 163.

²⁶⁵ Ebû Yusuf, 109; İbn Zenceveyh, II, 626; İbn Şebbe, III, 1019-1020.

²⁶⁶ Kûfe'de bir yerdir. bkz. Massignon, 88.

²⁶⁷ Babil yolu üzerinde bir köydür, Massignon, 88.

Abdullah b. Mesud'un, Habbab b. Eret'in, Hüseyin b. Ali'nin, Şüreyh'in, sahabeden daha başkalarının aynı zamanda haraç arazileri de bulunmaktaydı.²⁶⁸

Halife Osman, bu iktaların bazısının karşılığında da, ilgili şahısların başka yerlerdeki topraklarını almıştı. Bunlardan Eşas b. Kays'a Tizenebâz²⁶⁹daki bir yeri vererek onun Hadramevt'deki malını, Talha'ya Neşastac'ı²⁷⁰ ve Eris kuyusunu²⁷¹ verirken onun Hadramevt'deki malını almıştı. Zübeyr'e dostu Abdurrahman'ın yanını verirken, İbn Hâtim et-Tâi'ye Revha'yı,²⁷² Ebû Mürebbit el-Hanefiye, Ahvaz'daki toprağına karşılık Tîrî Nehrini,²⁷³ Nâfi b. el-Hâris'e Basra'da Osman sahilindeki bir yeri, Ebû Musa el-Eşari'ye Hamâm-ı İbn Ömer'i ve Medine, Basra ve Kûfe'den bazı kimselere iktalar vermişti. İbn Zenceveyh'in rivayetine göre, halife yaptığı bu icraatıyla fazlasıyla eleştiri almış, üstelik ikta olarak verilen topraklar vasıtasıyla haraç gelirlerinin artmasını beklerken, bu sistemi diğer arazileri de içine alarak gelişigüzel bir biçimde uygulaması nedeniyle de haraç topraklarından elde edilen gelirlere düşme meydana gelmişti.²⁷⁴

Halife, Rasûlullah'ın Müslümanlara tasadduk ettiği ve Medine çarşısı olarak yapılan Mehzûru,²⁷⁵ Hz. Osman Hakem'in diğer oğlu, Hâris b. Hakeme İkta olarak verirken Fedek arazisini Mervan'a,²⁷⁶ Sa'd b. Zeyd'e de Medine'de bir toprağı ikta olarak vermişti.²⁷⁷ Bu arada Hz. Osman'ın İslâm öncesindeki ticaret ortaklarından Rebîa b. Hâris'in oğlu Abbas b. Rebîa, halifeden ondan borç istemiş, bunun üzerine Hz. Osman, Basra valisi İbn Âmir'e mektup yazarak ona 100.000 dirhem borç vermesini, ayrıca ona Abbas b. Rebîa yurdu diye bilinen yeri ikta olarak vermesini emretmişti.²⁷⁸

Hz. Osman, Rasûlullah'ın Yemâme'deki Gavre ve Avâne'nin bazı yerlerini, Hz. Ebû Bekir'in el-Hıdırime'yi, Hz. Ömer'in de er-Reyya'yı ikta olarak verdiği, Yemâmeli Muccâz adlı şahsa da ikta vermişti.²⁷⁹ Onun ikta verdiği kimseler arasında mevlâsı Humrân b. Ebân da bulunmaktaydı. Humran zorunlu olarak ikamete gönderildiği Basra'da, bir konağı ikta olarak vermesini halifeden istemiş, Hz. Osman onun istediği miktarı fazla bularak İbn Âmir'e : "Ona kendi konağına benzer bir konağı ikta olarak ver" emrini vermişti. Bu emir üzerine İbn Âmir de ona Basra'da bir konağı ikta olarak vermişti.²⁸⁰

Halife Osman Osman b. Ebi'l-Âsi es-Sakafi'nin Medine'deki konağını almış ve valisine Basra'da bir toprağı ona verilmesini emretmişti. Bunun üzerine Basra'nın verimli topraklarından

²⁶⁸ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşa*, XIII, 113.

²⁶⁹ Kûfe ile Kadisiyye arasında bir yerdir. bkz. İbn Zenceveyh, II, 635.

²⁷⁰ Kûfe'de bir nehirdir. bkz. İbn Zenceveyh, II, 635.

²⁷¹ Medine'de bir kuyudur. bkz. İbn Zenceveyh, II, 635.

²⁷² Bağdat'da İsa nehri kenarında bir köydür. bkz. İbn Zenceveyh, II, 635.

²⁷³ Ahvaz nahiyesinde bir beldedir. bkz. İbn Zenceveyh, II, 635.

²⁷⁴ İbn Zenceveyh, II, 635.

²⁷⁵ Mehzûr veya Mahzûr Medine vadilerinden birinin adıdır. bkz. Himyerî, 560.

²⁷⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; Himyerî, 560.

²⁷⁷ İbn Kudâme, 426.

²⁷⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 39; Taberî, IV, 404; Ali, Salih Ahmed, 255.

²⁷⁹ İbn Zenceveyh, II, 620; Belâzurî, *Futûh*, 135.

²⁸⁰ Belâzurî, *Futûh*, 506,507.

olan “Şattu Osman” (Osman Sahili) diye bilinen el-Übülle'nin²⁸¹ yamacındaki arazi, Osman b. Ebi'l-Âs'a ikinci defa²⁸² ikta olarak verilmişti. Daha önce çorak bir yer olan bu araziyi Osman b. Ebi'l-Âs verimli bir hale getirmiş ve burada ürün yetiştirmiştir.²⁸³ Hz. Osman Osman b Ebi'l-Âs'dan aldığı bu konağını Mescid-i Nebevi'nin genişletilmesi çalışmaları sırasında, mescide ilave etmiştir.²⁸⁴ Bu arada Basra'daki kanallardan biri olan Habib kanalı²⁸⁵ Ziyâd, bir diğer rivayete göre Osman tarafından ikta verilmiştir.

Bu arada Hz. Osman'ın ilk defa yaptığı bir diğer uygulamayla da iki yeri bir kişiye ikta olarak verirken, daha sonra bu arazileri ikta verilen bu şahıslara satmıştır.²⁸⁶ Halife, sahabeden beş kişiye aynı anda iki yeri ikta olarak vermiştir. Bunlar, Abdullah b. Mesud, Sa'd, Zübeyr, Habbab b. Eret²⁸⁷ Harice ve Usame b. Zeyd'dir.²⁸⁸ Bunlar arasında sadece Abdullah ve Sa'd bu toprakları, gelirinin 1/3'ü karşılığında icara vermişlerdi.²⁸⁹ Sa'd b. Ebî Vakkas ve İbn Mesud topraklarını gelirinin 1/3'ü karşılığı icara vermeleri, aslında Hz Ömer'in uygulamalarına aykırı idi. Çünkü Ömer ikta olarak verdiği toprakların üç yıl elde tutulmasını şart koşmuştu. Halife, eğer üç yıl içinde ikta olarak verdiği arazi diriltilmesse, o toprağı kiracının elinden alarak başka birine vermişti. Hz. Osman ise söz konusu kimselere devlet arazilerini şartsız olarak ikta vermiş²⁹⁰ dolayısıyla bu iktaları alanlar, topraklarda hiç çalışmadan uzun yıllar boyunca sürekli gelir elde etmişlerdir. Medine'deki sahabenin büyük servet birikiminin kaynağı işte bu arazilerdir. Öte yandan Massignon, Hz. Osman tarafından ikta olarak verilen bu arazilerin, Hz. Osman devri isyan hareketlerinin altındaki en önemli sebepler olduğu görüşündedir ki,²⁹¹ buna katılmamak mümkün değildir.

Hz. Osman'ın belki de toplumda gerginliğe yol açacak icraatlarından birisi de, söz konusu Hz. Ömer'in kiracılarının elinden aldığı arazileri ikta olarak geri vermesidir. İbn Zenceveyh bu konuyla ilgili olarak şunları aktarır: “ Ömer, Osman b. Ebi'l-Âs'a Basra'da Osman sahili diye bilinen bir yeri ikta olarak verdi. Basra toprakları o zaman verimsizdi. Osman, Osman b. Ebi'l-Âs es-Sakafi'ye oranın bir kısmını ikta olarak verdi. O da oraları ekti ve diriltti. Sonra oralarda ürün yetişti.”²⁹² Öyle görünüyor ki, İbn Zenceveyh'in bu rivayetine göre, Osman b. Ebi'l-Âs'a daha önce

²⁸¹ Basra'nın önemli nehri olan Übülle nehrine nisbetle bu adı almıştır. Uzunluğu 12 mil olan nehir, Übülle ile Basra arasında yer almaktadır. Nehrin yanında bahçeler ve kasırlar bulunmaktadır. bkz. Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 105, Ali, Salih Ahmed, 164.

²⁸² bkz. İbn Zenceveyh, II, 633.

²⁸³ Belâzurî, *Futûh*, 506; Kudame b. Ca'fer, 217; Ali, Salih Ahmed, 164; el-Abdî, Abdulcebbar el-Munsî, “İdâretü'l-Emsârî'l-İslâmiyyeti ve Devru's-Sakîfine fihâ”, *Müerrihu'l-Arab*, XVII (Bağdat 1981), 139.

²⁸⁴ Belâzurî, *Futûh*, 522 ; Hz. Osman'ın Osman'ın Taif'deki malına karşılık burayı ikta olarak verdiği de kaydedilir. bkz. Ali, Salih Ahmed, 164; Osman'ın Basra'da ikta verdiği şahıslar için bkz. Ali, Salih Ahmed, 165.

²⁸⁵ Şamlı tüccar Habib b. Şihab'a nisbetle bu adı almıştır bkz. Belâzurî, *Futûh*, 521; Basra'daki diğer kanallar konusunda bkz aynı eser. 519 vd.

²⁸⁶ Yahya b. Âdem, *Kitâbu'l-Harâc*, 72.

²⁸⁷ İbn Şebbe, III, 1019.

²⁸⁸ İbn Şebbe, III, 1020.

²⁸⁹ İbn Şebbe, III, 1019.

²⁹⁰ Kal'âcî, 27.

²⁹¹ Massignon, 92.

²⁹² İbn Zenceveyh, II, 633.

ikta verilmiş ve üç yıl bu araziyi ıslah etmediği için Hz. Ömer tarafından elinden alınmıştı. Ancak Hz. Osman Osman b. Ebi'l-Âs'a yeniden ikta vermiştir.

Hz. Osman söz konusu ettiğimiz bu arazileri Müslümanlara vererek bunlardan elde ettiği haraç ile gelirleri artırmayı düşünmüştü. Öte yandan ikta sahipleri, halifenin istediği gibi toprakları ihya ediyorlardı.²⁹³ O, ikta sisteminde bu değişiklikleri yaparken, arazileri şahıslara vermenin ve buna karşılık fey hakkı olarak ücret almanın faydalı olacağını görmüştü. Hz. Osman'ın bu uygulamalarından sonra, bu arazilerden toplanan gelirler de 50 milyon dirheme ulaşmış, Halife de bu gelirlerden yardımlarda ve bağışlarda bulunmuştur.²⁹⁴

Hz. Osman, Kûfe ve Basra bölgesindeki arazilerde sözünü ettiğimiz uygulamalarda bulunurken, Suriye genel valisi Muaviye'ye de sahil şehirlerinin tahkim edilmesini ve oralarda oturan bazı gruplara bazı iktalar verilmesini emretmişti.²⁹⁵ Bu emir üzerine Muaviye, Temim kabilesini er-Râbiye'ye; Kays ve Esed kabilelerden meydana gelen zümreleri de el-Mâzihîn ve el-Müdeybir'e yerleştirdi. Muaviye, Diyâr-ı Mudar'ın bütün bölgelerinde de aynı uygulamayı gerçekleştirdi. Rebi'a kabilesi mensuplarını kendi yurtlarına aynı şekilde yerleştirirken, şehirlere, köylere ve silah depolarının yakınlara buraları koruyacak maaşlı kimseler yerleştirmişti. Bunun yanında buralara valiler tayin ederek,²⁹⁶ halife tarafından kendisine verilen emri daha da geniş bir biçimde yerine getirmişti.²⁹⁷ Muaviye'nin halife tarafından kendisine verilen yetkiyi bu şekilde kullanmasının nedeni, Şam Beytülmâl'inin masrafları gelirlerden karşılamaması olarak gösterilmektedir. Halife adına bunları satılamaz çiftlikler olarak bizzat kendi ailesinin ve diğer Müslümanların muhtaç olanlarına tevcih eden Muaviye, Osman'ın kendi tasarrufuna bıraktığı Mirî araziye de, kendisine bu hususta ricada bulunan Kureyşlilere ve başkalarına ikta olarak, satabilecekleri ve tevarüs edebilecekleri şekilde tamamıyla mülk olarak taksim etmişti.

Muaviye'nin verdiği söz konusu bu iktalar Savafî idi; Suriye'nin fethi sırasında kaçan Patriklerden kalmaydı. Bu araziler -Sasâni topraklarında olduğu gibi- Hz. Ömer döneminde Mirî arazi olarak hazineye alınmışlar ve gelirleri ilk yıllarında haraç arazisi gibi devlet hazinesine verilmişti.²⁹⁸ Bunun yanında Muaviye tarafından ikta olarak verilen bu araziler arasında, Askalan'da çeşitli yerler bulunmaktadır. Muaviye bu arazilerin bir kısmını Hz. Ömer döneminde ikta olarak verirken, bir kısmını da Hz. Osman'ın emriyle ikta vermiştir.²⁹⁹

Hz Osman toprak yönetiminde sadece ikta vermekle ilgili uygulamalarda bulunmamış, karşılığında toprak almak şartıyla bazı kimselere de bu bölgelerde araziler vermiştir. Bu dönemde Halife Yemen, Taif, Umman, Bahreyn, Hadremevt ve Yemame'den kendisine gelecek hicret için

²⁹³ İbn Zenceveyh, II, 632.

²⁹⁴ Maverdî, 217; Bu tabikat 82/701 yılına kadar devam etmiştir.

²⁹⁵ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 39.

²⁹⁶ Belâzurî, *Futûh*, 255-256.

²⁹⁷ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 39.

²⁹⁸ Welhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 136.

²⁹⁹ Belâzurî, *Futûh*, 206.

çıktıklarını ve arazilerini geride bıraktığını söyleyen kişilere de, bıraktıkları topraklarına karşılık toprak vereceğini söyleyerek, onun bıraktığı toprağı da Müslümanlar için yazlık yapmıştır.³⁰⁰

Hiz. Osman'ın hilâfeti döneminde toprak konusunda yaptığı bir diğerk uygulama da, halifenin beytülmâl'e ait zekat develerinin otlaması için boş arazileri kamulaştırmasıdır.³⁰¹ Halife Medine etrafındaki otlakları³⁰² Mir'i (devlete ait) arazi olarak ilan ederken,³⁰³ bazı sahabenin elinde bulunan arazilerini de kamulaştırmış³⁰⁴ ve buraları zekat develeri için otlak haline getirmişti.³⁰⁵

Netice olarak, Hiz. Osman dönemindeki toprak düzenlemeleri ile ilgili olarak en önemli husus iktada dağıtımındır. Halifenin bu konudaki icraatı yani fethedilen toprakları sıradan kimselere bağışlaması, Müslümanlar için fethedilmiş toprakların fethetile katılan askerler arasında paylaşılmasını sağlayacağı, aksine Müslümanların emniyeti için elde tutulacağı, kiralarının hazineye ödeneceği yolundaki icthadının tersi bir uygulama olması nedeniyle büyük tepki görmüştür.³⁰⁶ Çünkü, Şûrâ'da sünneti üzerine gideceğine dair söz verdiği Hiz. Ömer'in uygulamalarının bir kısmını Hiz. Osman değiştirmişti. Bu nedenle bu dönemdeki toprak yönetimi, hem fethedilen bölgelerdeki yerleşik kabilelerin, hem de kendilerine bu dağıtımdan pay verilmeyen diğerk şehirlerdeki ve özellikle de Mısır'daki halkın tepkisine neden olmuştur.

B- Sosyal Hayat

Hiz. Osman döneminde de devam eden fetihler, Müslüman toplumun zenginleşmesine, bunun sonucunda da bir takım değişimlere yol açmıştır. Artık eskiden olduğu gibi sahabe sadece Medine'de değil, diğerk şehirlerde de yaşıyordu. Mekke ve Medine'yi hariç tuttuğumuzda, sosyal hayattaki canlanma yavaş yavaş Arap Yarımadası'ndaki tüm şehirlerine de kaymıştı. Bunun yanında fethedilen bölgelerdeki halk –tümü Müslüman olmasa bile-, Müslüman toplumla birlikte yaşamaya başlamışlardı. Böylelikle farklı kültürler, dinler, gelenekler ve görenekler bir arada yaşamaya başlamıştı. Çünkü fetihlerin amacı zaten bu toplumları Müslümanlaştırmak değil,³⁰⁷ İslâm'ın bu insanların bulunduğu bölgelerde hükümlerini uygulamayı amaçlıyordu. Onların Müslüman olmaları ise barışçı ve tedrici bir zaman dilimine bağlı idi.³⁰⁸ Bu nedenle ilk halife devrinde olduğu gibi Hiz. Osman döneminde de fetihler sonucu İslâm hakimiyeti altına girmiş bulunan gayri müslim unsurun

³⁰⁰ İbn Zenceveyh, II, 635.

³⁰¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu'l-Akdiyye, Bab 40), II, 759, H. No: 51; Kal'âci, 150; Erul, 361.

³⁰² Medine koruluğı Dâriye, koruluğun kendisine nispet edildiği yerdir. Bu koruluk Medine'deki en büyük koruluktur. Bu koruluk Dâriye'den Medine'ye kadar uzanmaktadır. Verimli, kuyuların bulunduğu ve düz bir yer olup, bol odun bulunurdu. Burayı zekat develeri ve savaş hayvanları için ilk koruluk yapan Hiz. Ömer'dir. Buradan Hiz. Osman zamanında 40.000 dirhem gelir elde edilirdi. Hiz. Osman zekat develeri için koruluğun sınırlarını genişletmeyi emretmiş ve sınırlarını belirlenemeyen bir genişletme yapılmıştır. Hiz. Osman, Benû Dabine'ye ait olan bir su kaynağını da satın almış ve bu su kaynağı onun döneminde Dâriye koruluğına katılmıştır. bkz. Himyeri, *Ravdu'l-Mi'târ*, 377.

³⁰³ Ahmet Cevdet, I, 461.

³⁰⁴ İbrahim Muhammed, 84; Bunlardan biri de Abdurrahman b. Avf idi. Halife daha sonra bu koruluğı Hakem'e vermiş, bunu duyan Abdurrahman da daha sonra bu koruluğı sahabe arasında paylaşmıştır. bkz. Aynı yer.

³⁰⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 283.

³⁰⁶ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkülü Devri*, 12.

³⁰⁷ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 527.

genelde dini inançlarına müdahalede bulunulmamıştı. Bu dönemde fethedilen Ermeni şehirlerinden biri olan Dübul'deki Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler'den oluşan gayri müslimler için mabetlerinin korunacağına dair bir garanti verilmesi,³⁰⁹ Tifliste'ki halka da kiliseleri ve havraları³¹⁰ için de aynı garantinin verilmiş olması bunu teyit etmektedir.

Hz. Osman döneminin içinde bulunduğu iç ve dış siyasi şartlar sosyal hayata da etki etmiştir. Bu dönemin ilk yarısında yapılan fetihler Müslüman fatihleri zenginleştiriyor, Müslümanların bazılarının itiraz ettikleri lükse merak ve kazançlarını artırma arzusu veriyordu. Üstelik devletin kendisi de fetihlerin arttığı ilk yıllarda zenginleşip büyük yekünleri elinde tutuyordu. Hükümet artık doğrudan doğruya orduya bağlı değildi ve Hz. Ömer döneminde olduğu gibi liyakat ölçüsüne göre değil, istediği biçimde ve miktarda mal-mülk dağıtıyordu veya geri alıyordu. Bu dönemin ikinci yarısından itibaren de fetihlerin geçici olarak durması, bir yandan bu fetihler sonucunda elde edilecek gelirlerden beklentileri olanları hayal kırıklığına uğrattırken, öte yandan bir kısım Müslümanlar da yerleştikleri bölgelerde diğer insanlar nezdinde yaşam standartlarının sıkı bir şekilde mercek altına alınmasına neden oluyordu. Bütün bunların sonucunda da geniş halk yığınları arasında merkezi idareye karşı eyaletlerdeki kamplaşmalar, kendini bariz bir şekilde açığa çıkarıyordu. Zaten bu durum, Osman'ın katlinin ertesinde ortaya çıkan karışıklıklarda eyalet valilerinin tutumu ile de kendini göstermişti.

Öte yandan Hz. Osman'ın aile efradına tanıdığı imtiyazlar da geniş halk yığınlarının tepkisini çekmişti. Kureyşlilerden daha önce Müslüman olanlar, Mekkelilerin tercih edildiğini gören Medineliler, kendi akraba ve dostlarını zengin etmeye çalışan bazı eyalet valilerini gören taşralıların ile harbin artık kendilerini meşgul etmediğini gören göçebeler seçimine çağrılmadıkları halifeye, daha önce Hz. Ömer döneminde itiraz bile edemedikleri icraatlarına karşı kıymıldanmaya başlamışlardı. Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar Kur'an ve Sünnet'in belirlemiş olduğu esaslar çerçevesinde bir sosyal hayata sahipti. Ancak bu, toplumun öteden beri devam eden bir takım köklü telakkilerini değiştireceği anlamı taşııyordu. Bu nedenle her ne kadar Kur'an ve sünnet ferdin sosyal hayattaki yaşamını düzenleyici bir takım tedbirler uygulamışsa da, sosyal tabakada sınıf farklılıklarının ortadan tümüyle kalkmasını sağlayamamıştı. Bunun nedeni ise bu durumu tedrici bir şekilde zamana yaymak amacına matuftu.³¹¹

Müslüman toplumun Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemlerde sorunsuz bir hayat yaşadığını söylememiz güçtür. Bunun nedeni de yukarıda belirttiğimiz gibi Müslüman toplum içerisine gayri müslim unsurların girmesi, manevi güçlerle birbirine sıkı bir şekilde bağlı olan toplumun, maddi refah seviyesiyle asli unsurlardan uzaklaşması ve nihayet İslâm'ı tam olarak benimseyememiş kişilerin sosyal hayatı yönlendiren kişiler olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda da toplumda genelde maddi güçleri bulunan kişiler söz sahibi kişiler olmuşlardı.. Öte yandan Rasûlullah'ın yakınında bulunan bir çok sahabe bu dönemde büyük miktarlarda servete

³⁰⁸ Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 28-29.

³⁰⁹ Antlaşmanın tam metni için bkz. Belâzurî, *Futûh*, 287.

³¹⁰ bkz. Belâzurî, *Futûh*, 289.

kavuşmuşlardı. Onların bu durumunu gören İslâma yeni girmiş insanlar da, kendilerinin ikinci sınıf vatandaş olduğu hissine kapılıyorlardı.

İslâmın yayılışı, Mevâli denilen yeni bir sosyal hareketi ortaya çıkarmıştı. Çok değişik köklerden gelmekle beraber, Mevâlinin büyük bir kısmı hilâfet topraklarının doğu kısmında yer alan İran'dan gelmişti. Mevâliler esas itibarıyla iki gruptan oluşuyordu: Birinci grup, efendileri tarafından serbest bırakılmış ve böylece eski efendilerinin şahsi Mevâlileri statüsüne girmiş olan kölelerdi. Bunlar Mevâli arasında, özellikle fetihlerin son bulmasından sonra, azınlığı oluşturuyordu. İkinci grubu oluşturanlar ise, sosyal statü kazanmak isteyen hür Müslümanlardan oluşuyordu. Arap toplumu nesebe önem verdiği ve genel olarak kabile birimlerinden oluştuğu için, Mevâli toplulukları bazı Arap kabileleriyle karşılıklı menfaat esası üzerine anlaşarak, onların koruma halkası içine girmişlerdi. Mevâliler diyetlerin ödenmesine, çarpışmalara, kabile veya aşiretin umumi işlerine katılmalarına karşılık, sosyal bir destek ve himaye elde ediyorlardı.

Şehir Mevâlileri arasında, ticaret, sarraflık ve ilimle uğraşanlar olduğu gibi satıcılık, sanatkarlık yapanlar ve diğer çeşitli mesleklerle uğraşanlar da vardı.³¹² Bu dönemde Arapların iktisadî faaliyetlerinin çoğuna, özellikle sarraflık ve zanaatkarlık faaliyetlerine katılmadıkları görülür. Aynı şekilde, Arapların hükümet işleri, yönetim ve cihada yönelmelerinden sonra, ticari faaliyetin hemen hemen tamamı Mevâli eliyle gerçekleşmiştir. Tüccar ve sarrafların, genel hayatta kayda değer bir yeri vardı. Yine Mevâli arasında, eşraf, büyük mülk sahipleri, öğretmenler ve fakihler vardı ve bütün bunlar saygın bir konuma sahiptiler. Emirlik komutanlık ve kadılık gibi başkaları üzerinde otorite sahibi olma imkanı verenler hariç, her türlü görevin kendilerine açık olduğu da biliniyordu.³¹³

Hız. Osman döneminde sahabenin diğer şehirlere yerleşmelerini engelleyici yasağın kalkması sonucunda, Arap yarımadasındaki bazı şehirlerin de nüfusları gittikçe azalmıştı. Sahabenin başka şehirlere gitmesine izin verilmesi sonucunda, onların yerine Medine'ye daha çok köleler ve harp esirleri yerleşmişti. Halife köleler ve harp esirleri dışında, Zimmî statüsündeki birinin Hicaz'a özellikle de Medine'ye gelip yerleşmesine izin vermemişti. Tâcir olarak gelenlere de üç gün müsaade etmişti.³¹⁴ Bu dönemde Mekke'de evler ve meskenler bu dönemde de alınıp satılmazken kimin ihtiyacı varsa onun oturmasına müsaade edilmişti.³¹⁵

Köleler ve harp esirlerinin yerleşmesi sonucunda, merkezi şehirlerde eski sosyal yapı ve bu yapıdaki uyum da bozulmuştu. Buralara ilkel, kaba ve göçebe insanların anlayışı hakim duruma gelmişti. Bu insanların mensup oldukları din ve medeniyetlerin farklılığı sebebiyle de buralarda kozmopolit bir yapı oluşmuş, dolayısıyla ortaya çıkan bu sosyal yapı devletin bunları idare altına almasını da güçleştirmişti. Bunun tabii bir sonucu olarak da sosyal yapıda bazı uyum problemleri ve

³¹¹ Uğur, Mücteba, "Hz. Peygamber Devri İslâm Toplumu", *Asr-ı Saadet'te İslâm*, I, 183.

³¹² Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 59.

³¹³ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 70.

³¹⁴ Kal'âcî, 149.

³¹⁵ Ezrâkî, *Ahbaru Mekke*, 163.

sınıf farklılıkları ortaya çıkmaya başlamıştı.³¹⁶ Böylece Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ondan sonra gelen iki halife dönemindeki saf ve salt inançlı Müslüman toplumun yerini, mahallî ve örfî özelliklerini İslâmî bir kalıp içinde yaşatan "İslâmîleşmiş Toplum" almıştı.³¹⁷

Hz. Osman döneminde bazı yerleşim birimleri şehir haline getirilmişti. Hayber, Hz. Osman döneminde şehir haline getirilerek yerleşime açılmıştı.³¹⁸ Sosyal hayat, toplumun ekonomik gücünün kuvvetiyle gelişim göstermesi nedeniyle, yine bu dönemde ganimetlerden yüklü miktarlarda pay alanlar, gösterişli konaklar yaptırmışlardı. Bu akıma bizzat halife kendisi de katılmış ve 28/648'de Medine'de kendisi için "Zer'a" adı verilen sarayı yaptırmıştı.³¹⁹ Üstelik ekonomik alanda o güne kadar görülmeyen bir takım uygulamalara şahit olunmuştu. Dirhem bu dönemde en ucuz halini almış, bir cariyeye ağırlığı oranınca alınıp satılmış ve iyi bir cins at 5000 dirhem'e kadar alıcı bulabilmişti.³²⁰ Kadınlara kendileriyle evlenecek kişilerin güçleri oranında mehir ödenmekteydi. Bu dönemde kendisiyle evlenmek isteyen kişiye bir kadının mehir olarak bir evin verilmesini şart koştuğuna³²¹ dair aktarılan rivayet, halkın gelir düzeyini ve bunun sosyal hayattaki izlerini göstermesi açısından önemlidir.

Kaynaklar, Hz. Osman'ın Medine'de yedi köşk yaptırdığını bildirmektedir. Bunlardan birisi, Havşeb mevkiinde, Mervan'a ait idi. Bir tanesi de imâret niteliğinde olup, yoksul ve kimsesizlerin yedirilmesi için tahsis edilmişti. Halife ayrıca kâtibi Mervan'a da özel lojman tahsis etmişti.³²² Öte yandan halifenin akrabalarından olan Basra valisi Abdullah b.Âmir de, Basra'da Hz. Osman için bir cv,³²³ Şam valisi Muaviye de kendisine bir saray yaptırmıştı.³²⁴ Devletin içinde bulunduğu mali kriz sırasında yapılan bu tutum ve davranışlar, halifenin eleştirilmesine katkı da bulunan en önemli icraatlardandı.

Sosyal hayatta, eşitlik ilkesinin bozulmasının yanısıra buna paralel olarak, yukarıda da belirttiğimiz nedenlerle de olsa gerek, kısaca anlatımı Hz. Osman'ın halifeliği döneminde yaygınlaşmıştır.³²⁵ Halifenin bizzat kendisinin bu olaya şahit olması ve kısaca anlatan kişiye "Yazıklar olsun sana" Onların akşamlarını hapsediyorsun"³²⁶ diyerek ikazda bulunması bu bilgiyi destekler niteliktedir.

Gayr-i Müslimlerin şehirlerde rahatça gezmeleri, onların bir takım sosyal hayatlarının izlerini Müslüman topluma da taşımıştı. Bunlardan birisi de bu dönemde sihir ve sihirbazların yaygın oluşuydu. Bu unsurlar artık ilk Müslümanların yakınlarına kadar ulaşabilmişti. Hz. Hafsa'nın sihir

³¹⁶ Şakir, Mahmut, *Hulafâi Raşidîn*, 337-338.

³¹⁷ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarih*, 563.

³¹⁸ Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 228.

³¹⁹ Taberî, IV, 263.

³²⁰ İbn Şebbe, III, 1023.

³²¹ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 317.

³²² İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 36.

³²³ Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 107.

³²⁴ bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 53-54; Nüveyrî, XIX, 443.

³²⁵ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 158.

³²⁶ Fesevi, I, 659.

yapan bir cariyeye sahip olması ve buna verilecek cezanın halifeye sorulması³²⁷ ile bu dönemde Kûfe valiliği yapan Velid b. Ukbe'nin görev yaptığı dönemlerde Kûfe'ye Yahudi bir sihirbazın gelerek rahatlıkla gösteri yapabilmesi bunun kanıtını teşkil etmektedir.³²⁸

Hz. Osman bu dönemde meydana gelen ekonomik kriz nedeniyle olsa gerek, hırsızlık yapan kölelerin velisinin izni olmadan ellerini kesilmesine izin vermemiştir.³²⁹ Öte yandan toplumdaki köleler dışındaki halk tabakasında da bu kural daha geniş bir biçimde uygulanmıştır. Bazı rivayetler, hırsızlık yapan kimse çaldığı şeyi sattığında, sahibine parasını geri ödemekle mükellef tutulduğunu aktarmaktadır.³³⁰

Hz. Osman döneminde fethedilen yeni merkezlere bizzat halife tarafından "Muallimler" gönderilmekte idi. Bu Muallimler iyi eğitim almış kişiler arasından seçilmiş, bunlar gittikleri yerlerde ilim meclisleri oluşturarak, talebe yetiştirmişlerdi. Farklı ırklara sahip halka, dini kaideler öğretmişlerdi.³³¹ Öte yandan bu dönemde genç kızlara, genel eğitimin yanında bunun bir parçası olarak Hubba adlı bir kadın, genç kızlara cinsel eğitim vermiştir. Böyle bir eğitime gereksinim olmasının en büyük nedeni ise bu dönemde toplumda cariyelere çokça rastlanılması ve erkeklerin onlardan çocuk sahibi olmak istememelerinden kaynaklandığı³³² belirtilmektedir.

Bu dönemdeki eğlence hayatıyla ilgili olarak elimizde sınırlı bilgi bulunmaktadır. Buna rağmen eğlence hayatının sosyal hayattaki izlerini bulmak güç olmamaktadır. Tuveys³³³ ile Hz. Osman döneminde Medine'de şarkı söyleyen İbn Süreyc bu dönemdeki ünlü şarkıcılar arasındaydı.³³⁴ Öte yandan bazı kabileler kendilerini diğer rakip kabilelere karşı savunmak için şairlere başvuruyorlar, hatta dışarıdan şair bile getiriyorlardı. Bunlardan biri de kendilerini savunmak için Gâdirâ isminde bir kadın şair getiren Fezareoğulları'dır.³³⁵ Hz. Osman toplumda kendisini de içine alan eğlencelere bir müdahalede bulunmamıştır. Halife kendisine bile bugünkü anlamda saygısızlık olarak nitelendirilebilecek bir takım davranışlara hoşgörü ile yaklaşmıştır. İbn Kuteybe'nin konuyla ilgili olarak şu enteresan rivayeti aktarmaktadır: Nuayman, Habeşli muhacirlerden birisi olup, Hz. Ebû Bekir devrinde ticaret kervanıyla çıktıkları bir seferde Suveybit'in köle olduğunu söyleyerek satmıştı. Rasûlullah'ı görmüş ve Rasûlullah onu içki sebebiyle sürmüştü. Nuaym birgün kör olan ve o zamanlarda 115 yaşında olduğu ileri sürülen Mahreme b. Nevfel mescidde iken yanına gelir. Mahreme bevletmek için yerinden kalkar, mescid dışına çıktığını zannederek bevletmek ister. Ancak etrafındakiler buranın mescit olduğunu söyleyerek bağırır. Bunun üzerine: "Bevledeceğim, beni götürecek birisi yok mu?" deyince, Nuaym onu alır ve mescid'in öbür köşesine götürür ve ona: "Buraya bevlet" der. Bevledince mescidde bulunan insanlar Mahreme'ye bağırıp çağırdılar. Bunun üzerine Mahreme

³²⁷ Kal'âci, 201.

³²⁸ bkz. Belâzuri, *Ensâb*, V, 32; Mesûdi, *Murûc*, III, 32.

³²⁹ Kal'âci, 202.

³³⁰ Kal'âci, 205.

³³¹ Mevlana Şiblî, IV, 408; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, 310.

³³² Savaş, 142.

³³³ Isfahânî, VI, 27.

³³⁴ Isfahânî, I, 244.

kendisini buraya kimin getirdiğini sorduğunda, ona “Nuaym” cevabını verdiler. Bunun üzerine Mahreme: “Vallahi onu bastonumla döveceğim” der.

Bir müddet sonra bu söz Nuaym’a ulaşınca, Nuaym kalkıp Mahrem’in yanına gelir ve ona: “Sen Nuaymı mı arıyorsun?” diye sorduğunda, o da “Evet” cevabını verir. Bunun üzerine Nuaym onu, “seni Nuaym’a götüreyim” diyerek, halife Osman’ın yanına götürür. Osman, o sırada namaz kılmaktadır. Nuaym, Mahreme’ye: “İşte önündeki adam” diyerek Hz. Osman’ı işaret eder. Mahreme esasını iki eliyle kaldırarak Osman’a vurdu. Ona: “Ne yapıyorsun, o Emirü’l-Mü’minin” dediklerinde, Mahreme buraya kendisini kimin getirdiğini sorar. Ona: “Nuaym” dediklerinde, Mahreme: “Artık bir daha asla Nuaym’a güvenmiyeceğim” cevabını verir. Bu olay üzerine Mahremenin akrabaları Nuaym’ı cezalandırmak isterlerse de Hz. Osman onun Bedir ehlinden olduğunu söyleyerek onları bundan vazgeçirir.³³⁶

Netice olarak diyebiliriz ki, her ne kadar kaynaklarımız bizlere Hz. Osman dönemine ait sosyal hayata ait izlerin tamamını, bu devrin genel sorunları nedeniyle fazla bilgi vermemektedir. Ancak aktarılan rivayetlerde Hz. Osman döneminin genel uygulamalarına paralel olarak daha önceki dönemlerde ortaya çıkmamış bir takım yeni ictimai yapı ile karşılaşmaktayız. Bu yapı ise, Hz. Osman’ın ve onun tayin ettiği görevlilerin devleti nasıl yönettiklerinin bir göstergesi olarak sunulabilir.

³³⁵ Savaş, 112.

³³⁶ İbn Kuteybe, *Uyûnu’l-Ahbâr*, I, 320; *el-Maârif*, 143, 144.

IV. BÖLÜM

HZ.OSMAN'IN ÖLDÜRÜLMESİNİ HAZIRLAYAN SEBEPLER

H.z.Osman dönemi İslâm tarihçilerinin bir çoğu tarafından genel olarak iki devreye ayrılarak incelenir. Bu ayrıma göre ilk altı yıl "Sükunet Dönemi", ikinci altı yıl da, meydana gelen iç politik hadiseler nedeniyle "Karışıklık Dönemi" veya "Fitne Dönemi" olarak adlandırılır.¹ H.z. Osman'ın halifeliğinin son yıllarında ortaya çıkan olayların, genelde halifenin şahsi kusurlarından ve onun tayin ettiği idarecilerinin uygulamalarından kaynaklandığı ileri sürülür. Bu görüş her ne kadar doğru gibi görünüyorsa da, bu dönem hakkında rivayet edilen bilgilerin intikam, hırs veya kabile taassubuyla yapıldığı dikkate alındığında, bunların üzerinde bazı şüphelerin oluşmaması mümkün değildir. Çünkü "fitne" olarak adlandırılan bu hadiseler, birinci derecede halifenin icraatlarından kaynaklanmamıştır. Aksine, bunların bir kısmı, miras olarak aldığı ancak değiştiremediği şartların bir sonucudur.

H.z. Osman'ın öldürülmesi ile neticelenen olaylar zinciri, onun halife seçilmesi ile başlamıştır. Daha önceki halifelerin ve özellikle H.z. Ömer tarafından tayin edilen Şûrâ'nın halifeliği Kureyş'e ait bir hak olarak telakki etmesi, Kureyş dışındaki Müslümanların da yönetimde söz sahibi olmak istemelerinin bir gerekçesini oluşturmuştu. Bu gerekçe sahipleri, H.z. Osman döneminde genelde ekonomik, kısmen de halifenin şahsından kaynaklanan icraat zaafiyetinin etkisiyle, yerine getirilmeyen taleplerini isyana dönüştürmüşlerdir.

H.z. Osman'ın halifeliği döneminde, bu isyanların bir sonucu olarak Müslümanları derinden etkileyen iç çekişmenin yaşanması, H.z. Peygamber'den sonra Müslümanların gerçek manada siyasi bir nizam kuramadıklarının göstergesi olarak mütalaa edilmektedir.² Ancak İslâmın en zor dönemlerini yaşayan ve onun yayılmasında büyük gayretler sarfeden bu insanların, H.z. Peygamberin vefatından kısa bir süre sonra karşı karşıya gelmelerini meşru göstermek amacıyla klasik tarihçilerimiz, bu dönemde meydana gelen olayların gerçek aktörlerininin sahabe olmadığını belirtmişlerdir. Böylece meydana gelen olaylar için mazeret ve suçlu bulma arayışına girmişlerdir. H.z. Osman'ın kusurlarını eleştirmeyerek onun yanlış siyasî icraatlarına değişik hikmetler yüklemekten kaçınmayan bu anlayış, yeni problemlerin ortaya çıkmasına da etki etmiştir. Bu

¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 25.

² Akbulut, 28.

nedenle, sahabenin de insan olduğu ve onların da hata yapabilecekleri ilkesinden hareketle, Hz. Osman'ın katline kadar uzanan siyasî olayların iç yüzünü tüm yönleriyle ortaya çıkarmak, bugün için geç kalınmış bir ihtiyaçtır.

İlk dönem İslam Tarihi açısından belirleyici bir özellik taşıyan Hz. Osman döneminde, bugün bile Müslümanları derinden düşündüren ilginç gelişmelerin yaşanmasının en önemli nedenlerinden biri fetih hareketleridir. Hz. Ömer döneminde başlayıp Hz. Osman döneminde hızla devam eden fetihlerde, birçok insan devletin tebası olmuştu. Bu fetihler sonucunda, devlet içinde Zimmî konumuna düşen Bizans ve Sasâni İmparatorluğu'nun eski tebaları -açıktan olmasa da- İslâmın yayılmasından itibaren, devletin gizli muhalifleri olmuşlardı. Üstelik ilerleyen yıllarda fetihlerin durmasıyla bu geniş halk kitleleri geçmişte sahip oldukları servet ve refahı arar duruma gelmişler, karşı karşıya kaldıkları bu durumu nedenleri, sonuçları, getirdikleri ve götördükleriyle sorgulamaya başlamışlardı. Şehirlerde bulunan halkın bir kısmının Müslüman olmaması veya henüz yeni dinlerini benimseyememeleri, sosyal hayatta bir değişimi, daha açıkcası bir bozulma sürecini beraberinde getirmişti. Ayrıca, büyük bölümü sonradan Müslüman olmuş ve Kûfe ile Basra'da yerleşik olan kabileler, fetihlerde gösterdikleri performans nedeniyle yönetimin de kendilerinde olması gerektiğine inanmaya başlamışlardı..

Hz. Osman, toplumda yükselişe geçen bu tür kabilevi eğilimlerin, İslâmî eğilimle çatışmasına sahne olan bir toplum yapısını, bunun yanında fetihlerin ortaya çıkardığı zengin bir devleti devralmıştı. Onun halifeliğinin ilk yıllarında devam eden bu refah ortamı, daha sonraki yıllarda fetihlerin azalması hatta durması ile inişe geçmişti. Dolayısıyla bu durum ekonomik krizi açığa çıkarmıştı. Ancak ekonomik ve sosyal sorunların sadece bu dönemde ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir. Çünkü herşeyden önce Hz.Ömer'in hilafeti ile Hz. Osman'ın hilafet dönemlerindeki devlet anlayışı birbirinden farklıydı.³ Hz. Ömer döneminin disiplinli yönetimi sayesinde ortaya çıkamayan rahatsızlıklar Hz. Osman dönemine aksetmiş, yukarıda da belirttiğimiz gibi halifenin yönetimdeki hataları, bu rahatsızlıkları gidermek yerine tırmandıran faktörler olmuştur.

Hz. Osman döneminin İslâm Tarihi açısından ayrıacı bir özelliğinin olduğunu daha önce vurgulamıştık. Bu dönem, İslâm toplumunda ilk defa muhalefetin eleştirilerinin farklı bir çehreye büründüğü, eleştirilerin hem halifenin şahsına hem de yönetim politikasına yöneltildiği bir dönemdir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde böylesi bir muhalefetle karşılaşılmamıştır. Hz. Osman döneminde ise ortaya çıkan her türlü sorun -devletin yapısı gereği bile olsa- halifenin şahsına maledilmiş, dolayısıyla o bu durumda eleştirilerin odağı haline gelmiştir.

Onun aleyhindeki muhalefetin en önemli özelliği, eleştirilerde, halifenin aynı zamanda İslâmî bir temsilci olması nedeniyle, hem dinsel hem de toplumsal motifler kullanılmış olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle muhalefet, temelde ekonomik olan eleştirilerini dini bir kisveye büründürmüş, böylece yeni birtakım sorunların orataya çıkmasını kaçınılmaz hale gelmiştir.

³ bkz. Câhız, *Kitâbu'l-Osmaniyye*, 184.

Biz bu bölümde, halifenin öldürülmesine sebep olduğu belirtilen sosyal ve siyasi nedenleri irdelemeye çalışacağız. Hz. Osman döneminin, özellikle onun hilafetinin ilk yıllarında, fetihler sayesinde zenginleşen ve dışarıya açılan Müslümanların elde ettiği maddi gücün, bu olaylara etkisinin bilinmesinde yarar bulunmaktadır. Özellikle uygulanan toprak yönetiminin, bir çok muhalif ortaya çıkarmasını gözönünde bulundurarak, katli olayını başta ekonomik olmak üzere siyasi ve sosyal açıdan değerlendirmeye çalışacağız.

A-Ekonomik Nedenler

Hz. Osman döneminde önü alınamaz kavgaların ve çekişmelerin ortaya çıkmasına neden olan en önemli husus, devletin uyguladığı ekonomik politikalar ile bunun ortaya çıkardığı gelir adaletsizliğidir. Halifenin öldürülmesinde diğer sorunlardan daha etkin rol oynayan bu ekonomik yapının oluşumunda ise en önemli faktör, hiç şüphesiz fetih hareketleridir.

Hz. Ömer zamanında yapılan fetihler neticesinde bir çok ganimet elde edilmiş, atâ dağıtımı için "Divan" sistemi oluşturulmuştu. Hz. Osman halife olduktan sonra bu sistemin devam edebilmesi için de harp ganimetlerinin artması veya en azından devam etmesi gerekiyordu. Ancak özellikle doğuda yapılan fetihlerden elde edilen gelirlerin azlığı, ordunun devamlı surette büyümesi ve toplanan vergilerin yeterli olmaması, bu döneme damgasını vuran ekonomik krizin temellerini teşkil etmiştir.

Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında yoğun olarak devam eden, ancak daha sonraları devletin daha çok harcama yapmak zorunda kaldığı fetihlerden elde edilen ganimetlerin beklenildiği kadar bol ve zengin olmaması, askerlerin şikayetlerine neden olmuştu. Ordunun, Hz. Ömer zamanında kurulan Kûfe ve Basra'da yerleşik kabilelerinden oluşması, bu kabilelere bağlı bedevî askerlerin fethedilen topraklardan paylarını istemelerini gündeme getirmişti. Ancak söz konusu topraklar askerlere verilmeyerek devlet tarafından kamulaştırılarak, bir kısmı sahabenin önde gelenlerine ikta olarak verilmiş; bunun üzerine savaflara katılan askerler de toplanan vergilerden paylarını istemeye başlamışlardı. Üstelik fetihlerden elde edilen ganimetlerin Irak eyaletine bağlı Kûfe ve Basra valilerinin kontrolünde oluşu ve bu valilerin harcamaları istedikleri gibi yapmaları nedeniyle, başkent'e beklenildiği oranda para ulaşmamıştı.⁴ Irak'ın fethine katılan, büyük

⁴ Hz. Osman döneminde valilerin harcamalarını ne şekilde yaptığı ile ilgili olarak ilginç bir rivayet aktarılmaktadır. Buna göre, Hz. Ömer halifeliği döneminde Kûfe valisi Ebû Musa'ya atâları dağıtmasını, fazlalık çıkarsa da bunu onlara dağıtmasını emretmişti. Vali de bu emri yerine getirmişti. Hz. Osman da halife olunca da aynı şeyi yapmıştı. Ziyad, Basra'dan bazı mallar getirerek bunu halifenin önüne koymuştu. Bu arada halifenin oğlu gelmiş ve getirilen mallar içerisinde bazı gümüş eşyalar alarak çıkıp gittiğinde de Ziyad ağlamıştı. Bunun üzerine Halife, Ziyad'a niçin ağladığını sorduğunda, "Ömer'e aynı şeyleri getirirdim, fakat o, oğluna onlardan uzaklaşmasını söylerdi. Bunun üzerine de oğlu ağlardı. Ancak senin oğlun gelip alıyor kimse bir şey demiyor." cevabını vermişti. Halife bunun üzerine "Ömer Allah'a olan yakınlığından dolayı ailesini bundan uzak tutmaya çalışırdı. Ben ise Allah'a olan yakınlığımdan dolayı aileme ve yakınlarıma veriyorum." demişti.

Hz. Osman'ın yakınlarına atâ vermesiyle ilgili olarak Ebû Musa el-Eşari'den nakledilen ikinci bir rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre, Ebû Musa şunları anlatıyor: "Ben Hz. Ömer'in yanına altın ve gümüş cinsi

çoğunluğu göçebe kabilelerden oluşan askerler, bu bölgenin haraç gelirlerinden paylarını alıyorlardı. Kûfe ve diğer vilayetlerde ekonomik kriz başladığında, Halife Osman bölge halkına, sahip oldukları servetleri Medine'de malları veya ganimetlerden yüklü gelirleri olanlara satmalarını önermişti. Ancak bu şekilde mali durumu zayıf kimselerin paylarının yine söz konusu zengin grubun belirlediği bedeller üzerinden alınması⁵ sıkıntıları kısa bir müddet için gidermekle birlikte, daha sonra bu uygulamanın bir sömürü aracı olarak değerlendirilmesine neden olmuştu. Bundan başka halifenin gelen ganimetlerin tamamını savaşanlara dağıtmak yerine, bir kısmını beytül mâle koyarak istediği şekilde harcama yapması idari uygulamadan çok, askerlerde geri plana itildikleri düşüncesinin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Devletin maliyesi ise hiçbir şikayetin gelmediği ve atâların eksiksiz olarak ödendiği Suriye dışında genel olarak sıkıntı içerisine girmişti.

Hz. Osman dönemi devlet maliyesinin daha iyi anlaşılabilmesi için, Hz. Ömer döneminde başlatılan ve büyük oranda bu dönemin başlarında devam eden uygulamalara değinmek yerinde olacaktır. Hz. Ömer zamanında beytül mâl'e gelen gelirleri dağıtmak amacıyla kurulan Divan, Hz. Osman döneminde İslâma faydası dokunan kişilerin taleplerini günü birlik karşılayan bir müesseseye dönüşmüştü. Bunun yanında savaş meydanlarında meşakkatli bir hayata katlanan askerler ile zenginlik ve lüks içinde ihtişamlı bir hayat süren Müslümanlar arasında büyük dengesizlikler ortaya çıkmıştı. Çünkü fetihler artık fakir ve uzak ülkelerde cerayan ettiğinden fazla gelir getirici olmuyordu. Bu sıkıntılı durumda payı bulunan diğer önemli bir olay da, iyi bir maaş alabilme umuduyla askere yazılan çok sayıda bedevinin Irak ve Mısır'a göçetmesiydi. Ancak devlet maliyesi bu durumdakilerin taleplerini de karşılamakta zorlanıyordu.⁶

Öte yandan Hz. Ömer döneminde oluşturulan divandan yapılan atâ dağıtımı, eşitliğe değil, Muhacirle Ensarı üstün tutmaya dayanmış, bu düzenlemelerle de gelir grupları arasındaki fark artmıştı. Çünkü Halife Ömer, 10.000 dirhemden başlayan tahsisatta çoğunluk olan diğer vatandaşları son iki dereceye, yani 2000 ile 1000 dirhemlik atâ alanlara dahil etmişti.⁷ Halkın atâ dağıtımı konusunda Hz. Peygamber'e yakınlık ve İslâm'a girişte öncelik gibi iki esasa göre sıralanması servetin belirli gruplarda toplanmasına neden olmuş, daha sonra da elde edilen ganimet ve haraç paylarının artmasıyla bu gelir grupları arasındaki fark daha da büyümüşü. Ancak Hz. Ömer ilerleyen yıllarda bunun farkına varmış ve Muhacir Kureyşlilerin, diğer bölgelere özellikle Basra, Kûfe ve Şam gibi vilayetlere gitmelerine bazı kısıtlamalar getirmiş, zorunlu haller dışında

---

şeylerle gelirdim. Halife bunlara hiç dokunmayarak bir şey kalmayınca kadar dağıttı. Osman halife olunca ona da getirdim. Ancak halife onları hanımlarına ve kızlarına gönderirdi. Ben de bu durumu görünce ağladım. Osman bana niçin ağladığımı sorunca da ona "Ömer'in ve kendisinin yaptıklarından dolayı ağladığımı" söylediğimde bana "Allah ona rahmet etsin, yaptığı güzeldi. Ancak ben de kazandıklarından herkes için güzelim" dedi.

Ebü Musa'dan rivayet ettiği bilginin doğru olmadığı da ileri sürülmektedirler. Bu görüşü savunanlar, Hz. Osman'ın İslâm öncesinden beri zengin olduğunu, kızı Ümmü Eban'ı Mervan'ın oğullarından biri ile evlendirip, onlara çeyiz olarak kendi malından 100.000 dirhem verdiğini bildirmektedirler. Öte yandan Abdullah b. Halid meselesinde ise halife bunu borç olarak verdiğini ve sonra ödediğini belirtmektedirler. bkz. İbrahim Muhammed, 160-162.

⁵ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 366.

⁶ *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, I, 82.

Medine'den ayrılmalarına bile izin vermemiştir. Zaten onların elindeki gözkaştırıcı bu servet, özellikle Basra ve Kûfe'deki kabilelerde hoşnutsuzluklar ortaya çıkarıyordu. Hz. Ömer, ekonomik yönden ortaya çıkan etkilerin sahabe tarafından diğer şehirlere yansıtılmaması için bu kısıtlayıcı tedbirleri alırken, tayin ettiği valilerini de kontrol altında tutmaya özen göstermişti. Bu amaçla tayin edilmeden önceki mal varlıkları ile göreve getirildikten sonraki mal varlıklarını karşılaştırarak, servetlerinde yüklü artış olan valilerin mallarına el koymuştu. Halife Ömer bu uygulamayı daha rahat yapabilmek için de valilerin başkent Medine'ye yanlarında bulunan malları saklamamalarını önüne geçmek için gündüz vakti gelmelerini emretmişti.⁸ Onun almış olduğu bu tedbirler kısa süreli tedbirler olup, ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak sorunlar için yeterli değildi. Çünkü bütün bu yapılanlar köklü çözümlerden çok, elde edilen servetin görüntüsünü sınırlamadan ibaretti.

Hz. Ömer dönemindeki atâ dağıtımında bu iktisadî farklılık, Hz. Osman döneminde bazı ufak değişiklikler dışında devam etmişti. Halifenin, savaşan askerlerin maaşlarını göreve geldiğinin ilk yıllarında artırarak, kölelere 36 dirhem maaş vermesi⁹ ile savaşa çıkmayanlara da bu atâdan dağıtımında bulunması¹⁰ dikkati çeken önemli mali uygulamaların başında geliyordu. Bu uygulamalar, iktisadî alanda toplumda farklılaşmayı daha da belirginleştirirken bir takım eleştirilerin ortaya çıkmasına neden olmuştu.¹¹ Hz. Osman bu tür genel icraatların yanında, özel olarak da kendisine yakın olan bir takım kimselere devlet hazinesinden ödülleri dağıtmaya başlamıştı. Örnek vermek gerekirse, Zübeyr b. Avvam 600.000/1600 (Dirhem)¹², Talha b. Ubeydullah 200.000 dirhem¹³ Muhammed b. Ebî Huzeyfe de 1100 dirhem ödül alan kimselerdendi.¹⁴

Hz. Ömer'in öldürülmesinin ardından Şurâ, belki de onun sıkıdığı ipi gevşetmesi için Hz. Osman'ı halife tayin etmişti. Çünkü Hz. Osman'ın, insanlara kolaylık olsun diye yaptığı bazı uygulamalar, aşırı zenginleşme ve lüksün ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Fetihler sırasında elde ettikleri gelirlerin çokluğundan dolayı bu lükse ve belirli bir yaşam standardına alışan eyaletlerdeki kabilevî topluluklar, artık bir bedviden daha çok medenî olmaya özen gösteriyor, bunu da en çok giyimi ile dışa yansıtıyorlardı.¹⁵ Gerçekten de Hz. Osman halife olur olmaz toplumda var olan zenginlik ve lükse olan merak daha da artmıştı. Bu dönemde iyi bir at 10.000 dirheme, cins bir deve 1000 dirheme ve kaliteli bir hurma ağacı da 1000 dirheme satılmaya¹⁶ başlanmıştı.¹⁷ Halkı lüks bir

⁷ Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 101.

⁸ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 358-359.

⁹ Bakır, Hz. Ali Dönemi, 238.

¹⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, I, 34.

¹¹ Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 101.

¹² İbn Sa'd, III, 107; İbn Şebbe, III, 1021.

¹³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 7.

¹⁴ İbn Şebbe, III, 1023.

¹⁵ bkz. Seyf b. Ömer, 15; Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 102.

¹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, I, 27.

¹⁷ Hasan, H. İbrahim, II, 27; Halkın refah ve zenginliği sonucunda bu dönemde güvercin uçurma ve sapanla kuş avlama gibi oyun ve eğlencelere merak sardığı rivayet edilir. Ancak, kuş avlamanın yagınlaştığı

yaşama iten en önemli etken şüphesiz, haraç gelirlerindeki artışı. Bu gelirler her ne kadar Mavaraünnehir, Kuzey Afrika ve Kıbrıs'ın fethinden sonra azalmış olsa da, bu bölgelerden gelen ganimetlerin miktarının büyüklüğü ilk anda yokluk hissettirmemişti.

Meydana gelen refah ortamı ve Hz. Osman'ın yakın akrabaları ile yukarıda bazılarının isimlerini sıraladığımız İslâm'da öncelik vasıfları olan kimselere müsamahalı ve cömert davranılması, toplumda büyük servet sahibi bir aristokrat tabakanın doğmasına da sebep oldu.¹⁸ Halifeye karşı bir gücün ortaya çıkmasında ve bunun isyana dönüşmesinde de bu grup etkin bir rol oynamıştır. Ayrıca Hz. Osman, başta ellerinde yüklü servet bulunanlar olmak üzere bir kısım sahabenin Medine dışına çıkmasına izin vermiş, dolayısıyla zaten önemli bir ekonomik güce sahip olan bu insanlar gittikleri yerlerde de mal ve mülk edinmeye başlamışlardı. Hatta devlet tarafından Hicaz'daki mülklerini bedevi toplulukların yoğun olarak buldukları şehirlerdeki mülkleriyle değiştirmelerine müsaade edilmiş, böylece buldukları yerlerde, kendilerini, ashabın önde gelenlerinden olmaları dolayısıyla, dini bir lider olarak gören bir zümre meydana getirmişlerdi.¹⁹ Söz konusu sahabe grubu etraflarında topladıkları fakirlere hibe ve bağış yaparak onların takdirini toplamış, bunun sonunda da her grup, çevresinde toplandığı sahabenin halife olmasını temenni etmeye başlamıştı.²⁰ Medine kuşatması sırasında isyancı grubun özellikle Basra ve Kûfelilerin, Talha ve Zübeyr gibi önde gelen sahabeyi halife adayı olarak ileri sürmeleri bu temenninin açığa çıkması olarak kendisini göstermişti. İşte bütün bu uygulamalar, servetin büyük bir bölümünün sahabenin elinde ve ufak bir bölümünün de Kureyş'in elinde yığılması, buna ilaveten nüfusun artması ve fetihlerin durması da savaflara katılan bedevi askerlerin çeşitli yerlere göç etmesine neden olmuştu.²¹

Ellerinde büyük miktarda servet bulunduran bu aristokrat zümrenin karşısında ise, valilerin, haraç ve ganimetleri sadece kendilerine ve devlet hazinesine tahsis edip savafları bundan mahrum etmeleri sonucu, yoksul ve fakir bir tabaka ortaya çıkmıştı. Valiler ganimetlerin, ancak Allah için olduğunu, savafların hakkının ise kendilerine verilen az miktardaki maaş olduğunu iddia ediyorlardı. Çoğunluğu bedevilerden oluşan askerler ise savaflarda elde edilen bol miktardaki ganimetin Kureyşli yönetici ve komutanlara tahsis edildiğini görüyorlardı.²² Halifenin devletin başı olarak bu sorunlara çözüm bulmak yerine, zaten bir bölümü önemli derecede ekonomik güce sahip sahabenin ticaret yapmasına müdahalede bulunmaması, hatta bizzat kendisinin de savafların

şeklindeki rivayet günümüze bazı değişikliklere uğrayarak gelmiştir. Buna göre Hz. Osman'ın hilafetinin 8. yılında Medine'yi kuşlar istila etmişti. Halkta bunun için çamurdan misketler ve güller hazırlayarak kuşları kovmuştu. Bu nedenle söz konusu olay kuş avlama şeklinde aktarılmıştır. bkz. Taberî, IV, 398; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 190; İbn Ebî Bekr, 82.

¹⁸ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 232.

¹⁹ İbn Ebî Bekr, 48.

²⁰ Talha'nın Basra'da, Zübeyr'in Kûfe'de mal edinmeleri ve buraların halkı ile kaynaşmaları sonucu bu talepler ortaya çıkmıştı. bkz. Taberî, IV, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 164.

²¹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 366.

²² Hasan, H. İbrahim, II, 30-31.

paylarından ve maaşlarından mudarebe usulü ile ticaret yapması²³ sosyal alanda iktisadi ayırımın daha da belirginleşmesine etki etmişti. Bu şekildeki ticaret sayesinde para kazananlardan biri olan Talha, Hayber mallarından çoğunu satın almış, bunun gelirleriyle de, Irak'a göç etmeyerek Medine'de oturanların mallarını, Sevad'ın verimli toprağı Neşâstec'i satın almıştı.²⁴

Halife, bunun yanında Medine halkının, çeşitli kentlerden özellikle de Kûfe'de yayılmaya başlayan öfke ve şikayet görüntüleri sebebiyle, maaşları ve Irak'tan gelen payları konusunda korkuya kapılmakta olduklarını görmüştü. Halife Osman ilk müslümanların yaşadığı bu şehirdeki sahabenin endişelerini gidermek için diğer şehirlerde yaşayanları fitneye dalmakla suçlarken, Medine halkına Hicazdaki topraklarını satarak Irak bölgesinde fetihlere katılan halkın yaşadığı bölgelere gidip yerleşebilecekleri şeklinde bir nevi özerklik anlamına gelen yeni bir uygulama başlatmıştı.

Aslında bütün bunlar Hz. Ömer dönemindeki uygulamalara dayanıyordu. Çünkü fetihler sonucu, elde edilen toprakları -kimi tarihçilerin Hz. Peygamber'in uygulamasının aksine belirttiği üzere- savaşımlara dağıtmayarak devletin elinde bırakan Hz. Ömer'di. Ancak Hz.Ömer zamanında uygulanmaya başlanan ikta sistemi, bu dönemde çarpık bir biçimde uygulanmış ve akrabaların zengin olmasını sağlayıcı bir vasıta olarak kullanılmıştı. Buna rağmen kabilelerin bu duruma, Hz. Ömer zamanında değil de, Hz. Osman döneminde itiraz etmeleri dikkat çekiciydi. Dolayısıyla halifenin, kendisine isyan edenlere haklı olarak, Hz. Ömer zamanında neden isyan edemediklerini sormasını da makul görmek gerekir. Çünkü Hz. Osman'a isyan edenler Hz. Ömer'den oldukça korkmuşlardı.²⁵

Sonuçta ortaya çıkan ekonomik kriz, Hz. Osman'ın hilafetinin sonlarına doğru açık bir biçimde kendini göstermesi, hem fetihleri hem de fethedilen yerleri etkiledi. Kaynaklar bunun özellikle askerleri etkilediğini gösteriyorsa da, fethedilen ülke halklarının zaman zaman görevlilerin değiştirilmesini ve suistimallerin engellenmesini istemelerine bakılırsa, onların da bu krizden ciddi bir biçimde etkilendikleri söylenebilir.²⁶ Hz. Osman yalnız harcamaları kısmakla kalmadı, daha çok toprak fethetmek suretiyle bu kötü duruma çare bulmak için elinden geleni yaptı. Memnuniyetsizliklerin ana sebebi olan asker maaşlarında indirime dahi gidildi. Bu ise Hz. Osman'ın idaresinden hoşnut olmayan bir zümrenin ortaya çıkmasından başka bir işe yaramadı.²⁷

²³ Seyf b. Ömer, 14.

²⁴ Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 365.

²⁵ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 20.

²⁶ *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, I, 82.

²⁷ Vida, G.Levi Della, "Osman b. Affân", *İ.A.*, IX, 429.

endişe ettiğini belirtmişti. Sahabeden bazıları Huzeyfe'nin anlattıklarını kabul etmiş, tabiiinden pek çok kimse de kendisine katılmıştı. Ancak Abdullah b. Mesud'un arkadaşları "Neden bahsediyorsun, biz İbn Mesud'un okuduğu şekilde okumayalım mı?" diyerek onun bu tenkitlerine tepki göstermişlerdi.³¹

Huzeyfe'nin görüşünde olanlar İbn Mesud taraftarlarına, onların birer bedevi olduklarını, hata yaptıklarını ve bu nedenle susmaları gerektiğini söylerken, Huzeyfe de durumu halifeye gidip anlatacağını ve bu olaya el koymasını isteyeceğini belirtmiş, bunun üzerine İbn Mes'ûd da, okuyuş farklılıklarından kendisini sorumlu tuttuğu Huzeyfe'ye hakaret etmişti. Tartışma sırasında orada bulunan Vali Said de ona karşılık vermiş, bunun üzerine taraflar arasında tartışma meydana gelmişti. Huzeyfe son derece kızgın bir şekilde Hz. Osman'a gelerek durumu anlatmış ve halifeden "Yahudi ve Hristiyanların ihtilafa düştükleri gibi bu ümmetin Kur'an konusunda ihtilafa düşmelerine engel olmasını ve ümmetin bundan kurtarılması gerektiğini" belirterek yardım istemişti.³² Halife de ortaya çıkan bu ihtilafın³³ çözümü konusunda Hz. Ali başta olmak üzere bazı sahabe ile istişare etmişti. Hz. Osman istişareler sonucunda da Kur'an'ın çoğaltılmasına karar vermiş ve Kur'an'ı Kerim'in çoğaltılmasına gelecek tepkileri ölçmek ve de halkın görüşlerini almak amacıyla şehirlere birer mektup göndererek görüş ve önerilerin kendisine iletilmesini emretmişti. Kaynaklarda gönderilen bu mektupların sonucu hakkında bir bilgi verilmemekle birlikte, anlaşılan gelen öneriler halifeyi desdeklemiş olacak ki, halife Hz. Ömer'in vefatından sonra Hafsa'ya³⁴ verilen Kur'an'ı istetmişti. Halife hemen çalışmalara başlarken Müslümanlardan ellerinde Kur'an namına ne varsa, iki şahit ile birlikte getirmelerini istemiş, Übey b. K'ab'ı da bu toplama işi ile görevlendirmişti.³⁵

İki şahitle birlikte getirilen bu ayetler, Zeyd b. Sâbit tarafından tekrar yazılmış ve Said b. el-Âs tarafından da imla edilmişti.³⁶ Halife, Müslümanlardan gelen metinler arasında eksik olan Tevbe suresinin 127. ayetine de kendisi şahitlik ederek, oluşturulan bu ana nüshayı Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Sa'd b. el-Âs, Abdurrahman b. Hâris b. el-Hişam ve Nâfi b. Züreyf b. Amr b. Nevfel³⁷den oluşan bir komisyona teslim ederek çoğaltmalarını emretmişti.³⁸ Halife ayrıca, komisyon üyelerine ihtilafa düştüğü takdirde, imlanın Kureyş şivesi üzerine yazılması emrini vermişti. Çoğaltma esasları halife tarafından belirlenen komisyon çalışmalara devam ederken ayetler de nüzul tarihine göre değil, Rasûlullah tarafından tertil edilen sıraya göre dizilmişti.³⁹

³¹ Muhammed Rıza, 85.

³² İbn Şebbe, III, 992; İbn Ebî Bekr, 50; Kur'an-ı Kerim'im toplamışıyla ilgili diğer rivayetler için bkz. İbn Şebbe, 991 vd.

³³ İbnu'l-A'râbî, 73; Muhammed Rıza, 85.

³⁴ İbn Şebbe, Hz. Osman'ın nüshayı Hz. Aişeden istettiğini bildirmektedir. bkz. *Tarihu'l-Medine..*, III, 997.

³⁵ İbn Sa'd, III, 502.

³⁶ İbn Kudâme, 194.

³⁷ Sedusî, *Kitâbu Hazfin min Nesebi Kureyş*, 42; Muhammed Rıza, 86.

³⁸ Fesevî, I, 487; İbn Ebî Bekr, 50.

³⁹ Mâcid, Abdülmün'im, *Tarihu'l-Hadârati'l-İslâmiyye fi Usûru'l-Vustâ*, (Kahire 1982), 22; Kur'an'ın tertibi konusundaki görüşler için bkz. Muhammed Rıza, 87; Çalışmalar sırasında İbn Zübeyr halifeye gelerek

a-Kur'ân-ı Kerim'in Çoğaltılması

Hiz. Osman döneminde dinî olmaktan çok, siyasi bir eleştiri konusu olan en önemli faaliyet Kur'ân-ı Kerim'in çoğaltılması hadisesidir. Kur'ân-ı Kerim, Hiz. Ebû Bekir döneminde, kaybolacağı endişesiyle, toplanarak iki kapak arasına alınmıştı. Ancak bazı sahabenin ellerinde bulunan nüshalar, onların okuma farklılığı nedeniyle de Kur'ân'ın bozulması endişesini beraberinde getirmişti. Hiz. Ömer döneminde Ensar, halifeye gelerek "Biz Kur'ân-ı tek bir mushafta toplayacağız." diyerek, kıraat farklılıklarını ortadan kaldırmak için teşebbüste bulunmuş, ancak Halife Ömer "Siz dilinde gramer (dil) hataları olan bir topluluksunuz, ben Kur'ân'da gramer hatası olmasını kerih görüyorum." diyerek onların bu teşebbüslerine engel olmuştu. Hiz. Ömer daha sonra, önceden karşı çıktığı bu teşebbüsün gerekliliğini görmüş olacak ki, kendisi de "Kim Rasûlullah'dan Kur'ân adına bir şey almışsa bize onu getirsin" diyerek bu arzusunun gerçekleştirilmesini istemiş, ancak ömrü buna yetmemişti. Dolayısıyla Hiz. Ebû Bekir zamanında iki kapak arasına alınan Mushaf olduğu şekilde kalmış ve Hiz. Ömer'in vefatından sonra da bu nüsha Rasûlullah'ın eşi ve Hiz. Ömer'in kızı Hiz. Hafsa'ya bırakılmıştı.³⁰

Hiz. Osman dönemine gelindiğinde halife Müslümanlığı yeni kabul etmiş olan halk arasında ortaya çıkan Kur'ân'ı okuyuş farklılıklarının, toplumun aleyhine geliştiği sonucuna vararak, Kur'ân'ın tek kıraat üzere çoğaltılmasına karar verdi. Halifenin bunu yapmasındaki en önemli etken, Azerbeycan ve civarında yapılan fetihler esnasında meydana gelen olaylardı.

25/645'de Hiz. Osman'ın halifeliğinin daha ilk yılında Huzeyfe b. el-Yeman el-Absî, Rey bölgesinde fetihlerde bulunurken, Abdurrahman b. Rebîa'ya yardım etmek üzere Bâbu'l-Ebvâb'a gönderilmişti. Bu seferler sırasında ise Irak ve Şam askerleri arasında Kur'an'ın okunuşu konusunda ihtilaf çıkmıştı. Irak askerleri genelde Kûfelilerden oluşuyordu. Kûfe'nin etnik yapısı nedeniyle, askerler de birbirinden farklı gruplardan ve kabilelerden meydana geliyordu. Öte yandan Şam askerleri için de aynı durum söz konusuydu. Irak askerleri Kûfe'de bulunan ve orada taraftar kazanan Abdullah b. Mesud'un, Şam askerleri Übeyy b. Ka'b'ın, Basra askerleri de Ebû Musa el-Eşârî'nin kıraatı üzerine Kur'ân'ı okuyorlardı.

Huzeyfe bu durumu seferden döndüğünde Said b. el-Âs'a şöyle anlatmıştı: "Ben bu seferimde değişik bir şeyle karşılaştım. Eğer bu böyle kendi haline bırakılırsa, ileride insanlar Kur'ân'ı okuma konusunda ihtilafa düşecekler ve bir daha bunun etrafında birleştirilmeleri mümkün olmayacaktır." Said'in: "Nedir bunlar" sorusuna ise Huzeyfe: "Hims ehlinde bazı kimseler kendi okuyuşlarının diğer insanlardan daha doğru ve isabetli olduğunu söylüyorlar. Bunlar Mikdâd'dan Kur'ân'ı öğrenmişler. Dimeşk halkı: "Bizim okuyuşumuz diğer herkesin okuyuşundan daha güzel ve daha doğrudur." diyor. Kufeliler de aynı şekilde Abdullah b. Mesud'dan almış oldukları okuma şeklinin daha doğru olduğunu söylüyorlar. Diğer yandan Basralılar da Ebû Musa el-Eşârî'den almış oldukları okuma şeklini savunuyorlar ve mushaflarına "Kalplerin nüvesi" adını veriyorlar" şeklinde şikayette bulunmuş ve Kûfe'ye ulaşınca da halka bu durumu anlatmış, karşılaştığı şeyler nedeniyle

³⁰ İbn Şebbe, II, 705-706.

B-Siyasî Nedenler

İlk İslâm Tarihi kaynakları genelde, Hz. Osman'ın öldürülmesine siyasi icraatların neden olduğunu kaydederler. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi, Hz. Osman döneminde ortaya çıkan iç karışıklıkların ana nedeni siyasi değil ekonomiktir. Hz. Osman'ın öldürülmesine siyasi icraatların neden olduğu çıkarımının sonuçları, dinî fırkaların ve mezheplerin Hz. Osman'a bakışına da etki etmiş, dolayısıyla meseleyi içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Ehli sünnet halifeye yüklediği kutsallık anlayışı içerisinde sorumluları bulmaya çalışırken, Şiîler de bunun halifenin şahsi kusurlarından meydana geldiği sonucunu çıkarmışlardır. Bütün bunlara ravilerin siyasî ve itikadî temayüllerinin eklenmesiyle son derece grift bir hale gelmiştir.

Aslında hadise dönemin şartları ve bu şartların ortaya çıkmasına neden olan sosyal ve ekonomik koşullar dikkate alınarak ortaya konulacak olsa, birbirinden farklı bilgilerin ortaya çıkması mümkün değildir. Bütün bunlardan hareketle, aktarılan rivayetleri objektif olarak ve tarihi şartları gözönüne alarak karşılaştırdığımızda, Hz. Osman'ın öldürülmesine neden olan hadiseleri iki kısımda incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi aslî nedenlerdir ki bunlar, halifenin öldürülmesine sebep olan mali ve idari uygulamalardır. İkincisi olan talî nedenler ise, bu dönemde kamu yararına uygulanan ve basit olarak niteleyebileceğimiz bir kısım hadiselerdir.

Siyasi ve itikadî fırkaların başlangıcı sayılan²⁸ Hz. Osman'ın 12 yıllık halifelîği, politik dejenerasyona en çok maruz kalan bir dönemdir. Belirttiğimiz gibi raviler, halifenin öldürülmesiyle ilgili olarak verdikleri bir takım bilgilerde, olayların daha çok siyasi ve sosyal sebepler sonucunda meydana geldiğini aktarmaktadırlar. Ancak bu nedenler de raviden raviye farklılık göstermektedir. Seyfe göre halifenin öldürülmesine sebep olan sosyal ve politik nedenlerin başında Abdullah b. Sebe gelmekteyken, Vakidî'ye göre de, sahabe gelmektedir.

İşte bu anlayışlar çerçevesinde biz, Hz. Osman'ın öldürülmesine neden olduğu kabul edilen bütün bu nedenleri tek tek inceleyerek, aralarındaki ilişkiyi ve halifenin öldürülmesinde ne derece etkili olduklarını ortaya koymaya çalışacağız.

1- Sosyal ve Dini Uygulamalar ile Bazı Yenilikler

Hz. Osman, kendinden önceki iki halife gibi, gerek dini gerekse sosyal alanlarda farklı bir takım icthat ve uygulamalarda bulunmuştur. Kur'an ve sünnetle temellendirilmeyecek olan bu yenilikler, toplum içinde tepki toplamamasına rağmen, muhaliflerin siyasi isteklerini dinsel motifler kullanarak eleştirme eğilimlerine malzeme olmuştur. Ancak Hz. Osman, ortaya koyduğu bu yenilik ve uygulamalarda, ihtiyaçları gözönünde bulundurularak hareket etmiştir.²⁹ Söz konusu bu uygulamaların başında Kur'ân-ı Kerim'in çoğaltılması gelmektedir.

²⁸ Uğur, 115.

²⁹ Erul, 357.

Çalışmaları sonunda komisyon üyeleri çoğalttıkları nüshaları halifeye teslim etmişlerdi. Hz. Osman nüshaların kendisine tesliminden sonra da, ana nüshayı tekrar Hz. Hafsa'ya iade etmişti.⁴⁰ Bu arada çoğaltılan nüshalardan biri başkent Medine'de bırakılmış diğerleri ise, Kûfe, Basra, Şam,⁴¹ Mekke, Yemen Bahreyn ve Cezire'ye⁴² gönderilmişti. Şehirlere gönderilen bu nüshalardan sonra da halife, bundan sonra yalnız komisyon tarafından çoğaltılan bu Kur'ân'lara itimat edilmesini, bunlar dışında kalan diğer gayri resmi nüshaların yakılmasını emreden genelgeler göndermişti.⁴³ Ancak Hz. Osman'ın bu uygulaması diğer vilayetlerde olumlu karşılanırken, Kûfe'ye gönderilen nüshanın tek kıraat olacağı konusunda halk arasında ihtilaf çıkmıştı. Şehir halkının bir kısmı bu durumdan memnun olurken, Abdullah b. Mesud ile Kur'ân'ı onun kıraatı üzerine okuyanlar ise bu icraatı hoş karşılamayarak,⁴⁴ Mushafın bu şekilde toplanmasına sevinenleri ayıplamışlardı.⁴⁵ İbn Mesud, belki de etrafında bulunan Kûfelilerin etkisiyle halifenin emrine rağmen kendi nüshasını imha etmediği gibi, şehirde Kur'ân'ı okuma da onun kıraatı üzerine devam etmişti. Bu durumdan haberdar olan halife de İbn Mesud'a bir mektup yazarak onu fesad çıkarmaması yolunda ikaz etmiş, bu uyarının hemen ardından İbn Mesud da amacını bilemediğimiz bir nedenle Medine'ye gelmişti. Halife Osman Mescid'de hutbe okurken içeri giren İbn Mesud halifenin emri üzerine zorla Mescid'den çıkartılmaya çalışılmış, hatta bu arada onu Mescid'den çıkararak tarafından kaburga kemiklerinden ikisi kırılmıştı.⁴⁶ İbn Mesud da bu duruma tepki göstererek halifeye kırılmış ve bu duruma kendisine tabi olan Kûfelilerle birlikte karşı koyacağıının işaretlerini vererek halifeye küsmüş ve vefat edene kadar da halife ile konuşmamıştı.⁴⁷

Hz. Osman'ın Kûfe'ye gönderdiği nüshadaki Kureyş lehçesine Abdullah b. Mesud'un tepki göstermesi ve gelişen olayların sonrasında da Kûfe'de, resmi Kureyş lehçesi yanısıra, yaklaşık iki sene kadar Abdullah b. Mesud'un kıraatı hakim olmuştur. Ancak İbn. Mesud'un vefatından sonra onun kıraatı Kûfe'de terkedilmiştir.⁴⁸

“Vellezine yetefferve minkum ve yezerune ezvace” ayetinin başka bir ayetle nesh olduğunu belirterek, niçin yazıldığını sorduğunda halife kendisine “Ey kardeşimin oğlu! Kur'an'dan bir şeyi değiştiremem” demişti. bkz. Buhari, Sahih, (Kitabu Tefsiri'l-Kur'ân, Bab: 41), V, 160.

⁴⁰ Muhammed Rıza, 85; Yakûbî asıl nüshanın iade edilmediğini ve yakıldığını rivayet etmektedir. bkz. Yakûbî, *Tarih*, II, 170.

⁴¹ Hz. Osman'ın Şam'a gönderdiği söz konusu Mushaf, Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik'in 88/706'da yaptırdığı, dünyada eşi bulunmayan camiide bulunmaktaydı (bkz. Himyerî, 239 ;Kazvinî, *Âsaru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, 151); Hz. Osman zamanında çoğaltılan bu nüshalardan bir diğeri de 1924 yılında Taşkent Hoca Ahrar Camii'nde bulunuyordu. bkz. Erşahin, Seyfettin, *Türkistanda İslâm ve Müslümanlar*, Ankara 1999, 202.

⁴² Yakûbî, *Tarih*, II, 170 ; Hitti, bu nüshaların üç tane olduğunu ve Şam, Basra ve Kûfe'ye gönderildiğini bildirir. bkz. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 184.

⁴³ İbn Şebbe, III, 992; Yakûbî, *Tarih*, II, 170; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 117 vd.; Kal'âcî, 294; Ayrıca bkz. İbnü'l-Arâbî, 74; Muhammed Rıza, 86.

⁴⁴ İbn Şebbe, III, 998-999; Hizmetli, “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, *A.Ü.İ.F Dergisi* XXVII, (Ankara 1987), 163.

⁴⁵ İbn Şebbe, III, 1007.

⁴⁶ Yakûbî, *Tarih*, II, 170.

⁴⁷ bkz. İbn Şebbe, III, 1049; Belâzarî, *Ensâb*, V, 26, 36; Yakûbî, *Tarih*, II, 170; Mesûdî, *Murûc*, III, 347.

⁴⁸ Algül, 389; Abdullah b. Mesud kıraatının İbn Mesud'un vefat etmesinin ardından tamamen ortadan kalkmadığı görülmektedir. Çünkü Hz. Ali hilafeti döneminde Kûfe'ye vardığında Abdurrahman b. Avf'ın

Hız. Osman döneminde Kur'ân-ı Kerim'in çoğaltılması ve kıraat farklılıklarının kaldırılması ile ilgili olarak yapılan tartışmalar, belirttiğimiz gibi, diğerlerinden farklı olarak içerisinde dinî unsurlardan çok şehirler arası rekabet, ve halifeye muhalefet gibi politik unsurları barındırmaktadır. Ancak Hız. Osman'ın diğer bir kısım icraatlarında olduğu gibi, bu toplama faaliyetinin farklı bir yönü, onun bu uygulamasını Hız. Ali'nin de desteklemiş olmasıdır.⁴⁹

b- Kâbe'nin ve Mescid-i Nebevî'nin Genişletilmesi

Sosyal bir ihtiyacın karşılanması olarak görülmesi gereken Kâbe'nin ve Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi, Hız. Osman'ın muhalif kazanmasına neden olan uygulamaları arasındadır. Bilindiği gibi, Rasûlullah ve Ebû Bekir zamanlarında Kâ'be'yi çeviren duvarlar yoktu; dolayısıyla evler bitişikti. Hız. Ömer zamanında nüfusun artması üzerine halife "Kâ'be Allah'ın evidir, ona avlu gerekir" diyerek mescidi genişletmek için etrafındaki evleri satın almış ve bunları yıktırarak mescide ilave etmişti. Hız. Ömer mescide komşu olan ve satmayı kabul etmeyen bazı kimselerin evlerini, kendilerine rağmen yıktırarak kıymetlerini takdir ettirmiş, sahiplerine bedellerinin ödenmesini sağlamıştı. Bu genişletme sonunda Kâ'be'nin etrafı yaklaşık 1,5 metrelik duvarlarla çevrilmişti.⁵⁰

Hız. Osman 26/646'da nüfusun artmış olması nedeniyle ve halkın bu konudaki şikayetlerini de dikkate alarak, Mescid-i Haram'ın genişletilmesi⁵¹ için etrafında bulunan bazı evlerin istimlak edilmesini emretmişti. İstimlak edilen evlerin bazılarının istimlak bedellerini ödemiş, evlerini satmak istemeyenlerin istimlak bedellerini beytülmal'e koyup evleri yıktırmıştı. Bunun üzerine evlerin sahipleri Kâbe'de bulunduğu bir gün halifenin yanına gelerek tepki göstermişler, Hız. Osman da bunun üzerine "Yumuşaklığım size cesaret verdi. Ömer size bunu yaptı. Ona hiç kimse bağırmadı. Oysa ben onun yaptığını yaptım, bana bağıryp çağırdınız." şeklinde aslında Hız. Ömer ile arasındaki yönetim farkını ortaya koyan cevabı vermişti. Ancak halife daha sonra bu tepkileri dikkate almayarak genişletme çalışmalarını bitirmiş, bu arada da evlerini vermek istemeyip kendisine bağıryp çağırılanları hapsedirmişti. Bunun üzerine Abdullah b. Halid b. Esed kendisini ikna ederek tutuklanarlardan evlerini vermeye razı olanların serbest bırakılmasını rica etmiş, Halife de onları serbest bırakmıştı. Böylece Hız. Ömer devrinde genişletilen Kâ'be revaklar (gölgelikler) yapılarak ikinci defa genişletilmişti.⁵²

kıraatını savunalardan birisi kendisine şikayette bulunup Hız. Osman' ve Müslümanları Kur'ân'ı bu şekilde çoğaltmalarından dolayı ayıplamıştı. Hız. Ali bu şahsa bağırarak " Sus! Bizden daha büyük bir cemaatin görüşü üzerine bu iş gerçekleşmiştir. Eğer ben de aynı durumla karşı karşıya kalsaydım, aynı şeyi yapardım." şeklinde tepki göstermiştir. bkz. İbn Şebbe, III., 9925; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 117 vd.

⁴⁹ Hız. Ali, devamlı surette halifenin uyguladığı doğru icraatların yanında bulunmuştur. Nitekim Medine kuşatmasının başlamasından hemen önce ikna etmek üzere Mısırlı grubun yanlarına gittiğinde onların halifenin mushafları yaktırması konusundaki eleştirilerine "O, içinde ihtilaf olan mushafları yaktırmıştır. Üzerinde ittifak edilen mushaflara ise dokunmamıştır." şeklinde cevap vermiştir. bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283.

⁵⁰ Belâzurî, *Futûh*, 66, Kazvinî, *Âsaru'l-Bilâd*, 113.

⁵¹ Maverdî, 182; Halife, *Tarih*, 159; Suyutî, 183.

⁵² bkz. Maverdî, 182; Ezrâki., 29; Halife, *Tarih*, 159; Belâzurî, *Futûh*, 67; Yâkûbî, *Tarih*, II, 164 vd.; Taberî, IV, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 93.

H. Osman'ın bu icraatının yankıları daha sonraları ortaya çıkan eleştirilerden biri olarak kendisine yöneltilmiştir. Nitekim evleri istimlak edilen bu kişiler, halifeye kin beslemişler, iç karışıklıkların ortaya çıkmasında ve halifenin öldürülmesinde rol almışlardır. Üstelik bu idarî tasarruf bir dedikodu meselesi haline getirilerek halifenin şahsına karşı bir saldırı unsuru olarak kullanılmıştır.

H. Osman sadece Kâbe'yi genişletmekle kalmamış, nüfusun artması üzerine de Mescid-i Nebevî'yi de genişletmiştir. Mescid-i Nebevî Rasûlullah zamanında, tavanı hurma budaklarından, direkleri hurma ağacından yapılmıştı. H. Ebûbekir döneminde Mescid'e hiçbir ilavede bulunulmazken, H. Ömer döneminde bir takım ilaveler yapılarak genişletilmişti. H. Ömer bu genişletme sırasında mescide eklenmek üzere Abbas b. Abdulmuttalib'in evini satın almış ve bu evi mescide ilave etmişti.

H. Osman 29/649'da, yine aynı gerekçe⁵³ ile Mescid-i Nebevî'yi genişletmeye karar verdi. Halife bu genişletmeyi yapabilmek için de Mescid'in bitişiğindeki, Rasûlullah'ın eşi Hafsa'nın H. Ömer döneminde satın aldığı evini "sana bu evden daha geniş bir ev veririz ve sana mescide gitmek için yol da bırakırız." şeklinde bir güvence ile satın alarak, çalışmalara başladı.⁵⁴ Halifenin kendi malından da 10.000 dirhem kattığı⁵⁵ Mescidi genişletme ve restore çalışmalarına bu yılın Rebiülevvel /Kasım ayında başlanmış ve yaklaşık on ay kadar sürmüştür.⁵⁶ Yapımında Akîk kumu da kullanılan Mescid'in, duvarları nakışlı taşlarla ve gümüşle kaplanarak süslenmiş, Mescid'in tavanını da "es-Sâç" denilen ardıç ağaçları ile kaplanmıştı. Bu çalışmalar sonucunda Mescid'in uzunluğu 180, eni ise 150 zirâ'ya ulaşmış olmuş, kapılar ise H. Ömer devrinde olduğu gibi altı tane bırakılmıştı.⁵⁷

H. Osman döneminde önemli görünen bu icraatları ve yankılarını verdikten sonra, onun bazı farklı uygulamalarına da değinmemiz yerinde olacaktır. Bunlardan birisi de Halife Osman'ın Kâ'be'nin örtüsüyle ilgili yaptığı yeniliktir. İslâm'dan önce deriden ve muâfir kumaşından, Rasûlullah zamanında ise Yemen kumaşıyla,⁵⁸ H. Ömer döneminde de Mısır'dan getirdilen Kıptî beziyle örtülen Kâbe, genel olarak H. Osman zamanında H. Ömer dönemindeki örtü ile örtülürken; bir sene de halife Osman'ın Yemen valisi Ya'la b. Münye tarafından yaptırılan Yemen kumaşıyla örtülmüştür.⁵⁹ Böylece H. Osman Kâ'be'ye Rasûlullah zamanında da giydirilen örtüyle birlikte, ilk defa iki örtü giydiren kimse olmuştur.⁶⁰

⁵³ Muhammed Rıza, 24.

⁵⁴ Semhudî, *Vefâu'l-Vefâ*, thk, Muhyiddîn Abdülhamid, Beyrut 1971, II, 495

⁵⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 38; Halife mescid'in genişletilmesinin eleştirilmesi üzerine "Rasûlullah'ın şöyle söylediğini işittim "Kim bir mescid yaparsa Allah ona cennette bir ev yapar" diye cevap verir. bkz. Müslim, *Sahih*, (Kitabu'z-Zühud ve'r-Rekâik, Bab: 3), III, 2378, H. No:1867.

⁵⁶ Muhammed Rıza, 25.

⁵⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 245; Belâzurî, *Futûh*, 7 vd; Taberî, IV, 267; İbn Ebî Bekr, 35; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, II, 36; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252.

⁵⁸ Maverdi, 182; Belâzurî, *Futûh*, 68.

⁵⁹ Ezrâkî, I, 266.

⁶⁰ Maverdi, 182.

c-Cuma İç Ezanı ve Minâ Namazı

Hiz. Osman, yerleşmiş dini ibadetlerin uygulamaları konusunda da bazı ictihatlarda ve yeniliklerde bulunmuştur. Bunlardan birisi, onun Cuma namazı için ikinci ezanı okutması meselesidir. Hiz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde, Cuma günü İmam hutbeye çıktığında ezan okunurdu. Ancak 30/650'de ⁶¹ Medine'nin nüfusunun artması dolayısıyla ezanın işitilebilmesi için Halife Osman, Zerva'da, ⁶² Cuma vakti imam minbere çıkmadan ikinci bir ezanın okunmasını emretmişti. ⁶³

Anlaşılan o ki, Hiz. Osman, Medine'de insanların çoğalması üzerine, normal ezanın halkı toplamaya yeterli gelmediğini ve sokaklarda duyulmadığını görünce, ezanın asli gayesini göz önünde bulundurmuş ve bunu gerçekleştirebilmek için de pazar yerinde bir ezan daha okutturmuştur. ⁶⁴ Halifenin uygulattığı söz konusu bu ezana, sahabeden İbn Ömer dışında hiç kimse itiraz etmemişti. Abdullah b. Ömer ise bu ikinci ezan uygulamasını Hiz. Peygamber'in sünnetinde bulunmadığı gerekçesiyle bidat olarak değerlendirmiştir. ⁶⁵ Halife ayrıca, hutbede iken, birinci hutbe ile ikinci hutbe arasında oturmuş, ⁶⁶ bayram hutbesini de Rasûlullah ve ilk iki halifeden farklı olarak namazdan önce okumuştur. ⁶⁷

Hiz. Osman'ın söz konusu bu uygulamalarından birisi de daha önce Rasûlullah, Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer zamanında 2 rekat olarak kılınan Mina namazını dört rekat kılmasıdır. Konuyla ilgili olarak kaynaklar, birbirine yakın iki farklı rivayet aktarmaktadırlar. Bunlardan birincisine göre, Hiz. Osman 29/649 ⁶⁸ yılında hacda iken Minâ'da kendisine bir çadır kurdurarak 2 rekat olarak kılınan namazı 4 rekat olarak kılmıştı. Bu durum karşısında sahabe eleştirilerde bulunmuş ve aralarında namazı bu şekilde kendi isteğiyle mi yoksa başka birinin telkinleri sonucu mu kıldığı konusunda tartışmalara başlamıştı.

Halife aleyhine konuşmaların artması üzerine Hiz. Ali, halifeye gelerek ona, 2 rekatlık namazı 4 rekat kılması için herhangi bir mazaretin bulunmadığını; ona Rasûlullah, Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde de 2 rekat kılındığını, şimdi neden dört rekat kıldığını sormuş, Hiz. Osman da

⁶¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 39; Kal'âcî, 29.

⁶² Zerva Medine'de mescide yakın sokakta yüksek bir evdir. Hiz. Osman'ın 28/648'de kendisine yaptırdığı belirtilen köşk buradadır. İbn Şebbe, III, 958.

⁶³ İbn Şebbe, III, 958; Belâzurî, *Ensâb*, I, 188; Taberî, IV, 401; Söz konusu bu ezan birinci ezan olmuştur dolayısıyla bu ezan iç ezan ve kamade ilave edildiğinde üçüncü ezan olarak kaydedilmiştir. Ezan okunacağı vakit Bilal-i Habeşî, Hiz. Peygamber'in kapısında durur "Esselamü Aleykum Ya Rasûlullah" der ve ezan okurdu. Ebû Bekir döneminde "Esselamü Aleykum Ya Halifetu Rasûlullah" denilirdi. Ömer devrinde de "Esselamü Aleykum Ya Halifetu Rasûlullah" denilirdi. Ömer "Rahime'l-Allah" sözünü ekletti. Bunu Osman'ın eklettiği de rivayet edilir. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 528.

⁶⁴ Nitekim bu durum iç ve dış ezan olmak üzere günümüze kadar süre gelmiştir. Türkiye'de yaygın olan "sela" uygulaması da, işlevsel olarak Hiz. Osman'ın okuttuğu ikinci ezana benzemektedir. bkz. İbnü'l-Cevzî, III, 261; Kal'âcî, 29; Erul, 357-358.

⁶⁵ Erul, 358; Öte yandan 32/652'de ilk ezanın okunmasına vesile olan Abdullah b. Zeyd b. Abdirebbih, ezandan sonra vefat edenler için "sela" uygulamasının başlatılmasını sağlamıştır. bkz. İbrahim Muhammed, 141.

⁶⁶ İbn Şebbe, III, 962-963.

⁶⁷ İbn Şebbe, III, 964.

⁶⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 39.

“Rasûlullah’dan “Kim bir beldeden evli olursa mukim namazı kılsın” dediğini işittim”⁶⁹ diyerek bunun da bir sünnet olduğunu söylemişti.⁷⁰

Halifenin bu uygulamayla ilgili yukarıda aktardığımız rivayete ek olarak Taberî, ikinci bir rivayet daha aktarmaktadır. Buna göre; Hz. Osman mina namazını 4 rekat kıldığında, Abdurrahman b. Avf’a sahabeden biri gelerek “Kardeşlerin arasında var mıydın?, insanlar 4 rekat namaz kıldı” şeklinde haber vermiş; bunun üzerine de Abdurrahman, Hz. Osman’ın yanına gitmiş ve ona :

- Sen Rasûlullah’la beraber burada 2 rekat kılmadın mı?”
- Evet.
- Sen Ebû Bekir’le beraber namazı 2 rekat kılmadın mı?
- Evet.
- Sen Ömer’le beraber 2 rekat kılmadın mı?
- Evet.
- Sen hilafetinin ilk yıllarında namazı 2 rekat kılmadın mı?

Halife “Evet” diyerek: “Ey Ebû Muhammed⁷¹ beni dinle! Yemen’den ve Cufâfe’den gelen insanlardan bana bir haber ulaştı. “Mukimin namazı 2 rekattır. Bu sizin imamınız Osman 2 rekat kıyor.” Ben Mekke’de yurt edindim, endişemden dolayı 4 rekat kılmayı uygun gördüm. Üstelik Mekke’de zevcem, Taif’de malım mülküm var. Belki muttaki olurum diye 4 rekat kıldım.” şeklinde karşılık vermişti. Abdurrahman: “Burada senin bir kusurun yok. Ancak sen Medine’de de evlisin ve yurt edindin, buraya da istediğin zaman girip, istediğin zaman çıkıyorsun⁷² ve sen orada da oturuyorsun. Taif’deki mülküne gelince, buradan Taif’e üç günlük mesafe var ve sen Taif ehlinde de değilsin. Senin Yemenli ve diğer hacıların “ Osman mukim olduğu halde 2 rekat kıyor” diyerek bunu tercih etmelerine gelince; Rasûlullah’ın kendisine vahyin indirildiği ve Müslümanlara arz olduğu zamanlarda, sonra Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde bu namaz 2 rekat kılınmıştı. İslâm bu konuda en yakın delili koymuştur. Ömer ölünceye kadar 2 rekat kıldı.” dediğinde, halife Osman: “Bu benim görüşümdür” diye karşılık vermişti.⁷³

Abdurrahman b. Avf ayrılıp giderken Abdullah b. Mesud ile karşılaşmış ve: “Ey Ebû Muhammed! Bildiğin şeyler değiştirilmiş bulunuyor” şeklinde sözleriyle konuya dikkatini çekmek istemişti. İbn Mesud’un: “Hayret, Hayırdır! Ne yapayım.” sorusuna Abdurrahman: “Sen nasıl uygun görüyorsan öyle yap.” deyince, o da: “Ayrılık kötü bir şeydir, bundan dolayı arkadaşlarımla 4 rekat kıldık.” sözleriyle karşılık vermiş, bunun üzerine Abdurrahman: “Ben de arkadaşlarımla 2 rekat kılmaştım, bundan sonra ben de 4 rekat kılacağım.” diyerek oradan ayrılmıştı.⁷⁴ Gerçekten

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affan), I, 62.

⁷⁰ İbn Ebî Bekr, 34; Erul, 358.

⁷¹ Ebû Muhammed, Abdurrahman b. Avf’ın künyesidir.

⁷² Belâzurî, *Ensâb*, V, 39.

⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; İbn Ebî Bekr, 34; Konu ile ilgili hadis için bkz. Malik b. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu’l-Hac, Bab:66); I, 402, H. No: 201.

⁷⁴ Taberî, IV, 267 vd.; İbnü’l-Esîr, III, 108 vd.; İbn Ebî Bekr, 34.

halifeyi bu konuda eleştiren İbn Mesud, daha sonraları Mina namazını dört rekat kılmıştır. Rivayetler İbn Mesud'un bunu ihtilaf vaki olmaması için kıldığını da aktarmaktadır.⁷⁵

Son olarak Hz. Osman'ın Mina namazını 4 rekat kılması konusunda muhaddislerin bir takım rivayetler ve teviller ileri sürdüklerini belirtmek yerinde olacaktır. Buna göre, hadisciler, Hz. Osman'ın Mekke'de evli olması ve onun Rasûlullah'tan "Kim bir beldede evlenirse orada namazı mukim kılsın" sözü üzerine böyle yaptığını belirtirler. Ancak diğer bir kısım hadisciler de, bu hadisin munkatı olduğunu ileri sürerek, halifenin bu uygulamada öne sürdüğü delilin yetersizliğini savunurlar. Öte yandan onun böyle bir uygulamaya geçmesinin sebebi, bedevilerin namazı iki rekat sanmamaları, halifenin bununla onlara bu namazın dört rekat olduğunu öğretme arzusunun bir ifadesi, halifenin hactan sonra o yıl Mekke'de ev edindiğinden ikamete niyet ettiği için dört rekat kıldığı şeklinde değerlendirmelere de yer verilmektedir.⁷⁶

d-Rasûlullah'ın Mührünün Eris Kuyusuna Düşürülmesi

Hz. Osman'ın, Rasûlullah'dan beri halifelerin mührü olarak kullanılan, ve üzerinde "Muhammed Rasûlullah" yazılı mührü Eris kuyusuna⁷⁷ düşürmesi, onun eleştirildiği başka bir konudur. Bu olay her ne kadar basit gibi görünse de, Hz. Osman'ın öldürülmesine sebep olan ilginç bir olay olarak aktarılmıştır.

Hz. Peygamber, diğer milletleri İslâma davet etmek için mektup yazdığı sırada ona: "Mühürsüz bir mektubu okumazlar" dediklerinde, o da bunun üzerine kendisine demirden bir mühür yapılmasını emretmişti.⁷⁸ Bunun üzerine Amr b. el-Âs tarafından Rasûlullah'a Habeşistan'dan⁷⁹, başka bir rivayete göre de Muaz b. Cebel'e Yemen'den kendisine bir mühür getirtmişti.⁸⁰ Daha sonra Rasûlullah bu mührü parmağına takmış, ancak Cebrail'in uyarısı üzerine bu mührü çıkarıp kendisine gümüşten bir yüzük yapılmasını emretmişti. Bunun üzerine de kendisine gümüşten bir yüzük yapılmıştı. Söz konusu Mühür üç satırdan oluşuyordu. Birinci satırında "Muhammed", ikinci satırında "Rasûl", üçüncü satırında da "Allah"⁸¹ yazılıydı.

Hz Osman, Müslümanların ihtiyaçlarını temin için Medine'ye 2 mil uzaklıkta Eris kuyusu diye bilinen bir kuyu kazdırmış, hilafetinin 30/650 yılında bu kuyunun başında elindeki yüzükle oynarken yüzük elinden kaymış ve kuyuya düşmüştü.⁸² Kuyunun suyu az olmasına rağmen bütün suyu boşaltılmış, mühür üç gün boyunca aranmış, üstelik halifenin bulana büyük mükafatlar vadetmesine rağmen mühür bulunamamıştı. Hz. Osman da bu duruma oldukça üzülüyordu.⁸³ Bunun üzerine ikinci bir mühür yaptırmış ve parmağına takmış, öldürülünceye kadar da parmağından

⁷⁵ Erul, 359.

⁷⁶ Kal'âci, 138; Erul, 358.

⁷⁷ Medine'ye 2 mil uzatlıktadır. bkz. Himyerî, 22.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 117.

⁷⁹ İbn Sa'd, I, 474.

⁸⁰ İbn Sa'd, I, 476.

⁸¹ Taberî, IV, 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 117-118.

⁸² İbnü'l-Cevzi, III, 261; Kal'âci, 11.

çıkarmamıştır.⁸⁴ Ancak bu olay, bir çok râvi tarafından Hz. Osman'ın öldürülme nedenleri arasında gösterilmiştir.

e- Hz. Osman'ın Diğer Uygulamaları

Hz. Osman'ın yukarıda sıraladığımız başlıklar altında topladığımız, kimi dini ve sosyal icraatlarının yanında, bir takım kararları ve icthatları bulunmaktadır ki bunlardan ilki onun sahibi bulunmayan yitik develer konusunda kendisinden önceki halifelerden farklı tatbikatıdır. Rasûlullah döneminde sahibi bulunmayan yitik develere dokunulmamış, onun emriyle kendi hallerine bırakılmışlardı. Hz. Peygamber zamanında başlatılan bu uygulama Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde de devam etmiş, böylece yitik develer kendileri için yiyecek ve içecek bulabildikleri sürece başı boş bırakılmıştı. Üstelik Hz. Ömer'in hilafetinin son zamanlarında yitik develerin sayısında bir hayli artış olmasına rağmen yine de devlet veya halk tarafından koruma altına alınmamıştı. Ancak Hz. Osman, yitik develerin toplanıp sahiplerinin olup olmadığının araştırılmasını, sahipleri çıkmazsa satılmasını, sahipleri geldiği takdirde de paralarının verilmesini emretmişti.⁸⁵ Bu dönemde başı boş 1000 deve ve 500 at toplanmıştı.⁸⁶ Halife aldığı diğer bir kararlar da boş arazileri, devlete verilen zekat develeri için koruma altına almıştı. Bu arazilerden biri olan Medine etrafındaki otlığı mirî (devlete ait) arazi olarak ilan ederek, diğer vatandaşların bundan faydalanma yolunu kapatmıştı.⁸⁷

Halifenin bu uygulaması sahabe tarafından eleştirilere maruz kalsa da, makul bir takım gerekçeler de öne sürülmektedir. Buna göre, Hz. Peygamber döneminde yitik develerin başı boş bırakılması onların varlığının muhafazası için yeterliydi.⁸⁸ Ancak Hz. Osman döneminde ise bunların varlığı ancak koruma altına alınarak sağlanabiliyordu. Dolayısıyla Hz. Osman'ın hayvanların muhafazası için gerekli tedbirleri almaktan başka yapacağı fazla bir şey yoktu. Bunun Rasûlullah'ın uygulamaları ile çelişen, onun sünnetine muhalif bir yönü de bulunmamaktaydı. Çünkü Hz. Osman döneminde İslâm toplumunun ahlaki ve zamanın şartları değişmişti. Bu nedenle onların zâyi olmasını önlemek için bunun yapılması gerekmekteydi.⁸⁹

Hz. Osman'ın diğer bir icthadı da ölüm döşegindeki kocanın mirastan mahrum etmek amacıyla karısını boşamasını geçersiz sayarak bu durumda iken boşanan kadını mirasçı olarak kabul

⁸³ İbn Ebî Bekr, 53; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, I, 506; Muhammed Rıza, 75.

⁸⁴ Ancak şehid edildiğinde bu mührün kimin tarafından alındığı bilinmemektedir. bkz. Taberî, IV, 283; Muhammed Rıza, 75; Kal'âcî, Hz. Osman'ın oğlu Amr'dan aktardığı bir rivayette halifenin iki yüzüğü bulunduğunu bunların birinde de "Âmentü bi'llezî Halaka Fesevvâ" ibaresinin yazılı olduğunu belirtmektedir. bkz. *Mevsûati Fikhi Osman b. Affân*, 100.

⁸⁵ Mâlikb. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu'l-Akdiyye, Bab 40), II, 759, H. No: 51; Kal'âcî, 150; Erul, 361.

⁸⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 38.

⁸⁷ Ahmet Cevdet, I, 461; Halife, zekat develeri için, bu arazileri koruluk haline getirmişti. Fitne olayları sırasında Mısırlıların bu konudaki eleştirilerini ise Hz. Ali "O buraları kendi develeri için koruluk haline getirmemiştir" demişti. bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283.

⁸⁸ Kal'âcî, 312.

⁸⁹ Erul, 360

etmesidir.⁹⁰ Halifenin bu hükmü vermesine neden olarak da, Abdurrahman b. Avf'ın hasta iken eşi Tumâdır bint el-Esba'ı bain talakla⁹¹ boşaması olarak gösterilir. Aslen hukuka uygun gibi görünen bu durumun kanuna karşı bir "meşru hile" olduğu kanaatine varan halife, kocanın bu tasarrufunun arka planının eşini mirastan mahrum bırakmak olduğu sonucuna vararak, Tumâdır'ı iddetinin bitmesinden sonra ona varis yapmıştır.⁹²

Ancak garip bir tecelli olarak Hz. Osman kuşatılması sırasında, kendisi de benzer bir duruma düşmüştür. Halife kuşatma altında iken eşi Ümmü Benîn'i boşamış, ancak öldürülmesinden sonra Ümmü Benîn halife Hz. Ali'ye gelerek olayı anlatmış, bunun üzerine halife de onu Hz. Osman'a mirasçı yapmıştır.⁹³ Halifenin daha önceki icraatına muhalif böyle bir yola başvurmasının sebebi veya sebepleri ise kaynaklarda belirtilmemektedir.

Bu ve buna benzer bir takım uygulamalar, halife Osman'ın seleflerinin aksine, ona yöneltilen suçlamalar, aleyhindeki ithamlar veya diğer bir ifade ile onun öldürülmesine sebep olan hadiseler arasında sayılmıştır.⁹⁴ Oysa bunların büyük bölümü, Hz. Osman'ın müctehid bir sahabe ve idareci olarak ortaya koyduğu uygulamalardan ibaret olup, öldürülmesinin sebepleri olarak görülmesi mümkün değildir. Hz. Osman'ın öldürülmesine, ileride söz konusu edeceğimiz bazı icraatlarının yanında sosyal ve ekonomik rahatsızlığın sebep olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle Hz. Osman dönemi iç isyanlarında yukarıda saydığımız nedenlerin asli faktörler olduğunu düşünmemiz mümkün değildir. Ancak bunların önemsiz icraatlar oldukları da söylenemez. Bununla birlikte Hz. Osman'ın bu veya buna benzer icraatları ve uygulamaları bir kısım sahabe tarafından kabul görmeyerek eleştirilere neden olmuştur.

Sonuç olarak; Hz. Osman aleyhinde bu çeşit uygulamaların zikredilmesinin temel amacı onu töhmet altında bırakarak aleyhindeki eleştirileri çoğaltmak, böylece öldürülmesine kadar süren olaylar zincirinin haklılığını kanıtlamaktır. Çünkü Hz. Osman'dan daha çok icraatlarda bulunan selefi Hz. Ömer'in, yaptığı uygulamalardan dolayı hiç kimse ona bir ithamda bulunmamıştır. Bu durumu anlatan Abdullah b. Ömer "İnsanlar uygulamaları sebebiyle Hz. Osman'ı kötülüyorlar, bunları Ömer yapsaydı, onu kötüleyemezlerdi" şeklinde özetlemektedir.⁹⁵

⁹⁰ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu't-Talâk, Bab:16), II, 533, H. No: 43.

⁹¹ Aynı eşle arada başka evlilik olmaksızın evlenmeyi engel kılan kesin boşanmadır.

⁹² Malik b. Enes, *el-Muvatta*, (Kitabu't-Talâk, Bab:16), II, 533, H. No: 42; Kal'âci, 35; Erul, 360.

⁹³ Kal'âci, 36; Erul, 361.

⁹⁴ Seyf b. Ömer, 14; Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi," 163-165; İbn Sellam el-İbâdi de, zikrettiğimiz bu yeniliklerin bazılarını bid'at kabul ederek halifenin öldürülmesine neden olduğunu bildirir. Aycan -Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1999, 75.

⁹⁵ Erul, 362 -363.

2-Yönetim Muhaliflerine Karşı Yapılan Uygulamalar

Hiz. Osman döneminde halifenin eleştirilmesinin ve öldürülmesinin asli nedenlerinin başında, idarenin yönetime muhalif olanlara karşı yapmış olduğu uygulamalar gelmektedir ki, bu uygulamalar Müslümanlar arasında geniş yankı uyandırmıştır.

Kaynaklar Hiz. Osman döneminde yönetim muhaliflerinden sayılan ve halifenin icraatlarını eleştirenler arasında bulunan Ebû Zer olayına geniş yer ayırmaktadır. Ebû Zer ve ona yapılan uygulamalara geçmeden önce bir hususa değinmek yerinde olacaktır.

Hiz. Osman'ın halifeliğinin ilk yılları İslâm toplumu için gerçekten altın yıllardır. Çünkü bu dönemde hızlı bir biçimde yapılan fetihler sayesinde insanlar, daha önce İslâm toplumunun alışık olmadığı bir takım dünyevi zevklerin tadına varmıştı. Bunun yanında kimi sahabe de büyük miktarlarda mal-mülk biriktirmeye başlamıştı. Onların bu şekilde dünya hayatına aşırı ilgi göstermeleri ise bazı sahabeyi rahatsız etmişti. Bunlar arasında bulunan Ebû Zer el-Gıfârî fetihler sırasında zorluklarla elde edilen ganimetler sonucunda Müslümanlara verilmiş olan bu mal ve mülkün fazla olduğunu söyleyerek bunu israf sayıyordu.⁹⁶ Ona göre, insanlar dünyevi hırs ve arzuları peşinde koşuyorlardı. Halbuki o, Yüce Allah'ın buyurduğu " Altın ve gümüş yığıp da onları Allah yolunda sarfetmeyenler var ya, işte onları acı verici bir azap ile müjdele"⁹⁷ ayetinin hükmüne dahil olmamak için yanlarında bir günlük yiyeceğinden fazlası olanları tasaddukta bulunmaya çağırıyordu.⁹⁸ Hatta rivayetlere göre Ebû Zer bir ara Şam'da bulunduğu sırada bu konuda Muaviye ile tartışmıştı. Muaviye bu ayetin Ehl-i Kitap hakkında nazil olduğunu belirtirken, Ebû Zer ayetin hem Müslümanlar hem de Ehl-i Kitap hakkında nazil olduğunu söylemişti.⁹⁹

Ebû Zer, hac dönüşü Medine'ye uğramış ve halife Osman'la beytülmâl'den yapılan yardımlar konusunda tartışmıştı. O Medine'de iken halife Osman, Mervan'a kendisinin aldığı kadar maaş, Haris b. Hakem'e 3000 ve Zeyd b. Sâbit'e de 1000 dirhem vermişti. Bunu duyan Ebû Zer, "Kafirleri elim bir azap ile müjdele" şeklindeki ayeti okuyarak tepkisini dile getirmişti ki, ona göre Müslümanların malını bu şekilde dağıtmak helal değildi.¹⁰⁰ Başka bir seferde de Halife Osman, devlet başkanının hazineden maaş almasının bir mahzuru olmadığını belirtmiş,¹⁰¹ halifenin bu sözlerini Ka'b'ul-Ahbar da desteklemiş, bunun üzerine Ebû Zer, Ka'b'a "Ey Yahudinin oğlu, bize dinimizi mi öğretiyorsun?" diyerek kızgın bir biçimde elindeki asayla vurmuş, bu olay üzerine de halife "Ey Ebû Zer insanlardan elini ve dilini çek" diyerek eleştirileri ve tepkileri nedeniyle ondan duyduğu rahatsızlığı belirtmişti.¹⁰²

⁹⁶ Hizmetli, *İslam Tarihi*, 168.

⁹⁷ Tevbe, 9/34.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 119; Muhammed Rıza, 77.

⁹⁹ İbn Şebbe, *Tarih*, III, 1034; İbn Abdirebbih, IV, 306; İbnü'l-Cevzî, III, 238.

¹⁰⁰ Nüveyrî, XIX, 336.

¹⁰¹ İbn Zenceveyh, II, 788-789.

¹⁰² Taberî, IV, 284; Mesûdî, *Murûc*, III, 349; Nüveyrî, XIX, 443; Muhammed Rıza, 80.

Halife, sonraki günlerde de fikirleri nedeniyle Ebû Zer'den rahatsız olduğunu açıkca dile getirmişti. Ebû Zer, Rasûlullah'ın kendisi hakkında söylediği belirtilen "Medine'deki evler Sel' dağı eteklerine ulaştığında buradan çık" hadisini delil göstererek Medine'den ayrılmak için halifeden izin istemiş, onun bu şekilde başka bir yere gitmesi tehlikeli görülmesi nedeniyle kendisine Medine'de kalması için mal-mülk teklifleri yapılmış,¹⁰³ ancak Ebû Zer, "benim sizin dünyalığınıza ihtiyacım yoktur" diyerek bunları reddetmiş,¹⁰⁴ bunun üzerine halife de kendisine izin vermiş ve Ebû Zer tekrar Şam'a dönmüştü.¹⁰⁵

Ebû Zer geri döndüğü Şam'da Muaviye'nin uygulamalarını da hoş karşılamamış, yeri geldikçe ona eleştiriler yöneltmiştir. Onun bu düşüncelerini bildiği halde vali Muaviye Şam'da kendisine el-Hadrâ adıyla bir Saray yaptırmıştı. Bundan oldukça rahatsız olan Ebû Zer "Ey Muaviye şayet bunu Allah'ın malından yaptırdıysan bu bir hıyanettir, yok eğer kendi malından yaptırdıysan o zaman bu bir israftır"¹⁰⁶ diyerek onu bir kere daha eleştirmiş, o da buna bir cevap verememişti. Çünkü Ebû Zer, vali dahi olsa lüks içinde yaşamamanın israf olduğunu söyleyerek, haklı olduğuna inandığı bir konuda muhatabının kimliğine bakmaksızın amme menfaatine uygun davranılmasını isteyerek bunlara karşı çıkıyordu. Muaviye, ona sus payı olarak halifenin emri ile 300 dinar maaş vermek istemiş, ancak Ebû Zer bunu da kabul etmemişti.¹⁰⁷

Aslında Ebû Zer bu eleştirileri ile belki de farkında olmadan Hz. Osman döneminde devletin imkanlarından faydalanan Ümeyyeoğullarını da hedef almaktaydı. Çünkü Muaviye'nin vali olarak bulunduğu bu bölgede, Ümeyyeoğullarına mensup çok sayıda kimse de bulunmaktaydı. Nitekim, Ümeyyeliler Ebû Zer'in kendilerine servet konusunda yaptığı bu tür eleştirilerinden rahatsız olmuşlardı ki, bu durumu vali Muaviye'ye bildirmeye karar vermişler,¹⁰⁸ ve bu amaçla da Habib b. Mesleme'yi elçi olarak Muaviye'ye göndermişlerdi. Habib, valiye Ebû Zer'in fitne ve fesad çıkardığını söyleyerek¹⁰⁹ ondan rahatsız olduklarını dile getirmiş, zaten onun kendisine yaptığı eleştiriler nedeniyle zor durumda kalan Muaviye, halifeye Ebû Zer'i şikayet eden bir mektup yazmış, halife de Muaviye'ye yazdığı cevabi mektupta onun Medine'ye gönderilmesini emretmişti.¹¹⁰

Kaynaklar Ebû Zer'in bu dönemde Şam'daki faaliyetlerine ilişkin fazla bir bilgi vermeseler de, yalnız Seyf'den gelen bir rivayet onun Şam'a gelen İbn Sebe'nin fikirlerini yaymaya çalıştığını

¹⁰³ İbn Sa'd, IV, 226-227, Belâzurî, *Ensâb*, V, 53-54; Vakidî, Ebû Zer'in Rebeze'ye Hz. Osman tarafından gönderildiğini belirtir. bkz. *el-Megâzi*, III, 1000.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, IV, 226.

¹⁰⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 53-54; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 120.

¹⁰⁶ Aycan, *Muaviye*, 101.

¹⁰⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 53-54; Nüveyrî, XIX, 443.

¹⁰⁸ İbn Sa'd, IV, 226; Muaviye, Ebû Zer'in söylediklerine inanmamış ve onun söyledikleri konusunda samimi olup olmadığını ölçmek için ona bir gece önceden bin altın göndermiş, ertesi günde onları istemiştir. Ancak Ebû Zer bunların hepsinin gece dağıtmıştı. Muaviye'nin gönderdiği adamı bunları istemiş, Ebû Zer de altınları gece dağıttığını; onu ödemek için mühlet istediği, bunun üzerine de Muaviye halifeye bir mektup yazarak eğer bir ihtiyacı varsa Şam'a gelmesini teklif ettiği rivayet olunur. bkz. İbn Şebbe, III, 1040-1041; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 119; Nüveyrî, XIX, 445.

¹⁰⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 53-54.

aktarmaktadır. ¹¹¹ Seyf'in söz konusu rivayetinde, İbn Sebe'nin 32-33 /653-654 yıllarında Şam'da Ebû Zer ile görüştüğü bildirilmektedir. Oysa Ebû Zer'in vefat tarihi 30-32/651-652'dir. Bu durumda ise İbn Sebe, Ebû Zer ile onun vefatından sonra görüşmüş olması gibi aklen mümkün olmayan bir sonuç ortaya çıkmaktadır. ¹¹²

Ebû Zer Medine'ye geldiğinde halife kendisine : "Şamlılar senin dilinin uzunluğundan şikayet ediyorlar, sebebi nedir?" sorusunu yönelttiğinde, Ebû Zer, durumu halifeye anlatmış o da kendisine : "Ben Müslümanları iktisatlı davranmağa teşvik ederim, ancak onları zühd ve takvaya bağlı olmaya mecbur edemem" ¹¹³ şeklinde bazı tarihçilerin de haklı gördüğü sözleri söylemişti. Hakikaten halifenin Ebû Zer'in genelde halkın israf içinde yaşamasını eleştiren bu görüşü karşısında yapabileceği fazla bir şey de yoktu. Çünkü devlet insanları bir lokma bir hırkaya mahkum etmek şeklinde ceberrut bir uygulamaya gidemezdi. Ancak Şam'daki Ümeyyeoğullarının kendilerinin nimetlerine engel olarak gördükleri Ebû Zer'in Medine'ye çağrılması da, Hz. Osman dönemi muhalifleri açısından önemli bir noktayı gözler önüne sermektedir. Çünkü Şam'da kaynaklara göre sadece Ümeyyeoğullarının müsrifliğinden sözeden bir sahabe, valinin ve avenesinin özel menfaatlerine dokunduğu için merkeze şikayet ediliyor, halife de bu durum karşısında daha önceden bu konuda sabıkalı olan Ebû Zer'i derhal Medine'ye çağrılıyordu. Çağdaş hükümetlerin bile kolay kolay yapamayacağı bu husus, Hz. Osman döneminde Ümeyyeoğullarının durumunu tespit açısından önemli hususlara işaret etmektedir. Kanaatimize göre burada Ebû Zer'e, gerçekten yanlış bir davranış sergilenmiştir ki bu durum Hz. Osman'a yapılan eleştirileri haklı çıkarır mahiyettedir. Dolayısıyla bu da, Hz. Osman aleyhinde iyi bir malzeme olarak kullanılmış ve bunun üzerine de gerçek olduğu konusunda şüphe edilen bir çok rivayet türetilmiştir.

Ebû Zer Medine'de bulunduğu bu süre zarfında Hz. Ali ile de görüşmüştür. Ancak onun bu görüşmesinden haberdar olan Mervan b. Hakem onu hırpalamış, bunun üzerine de başta Hz. Ali olmak üzere halk halifeye tepki göstermişti. ¹¹⁴

Hz. Osman dönemi olaylarını diğer kaynaklardan biraz daha farklı olarak aktaran ve Şia temayüllü olmakla itham edilen Yâkûbî, Ebû Zer olayı hakkında da değişik bir rivayet nakletmektedir. Buna göre, Ebû Zer Medine'ye geldiğinde Mescid'de Hz. Osman'a küfretmiş, Hz. Ali'yi de övmüştü. ¹¹⁵ Daha sonra halife kendisine : "Sen Rasûlullah (s.a.v.)'tan "Beni Ümeyye otuz kişiye ulaştığında, Allah'ın beldelerini kendilerine devlet, onun kullarını köle, onun dinini de oyuncak edinirler." şeklinde bir hadis rivayet ediyormuşsun doğru mu?" diye sorduğunda da, Ebû Zer "Evet" cevabını vermişti. Bunun üzerine halife Hz. Ali'yi çağırarak ona böyle bir hadis duyup duymadığını sormuştu. Hz. Ali de Hz. Peygamber'in, "Yeşiller, Ebû Zer'den daha doğru sözlü bir

¹¹⁰ İbn Sa'd, IV, 226; İbn Şebbe, III, 1034, 1038; Taberî, IV, 284; Muhammed Rıza, 79.

¹¹¹ Taberî, IV, 283.

¹¹² Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi*, 295.

¹¹³ Taberî, IV, 283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 120; Muhammed Rıza, 79.

¹¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 54; Yakûbî, *Tarih*, II, 172.

kişiyi gölgelememiştir. Yeryüzü Ebû Zer'den daha doğru bir kişiyi üstünde taşımamıştır." şeklindeki hadisini hatırlatarak, onu tasdik etmiştir.¹¹⁶

Medine'de dostlarıyla bile görüştürülmeyerek adeta yalnızlığa mahkum edilen Ebû Zer, sonunda ayrılmaya karar vererek, Rebeze'ye¹¹⁷ gitmek için izin istemiş,¹¹⁸ bunun üzerine halife gerçekten oraya gidip gitmediğini kontrol etmek ve güzergahını değiştirmesine engel olmak amacıyla, Habeşli kölesinin ona eşlik etmesi şartıyla Rebeze'ye gitmesini kabul etmiştir.¹¹⁹ Ebû Zer, ayrılmak zorunda bırakıldığı Medine'den uğurlanırken ağlamıştır.¹²⁰ Rebeze'ye yerleşen Ebû Zer orada da kendisini tamamen zühd hayatına adanmıştır.¹²¹ Aslında o, Halife Osman'a ve Muaviye'ye nasihat etmesinin¹²² ve yaptığı eleştirilerin kurbanı olarak Rebeze'de oturmaya mecbur kalmıştı. Onun için Rebeze'nin zorunlu ikamet yeri olarak seçilmiş olması, buranın Şam'a olan uzaklığı ve dolayısıyla Muaviye tarafından önerilmiş¹²³ olmasından kaynaklanmaktadır.

Üslubu siyasi olmayan sadece iyiliği emreden ve kötülükten alıkoymaya çalışan¹²⁴ Ebû Zer'in Rebeze'ye sürülmesi ile ilgili anlatılanların genel hatlarıyla bu şekildedir. Halife Osman, bu olaydan kısa süre sonra Ebû Zer'in kendisi tarafından Medine'den çıkarılıp sürgüne gönderildiği şeklindeki iddiaları reddetmiş, onun oraya kendi isteğiyle gittiğini belirtmiştir.¹²⁵ İbn Şebbe, Halife Osman'ın Ebû Zer'in atâsını artırmak istediğinde onun bunu reddederek halifeye bağırdığını, atâsına herhangi bir ilave istemediğini¹²⁶ aktarması olayın diğer dikkat çekici bir yönünü sergilemektedir. İbn Şebbe'nin aktardığı rivayetler dikkate alındığında, Ebû Zer'in Rebeze sürgünü diye aktarılan olayın aslında bir sürgün olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.¹²⁷

¹¹⁵ Yakûbî, *Tarih*, II, 171; Muhammed Rıza, 81.

¹¹⁶ Yakûbî, *Tarih*, II, 172; Muhammed Rıza, 82; Yâkûbî bu rivayete ilaveten Ebû Zer'in, Hz. Osman hakkında onun Hz. Peygamberin ve ilk iki halifenin uygulamalarını değiştirdiğini söylediğini belirtir. bkz. *Tarih*, II, 171.

¹¹⁷ Rebeze İslâm öncesi dönemde kurulmuş, (Mekke-Medine arasında) suyu bol olan bir köydür. bkz. Himyeri, *Ravdu'l-Mi'tar*, 266; Mesûdî, Hz. Osman'ın Ebû Zer'in Mekke, Basra, ve Şam gibi şehirlere gitmesi teklifine karşı çıkarak bunların dışında bir yere gitmesini istediğini, bunun üzerine de Rebeze'ye gitme isteğini halifeye bildirdiğini rivayet eder. bkz. *Murûc*, III, 350; Muhammed Rıza, 82.

¹¹⁸ İbn Sa'd, IV, 226-227; Muhammed Rıza, 79; Vakidî, Ebû Zer'in Rebeze'ye Hz. Osman tarafından gönderildiğini belirtir. bkz. *el-Megâzi*, III, 1000.

¹¹⁹ İbn Sa'd, IV, 227; İbn Sa'd başka bir rivayette de Ebû Zer ile halife arasında tartışma çıktığını, Ebû Zer'in halifenin huzurundan tebessüm ederek çıktığını ve bundan sonra da onun Hz. Osman onun Rebeze'ye gönderilmesini emrettiğini aktarır. bkz. Aynı yer.

¹²⁰ Mesûdî, *Murûc*, III, 350.

¹²¹ Rebeze'ye yerleşen Ebû Zer, Ölmeden önce hanımına ve oğluna yakında bulunan bir yere defnedilmeyi vasiyet etmiştir. bkz. İbn Sa'd, IV, 233.

¹²² Belâzurî, *Ensâb*, V, 55.

¹²³ bkz. Ahmet Cevdet, I, 451.

¹²⁴ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 442.

¹²⁵ İbn Şebbe, III, 1035.

¹²⁶ İbn Şebbe, III, 1035-1036.

¹²⁷ bkz. İbn Şebbe, III, 1037; İbn Şebbe ayrıca bu deyim Hasan (?) tarafından kullanılmış olabileceğini ancak Hakem b. Musa'nın buna "Hayır" cevabını verdiği şeklinde bir rivayet sunmaktadır. bkz. Aynı yer.; Muhammed b. Sirin de bu olayı naklederken "Hz. Osman onu sürdürdü" deyimini kullanmaktadır. İbnü'l-A'râbî de Ebû Zer'in Rebeze'yi kendisinin istediğini, halifenin de buna muvafakat verdiğini aktarmaktadır. bkz. *el-Avâsim*, 76.

Ebû Zer Rebeze'ye yerleştikten sonra vefat edene kadar buradan ayrılmamış, bulunduğu süre içerisinde oradan geçenlere ve kendisini ziyaret edenlere görüşlerini aktarmaya devam etmiş¹²⁸ ve mali sıkıntı içerisinde 32/652'de vefat etmiştir. Cenazesi, Kûfe'den Şam'a sürgüne gönderilenler tarafından kaldırılmıştır.¹²⁹ Onun bu şekilde vefat ettiğini halife duyduğunda ona rahmet dilemiş¹³⁰ ancak eleştirilerden de kurtulamamıştır.

Ebû Zer'in Rebeze sürgünü diye aktarılan bu olayı genel hatlarıyla verdikten sonra bu konuyla ilgili olarak şunları söylemek mümkündür. Ebû Zer'in yaptığı eleştiriler nedeniyle toplumda çalkantılar yaşatacağı endişesiyle sürgün edildiğini söylemek mümkün olmadığı gibi,¹³¹ Ebû Zer olayında halifeyi koruma amacı taşıyan bir anlayışla onun bu konuda sorumlu olmadığını belirtmek de mümkün değildir.¹³² Çünkü halife Allah'ın emirlerinin uygulayıcısıdır ve şahsının herhangi bir mukaddesliği yoktur.¹³³ Eğer olaya bu çerçevede bakarsak Hz. Osman'ın ilk siyasi uygulamalarından birisi olan amcası Hakem ve oğlunun sürgünden getirilmesine de bu yönden bakma mecburiyeti doğacaktır. Bu durumda da Ebû Zer olayının benzersiz bir uygulama olduğu sonucunu ortaya çıkaracaktır. Dolayısıyla bu olay, Hz. Osman'a karşı isyanın bir sebebi olarak görülecektir. Ancak Ebû Zer'in Rebeze'de yokluk ve sıkıntıya düşmesi ve bu şekilde vefat etmiş olması sahabeyi derinden üzmüştür. Ebû Zer'in Rebezeye gönderilmesini halifenin siyasi bir tercihi olarak görmüş olsak bile, bunun benzeri başka bir hadise de yoktur. Dolayısıyla İslâm'da var olan muhalefet hakkı elden alınmış ve Ümeyyeoğullarının devleti içerden çökerten uygulamalarına karşı yükselcek isyan hareketleri önlenmeye çalışılmıştır. Öte yandan bu konu daha sonraki devirlerde özellikle Emevîler döneminde bir istismar vesilesi olarak kullanılmış, böylece Ebû Zer ve onun Rebeze hayatı dramatik bir şekilde süslenerek tarih ile hiçbir ilgisi olmayan metinler ortaya çıkartılmıştır. Olaya objektif bakmak şöyle dursun, halife ya hepten temize çıkarılmış ya da tamamen suçlu duruma düşürülmüştür.

Muhalifler konusunda üzerinde durmak istediğimiz diğer bir konu da Abdullah b. Mesud meselesidir. Abdullah b. Mesud Hz. Osman'ın halifeliğinden önce Kûfe'ye yerleşmiş ve orada kendisine bir ev yaptırmıştı.¹³⁴ Hz. Osman halife seçildiğinde Medine'de bulunan İbn Mesud, seçiminden sonra Kûfe'ye gelmiş, halkı Hz. Osman'a biat etmeye çağırmıştı.¹³⁵ Hz. Osman kıraat farklılıklarını kaldırıp, Mushafı resmileştirmek istediğinde Kûfe'de bulunan Abdullah b. Mesud, Mushafını imhayı kabul etmemişti. Bu arada vali Velid, Kûfe Beytül-mâl'inden 100.000 dirhemin kaybolduğunu bildirmiş,¹³⁶ olayın Velid'in beytül-mâl'e el koymak istemesinin bir sonucu olduğunu

¹²⁸ Taberî, IV, 285.

¹²⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 56; Yakûbî, *Tarih*, II, 173; Himyerî, 266; Suyutî, 184; Muhammed Rıza, 102.

¹³⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 55.

¹³¹ el-Cezâirî, Ebû Bekir, "Osman b. Affân", *Mecelletü'l-Câmiatu'l-İslâmiyye*, s.49 (Medine 1401) 197.

¹³² el-Cezâirî, 198.

¹³³ Mustafâ, Nevin A., *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, 92.

¹³⁴ İbn Sa'd, VI, 14.

¹³⁵ İbn Şebbe, III, 957.

¹³⁶ İbn Abdirebbih, IV, 306-307.

gören beytülmâl sorumlusu İbn Mesud ile Velid arasındaki ihtilafın açığa çıkması sonunda tartışmışlar ve İbn Mesud beytülmâl'in anahtarını valiye fırlatarak: "Ben Müslümanların hazinecisi olduğumu düşünüyordum, ama yok eğer sizin hazine görevliniz isem, o zaman buna ihtiyacım yoktur. Kim Allah'ın değiştireceğini ve onun memnun olmayıp yerine arkadaşınızda (Osman) gördüğüm gibi başkasını atarsa, o da değiştirilir ve yerine başkası atanır. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın azledilmesi gibi o da azledilmez mi?" diyerek vali ve halifenin uygulamalarından rahatsızlığını sert bir biçimde dile getirmişti.¹³⁷ İbn Mesud, Mushafı çoğaltma görevi kendisine verilmediği için halifeye kızgın olduğunu vali Velid'e aksettirmişti. Velid de, Hz. Osman'a, kendisini ayıpladıklarını ve hakaret ettiklerini bildiren bir mektup yazarak durumu bildirmiş,¹³⁸ bunun üzerine de Hz. Osman, Kûfe valisi Velid'den, İbn Mesud'un kendisine gönderilmesini ve gelirken ona bazı Kûfelilerin eşlik etmesini emretmişti.¹³⁹ İbn Mesud bu emir üzerine yola çıkan Kûfelilerden de geri dönmelerini istemiştir.¹⁴⁰ Medine'ye gelen Abdullah b. Mesud, halifenin emri ile dövülmüş, bunu duyan Hz. Aişe de Hz. Osman'ın aleyhine bir takım sözler sarfetmişti.¹⁴¹

Abdullah b. Mesud'un Medine'de Hz. Osman ile aralarında geçen dialogla ilgili başka bir rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre Mescid'de halka hitap ederken Abdullah b. Mesud'un içeri girdiğini görünce Hz. Osman "Bakın bakın, kara böcek geldi" diyerek ona hakaret etmiş, İbn Mesud da Hz. Osman'ı ima ederek "Ben böyle biri değilim, çünkü ben Rasûlullah'ın Bedir'de ve Rıdvan Biatında arkadaşım."¹⁴² diye karşılık vermişti. Hz. Osman bilindiği gibi eşi Rukiyye'nin hastalığı dolayısıyla Bedir'e ve elçi olarak Medine'ye gitmesinden dolayı Hudeybiye'deki biata katılamamıştı. Bu konuşmaları odasında dinleyen Hz. Aişe de Abdullah'ı desteklemiş ve "Ey Osman! Sen Rasûlullah'ın arkadaşına bu sözleri nasıl söylersin?" diyerek azarlamıştı.¹⁴³ Hz. Osman Aişe'ye bu olaydan sonra oldukça kızmıştı ki daha sonra onun atasında indirim gitmişti. Bu tartışma sırasında İbn Mesud, kaba bir şekilde Mescid'den çıkartılmış ve Abdullah b. Zem'a onu tartaklamış ve İbn Mesud'un iki kaburga kemiği kırılmıştı. Hz. Ali: "Ey Osman, bunu Velid'in sözü üzerine mi yaptın?" diye sorduğunda da Halife Osman: "Bunu kendiliğimden yaptım" cevabını vermişti. Ancak bu arada, İbn Mesud'un bir sohbet sırasında "Osman'ın kanı helaldir"¹⁴⁴ şeklinde kendisine sözler söylediği rivayet edilen Zübeyd b. es-Salt, bu olayları duyurmak amacıyla Kûfe'ye doğru yola çıkmıştı.¹⁴⁵

¹³⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 36.

¹³⁸ İbn Şebbe, *Tarih*, III, 1049; Yakûbî, *Tarih*, II, 170.

¹³⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 36.

¹⁴⁰ İbn Şebbe, III, 1049.

¹⁴¹ bkz. Yakûbî, *Tarih*, II, 70.

¹⁴² Belâzurî, *Ensâb*, V, 36; Yakûbî, *Tarih*, II, 170.

¹⁴³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 36; el-Askerî, Murtażâ, *Ehâdisi Ümmü'l-Mü'minine Aişe*, I, 117.

¹⁴⁴ Ebû Mihnef başka bir rivayetinde de bu sözün İbn Mesud tarafından değil de, hastalığı sırasında kendisini ziyarete gelen Hz. Osman'ın oradan ayrılması sırasında İbn Mesud'un yanında bulunanlar tarafından söylendiğini ve bunun üzerine de İbn Mesud'un: "Onun hatalarından dolayı benim borcumu ödemem ve Uhud dağı miktarınca altın alacak almam beni sevindiriyor" dediğini rivayet eder. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 27.

¹⁴⁵ Kaynaklar Zübeyd'in sika olmadığını bildirmektedir. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 36.

Bu olayın akabinde, halife Osman İbn Mesud'un atâsını kesmiş;¹⁴⁶ sonra da Kûfe'deki mensuplarının sorun yaratabilecekleri endişesiyle onun Medine'den ayrılmasını yasaklamıştı. İbn Mesud hastalığı sırasında bir ara kendisini ziyaret eden Hz. Ali'ye Medine'den ayrılmak istediğini belirtmiş, durumu halifeye iletince katip Mervan, onun Irak bölgesinde fitne çıkardığını vurgulayarak "Şam'da da mı fitne çıkarmak istiyor?" sözleriyle onun Medine'den ayrılma isteğine engel olmuştu. Bu nedenle İbn Mesud vefat edene kadar iki veya üç yıl boyunca Medine'de oturmak zorunda kalmış bir ara hastalığı sırasında kendisini ziyaret eden Hz. Osman'la konuşmamış¹⁴⁷ ve onun tekrar ödemeye başladığı atâyı almayarak, kıyamette alacağını söyleyerek tepkisini göstermişti.¹⁴⁸ İbn Mesud ayrıca, kendi cenaze namazını Hz. Osman tarafından kaldırmamasını ve Bâki mezarlığına defnini vasiyet etmişti. 32/652'de¹⁴⁹ öldüğünde de vasiyetine uygun davranılmış ve cenaze namazını Ammar b. Yâsir kaldırmıştır.¹⁵⁰

İbn Mesud'a bu şekilde davranılması ve gelişen olaylar, kabilesi Huzeyl ile halifenin arasının açılmasına neden olmuştur.¹⁵¹ Abdullah'ın atâsı Hz. Osman'la aralarında meydana gelen anlaşmazlık nedeniyle iki yıl kesilmiş,¹⁵² bu uygulama, her ne kadar Abdullah'ın hastalığının son günlerinde kaldırılmak istenmişse de, onun atâyı almaması üzerine, ölümünden sonra Zübeyr b. Avvam'ın halife Osman'ı ikna etmesi sonucu ailesine tekrar ödenmeye başlanmasıyla son bulmuştur.

Hz. Osman karşıtı olarak gelişen diğer bir muhalif hareket de Ammar b. Yâsir¹⁵³ in dövülmesi olayıdır. Kaynaklar, Ammar'ın dövülmesi ile ilgili olarak iki farklı rivayet aktarmaktadırlar. Birinci rivayete göre Ammar, Medine Beytülmâl'inde görevli iken Hz. Osman'ın beytülmâl'den para almasına itiraz etmiş, bunun üzerine halife "Bu mal Allah'ın malıdır. Ben onu dilediğime verir, dilediğimden de alırım"¹⁵⁴ diyerek aldığı paraları akrabalarına vermişti.¹⁵⁵ Halifenin bu uygulamasının halk tarafından duyulması tepkilere neden olmuştu. Ancak halife "Biz asil bir topluluk olmamıza rağmen fey'den ancak ihtiyacımız kadar alıyoruz" diyerek geçerliliği tartışılacak bir mazeret göstermişti. Bunun üzerine Hz. Ali, Ammar'ı uyarmış, ancak o "Allah şahid olsun ki bunu ondan nehyeden ilk bendim" şeklinde cevap vermişti. Bu olay üzerine Hz. Osman, Ammar'ı çağırarak, onu Ukbe b. Âmir'e¹⁵⁶ baylıltıncaya kadar dövdürmüş, halifenin huzurundan çıkarılan Ammar, anne bir kardeşi Ümmü Seleme'nin evine getirilmişti.

¹⁴⁶ İbn Şebbe, *Tarih*, III, 1049.

¹⁴⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 37; Yakûbî, *Tarih*, II, 170.

¹⁴⁸ İbn Şebbe, III, 1051.

¹⁴⁹ İbn Sa'd, VI, 14; Halife, *Tarih*, 166; Suyutî, 184.

¹⁵⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 37; Yakûbî, *Tarih*, II, 170.

¹⁵¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 26; Mesûdî, *Murûc*, III, 347.

¹⁵² İbn Şebbe, III, 1050, 1055; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 268.

¹⁵³ İlk Müslümanlardan Sümeyye ile Yâsir'in oğludur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fayda, Mustafa, "Ammâr b. Yâsir", *D.İ.A.*, III, 75.

¹⁵⁴ Makdisî, V, 202.

¹⁵⁵ Belâzurî'nin halifenin bunu kendisine helal gördüğünü belirtmesi ise dikkat çekicidir. bkz. *Ensâb*, I, 171.

¹⁵⁶ İbn Sa'd, III, 260; Belâzurî, *Ensâb*, I, 171.

Öte yandan Hz. Aişe de bu olayı duyunca kızmış ve Rasûlullah'ın saçını, elbisesini ve ayakkabısını çıkararak "Vallahi Rasûlullah'ın bıraktığı, saç, ayakkabısı ve elbisesi eskimedi, ancak Osman onun sünnetini eskitti."¹⁵⁷ diyerek kızgınlığını ortaya koymuş ve bunu etkili bir propaganda aracı olarak kullanmıştı. Hz. Aişe bununla da yetinmeyerek Mescid'e giderek tepkisine devam etmişti. Bu arada Ammar'ın dövülmesi sonrasında Mahzumîler halifeye cephe almışlardı.¹⁵⁸ Bu nedenle Halifeye karşı uygulayacakları stratejiyi görüşmek üzere bir toplantı tertip etmişlerdi. Toplantının sonucu ile ilgili elimizde bir bilgi bulunmamakla birlikte, Mahzumîlerin Hişam'ın evinde toplanmasından haberdar olan halife, toplantıdan sonraki günlerde, onlara bunun ne anlama geldiğini sormuş, Ümmü Selem'e bu soruyu insanların hoşlanmadıkları işleri yapmamasını bildiren tavsiye niteliğindeki bir mektupla cevaplamıştı.¹⁵⁹

Ammar'ın dövülmesi konusundaki ikinci bir rivayet de Ammar'ın halife aleyhine toplanan bir grubun mektubunu Hz. Osman'a götürmesiyle ilgilidir. Aralarında Mikdât b. Amr ve Zübeyr'in bulunduğu, sahabeden on kişi Ammar b. Yâsir başkanlığında toplanarak, halifenin hatalarını sıralayan bir bildiri kaleme almışlar ve bunu Ammar ile halifeye göndermişlerdi. Ammar mektubu halifeye ulaştırdığında halife "Bunu sen mi yazdın?" diye sormuş; bunun üzerine Ammar "yanımda bir grup insan vardı. Senden korktukları için gelmediler" cevabını vermişti. Halife onların kimler olduklarını sorduğunda ise, Ammar onların isimlerini halifeden saklamıştı. Hz. Osman da Ammar'a böyle bir muhalefete onun ve yanındakilerin nasıl cüret ettiklerini sorarak azarlamıştı. Bu arada katip Mervan da araya girerek, fitnenin evlerde konuşulur hale geldiğini ve Ammar'ın öldürülmesi gerektiğini söylemişti. Bu tahrik edici konuşma sonrasında da Hz. Osman, Ammar'ın bacakları arasına tekme atarak bayılmasına sebep olmuş ve daha sonra da fitik olmuştu.¹⁶⁰ Ammar bu dövülme olayından sonra halifeden "Na'sel"¹⁶¹ diye bahsetmiş,¹⁶² ve onun hakkında ileri-geri konuşarak onu öldürmeye yemin etmiştir.¹⁶³

Ammar'ın dövülmesine kızan yakınları halifeye gelerek onu tehdit etmişlerdi. Hişam b. Velid b. Muğire'nin "Şayet Ammar ölürse, ben de Beni Ümeyye'den birini öldüreceğim" şeklindeki sözlerine Hz. Osman "dövüldüğünde ben burada değildim" diyerek bu olaydan sorumlu olmadığını belirtmişti.¹⁶⁴

Öte yandan Ebû Zer'in 32/652'de vefat etmesi üzerine Ammar b. Yâsir "Allah hepimizi Ebû Zer konusunda affetsin" diyerek halifeye sitemde bulunmuş ve onun bu sözleri üzerine halife onu sürgüne göndermek istemiş, Ammar'ın kabilesi Mahzumoğulları da Hz. Ali'den bu sürgüne engel

¹⁵⁷ Yakûbî, *Tarih*, II, 175.

¹⁵⁸ Mesûdî, *Murûc*, III, 347; Ayrıca bkz. İbn Şebbe, III, 1100; Belâzurî, *Ensâb*, V, 89.

¹⁵⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 49, bkz. İbn Şebbe, III, 1100.

¹⁶⁰ İbn Şebbe, III, 1100; Belâzurî, *Ensâb*, V, 49.

¹⁶¹ Na'sel, O dönemde sakalı uzun olan bir şahsın ismidir. Hz. Osman'a sakalının uzunluğu dolayısıyla bu lakap takılmıştır. bkz. Muhibu't-Taberî, *er-Rıyâdu'n-Nadra*, III, 7.

¹⁶² İbn Sa'd, III, 360.

¹⁶³ Belâzurî, *Ensâb*, I, 173; Ammar'ın Abbas b. Utbe b. Ebî Leheb'e küfrettiğinden dolayı dövüldüğü de rivayetler arasındadır. bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 282.

¹⁶⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, I, 33.

olmasını istemişti. Bu talep üzerine Hz. Osman'ın huzuruna giden Hz. Ali "Ey Osman! Allah'dan kork! Sen salih bir Müslümanı sürgüne gönderdin ve orada vefat etti. Bu defa onun bir benzerine aynı muameleyi yapmak mı istiyorsun "diyerek halifenin kendisi ve ailesi için tehlikeli gördüğü muhaliflerini Medine'den kovmasının yanlışlığına dikkat çekmiş, ancak Hz. Osman: "Sen sürgüne gönderilmeye onlardan daha layıksın" diyerek sert bir cevapla Hz. Ali'yi azarlamıştı. Belki de Hz. Ali'nin halife ile bu konuşması etkili olmuş olacak ki, Hz. Osman daha sonra Ammar'ı sürgüne göndermekten vazgeçmiştir.¹⁶⁵

Rivayetler her ne kadar Ammar'ın dövülmesinin sebepleri hakkında farklı bilgiler verse de, sonuçta Ammar dövülmüştü. Dolayısıyla Ammar bu olaydan sonra halifenin idaresine cephe alanlar arasında yer almıştı.

Sadece Ebû Zer ve Ammar değil Şûrâ'da kendisini halifelige taşıyan Abdurrahman b. Avf bile halifenin icraatlarından rahatsız olmuştur. Abdurrahman, Hz. Ali ile birlikte halifeye gelerek, kendisinden önceki iki halifenin sünneti üzerine kendisine biat edildiğini, fakat yaptığı icraatların bunların tam tersi olduğunu söylediğinde halife, kendisinin bunları Allah için yaptığı şeklinde dini bir gerekçe ile cevap vermişti. Ebû Zer'e yapılanlardan da oldukça rahatsız olan Abdurrahman, onunla Ebû Zer'e yapılan uygulamalar konusunda da tartışmış, hatta bu sırada Abdurrahman halifeye karşılıklı kılıçlarını çekmelerini bile önermişti. Abdurrahman'ın halife ile ilişkisi bu olaydan sonra daha da bozulmuş ve Hz.Osman'ın icraatlarından memnun olmayanlar Abdurrahman'a gelerek "Hepsini siz yaptınız!, suçlamadan kaçmayın" demek suretiyle Şûrâ'da Hz. Osman'ı halife seçilmesinde yardımcı olan Abdurrahman'a sitemde bulunmuşlardır.¹⁶⁶ Abdurrahman b. Avf halifeye bu olaydan sonra görüşmemiş¹⁶⁷ hatta cenaze namazının halife tarafından kıldırılmamasını vasiyet etmiştir.¹⁶⁸

Muhalifler konusunda üzerinde durmak istediğimiz diğer bir konu da Âmir b. Abdu'l-Kays et-Temimî olayıdır. Velid b. Ukbe'nin Kûfe'de valilik yaptığı dönemde hakkında şikayetlerin artması üzerine Halife Osman, mevlası Humrân'ı olayları araştırması için Kûfe'ye göndermişti. Kûfe'ye giden Humrân, geri döndüğünde Velid hakkında şikayetlerin doğru olmadığını söyleyerek onu övmüştü. Ancak daha sonra Humrân'ın yalan söylediği açığa çıkmış, bunun üzerine de Hz. Osman onu Basra'ya zorunlu ikamete göndermişti. Halife, Basra valisine mektup yazarak ona orada bir ev verilmesini emretmişti. Basra'ya yerleşen Humrân, halifeye kendini affettirebilmek için onun icraatlarını tenkit edenleri halifeye jurnalleme yoluna gitmiştir. Ancak bu tutumu onun affedilmesine fayda getirmemiş olacak ki, şikayet ettiği kimselerden biri olan Âmir b. Kays et-Temimî kendisi hakkındaki şikayetin doğru olup olmadığını öğrenilmesi amacıyla Medine'ye çağrılmış, bu arada Muaviye Şam'da sürgünde bulunan Âmir hakkındaki ithamların doğru

¹⁶⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 54-55.

¹⁶⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 57; Ayrıca bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 239.

¹⁶⁷ bkz. İbn A'sem, I, 370.

¹⁶⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 57; Ayrıca bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 239; Abdurrahman b. Avf 32/652 de vefat etmiştir. bkz. Suyutî, 184; Muhammed Rıza, 103

olmadığını bildiren bir mektup göndermesi üzerine, hiçbir ceza verilmeyerek Basra'ya geri gönderilmiştir.¹⁶⁹

Basra'da Halife Osman aleyhindeki muhaliflerden biri olan Humrân'la ilgili olarak İbn Şebbe ve Yakubî farklı bir rivayet aktarmaktadırlar. Bu rivayete göre, halife Osman bir ara ciddi bir biçimde hastalanmıştı. Bunun üzerine katibine bir vasiyet hazırlatmış ve kağıdın üzerine yeni halifenin isminin yazılacağı yeri boş bırakmıştı. Daha sonra halife, müstakbel halifenin başkaları tarafından öğrenilmesini engellemek amacıyla boş bırakılan yere kendisi Abdurrahman b. Avf'ın adını yazmış, söz konusu yazının ağzını mühürleyerek güvendiği kimselerden biri olan Ümmü Habibe'ye götürmesi için azatlısı Humrân'a vermişti. Ancak Humrân yolda senedi açarak okumuş ve senedi Ümmü Habibe yerine Abdurrahman b. Avf'a götürmüştü. Mektubu açıp içinde yazılanları okuyan Abdurrahman oldukça sert biçimde: "Ne! Ben onu açık bir biçimde atamıştım, o ise beni gizli bir biçimde atıyor" diyerek halifeye tepki göstermişti. Bunun üzerine halife kendisine sadakat göstermeyen azatlısı Humrân'a yüz sopa vurdurarak Basra'ya sürgüne göndermiş ve bu olaydan sonra da Osman ile Abdurrahman arasındaki ilişki gerginleşmiştir.¹⁷⁰

Muhalifler konusunda diğer bir konu da Kûfe'den Şam'a sürgüne gönderilen kimseler meselesidir. Ancak bu konuya Kûfe valiliğinin fitne olaylarıyla ilgisini anlatacağımız ilerideki kısımda değinmemiz konu bütünlüğü açısından daha makul olacaktır.

Netice olarak, Hz Osman'ın uygulamalarına karşı çıkan halk, bu uygulamaları eleştirmek amacıyla bir takım faaliyetlere girişmiştir. Rivayet edilen bilgilerin karışıklığına rağmen, Hz. Osman'ın yönetiminden memnun olmayan bir grup ortaya çıktığı ve bunların öncülerinin de genelde sahabenin önde gelenleri olduğu görülmektedir. Bu hareketi ortaya çıkaran uygulamaların halife tarafından icra edilmiş olması ve söz konusu gelişmelerin yaşanması, halife aleyhinde eleştirilerin artmasına etki eden en önemli unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir.

3-Kabileler Arası Çekişmeler

Hz. Osman döneminde hem merkezde hem de vilayetlerde ortaya çıkan ve halifenin öldürülmesine neden olan önemli faktörlerden biri de kabileler arası çekişmeler ve Arap asabiyetidir.¹⁷¹ Hz. Osman'ın halife olması Arap toplumunda, İslâm öncesinden kalma kabilevi çekişmeleri yeniden gündeme getirmişti. Bu durum, Şûrâ hadisesini anlatırken de belirttiğimiz gibi, halife seçimi sırasında gizli bir Emevî-Haşimî mücadelesi olarak ortaya çıkmıştı. Hz. Osman'ın halife seçildiği Şûrâ görüşmelerinin sonunda Hz. Ali ile Hz. Osman'ın, diğer bir deyimle Ümeyyeoğulları ile Haşimoğullarının karşı karşıya gelmeleri, kabile çekişmesinin tekrar ortaya

¹⁶⁹ Câhız, *el-Bursân ve'l-Uryân...*, 328; Belâzurî, *Ensâb*, V, 57-58; *Futûh*, 507; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 202.

¹⁷⁰ İbn Şebbe, III, 1028; Yakubî, *Tarih*, II, 169.

¹⁷¹ Mâcid, Abdulmun'im, "Esbâbu'l-Fitneti fi Ahdi Osman b. Affan", *Mecelletü'l-Ezher*, XXII, (Kahire 1950), 453.

çıkmasına zemin hazırlamıştı. Hz. Osman'ın öldürülmesi ile başlayan süreç ise bu çekişmenin yeniden alevlenmesine neden olmuştu.

Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında Haşimoğulları, başta Hz. Ali olmak üzere ilk iki halifeye karşı gösterdikleri yumuşak tutumlarını Hz. Osman'a karşı da sürdürmüşler, hatta ona yardımcı ve destek olmuşlardır. Ancak halifenin, öncelikle akrabalarına karşı cömertliği ve valilerini akrabalarından seçme politikası, Hz. Ali'nin halifeye karşıt bir tavır takınmasına yol açtı. Hz. Osman'ın bu politikasında ısrarı ise Hz. Ali'nin, Talha ve Zübeyr'le birlikte halifeye gelerek "Ömer sana Ümeyyeoğullarını insanlara musallat etmemeni tenbih etmemiş miydi" şeklinde uyarılarda bulunmalarına neden olmuştu.¹⁷²

Kaynaklar, Hz. Osman dönemi ile ilgili bilgileri aktarırken onun hilafeti döneminde kendi kabilesi Ümeyyeoğullarına sağladığı imkanları sık sık vurgulamaktadırlar. İşte halifenin kabilesini koruyucu bu tavır, bir yandan Kureys'in kendi içindeki mücadeleyi körüklerken, başka bir yandan da Ümeyyeoğullarının diğer Arap kabileleri ile olan çekişmelerini açığa çıkarmış ve onların da Ümeyyeoğullarına karşı Haşimoğullarını desteklemelerine sebep olmuştu. Öte yandan Hz. Osman'a karşı yapılan ayaklanma ve onu takip eden olaylar, Arap toplumunda derin izler bırakan şiddetli bir krizi açığa çıkarmıştı. Buna ilave olarak halifenin öldürülme sürecinde Kûfe ve Mısır kabilelerine mensup bazı grupların Medine üzerine yürümesi, aynı zamanda Medine ile diğer şehirler arasında bir gerginliğin de varlığını göstermesi açısından oldukça önemliydi. Bunun en önemli sebebi ise fetihlerin olduğu yıllarda çok sayıda güçlü kabilenin yeni şehirlere taşınmasına yol açan önemli bir göç hareketiydi. Dolayısıyla fetihlerden elde edilen ganimetlerden pay alan Kûfe ve Basra kabileleri ile bunlardan mahrum olan diğer şehirlerdeki kabileler arasında da bir gerginlik oluşmuştu. Bu çekişmenin kabilevi yönünün ağırlığı ile ilgili olarak kaynaklar bazı ilginç anekdotlar aktarmaktadır. Gatafanlı Sâlim'in Fezârelî Zümeyl ile kavga etmesi sonucunda yaralanarak tedavi ettirilmek için Medine'ye getirilmesi üzerine, olaydan haberdar olan Hz. Osman'ın Fezârelî eşi Ümmü Benîn bint Uyeyne b. Hısn'nın doktora rüşvet vererek Salim'i zehirletmesi, çekişmenin boyutunu göstermesi açısından oldukça ilginçtir.¹⁷³

Hz. Osman döneminde devam eden fetihler sonucunda, savaşa yakın olmak isteyen askerler stratejik mevkiilere yakın şehirlere yerleşmişlerdi. Ancak bunların hepsi Hz. Peygamberin sahabesi değildi. Daha çok Ezd¹⁷⁴ Temim, Kinde, Huzaâ, Kelb, Bahile, Abdülkays, ve Bekr b. Vâil kabilelerine mensup, fetih hareketlerinde rolü büyük olmuş göçebe Araplardan oluşuyordu. Bu kabileler kendilerinin İslâmı ilk kabul eden kıdemli sahabiler kadar önemli, onlar seviyesinde güçlü ve üstün olduklarına, hatta kendilerine tabii olunması gerektiğine inanıyorlardı. Bu nedenle de kendilerini siyasi bir güç olarak kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Üstelik fetihler sonucunda mal-mülk

¹⁷² Belâzurî, *Ensâb*, V, 30.

¹⁷³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 15.

¹⁷⁴ Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, 64.

sahibi de olmuşlardı.¹⁷⁵ Bu nedenle savaşa ara verildiği zamanlarda, bu kabileleri kontrol altında tutmak devlet için büyük bir sorun oluyordu.

Fetihlerde yer almış olan bu kabileler, fethedilmiş araziler ve menkul malların kendilerine dağıtılmayarak devletin gözetiminde işlemek üzere yerlilere bırakılmasını, haklarının ellerinden alınması olarak görüyorlardı. Daha önce merkezî otoriteyi hiç tanımamış olan bu kabileler, fetihlerin başarılarından sonra güçlerinin farkına vardıklarında, yönetimin Kureyş'in elinde olduğunu ve kendilerinin ise ikinci planda kaldıklarını anlamışlardı. Öte yandan halifenin Kûfe, Basra ve Fustat gibi önemli şehirlere Kureyş'in bir kolu olan Ümeyyecoğullarına mensup yöneticileri tayin etmesini de bunun bir kanıtı olarak kabul ediyorlardı.

Siyasî olarak devlet erkinde yer almayan kabileler, fetihler sürdüğü müddetçe iyi kazandıklarından devlete sorun çıkarmıyorlardı. Yüklü miktarda ganimet almaya alışmış ve harcamalarda savurganlığa alışmış bu kabileler, fetihlerin durmasından sonra sadece devletin tahsis ettiği ödenek ve atâlarla geçinmek zorunda kalmışlardı. Bu noktadan sonra Fey (Haraç, Cizye ve Humus)'in bütün gelirinin kendilerine verilmesini istiyorlardı. Fetihler sonucunda orduya ait olması gereken araziler, vergisi alınmak suretiyle şahıslara taksim edilmiş, dolayısıyla ordu devlete bağımlı hale gelmişti. Daha önce devlet ordu sayesinde ayakta kalırken, şimdi ordunun bu bağımsızlığı elinden alınmış, bunun sonucunda da savaştan kabileler devletin kendilerini dolandırdığını düşünmeğe başlamışlardı. Daha çok eziklik duygusuyla hareket eden hatta bazı vilayetlerde bunu haklı çıkaracak uygulamalara maruz kalan bu kabileler, devlete karşı duydukları kını ve kıskançlığı açık bir biçimde ortaya koyuyorlardı. Öte yandan onların bu hareketleri sadece Hz. Osman'ın uygulamalarına değil, aynı zamanda Hz. Ömer zamanında oluşturulan divan sistemine de bir tepki amacını taşıyordu.¹⁷⁶ Bütün bunlar şehirli Arapların, -özellikle Mekke halkının -ticaretle uğraştığı ve mevcut servetlerinin çoğaltılması için yeni ufuklar elde ettikleri bir zamanda oluyordu. Zaten şehirli Araplar, özellikle Kureyşliler ile diğer kabilelerin geneli arasındaki gelir farklılığını artırmıştı.¹⁷⁷ Ayrıca buldukları merkezde hediyeler alan ve ticaret yoluyla şahsi nüfuz elde eden bazı valiler ile halifenin ikta dağıtımındaki şahsi uygulamaları da, öfke ve reaksiyonu artıran etkenler arasındaydı. Bu dönemde büyük halk kitleleri çok fakir iken, aralarında bazı tanınmış Müslümanların da bulunduğu küçük bir grup büyük servete sahip olmuştu. Bu yüzden, Ebû Zer el-Gıfâri gibi bazı kimseler, fakir kitleler varken servet biriktirmenin tehlikelerine karşı insanları uyarmış, onları İslâmi sadeliğe, eşitlik ve adalete davet etmişlerdi.

Yukarıda aktarmaya çalıştığımız sebepler dolayısıyla meydana çıkan huzursuzluklara, kabilecilik ile bölgecilik asabiyetini de eklemek gerekmektedir. Bu anlayıştan olsa gerek, Kûfe kabileleri yeni yerleşim yerlerine gururla bakıyorlardı. Aynı şey Şam kabileleri için de geçerliydi. Bu anlayışla kabilelerin "şanlı mazileriyle" gururlanmaları ve devlet kavramını algılamamaları, bölgecilik şeklinde gözükken, kabile tassubundan yeni bir kabilecilik dürtüsünü ortaya çıkardı. Bu

¹⁷⁵ bkz. Seyf b. Ömer, 15; Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, I, 411; Arcûn, 67.

¹⁷⁶ Welhausen, *Arap Devleti*....., 20-21.

¹⁷⁷ Taberî, IV, 398.

kabileler önceleri fetihlerle meşgul olmuşlardır. Hz. Osman'ın halifelik döneminin ortalarında fetihlerde nisbi bir duraklama dönemine girilmesiyle, durumlarını ve Medine ile olan ilişkilerini ¹⁷⁸ tekrar gözden geçirmeye ve bu ilişkiden hoşnutsuzluk duymaya başladılar.

Şehirlerdeki kabileler varlıklarını yönetime hem siyasi hem de ekonomik baş kaldırıyla ispatlamaya çalışırken, aynı zamanda farklı kabilelerden oluşan Basra ve Kûfe şehirleri arasında ekonomik koşulların getirmiş olduğu bir rekabet de ortaya çıkmıştı. Çünkü Kûfe, Basra'ya oranla daha verimli ve ekonomik yönden daha güçlüydü. Bu nedenle iki şehir halkı, aralarındaki rekabeti başka alanlara taşıyarak birbirlerinin alimlerini tenkit ediyorlardı. ¹⁷⁹ Buna bir de eyaletlerin Medine egemenliğinden ve gelirlerin Medine Beytül-mâl'ine gönderilmesinden dolayı çıkan hoşnutsuzlukların eklenmesi, sorunların önü alınamaz biçimde büyümesine neden olmaktaydı. İlk önceleri, her kabilenin bir otlığı ve bir merâsı varken, zamanla yerleştikleri şehirler bu geçimin bağlı olduğu otlak ve merânın yerini almıştı. Kabileler gelirlerinin azalmasıyla fetihler esnasında ele geçirdikleri arazilerin gelirlerinin kendilerine ait olduğuna inanmışlardı. Kûfe valisi Said'in söylediği "Sevad Kureyşin bahçesidir" sözüne kabilelerden yükselen itiraz sesleri bunun en açık deliliydi. Bu duruma itiraz eden Kûfeli grubu ise halife Şam'a sürmüştü. Üstelik sürülen bu gruba Şam valisi Muaviye'nin: "Kureyş cahiliyyede ve İslâm'da yüce Allah sayesinde üstün oldu. Arapların en kalabalığı ve serti değildi. Ama onların en ahlaklısı, en soylusu, en önemlisi ve en yiğitleriydi. Hiçbir Arap ya da Acem, siyah ya da kırmızı yoktur ki, ülkesinde bir devletin saldırısına uğramasın ama Kureyş'in durumu hariç.... Onlar cahiliyyede Allah'ı inkar etmelerine rağmen Allah onları korumuştur. Onun dini üzereyken hiç onları korumaz mı?", ¹⁸⁰ şeklindeki Şam'daki Ümeyyeoğullarını koruyan ve diğer kabileleri aşağılayıcı sözleri, onların yönetime muhalefet etmelerinin gerekçelerini özetler durumdaydı.

Öte yandan mushafların birleştirilmesi ve çoğaltılması konusunda da bu bölgesel eğilimler yeniden ortaya çıkmıştı. Özellikle İbn Mesud'a tabi olan Kûfe kurrası ile Ebû Musa el-Eşâri'ye tabi olan Basra kurrası bu konuyu yine aynı şekilde bölgesel bir güç olarak görmekteydiler. Bunun sonucunda her bölge kendi kurrasını destekliyordu. Bütün bunlar Hz. Ömer zamanında kurulan merkezi otoriteyi sarsma girişiminin bir parçasıydı. Kur'an'ın çoğaltılması ve kıraat farklılıklarının kaldırılması girişimi, İslâmi birliğin bir adımı kabul edilirken, öte yandan bu durum kabilelerin merkezi hükümetle sorunlarının simgesi olarak görünüyordu. Nitekim Kur'an'ın çoğaltılmasından dolayı hiç kimse Hz. Osman'ı tahrif ile suçlamamıştı. Kur'an'ın toplanması ve açığa çıkardığı gürültü, kabilevi eğilim ile İslâmi eğilimin hilafet politikasında çatışmasının mükemmel bir görünümünü oluşturmaktaydı. ¹⁸¹

Şehirler arasında yaşanan çekişmelerle birlikte, şehirlerin kendi içinde de çekişmeler yaşanıyordu. Örneğin Kûfe'ye ilk yerleşen ve başından beri Irak'ın fethinde yer aldığı için Ehlu'l-

¹⁷⁸ Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 31.

¹⁷⁹ bkz. Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 106.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 145; Nüveyrî, XIX, 456 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 271; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 317-318.

Eyyâm olarak isimlendirilenlerle, Irak'ın fethinde yer almadığı için adına er-Revâfid denilen kimseler arasında bir çekişme yaşanmakta idi. Bu mücadelenin temelini ise gelir dağılımındaki adaletsiz oluşturuyordu. Şehre ilk yerleşen Revâfid iki yüz veya üç yüz dirhem atıyye alırken, Ehlü'l-Eyyâm yaklaşık olarak iki bin dirhem atıyye almaktaydı. Özellikle Hz. Osman'ın son dönemlerinde vali olarak tayin edilen Said'in Hz. Osman'a yazdığı mektupta Kûfe'deki bu eşitsizliği görevinin ilk günlerinde halifeye bildirmesi, şehirde meydana gelecek başkaldırının ilk işaretlerini verir nitelikteydi. Said bu mektupta şerefli ve üstün insanların (Ehlü'l-Eyyam'ın) kahredilip, ileri gelenlerin zillete düşür edildiklerini, şehre sefih ve bedevî Arapların (Revâfid) hakim olduğunu, şerefli kimselere iltifat edilmediğini, bunların sürekli musibetlere uğratıldığını bildirmişti. Çünkü ekonomik gücü elinde bulunduran Ehlü'l-Eyyam, daha sonra şehre yerleşen Revâfid tarafından baskı altına alınmıştı. Nitekim bu hareket, Hz. Osman'ın katlinde Revâfid'in ön plana çıkmasına yol açmıştır ki, Kûfe'den halifeyi azletmek için yola çıkanların bu şehre sonradan yerleşen bedevilerden oluşması, bunun kanıtı niteliğindedir.¹⁸²

Mücadeleler genel olarak hem Arap kabileleri ile merkez, hem de bedevi kabilelerin kendi aralarında yaşanırken¹⁸³ yine aynı dönemde, liderliği hep ellerinde tutmuş olan Kureyşliler de kendi aralarında bölünmüşlerdi. Ancak bu bölünmenin etkileri ilk yıllarda görülmemişti. Çünkü devam eden fetihler bunun açığa çıkmasını engellemişti. Öte yandan kabileler, zaten Kureyş'in nüfuzundan şikayetçiydiler. Kabileler merkezi yönetimden hoşlanmayan eğilimleriyle, Kureyşin egemenliğine razı olamıyorlardı. Basra'dan Medine'ye gelen âsi topluluk içindeki Abdülkays'ın kendisini ikna etmeye çalışan Zübeyr b. Avvam'a: ".....Peygamber vefat edince içinizden birine biat ettiniz ve vallahi bize bu konuda bir şey sormadınız, yine de size razı olup uyduk. Sonra o da vefat etti ve içinizden birini halef bıraktı, bize bu konu da da bir şey danışmadınız, razı olup uyduk. Emir ölünce işi altı kişiye bıraktı, yine bize danışmadan Osman'ı seçip biat ettiniz" şeklindeki serzeniş, aslında bu kabilelerin başından beri merkezi hükümetle sorunları olduğunun göstergesinden başka bir şey değildi.

Bütün bunlar aslında kabilelerin merkezi otoriteyle devamlı olarak bir sürtüşme içerisinde olduklarını gösteriyordu. Zaten kendilerinin, siz ve biz ayırımı şeklinde özetledikleri bu husus, aynı zamanda kabilelerin yeni dinlerini tam olarak benimsemediklerinin de bir göstergesiydi. Üstelik ekonomik itirazlarının büyük bölümünü dini gerekçelerle ortaya koyuyorlardı. Onlar fetihler sırasında meşakkatle savaşırken, Kureyş ve taraftarlarının merkezde farklı çıkarlar peşinde koştuklarını görmeleri, kendilerinin aldatıldıklarını düşünmelerine neden olmuştu. Nitekim Kureyş'in kendi içerisinde açık bir biçimde bölünmesi, onların yönetime müdahale etmeleri için iyi bir zemin oluşturmuştu.¹⁸⁴

¹⁸¹ Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 99-100.

¹⁸² Söylemez, *Emevîler Döneminde Kûfe*, 266.

¹⁸³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkülü Devri*, 12.

¹⁸⁴ bkz. Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 98.

Yıllardır ticaret ile uğraşan Kureyş ise, ticari gelirlerinin yanısıra, fetihlerden elde edilen gelirlerden oldukça iyi faydalanmış, bunun sonucunda kendisi ile diğer kabileler arasında ekonomik bir uçurum ortaya çıkmıştı. Bu durumu daha iyi anlamak için tarihçi Mesûdî'nin bu dönemde yaşayan bazı sahabenin serveti hakkında verdiği bilgileri aktarmak yeterli olacaktır. Buna göre Zübeyr, Bahreyn'deki mülklerine karşı aldığı Basra'da, Kûfe, Mısır ve İskenderiye'de sahip olduğu evler dışında 50.000 dinar, 1000 cariyeye, 1000 at miras bırakmıştı. Talha b. Ubeydullah'ın Kûfe'deki evinin yanında, Irak'tan elde ettiği gelir günlük 1000 dinardı. Surat'dan gelen geliri bundan daha fazlasıydı. Bunun yanında Medine'de kendisine görkemli bir ev yapmıştı. Abdurrahman b. Avf'ın 100 at, 1000 deve, 10.000 koyunu vardı ve öldüğünde malının toplamı 336.000 dinarı buluyordu. Hz. Osman'ın Yemen valisi Ya'la b. Münye ölünce 50.000 dinar, alacaklar, gayri menkullerden oluşan ve değeri toplam olarak 100.000 dinara ulaşan bir servet bırakmıştı.¹⁸⁵ Sa'd b. Ebî Vakkas'ın bıraktığı miras ise 250.000 dinardı.¹⁸⁶ Bu nedenle Mesûdî bu haberlerle ilgili olarak şu enterasan yorumu yapmaktadır: "Bu bölüm Osman zamanında mal sahibi olanlar hakkındadır ki, anlatılması uzun, tarifi çok sürer. Oysa Ömer zamanında böyle bir şey yoktu. "¹⁸⁷

Merkezde sahabe bu şekilde yüklü servetlere sahip olurken, eyaletlerdeki bedevilerin buna karşı çıkmaması düşünülemezdi. Kabilelerin isyan etmelerinin nedenlerinin en önemlisi sanırız bu durumdur. Bunun yanında geneli Kureyşli olan valiler, eyaletlerdeki insanların isyan etmelerine neden olacak biçimde servet sahibi olmaya başlamışlardı. Hz. Ömer döneminde bu şekilde servet sahibi olamayan valiler, hoşgörülü olan Hz. Osman zamanında servetlerine servet katmışlar, ülke neredeyse, nüfuzluların çiftliği haline gelmişti.¹⁸⁸

Söz konusu bütün bu gelişmeler sosyal hayatta bir değişim sürecini de beraberinde getirmişti. Kabileler göçebelikten, yerleşik hayata, hayvancılıktan, ganimetlerin yanı sıra devletin tahsis ettiği ödenek ve atalara dayalı bir geçim tarzına, kendilerine özgü yapıları olan ve kendi işlerinde söz sahibi bağımsız birimler olma halinden merkezi otoriteye sahip, yönlendiren ve planlayan bir devlet içindeki sosyal birimler olma haline gelmişlerdi. Üstelik tamamı fetihlere katılmış oldukları halde, bütününe kıyasla ancak küçük bir azınlık bundan kazançlı çıkmıştı.¹⁸⁹

Hz. Osman'a, dolayısıyla onun yönetimine isyan için Medine'ye gelen grupların reislerinin kimlikleri, bu isyanın kabilevî bir yönünün bulunduğu en önemli göstergesidir. Buna göre Mısır'dan gelen grupların başında Huzaâ ve Kinde gibi Yemenli kabile reisleri vardı. Başlarındaki lider, Gâfîkî b. Harb el-Akkî de Yemenliydi. Kûfe'den gelenler dört bölüktü. Sayıları Mısırlılar kadardı. Yanlarında Yemen ve Yarımadanın doğusunun liderleri vardı. Onlara Âmir b. Sa'sâa oğullarından Amr b. Es'am komutanlık ediyordu. Basra halkı da dört bölük ve sayıları Mısırlılar kadardı. Komutanları Abdulkays ve Hanifoğullarındandı. Hepsinin başında ileride Haricilerin

¹⁸⁵ Mesûdî, *Murûc*, III, 342, 343.

¹⁸⁶ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 368.

¹⁸⁷ Mesûdî, *Murûc*, III, 342, 343.

¹⁸⁸ Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 103.

¹⁸⁹ Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 32.

önderlerinden biri olacak Hurkus b. es-Sa'dî vardı. Görüldüğü gibi Hz. Osman'ı öldürenlerin başları Hz. Ömer zamanında Kûfe ve Basra'ya yerleştirilmiş bulunan Yemenli kabilelerdi.¹⁹⁰

Kabileselel tepkiler arasında Hz. Osman'ın verdiği kararlarda büyük payı bulunan Ümeyyeoğullarına yapılan muhalefet ile, genelde Kureys'e yapılan muhalefeti birbirinden ayırmak, fitne olaylarının arka planını anlamak için gereklidir. Aslında Ümeyyeoğullarına karşı muhalefeti bir bakıma Hz. Ömer'in seçtiği Şûrâ yaratmıştır.¹⁹¹ Dolayısıyla daha sonraki dönemlerde Talha, Zübeyr ve Ali'nin Ümeyyeoğullarına, bir anlamda da halifeye muhalefeti temsil eden semboller olduğu unutulmamalıdır. Halifenin kuşatılması sırasındaki olaylarda, isyancı grupların bu üç sahabeye halifelik teklif etmeleri bu gerçeği teyit eder niteliktedir. Ancak bu sahabenin sahip oldukları ekonomik imkanlar da birbirlerinden farklıydı. Nitekim bunlar arasında Ali, diğerlerine göre daha fakir, diğer ikisi Talha ve Zübeyr ise Basra ve Kûfe'nin rekabeti nedeniyle ticari olarak birbirlerine rakiptiler. İşte Hz. Osman içinde bulunduğu hem ekonomik imkanlar hem de yönetim gücünü, kabilelerin bu sahabeye karşı olan eğilimleriyle mücadele etmede kullanamaması, hoşnutsuzlukların onun aleyhine gelişmesinin önünü açmıştır.¹⁹² Zübeyr ve Talha'ya karşı Kûfe ve Basralıların sempatisi de, bu iki sahabenin oralarda fakirlerin kurtarıcısı olarak görülmelerindendi. Çünkü bu ikisi oralarda evler ve köleler edinmişler, buraların mahalli liderleri olmuşlardı.

Sonuç olarak, Hz. Osman'a karşı ayaklanma bir sınıf başkaldırısı değildi. Bu, bir çok kabilevi etkenin ortaya çıkardığı bir isyanı da bünyesinde barındırmaktadır. Çünkü o dönemde yoksullar ile zenginler arasındaki ilişki, bir sınıfın ötekini sömürmesi şeklinde ortaya çıkmıyordu. Ancak halifenin şahsında Ümeyyeoğullarına karşı olanlar ile atânın dağıtım düzenine muhalif olanlar aynı cephede yer alıyorlardı.¹⁹³

4- Gizli El ve Abdullah b. Sebe ile İlgili Rivayetlerin Tahlili:

Hz. Osman döneminde fitne hadiselerinin şehirlerde yayılmasında rolü olduğu belirtilen Abdullah b. Sebe veya İbnu's-Sevdâ, geçmişte olduğu gibi günümüz araştırmacılarının da üzerinde anlaşmaya varamadıkları ilginç bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı eserlerde onun efsanevi, bir kısmı da tarihi bir şahsiyet olduğu vurgulanırken, bazı yazarlar onun Ammar b. Yâsir olduğunu, bazıları da onun Abdullah b. Vehb b. er-Râsibî¹⁹⁴ isminde, Şia kaynaklarında sözü edilen şahsiyet olduğunu ileri sürerler.

İslâm tarihi kaynaklarının ve çağdaş yazarların üzerinde yoğun olarak fikir yürüttükleri bu şahsın varlığı ile ilgili bilgilerin tek kaynağı Taberî'dir. Taberî, ravilerinden Seyf b. Ömer'den yaptığı nakillerle, Hz. Osman döneminde ortaya çıkan olayların sorumlusu olarak Abdullah b.

¹⁹⁰ bkz. Seyf b. Ömer, 91; İbnu'l-Esir, III,97; Nuveyrî, XX, 13; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 320.

¹⁹¹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 371.

¹⁹² bkz. Seyf b. Ömer, 91; Nuveyrî, XX,13; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 371.

¹⁹³ bkz. İbn Miskeveyh, I, 280; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 378.

¹⁹⁴ Tâlibî, Ammar, *Arâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir 1978, I, 66.

Sebe'ye geniş yer ayırır.¹⁹⁵ Taberî' ye göre; Abdullah b. Sebe, San'a'lı bir Yahudidir ve annesi siyahidir.¹⁹⁶ Osman zamanında Müslüman olmuş, daha sonra İslâm ülkelerinde sapık fikirler yaymaya başlamıştır. Önce Hicaz'da, sonra Basra, Kûfe ve Şam'a gitmiş, fakat buralarda kimseyi kendi yoluna çevirememiştir. Şamlılar onu şehirden çıkarınca, Mısır'a gitmiş ve orada ikamet etmeye başlamış, ric'at ve vesâyet akidesi olarak adlandırılan sapık fikirleri orada yaymaya başlamıştır.¹⁹⁷

İbn Sebe ile ilgili Taberî'nin Seyf'den aktardığı bilgileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1-Abdullah b. Sebe' Yemen (San'â)li bir Yahudidir.¹⁹⁸

2-Basra'ya gidişi, Hukeym b. Cebele ile karşılaşması ve Kûfe'ye gidişi: Taberî'nin verdiği bilgiye göre "Hz. Osman, Basra valisi Abdullah b. Âmir'den Basra'da karışıklık çıkarmak isteyen Hukeym b. Cebele'yi¹⁹⁹ Basra'dan çıkarmasını istemişti. Abdullah b. Sebe Basra'da iken Hukeym'le de görüşmüştü. Bu arada Basra halkına konuşmalar yapmış hatta bir grup Basralı konuşmasından etkilenip, büyülenmişti. İbn Âmir ona haber göndererek kim olduğunu sormuş; o da "Ehli kitaptan biriyim. İslâm'ı seçtim ve senin şehrinde oturmak istiyorum" şeklinde cevap vermişti. Bunun üzerine vali "bana gelen haberler senin dediğin gibi değildir" diyerek onun Basra'dan çıkıp gitmesini istemiştir. O da Kûfe'ye oradan da Mısır'a gitmiş ancak bu arada şehirlerle yazışmalarına devam etmiştir."²⁰⁰

3- Suriye'deki faaliyetleri ve burada Ebû Zer ile karşılaşması: Taberî Ebû Zer ile Muaviye arasındaki olayları aktarırken, Şam'da Ebû Zer'in yanına İbu's-Sevda'nın geldiğini ve onu tahrik ettiğini bildirmektedir.²⁰¹

4-Suriye'den Mısır'a gitmesi, ric'at ve vasilik görüşlerini ortaya atması: Suriyeden Mısır'a geçen İbn Sebe, orada "İnsanların Hz. İsa'nın tekrar dünyaya geleceğine inanıp da Hz. Muhammed'in geri gelmeyeceğine inanmamaları şaşılacak bir şeydir" şeklindeki konuşmasıyla bazılarını ikna etmiştir. Ayrıca o: "Her peygamberin bir vasisi vardır, Ali de Hz. peygamber'in vasisidir. Hz. Peygamberin vasiyetini yerine getirmeyenden daha zalim kim olabilir?" diyerek Hz. Osman'ın hilafeti haksız yere ele geçirdiği şeklinde iddialar ortaya atmıştır.²⁰² Böylece kendi düşüncelerini halka telkin ederek onları isyana teşvik etmiştir.

Taberî 34/654 yılı olaylarını aktarırken, Abdullah b. Sebe'nin görüşlerini yaymaya çalıştığını belirterek, İslâm şehirlerinde fitne çıkarmak isteyenlerle onun sürekli mektuplaştığını

¹⁹⁵ bkz. Taberî, 340, IV; Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", 168.

¹⁹⁶ Taberî, IV, 340; Welhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, 110.

¹⁹⁷ Taberî, IV, 340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 159; Atay Abdullah b. Sebe'nin Ali'yi tanımladığı iddialarının H. 4. ve 5. asırlarda ortaya atıldığı bildirmektedir. bkz. *Ehl-i Sünnet ve Şia*, 97.

¹⁹⁸ Taberî, IV, 340.

¹⁹⁹ Hukeym, hırsızlığı ile şöhret bulmuş Umman asıllı biridir. Fetihlere katılmaktan çekinmiş, halk da kendisini halifeye şikayet etmişti. Halifenin Abdullah b. Âmir'e emri gereğince de vali onu Basra'dan çıkarması için hapsedmiştir. bkz. Talibî, I, 67

²⁰⁰ Taberî, IV, 326-327; Talibî, I, 68.

²⁰¹ Taberî, IV, 283.

²⁰² Taberî, IV, 340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 159.

nakletmektedir. Onun mektup gönderdiği şehirlerdeki muhataplarının da diğer şehirlere bu görüşleri yazarak, fikirlerinin yayılmasını sağladıklarını, bunu yaparken de Hz. Osman hakkında bir takım ithamlarda bulduklarını rivayet etmektedir.²⁰³

Taberî'nin Seyf'den yapmış olduğu bu rivayet, önemli hususlara işaret etmektedir. Buna göre; Basra'dan çıkıp giden İbn Sebe'nin topladığı grubun liderliğini Hukeym b. Cebele yapmıştır. Dolayısıyla o ilk Sebeî' dir. Çünkü isyan eden Basralı grubun başında o vardır.²⁰⁴ Olayın dikkat çekici yanı ise, Abdullah b. Sebe'nin Basra'da yönetime muhalif olan ve cezalandırılan birinin yanına gitmesidir.²⁰⁵ Bunun bir tesadüf olmaması gerekir. Çünkü eğer öyle ise, İbn Sebe Basra'nın sosyal yapısını iyi bilmektedir ki, bunun kabul edilmesi, beraberinde bir çok soruyu gündeme getirecektir.

Öte yandan Şam valisi Muaviye'nin, Ebû Zer'i halifeye şikayet etmesine rağmen onun mecburi ikamete tâbii tutulmasına neden olan basit gerekçelerden yönetim için daha tehlikelisini yapan Abdullah b. Sebe'yi halifeye şikayet etmemesi ise oldukça ilginçtir. İbn Sebe, Şam'da bulunduğu sıralarda Ubâde b. Sâmit ile de karşılaşmış, Ubâde bu durumundan şüphelenerek onu Muaviye'ye götürmüştür. Muaviye de onu Ebû Zer'le görüşmesinden dolayı entrikacı olarak nitelemiş,²⁰⁶ ancak Ebû Zer'e uyguladığı şikayet mekanizmasını onun için uygulamamıştır. İnsanları zühde davet eden bir sahabe halifeye şikayet edilirken, topluma kötü fikirler aşıl原因 bir kişinin şikayet edilmemiş olması, İbn Sebe ve onun Şam'daki faaliyetleri hakkında şüphelere yol açmaktadır. Üstelik İbn Sebe Mısır'da yaptığı propagandalardan sonra Suriye'ye gelmiştir. Vali, Muaviye'nin onun Mısır faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmaması ise mümkün değildir.

Bunların yanı sıra, Hz. Osman tarafından Mısır'daki şikayetleri tahkik için gönderilen Ammar b. Yâsir, dönüşünde bu konuda halifeye bir rapor verip vermediğine dair kaynaklarda bir bilginin bulunmaması da önemlidir. Eğer İbn Sebe –bir kısım tarihçilerin aktardığı gibi- Mısır'da fitne çıkarmış olsaydı, Ammar'ın bunu halifeye aktarmaması mümkün müydü? Şayet Ammar bunu biliyor ve dönüşünde bu durumu Hz. Osman'a aktarmamışsa –ki böyle bir bilgi bulunmamaktadır- o zaman halifenin öldürülmesine neden olan olayların ortaya çıkmasına Ammar neden olmuştur. Dolayısıyla onun öldürülmesinden o da sorumludur. Böyle bir şahsiyetin bu tip bir davranışta bulunması aklen muhaldir. Dolayısıyla İbn Sebe Mısır'da bulunmuşsa bile, onun görüşlerine karşı çıkanların bulunduğu dair bilgi, neden valinin onu ve genelde Yemen kökenli olduğu bildirilen taraftarlarını Medine'ye bildirmediği sorusuna cevap vermeyi güçleştirmektedir.²⁰⁷

Seyf b. Ömer'in bu dönemde ortaya çıkan iç karışıklıkların tüm sorumlusu olarak Abdullah b. Sebe'yi göstermesi ise dikkat çekicidir.²⁰⁸ Ancak fitne hadisesi tüm ayrıntılarıyla incelendiğinde, hiçbir safhasında, "Ali'nin vâsiliği" şeklinde bir fikrin isyanın çıkmasına bir gerekçe olabileceği

²⁰³ Taberî, IV, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 159-160; Ayrıca bkz. İbn Ebî Bekr, 55.

²⁰⁴ Talibî, I, 268.

²⁰⁵ Talibî, I, 68.

²⁰⁶ Talibî, I, 67.

²⁰⁷ Talibî, I, 69.

görülmemektedir.²⁰⁹ Bu durum, söz konusu bu rivayet üzerinde şüphelerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Taberî'deki bu bilgiler dışında, Abdullah b. Sebe'nin 30/650'da Şam'da ortaya çıkmasından önceki faaliyetleri hakkında bir bilgi de yoktur. Ancak onun bu tarihten önce Hicaz'da bulunduğu dair kıyasî bir bilgi verilmektedir. Buna göre, İbn Sebe'nin ilk ortaya çıktığı yerin Basra olduğu bildirmektedir. Dolayısıyla onun hakkında iki ihtimalden sözedilebilir. Birincisi, Hicaz'da Müslümanlığını ilan etmiş ve taraftarlarını toplamak için Basra'ya hareket etmiştir. Ancak bu olay gizlice cerayan etmiş ve tarihçilerin gözünden kaçmıştır. İkincisi de Hicaz'da Müslümanlığını ilan ederek orada bir müddet kalmış ve Şam'a gitmiş, tekrar Hicaz'a gelmiş, sonra da Şam'a geri dönmüştür.²¹⁰ Şam'da bir süre bulduktan sonra Basra ve Kûfe ye giden Abdullah b. Sebe, karışıklıkların ortaya çıktığı tarihte bu bölgede bulunmaktadır. Kûfe olaylarının başladığı tarih ise 34/654 idi. İbn Sebe'nin Kûfe'den ayrılışı ise 33/653'dür. Dolayısıyla tarihler arasında da bir tutarsızlık söz konusudur.

Öte yandan kaynaklarda Abdullah b. Sebe'nin şahsı ile ilgili üzerinde görüş birliğine varılmış bir bilgi de bulunmamaktadır. İbnü's-Sevda, İbn Sebe, İbn Vehb b. Sebe, es-Sebei, İbn Sebe el-Himyerî, İbn Sebe Vehb er-Rasibî el-Hemedânî adlarıyla da anılan Abdullah b. Sebe'nin kim olduğu konusunda da bir ittifak bulunmamaktadır.²¹¹ Müslüman olarak tanıtılan bir Yahudinin, İslâm şehirlerinde gezip dolaşarak Müslümanları ayaklandırmaya çalıştığı halde, valilerden hiç birinin bu işe el atmamasını ve onu tutuklamamasını anlamak mümkün olmadığı gibi, Muhammed b. Ebî Bekir, Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Ammar hakkında Halife Osman'a mektup gönderildiği halde, İbn Sebe hakkında aynı yöntemin izlenmemesi büyük bir tezattır. Kaldı ki, beytülmâl'i istediği gibi sarfetmesi yüzünden, Ebû Zer'in Muaviye aleyhine faaliyette bulunması da onun İbn Sebe'den etkilenmiş olmasına dayandırılmaktadır ki²¹² bu husus bile, rivayetlerin doğruluğu üzerinde şüphelerin oluşmasına yeterli bir gerekçedir.

Taberî daha sonra Cemel vakasını anlatırken yine Seyf'den naklen İbnü's-Sevdâ ile ilgili yeni bilgiler vermektedir. Dikkat edilecek olursa Seyf'in bu rivayetlerde kullandığı isim Abdullah b. Sebe değil, İbnü's-Sevda'dır. Dolayısıyla bu ismin İbn Sebe olup olmadığı konusundaki şüpheleri aydınlatmada onun bu rivayeti yeterli değildir. Buna göre özetle, İbnü's-Sevdâ ve ileride her biri Haricilerin veya Şia'nın ileri gelenlerini teşkil edecek arkadaşları İlba' b. el-Heysen, Adıyy b. Hâtim, Sâlim b. Sa'lebe el-Absî, Şureyh b. Evfâ ve diğerleri Cemel vakasından bir gün önce tarafların anlaşma zeminine doğru esaslî bir mesafe katettiklerini farkedince hemen bir toplantı tertip etmiş ve iki taraf arasında bir sulh yapılırsa bunun kendileri için "ölüm" demek olacağını ileri

²⁰⁸ Welhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, 110.

²⁰⁹ Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şif Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, 2.

²¹⁰ Korkmaz, Sıddık, *Abdullah b. Sebe*, (Basılmamış Y. Lisans Tezi) Konya 1996, 16.

²¹¹ Korkmaz, 9.

²¹² el-Askerî, Murtazâ, *Abdullah b. Sebe Masalı*, 8.

sürerek, her ne surette olursa olsun ertesi gün harbin başlatılması hususunda karar almışlar ve burada da en büyük rolü İbnu's-Sevdâ oynamıştır.

Taberî'nin bu rivayetinde yer alan şahsı İbn Sebe olarak kabul edecek olsak bile, İslâm dünyasına ve ilk Müslümanlar arasına tehlikeli bir fitne tohumu eken bu şahsın, Cemel Vakasından sonra hiç göze çarpmaması hayli düşündürücüdür. Bu konuda haberin yegâne kaynağı olan râvi Seyf'in, Hz. Ali'ye aşırı taraftar olarak gösterdiği Abdullah b. Sebe'yi, Cemel'den sonra hatırlamamış olmasını veya fitnenin baş âmili olarak gösterilen bu şahsın Siffin ve sonraki olaylara karışmamış olduğunu söyleyebilmek, inandırıcı olmaktan uzaktır. Ne var ki Taberî'nin bu rivayeti ondan sonraki tarihçiler ve hatta mezhep tarihçileri tarafından hemen hemen aynı ifadelerle aktarılmıştır. Nitekim, İbn Sebe'nin tarihi bir şahsiyet olduğu konusunda ciddi şüpheler taşıyan Taha Hüseyin, Cemel Savaşı'nın müsebbibi İbn Sevdâ'yı gösteren tarihçilere “ Ne gariptir ki bu tarihçiler Siffin savaşını rivayet ederken Sebe'ye'yi tam manasıyla unutmuşlar veya tamamen ihmal etmişler” şeklinde haklı bir görüş öne sürmektedir.²¹³ Görüldüğü gibi Taberî'nin aktardığı bilgiler, içerisinde ilginç unsurları barındırmaktadır. İbn Sebe ile ilgili bu bilgileri verdikten sonra, onun varlığı ve faaliyetleri hakkında görüşler sunan yazarlar arasındaki farklı yaklaşımların da değerlendirilmesinin, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

Hz. Osman dönemi fitne olayları hakkında ilginç görüşler ortaya atan Taha Hüseyin'in yaptığı gibi bazı araştırmacılar böyle büyük bir fitneyi Abdullah b. Sebe gibi bir tek şahsın çıkarmasını hayretle karşılamaktadırlar. Taha Hüseyin, onun uydurma bir kişi olduğunu söyleyerek tarihi varlığını yalanlar, böyle bir rivayetin uydurulma sebebinin ise Şîa ile hasımları arasındaki mücadele olduğunu belirtir.²¹⁴ Yazar ayrıca, Abdullah b. Sebe'nin varlığı konusunda, ayrıntılı olarak bilgi verenlerin tarihe ihanet ettiklerini belirtir. Onun bu görüşlerini destekleyen en önemli delil ise Hz. Osman dönemi olayları hakkında en eski kaynaklardan ikisi olan İbn Sa'd ve Belazurî'nin, bu şahıstan bahsetmemiş olmalarıdır.

İbn Sa'd ve Belâzurî'in, -Osman zamanındaki kargaşalarda varlığının kabul edildiğinde bile- Hz. Osman dönemi olayları içerisinde ondan bahsetmemeleri, onun varlığının Taberî ve onu kaynak edinenler tarafından ortaya atıldığı şüphesini taşımaktadır. Bu kaynaklar, Abdullah b. Sebe ismini ise daha sonraki olaylarda unutmışlardır. Üstelik muhaddisler, Hz. Ali zamanında, Ali'ye ilahlık izafe edildiğini bildirerek böyle bir zamanda, yani sahabenin ve tabiinin hayatta olduğu bir dönemde bunların yapılmasının tarihçiler tarafından kaydedilmemesinin pek de mümkün olamayacağını belirtmektedirler.²¹⁵

Abdullah b. Sebe hakkındaki rivayetler sosyal yönden incelemeye tabi tutulduğunda, Müslümanların böyle bir şahsa kanmalarının pek mümkün görünmediği, fakat her sosyal olayda olduğu gibi bu olayda da muhayyel bir kişinin töhmet altına alınarak, olaya uydurma rivayetler eklendiği ve Osman zamanında malk mülk sahibi olan zengin kimselerin de bu isyanın

²¹³ Taha Hüseyin, *el-Fitneü'l-Kübrâ*, Kahire 1964, II, 90; Fığlalı 289-290-291.

²¹⁴ Talibî, I, 73.

²¹⁵ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe Masalı*, 8-9.

sorumluluğunu böylesine hayali bir şahsa yükledikleri görüşü²¹⁶ haklılık payı taşımaktadır. Çünkü, eğer Taberî'nin Seyf'den aktardığı rivayetlerin doğru olduğu kabul edilir ve olayların sorumlusu Abdullah b. Sebe ve ona katılan kimseler olarak kabul edilirse, bu takdirde ona tabi olan Müslümanları bir Yahudinin peşinden sürüklenen kimseler²¹⁷ olarak görmek gerekir ki, bu Müslümanların kişiliksiz ve her şeyden etkilenen insanlar olduğu anlamına gelir. İbn Sebe hakkında bugün elimizde bulunan bilgilerin tek kaynağı Seyf'dir. Seyf, muhaddisler tarafından kendisinden değişik şekillerde sözedilmiş olan zayıf bir ravidir. Üstelik belirttiğimiz gibi onun rivayetlerine İbn Sa'd, Belâzurî, ve Minkârî'nin hiç yer vermemiş olmaları dikkat çekicidir. Bu durumda Seyf, olayların bütün sorumluluğunu İbn Sebe'nin üzerine yıkarak, olaylara adları karışan ashabın tamamen temiz, masum ve hatasız olduklarını ortaya koymak istemiştir. Abdullah b. Sebe hakkında araştırmalarda bulunan Fığlalı, İbn Sebe'nin mevcudiyetinin diğer önemli kaynaklarda bulunmayıp, sonraki yazarların ise Seyf b. Ömer tarihiyle Taberî'ye dayandırmış olmalarının, İbn Sebe'nin daha sonraları Mandi adıyla ortaya çıkan bir Şii fırkasının görüşlerine kaynaklık etmiş olmalarına bağlamaktadır. Fığlalı ayrıca, Ammar b. Yâsir ve Ebû Zer gibi muttaki sahabenin onunla yaptıkları konuşmalarda onun niyetini sezememiş olmalarının gayet düşündürücü olduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, ona büyük önem verilmesinin gereksizliğine işaret ederek, onun olmaması halinde bile o günkü şartlardaki İslâm toplumunda sahabenin rahatça gezmesinin böyle bir karışıklık çıkma ihtimalinin ortaya çıkaracağını vurgulamaktadır.²¹⁸

Seyf'in bu rivayetlerdeki amacı, belki de onun olaylardaki sorumluluğu İbn Sebe'ye yükleyerek, Müslümanları fitneden uzak tutma gayretidir. İbn Sebe gibi bir şahsın mevcudiyeti tartışmalı da olsa, hoşnutsuzluklarla birlikte, fitneye düşürecek gizli çalışmalarda bulunduğunu söylemek belki mümkündür.²¹⁹ Ancak bunun o dönemde sosyal yapıda etkiler yapacak bir güce sahip olması zor olsa gerekir. Öte yandan şayet Abdullah b. Sebe diye biri varsa, ona fitnessini geliştirebileceği zemini, Müslüman yöneticilerin hazırladığı hiç dikkate alınmamakta, ortamın uygun olması halinde her zaman böyle biri çıkacağı göz ardı edilmektedir.²²⁰

Abdullah b. Sebe'nin uydurma bir şahsiyet olduğunu ispat etmek isteyen Murtaza el-Askerî, onun kimler tarafından ve niçin ortaya atıldığı sorusuna ilginç gerekçeler sunmaktadır. el-Askerî'ye göre, Seyyid Reşid Rıza Abdullah b. Sebe'yi Şiiliğin kurucuları arasında göstermiştir. İbn Sebe ile ilgili rivayetleri aktaran tarihçileri sondan itibaren sıralayan el-Askerî, İbn Kesîr, İbnü'l-Esîr, Taberî zincirine varır. Daha sonra çağdaş araştırmacıların bu ismi hangi kaynaklardan aldıklarını inceleyen yazar²²¹, Taberî'nin ravisi Seyf'in uydurma rivayetler aktardığını bildirir.²²²

²¹⁶ el-Askerî, 10.

²¹⁷ Fığlalı, *Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler*, 237.

²¹⁸ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe Masalı*, 8 vd.; Fığlalı, *Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler*, 237-238.

²¹⁹ Kutluay, Yaşar, *Tarihde ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968, 294.

²²⁰ Akbulut, 166.

²²¹ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe Masalı*, 25 vd.

²²² el-Askerî, *Abdullah b. Sebe Masalı*, 47.

el-Askerî, İbn Sebe'nin hurafi bir destan kahramanı olduğunu, İbn Sebe'nin yaptığı faaliyetlerine rağmen ele geçirilememesinin, o kadar şehri gezip halkı ayaklandırmaya çalıştığı halde hiç takip edilmemesinin, özellikle de ahabın büyüklerini kendi inancına çekebilmesinin ve nihayet onun adının Musevilik tarihinde anılmamasının mümkün olamayacağını bildirilerek, bunun ancak siyasi bir maksatla ve taassup yüzünden ortaya atılmış bir muhayyel kişi olduğu kanaatine varmaktadır.²²³ el-Askerî, Abdullah b. Sebe hakkında kaynakların kendisinden rivayette buldukları Seyf hakkındaki görüşlerini de aktarır. Buna göre, Seyf, Sakife olayında²²⁴ ve Ridde olaylarındaki rivayetlerinde²²⁵ uydurma nakillerde bulunmuştur.

Çağdaş Arap araştırmacılarından Cabirî de, İbn Sebe hakkında Seyf'in verdiği bilgilerin bir takım uydurma rivayetleri kapsadığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla o, "Medine'de Hz. Peygamber zamanında seleflerinin yapamadığını Osman zamanında yapmak üzere ortaya çıkan "Suikastçı Yahudi" şahsiyeti icat etmekle İslâmî vicdanın sorumluluğu azaltılmıştır" görüşünün haklı olduğuna inanmaktadır. Ancak Cabirî, bu dönemde Kâb'ul-Ahbar ile Vehb b. Münebbih gibi Yemenlilerin halk arasında İsrailiyatı yayma konusundaki faaliyetlerini de hatırlatarak, Abdullah b. Sebe gibi bir şahsiyetin de olabileceği ihtimaline yer vermektedir.²²⁶ Yazar ayrıca, İbn Sebe ile ilgili bilgi veren kaynakları da değerlendirmektedir. Buna göre, İbn Sebe'den sözeden ilk eski metinlerden biri, 245/859'da vefat eden İbn Habib'in Muhabber'inde geçen bir rivayet'dir.²²⁷ Yazar daha sonra Câhız'ın ve Nâşi el-Ekber²²⁸'in Abdullah b. Sebe ile ilgili verdiği bilgileri aktarır. Bu bilgilere göre İbn Sebe ile ilgili en geniş metni 301/913'de vefat eden el-Eşârî vermektedir. Ondan sonraki tafsilatlı metinlerden biri de el-Kummî' tarafından aktarıldığını belirten Câbirî, onunla birlikte Nevbahdî'nin aktardıklarının doğruya en yakın bilgiler olduğu sonucuna varır ki, bu veriler ışığında İbn Sebe, Osman döneminde veya daha öncesinde Müslüman olmuş ve fitnenin ortaya çıktığında vasiyet görüşünü yaymak suretiyle halkı ona karşı kıskırtmıştır.²²⁹

Cabirî, İbn Sebe'nin varlığını delillendirdikten sonra da onun gerçek adının Abdullah b. Vehb er-Râsibî olma ihtimalinin uzak olduğunu belirtmektedir. Yazara göre, İbn Sebe onun gerçek adıdır ve o Müslüman olduktan sonra Abdullah adını almıştır. İbn Sebe, halife olduktan sonra Hz. Ali'nin çevresinde de bulunmuş, onun hakkında aşırıya kaçan düşünceleri nedeniyle Medâin'e sürülmüş ve Hz. Ali suikasta uğrayınca ric'at görüşünü ortaya atmıştır. Ancak Câbirî'ye göre bütün bunlara rağmen İbn Sebe, bu dönem olaylarından sorumlu tek şahsiyet de değildir.²³⁰ Yazarın bu bilgileri aktarırken Seyf'in rivayetlerini ayrıntılı olarak karşılaştırmaması ve onun bu konudaki çelişkilerine değinmemesi ise bu bilgileri çoğunu doğru kabul ettiği ihtimalini taşımaktadır.

²²³ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe Masalı*, 11.

²²⁴ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe Masalı*, 65, 133.

²²⁵ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe Masalı*, 141.

²²⁶ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 431-432.

²²⁷ Rivayet "Abdullah b. Sebe Sebeiyye'nin önderlerindedir" ifadesini kapsamaktadır. bkz. İbn Habib, *Muhabber*, 308.

²²⁸ Vefatı 293/905'tir. Söz konusu edilen eseri "Mesâilu'l-İmâme"dir.

²²⁹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 435-436.

Üzerinde bazı yorumlar yaparak aktardığımız bu görüşlere ek olarak, Hz. Ali'nin fitne hadiseleri ile -şayet varsa- İbn Sebe'den kaynaklanan sözler nedeniyle irtibatlandırılması, fitne hadiselerinin seyrine bakıldığında mümkün gözükmemektedir. Üstelik fitne hadiselerinin çıkışı, Hz. Osman'ın halifeliği haksız yere ele geçirmesiyle ilgili değil, Hz. Osman'ın yapmış olduğu icraatlarından kaynaklanmaktadır. Abdullah İbn Sebe ile ilgili rivayetleri aktaran Seyf'in rivayetinde bile, Hz. Ali'nin hilafeti söz konusu edilmektedir. Sadece rivayetin başında ufak bir ayrıntı olarak, Osman'ın haksız yere halife olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, fitne hadiselerinin ortaya çıkışında Abdullah b. Sebe'nin varlığının ve onun faaliyetlerinin etkili olduğunu söylemek pek inandırıcı değildir.²³¹

Abdullah b. Sebe'nin Ammar b. Yâsir olabileceği iddiaları ise genellikle Şii ve müsteşrik yazarlarca ortaya atılmıştır.²³² Günümüz araştırmacılarından bazıları, Abdullah b. Sebe'nin, Ammar b. Yâsir'in müsteşrik adı olarak kullandığını ileri sürmektedir. Onlara göre ilk tarihçiler Ammar b. Yâsir'in adını kullanmaktan sakınmışlar, ona Abdullah b. Sebe adını vermişlerdir. Bu araştırmacılara göre Abdullah b. Sebe'ye atfedilen sıfatlarla Ammar'ın sıfat ve faaliyetleri arasında benzerlik bulunmaktadır. İbn Sebe'ye atfedilen İslâma aykırı olan sıfatlar ise bu benzerliğin dışında tutulmuştur. Ancak onlar bir benzerlik bulmaya çalışmakla, aslında Ammar'ın kıymetini düşürmeyi de amaçlamamışlardır. Gayeleri Şiiilerin Vasiyet, Ric'at gibi inançlarının İbn Sebe tarafından Şiiliğe sokulmuş olduğunu göstermektir. İmamiyye'ye muhalif olan mezhepler, bu gibi inançların İslâm'da olmadığını, bunların aslen Yahudi olan Abdullah b. Sebe tarafından ortaya atıldığını iddia ederek, Şiiilerin bu inançlarını çürütmek isterler. Böylece Şiiiliğin Yahudiliğin tesirinde kaldığını daha kolayca anlatırlar. Yeni Şii alimler de, Abdullah b. Sebe'nin tarihen sabit olmadığını, olsa olsa aynı işleri yapanın Ammar b. Yasir olabileceğini ileri sürerek, Şii inançlarının Yahudilikten gelmeyip, İslâmi olduğunu ortaya koymaya çalışırlar. Bu benzetmede haklı göründükleri taraflar bulunmakla beraber, bazı yorumlarda da biraz ileri gittikleri gözden kaçmamaktadır. Abdullah b. Sebe kıssasının uydurulmasındaki delillerden biri de, Hz. Osman'a özellikle son yıllardaki tasarrufunun, Ebû Zer, Ammâr ve diğer Müslümanlarca tenkit edilmesinin haksızlığını göstermektedir. Bu tenkitlerin menşei İbn Sebe'ye isnad edilerek, onun saf Müslümanları kandırıp kışkırtarak Hz. Osman'ın başına felaketler getirdiği, aslında Halife Osman'ın tenkit edilecek hiçbir tarafının bulunmadığı anlatılmak istenmiştir.²³³

Ammar'ın Hz. Ali'den yana olması, onun, Abdullah b. Sebe olduğu yolundaki iddiaları boşa çıkarmaktadır. Dolayısıyla Şiiilerin iddialarını da geçersiz kılmaktadır. Nitekim Abdullah b. Sebe ile Ammar arasında benzerlik bulunduğunu savunanlar, aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi Ammar'ı kötülemek için değil, İbn Sebe'nin varlığını reddetmek için bunu ileri sürmektedirler.²³⁴ İbn

²³⁰ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 437.

²³¹ Onat, 34-35.

²³² Korkmaz, 101.

²³³ Atay, 29.

²³⁴ Atay, 30.

Sebe'nin Ammar olduğu fikrine, Ammar'ın Hz. Osman'a karşı ayaklanmadaki rolüne işaret eden kaynaklardaki bilgiler sonucunda varılmış olmalıdır. Ancak Sıffin'e gittiğimiz zaman bunun başka bir şahsiyet olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü İbn Sebe bu metinlerde, Sıffin savaşından sonra hayatta kalmıştır. Onun İbn Sebe adlı gerçek bir şahsiyet olduğunu kabul eden metinlerden yola çıktığımızda, bu defa da Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ondan hiç bahsedilmemesi dikkat çekmektedir. Ancak bununla beraber ondan 35/655 den önce değil de, sadece Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra sözedeki metinlere de rastlanılmaktadır.

Netice olarak, Hz. Osman dönemi olaylarının, varlığı tartışma konusu olmakla beraber Abdullah b. Sebe adlı kaynakların hakkında uzlaşmadığı birine havale etmek, tarihin objektifliğine gölge düşüren bir anlayıştır. Hz. Osman döneminde direk olarak fitne hadiseleri ile irtibatlandırılan Abdullah b. Sebe adlı bir şahsiyetin varlığı mümkün görünmemektedir. Eğer bu döneme ait rivayetler dikkatle incelenecek olursa, bu dönemde var olsa bile İbn Sebe'nin faaliyetlerini bu kadar geniş bir alanda yayarken hiç kimsenin ondan hesap sormamasını, onun ortaya kolayca çıkmasını sağlayıcı bir çok iktisadî ve sosyal sorunların varlığının büyüklüğünü ortaya koyması açısından önemli bir konuma sahiptir.

5- Emevî Ailesine Tanınan İmtiyazlar ve Emevî Valilerinin Uygulamaları

Hz. Osman'ın halife olur olmaz mensubu olduğu Ümeyye oğullarına sağladığı imkan ve imtiyazlar, İslâm toplumunda ilk defa meşru olan bir halifeye karşı isyan hareketin başlatılmasının en önemli etkenlerinden birini oluşturur. Hz. Osman, uyguladığı siyasi politika gereği başlangıçtan itibaren devlet yönetiminin önemli birimlerine kendi akrabalarını getirmiş;²³⁵ en önemli vilayetler olan Kûfe, Basra ve Mısır'a onları yönetici olarak atarken yine bir yakın akrabası olan Şam valisi Muaviye'nin yetki alanını genişletmiştir. Onun idari teşkilatlanmada büyük oranda akrabalarından yararlanması, devlet yönetiminde saltanata giden yolun başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Çünkü böyle bir uygulama, halifenin seleflerinden farklı olan bir çok icraatından sadece birisi ve de en önemlisiydi. Hem Hz. Ebû Bekir ve hem de Hz. Ömer, hiçbir akrabasını devlet yönetimine getirmemiş, imtiyaz sağlamamış,²³⁶ üstelik göreve geldiklerinde devlet kademesinde görevli olan akrabalarını da bu görevlerden uzaklaştırmışlardı. Akrabayı devlet yönetiminde yetkili kılmak bir anlamda zorlamaları ve baskıları da beraberinde getirmekteydi. Nitekim Hz. Ömer bunu farkına varmış ve " Bu iş, ancak ceberrutluğa kaçmayan sertlik ve zayıflığa kaçmayan yumuşaklıkla

²³⁵ Kutup İbrahim Muhammed, Hz. Osman'ın akrabalarını tayin etmesinin onun için bir kusur oluşturmadığını savunur. bkz. *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osman b. Affân*, 139.

²³⁶ Bu konuda Hz. Ali ile kardeşi Âkil arasında geçen dialog halife ile akrabaları arasındaki ilişkiye güzel bir örnek oluşturmaktadır. Buna göre Hz. Ali'ye gelen Âkil, kendisine beytül-mâl'den borç para verilmesini istemişti. Halife gerçek bir yöneticinin vermesi gereken cevabı vermişti: "Ne demek? Senin kardeşin Müslümanların mallarını sana versin de sonra kendisi cehennemini yolunu mu tutsun istiyorsun?" Mevdudî, halifelerin beytül-mâl'e ne kadar ehemmiyet gösterdiklerini örneklerle açıklamıştır. Ancak bu konuda diğer halifelerden bir çok örnekler vermesine rağmen, Hz. Osman'la ilgili bir tek örnek vermemesi dikkat çekicidir. bkz. *Hilafet ve Saltanat*, 97 vd.

yürüyebilir." demişti.²³⁷ Çünkü o, İslâm toplumunun geldiği sosyal yapıyı iyi bilen ender yöneticilerden biriydi. Akrabalara idarede görev vermenin devlet yönetimi için tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini gören Hz. Ömer, kendisinden sonraki halifeye "Benden sonra halife olacak kimse, yakın ve uzağındakilerin kendilerinden isteyeceğini bilsin" diyerek, devletin akrabalar için cazibesine de işaret ederken,²³⁸ İslâm öncesi adetlerinden olan kabile asabiyetinin tekrar alevlenmesindeki endişelerini dile getirmişti. Onun bu korkusu kendisinin ölümünden hemen sonra gerçekleşti. Hz Osman'ın halife seçilmesinin akabinde Ümeyyeli akrabalarının büyük kısmı zengin oldukları halde kazançlarını artırmak için devlet yönetiminin üst tabakalarına yerleştiler. Ancak onun akrabalarına olan düşkünlüğünün nedeni, diğer kabilelerin Ümeyyeoğullarına İslâm öncesinden başlayan bir düşmanlıklarından kaynaklanabileceği gibi, Hz. Osman'ın akrabalarına olan imtiyazları nedeniyle ortaya çıkan bir düşmanlık da olabileceği ileri sürülür.²³⁹ Ancak her iki durumda da Hz. Osman'ın akraba kayırmacılığını izahta yetersiz kalması, idare aleyhine bir takım faaliyetlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Hz Osman'ın halife olmasıyla birlikte devletin egemenliğini kısmen de olsa ellerine geçirmiş olan Emevî ailesi, iktidarı nasıl kullanacaklarının ilk işaretini, Şûrânın Hz. Osman'ı halife seçmesinden hemen sonra vermişlerdi. Hz. Osman halife seçilir seçilmez, Ümeyyeoğullarının İslâm öncesinde kendilerinde var olan egemenliği elinde tutma anlayışının bir parçası olarak algılanan taşkınlıkları başlamıştır. Bu döneminin Emevî ailesi açısından nasıl bir sonuç getireceğinin, başta Ebû Süfyân olmak üzere diğer aile fertlerinin, seçimden hemen sonraki davranışlarında görülmektedir. Nitekim Ebû Süfyân seçimden sonra, Hz Hamza'nın kabrine gelerek ayağıyla kabri tekmelemiş ve şunları söylemişti: "Ey Hamza! Dün bizimle uğrunda savaştığın şeye bugün biz sahip olduk, halbuki biz hilafete Teym ve Adiy'nden daha lâayık değildik"²⁴⁰ Ümeyyeoğulları, Haşimoğullarının aksine Rasûlullah'a nesep olarak uzak olmalarına rağmen hilafeti ellerine geçirmişlerdi. Ama onların "biz Kureysliyiz" diyerek kendilerini Kureyşle özdeşleştirmekden başka Rasullah'a yakınlıklarının hiçbir alakası yoktu.²⁴¹

Hz. Osman'ın şahsında elde ettikleri iktidarı her ne pahasına olursa olsun bırakmak istemeyen Ümeyyeoğullarının amaçlarının açık bir biçimde devletin bütün imkanlarından faydalanmak olduğunu anlaşılmaktadır. Emevîlerin lideri konumundaki Ebû Süfyan ile Hz. Osman arasında geçen bir dialog, Ümeyyeoğullarının kimin olduğuna bakmaksızın belki de kabilevî mücadelede öne çıkmak amacıyla iktidarı kullanma isteğinin açık bir örneğini oluşturur. Buna göre Ebû Süfyan bir gün halife Hz. Osman'ın huzuruna girerek: "Bizim üzerimizde gözün mü var?" diye sormuş, Osman'ın "Hayır" cevabına Ebû Süfyan: "Ey Osman muhakkakki emirlik dünyalık iştir.

²³⁷ Mustafa, Nevin, 152.

²³⁸ Mustafa, Nevin A, 152.

²³⁹ Laoust, Henri, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, trc E. Ruhi Fıçlalı, Sabri Hizmetli, Ankara 1998, 24.

²⁴⁰ Makrizî, *Emevî-Haşimi Çekişmesi*, 57.

²⁴¹ Makrizî, *Emevî-Haşimi Çekişmesi*, 3.

Mülk cahiliyye'nin mülküdür. Yeryüzünün vadilerini Beni Ümeyye'ye ver!"²⁴² diyerek halifeye tavsiyede bulunmuştur. Öte yandan onlar bu arzularını gerçekleştirmek için halifenin peşinden ayrılmamışlardı. Ebû Süfyan yine bir ara Hz. Osman meşgulken onun huzuruna girmek istemiş, ancak yanına sokulmamıştı. İçeriye girmekte ısrar eden Ebû Süfyan'a " Emiru'l-mü'minîn seni kovmuştu" dediklerinde ise verdiği cevap ilginçtir: "Kavmimden herhangi biri beni kovsa da onu kaybetmiş olmam".²⁴³

Hz.Osman'ın sahabe tarafından da çok eleştirilen icraatlarının büyük bir çoğunluğu Ümeyyeoğulları dolayısıyla ortaya çıkmıştır.²⁴⁴ Bunlardan ilki halifenin amcası Hakem b. el-Âs'ın ve oğlu²⁴⁵ Mervan'a²⁴⁶ mektup yazarak, Hz Peygamber döneminden beri bulunduğu Taif'deki Batn-ı Vech'den sürgünden geri çağırmasıdır. H. Osman amcasının oğlu Mervan'ın geri gelmesinden sonra da ona geniş yetkiler vererek kendisine katip edindi. Yâkûbî, Hakem ve beraberindekilerin Medine'ye gelerek Hz. Osman'ın yanına gittiklerini, onun huzuruna girerken üzerlerinde yırtık elbise bulunduğunu, yanından çıkarken ise üzerlerinde ipekten elbiseler bulunduğunu bildirir.²⁴⁷ Hz. Osman'ın hilafetinin başlangıç yıllarında meydana gelen bu olay, halifenin her ne kadar: "Ben Rasûlullah'ın bir müddet sonra onların Medine'ye dönmelerine izin vereceğini duydum"²⁴⁸ demesine rağmen, büyük tepkilerine neden olmuştur.

Hz. Osman'ın devlet yönetimine bir çoğu "Tuleka"²⁴⁹ dan olan akrabalarını getirmesi, onun vilayetlere akrabalarını tayin ederek devlette birliği sağlamak istediğine bağlanmaktadır. Ancak

²⁴² İsfehani, VI, 370.

²⁴³ İbn Abdîrabbih, I, 71; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 83.

²⁴⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 25.

²⁴⁵ İslâmın ilk yıllarında Rasûlullah'ın karşısında olan Hakem, Mekke'de Hz Peygamber'e eziyet ve küfürler etmişti. Rasûlullah birgün yolda yürürken kulağını ve ağzını oynatmış, bunun üzerine Rasûlullah "öyle kal" buyurmuş ve bu olaydan sonra yüz felçine yakalanmıştır. Mekke fethedildiğinde öldürülmekten korkarak Müslüman olduğunu açıklamış, buna rağmen İslâm dinin küçük düşürücü faaliyetlerde bulunmuştu. Medine'ye hicretten sonra da Osman b. Affân'ın evine yerleşmiş, Rasûlullah'ın sırlarını bedevî müşriklere taşımaya başlamıştı. Rasullulah bazı hanımlarının odasında iken evini gözetlemiş, bunun üzerine Rasûlullah sopayla çıkıp " Zehirli kellelerden Uzeyri kabilesine mensup hangi adam! Şayet onu yakalasaydım gözlerini oyardım" diyerek ona ve çocuklarına lanet etmiş, bunun üzerine Taif civarlarında Vech ovasına sürülmüştü. Hz.Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde orada kalan Hakem,Hz. Osman tarafından Taif'den getirterek kendisine 100 dirhem verilmiştir. Hz Osman'ın hilafeti döneminde ölen Hakem'in, Kabri Fustat'dadır. Geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe *el-Maârif*, 154; Belâzurî, *Ensâb*, I, 151; İbn Kudâme, 182; Makrizî, *Emevî-Haşimi Çekişmesi*, 17 ; Himyerî, 608.

²⁴⁶ Mervan, Rasûlullah zamanında 2/624 yılında doğdu. (İbn Sa'd, V,36) ; Babası ölünce Osman onu yanına aldı, hilafetinde ise onu kâtip edindi. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Talha ve Zübeyr'le beraber Cemel hadisesine katıldı. Bu savaş esnasında Talha ve Zübeyr'i onun öldürdüğü rivayet edilir. Muaviye halife olunca onu Medine'ye vali yaptı, sonra azletti. Arkasından tekrar valiliğe getirdi. Geniş bilgi için. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V,125 vd; İbn Kudâme, 183.

²⁴⁷ Yakubî, *Tarih*, II, 164; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih*, V,200; Zehebî, *Tarih*, III, 366; Sürgüne gönderilenler arasında Hakem ve oğlu Mervan'ın birlikte, Abdullah b.Übey de bulunuyordu. bkz. Himyerî, 212.

²⁴⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/244-245; Arcûn, bu rivayetten yola çıkarak Rasûlullah'ın Hakem'in getirilmesine izin verdiğini belirtir, bkz. *el-Halifetu -Müftera Aleyh...*, 83.

²⁴⁹ Tulekâ (salıverilenler)Hz. Peygamberin risaletine Mekke'de karşı olan ve onunla mücadele eden Mekke'nin fethi esnasında Hz. Peygamberin sorumlu tutulmayıp salıverdikleri gruba verilen isimdir. Bunlar arasında Muaviye, Velid b. Ukbe ve Mervan b. el-Hakem bulunmaktadır. Mevdudî, *Hilafet ve Saltanat*, 132.

valilik makamı gibi geniş toprakların idareciliğini üstlenen insanların örnek vasıflara sahip olması gerekiyordu. Halbuki Velid gibi içki içtiği bütün rivayetlerde ittifakla aktarılan fasık ve müsrif²⁵⁰ birisi Küfe'ye vali olarak gönderilmişti. Nitekim, Hz. Osman'ı savunan görüşleri ile tanıdığımız İbn Teymiyye bile bunu, Hz. Osman'ın bir hatası olarak görürken, bu olaydaki halifeye karşı öne sürülen eleştirilere, onun, içki içtiğini öğrenince Velid'i görevden alarak tepki gösterdiğini, "bilseydi, onu tayin etmezdi" şeklinde yorum yapmaktadır.²⁵¹ Ancak o buna ilaveten, halifenin onu cezalandırdığından yola çıkarak bunun bir eleştiri konusu yapılamıyacağını da iddia etmektedir.²⁵² Velid olayına rağmen halifenin yakınlarını tayin etmeyi sürdürmesini "Tövbe kapısı her zaman açıktır" şeklinde izah eden İbn Teymiyye, Abdullah b. Sa'd'ın Mısır'a vali olarak tayin edilmesinin de doğru olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre irtidat eden İbn Ebî Serh tevbe etmiştir, dolayısıyla bunda kınanacak bir durum yoktur.²⁵³

Hz. Osman'ın Ümeyyeoğullarına tanıdığı geniş imtiyazların bir parçası olarak değerlendirilen bu kabileye mensup valilerin işbaşına getirilmesi, Hz. Ömer devrinde başlamıştır. Ancak bu valiler Hz. Ömer döneminde görevde iken, Hz. Osman döneminde Şam ve Mısır'da olduğu gibi bu kadar geniş toprakların idaresi yetkilerinde değildi. Abdullah b. Sa'd Mısır'da küçük bir birliğin ordu komutanı, Muaviye sadece Şam bölgesi (Suriye'nin büyük bölümü ve Filistin bunun dışındaydı), Velid ise el-Cezire bölgesinde küçük bir mıntıkada görevde bulunuyordu. Dolayısıyla Hz. Ömer döneminde Hz. Osman döneminde olduğu gibi bütün valilerin birbirleriyle akraba oldukları gibi bir görüntü yoktu. Hz. Osman döneminde yürürlüğe konulan bu uygulama, Abbasiler'in son dönemlerinde gördüğümüz -bir valinin Muaviye örneğinde olduğu gibi- 16 yıla yakın bu bölgede vali olarak kalması ise siyaset açısından zararlı sonuçları beraberinde getirmiştir. Çünkü Muaviye bu sayede burada büyük bir güç oluşturarak daha sonra merkezi hükümete karşı direnmiştir.²⁵⁴

Kaynaklar, bu dönemde isyanların ortaya çıkmasına, halifenin başta Ümeyyeoğulları olmak üzere yakınlarına bir takım bağış ve ihsanlarda bulunmasını göstermektedirler. Rivayetler de bağışların miktarı konusunda tam bir ittifak olmamakla beraber, sağlanan imkanların niteliği ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Yâkübî'nin bir rivayetine göre, Hz. Osman beytülmâl görevlisine, amcasına²⁵⁵ beytülmâl'den 1000 dirhem borç vermesini emretmişti. Bunun üzerine beytülmâl görevlisi Abdullah b. Erkam, yanında Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Abdullah b. Amr olduğu halde, Halife Osman'a bu parada Müslümanların hakkı olduğunu söyleyerek vermek istememiştir. Bu olaydan sonra da Halife, Mekke'den gelen Abdullah b. Halid

²⁵⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 33; Makdisî, V, 201.

²⁵¹ İbn Teymiyye, VI, 239-241.

²⁵² İbn Teymiyye, VI, 243.

²⁵³ İbn Teymiyye, VI, 240.

²⁵⁴ Mevdudî, *Hilafet ve Saltanat*, 464-472.

²⁵⁵ Yâkübî, *Tarih*, II, 168-169.

b. Esid b. Ebî'l-Âs'a 3000 dirhem,²⁵⁶ onunla beraber gazaya çıkan diğer insanlara da 1000'er dirhem verilmesini beytül mâl görevlisi Abdullah'a emretmiş, ancak o bu isteği de geri çevirmiştir. Bunun üzerine halife "Sen benim emrettiklerimi teslim eden hazine görevlimsin" diyerek Abdullah'ı azarlamış; o da: "Ben Müslümanların beytül mâlinin gözeticisiyim, yoksa senin sülalenin hazine bekçisi değilim" diyerek hazinenin anahtarlarını Mescid'e asmıştır. Halife Osman, görevinden ayrılan beytül mâl görevlisi Abdullah'a bir elçiyle 3000 dirhem göndermiş, ancak kabul etmemesi üzerine yerine Zeyd b. Sâbit veya Muaykib b. Ebî Fâtıma beytül mâl görevliliğine tayin edilmiştir.²⁵⁷

Halifenin yakınlarına sağladığı imkanlar konusundaki önemli diğer bir olayda, Afrika ganimetlerinin Mervan'a verilmesi meselesidir. 27/647 yılında Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Afrika'da fetihlerde bulunmuştu. Bu fetihler sonucunda bol ganimet elde edilmiş ve elde edilen ganimetlerin 1/5'i Medine'ye gönderilmişti. Medine'de bir takım eşyanın taksiminde güçlük çekilince, mallar müzayedeye çıkarılmış, 50.000 veya 100.000²⁵⁸ dirheme Mervan b. Hakem'de kalmıştı. Malların karşılığı olan paranın bir kısmını ödeyen Mervan'a, geri kalan miktar da halife tarafından bağışlanmıştı. Üstelik halife amcası Hakem'e zekatlardan gelen 300.000²⁵⁹ dirhemin 100.000 dirhemini vermişti.²⁶⁰ Öte, Medine çarşısının gelirlerinin öşür'ünü Haris b. Hakem'e,²⁶¹ ve mülkiyeti Hz. Peygamber'in şahsına ait olan Fedek arazisi yine Mervan b. Hakem'e verilmişti.²⁶² Halife ayrıca Basra valisi Abdullah b. Âmir'e de haber göndererek ona damadına Basra Beytül mâl'inden 1600 dirhem vermesini emretmiş,²⁶³ hanımı Nâile'ye de beytül mâl'den 5000 dirhem ödeme yapmıştı.²⁶⁴ Rasûlullah'ın şahsına ait özel gelir yeri olan "Mehruz" diye isimlendirilen Medine'deki pazar yerini de Mervan, Hz. Osman'dan ikta olarak almıştı.²⁶⁵ Halife

²⁵⁶ Halid'e verilen miktar konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. İbn Tiktaka, Halid'e 5000 dirhem verildiğini aktarır. (bkz. *el-Fahrî*, 93); Makdisî ise bu miktarın 4000 dirhem olduğu bildirir. (bkz. *Kitâbu'l-Bed' ve'l-Tarih*, V, 200); Hz. Osman kuşatma sırasında Mısırlılara bu parayı Halid'e borç olarak verdiğini, sonra da beytül mâl'e kendisinin bunu ödediğini belirtir. bkz. Muhammed Rıza, 221.

²⁵⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 58-59; Hz. Osman tarafından yakınlarına bağışlanan mallar konusunda bir çok tartışmalar yapılmıştır. Halifenin bu malı nereden ödediğini soran asilere kendi malından verdiğini, Müslümanların malını kendisi için helal görmediğini söylemesi, Hz. Osman'ın hazineyi kendi malı gibi kullandığı iddialarını çürütür niteliktedir. bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 302.

²⁵⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 28; Ahmet Râtib Armuş, Seyf'in rivayetlerini topladığı eserinde doğru rakamın 100.000 olduğunu bildirmektedir. bkz. *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*, 11.

²⁵⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 28.

²⁶⁰ Taberî, IV, 348; İbn Abdîrabbih, IV, 283; Halifenin akrabalarına 100.000 dirhem verdiği iddiası bazı tarihçiler tarafından reddedilmektedir. Buna göre halife, kızı Ümmü Ebân'ı Mervan b. Hakem'in oğlu ile evlendirirken ona çeyiz olarak kendi malından 100.000 dirhem vermiştir. bkz. Muhammed Rıza, 221.

²⁶¹ Muhammed Rıza, Hz. Osman'ın Hâris'i birkaç günlüğüne Medine Çarşısında alış verişi kontrol etmek ve öşürleri toplamak amacıyla görevlendirdiğini, ancak onun topladığı bu paraları kendisine almasından sonra hemen görevden aldığını belirtir. bkz. *Zu'n-Nureyn Osman b. Affan*, 222

²⁶² Belâzurî, *Ensâb*, I, 151; İbn Abdîrabbih, IV, 283; İbn Kudâme, 182; İbn Tiktaka, 93.

²⁶³ İbn Şebbe, III, 1059; Yakûbî, *Tarih*, II, 178.

²⁶⁴ Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve'l-Tarih*, V, 202.

²⁶⁵ Maverdî muhtemelen buranın mülkiyeti hazineye ait olmak üzere, Mervan'ın kira ödeyerek sahip olduğunu dolayısıyla bunun dinen caiz olduğunu bildirir. bkz. *Ahkamu's-Sultaniyye*, 191.

akrabalarına devlet imkanlarından faydalandırmakla kalmamış kendi mallarının bir kısmını da Ümeyyeogulları arasında bölüştürmüştü.²⁶⁶

Hız. Osman'ın devlet politikasını anlatırken belirttiğimiz gibi o akrabalarına düşkün birisiydi. Bu, zaten selefi tarafından da belirtilmiş, üstelik bu durum sahabe tarafından da biliniyordu. Ancak onun devlet imkanlarını yakınlarına vermesi üzerindeki eleştirilere, "akrabayı gözetme" şeklindeki İslâmî bir yaklaşımla cevap vermesi dikkat çekiciydi. Hız. Osman, "Ebû Bekir ve Ömer ellerinde olan hakkı terkettiler, akrabalarına vermediler. Ben ise mal elde ettim ve bunu akrabalarım arasında pay ediyorum"²⁶⁷ diyerek yaptığı davranışları meşru bir zemine oturtmaya çalışıyordu. Üstelik Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer'in hem kendilerini hem de akrabalarını beytülmâl'den yardım almamakla sıkıntıya soktuklarını, kendilerine zulmettiklerini, kendisinin ise Sila-ı Rahim'i gözetmeye çalıştığını belirtmişti.²⁶⁸ Halife, Rasûlullah'ın da akrabalarına bağışta bulunduğunu söyleyerek, kendisinin de aynı şekilde zorluk içerisinde yaşayan kimselere yardım ettiğini bildiriyordu²⁶⁹ Ancak o, ilk halifelerin yaptığının Kur'ânî bir refaranstan kaynaklandığını unutmuş, üstelik bu konuda kendisinin hatalı olduğunun belirtilmesi durumunda da bundan vazgeçeceğini²⁷⁰ bildirmesine rağmen, bu tutumunu değiştirmemiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de "Zu'l-Kurba" denilen yakınlarla iyilik ve yardım etmek sadece İslâmın değil, diğer Semavî dinlerin de kutsal saydığı bir fiildir.²⁷¹ Ancak bu fiilin bir imtiyaz olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Hukukun vermediği bir hakkı, akrabalık sayesinde elde etmeğe kalkışmak İslâmın yasakladığı bir harekettir. Öte yandan, Hız. Ömer görevli tayininde, özellikle Kureyş'e herhangi bir imtiyaz tanımamaktaydı. Bu nedenlerden dolayı Kureyş kabilesinin Hız. Osman'ı ona tercih ediyor olması da, olayın farklı bir boyutu ortaya koymaktadır. Çünkü Ömer

²⁶⁶ Taberî, IV, 348; Mevdudî, Hız. Osman'ın akrabalarının aldıkları bu miktarın şer'i ölçüleri aşmadığını, onlara hazineden verilenlerin halifenin kendi hissesi olduğunu aktarmaktadır. Ancak bununla ilgili olarak ne bir ölçü, ne de herhangi bir delil ileri sürmektedir. Sadece Hız. Osman'ın devlet başkanı olarak görevde bulunması sebebiyle almadığı maaşını akrabalarına verdiğini belirtmekle yetinmektedir. (bkz. *Hilafet ve Saltanat*, 475.) Hız. Osman'dan önceki halifelerin uygulamalarına bakıldığında bunun usûl bakımından devlet ilk kez uygulandığı gözden kaçmamalıdır. Yine aynı şekilde Hız. Ömer'in kendisinden borç isteyen akrabalarını reddetmesi de dikkate alındığında, Hız. Osman'ın akrabalarına devlet hazinesine ait bir parayı borç vermesi haklı bir uygulama olarak görünmemektedir. Öte yandan onun gelen ganimetlerin humusunu akrabalarına vermesi konusunda da şer'i bir nâssın bulunmadığını ve bunun devlet başkanının tasarrufunda olduğunu belirtmesi, yine aynı yönde haksız bir uygulamadır. Onun diğer insanlara da bu ganimetlerden pay vermesi durumunda, onların bu ihsanları görmemezlikten geleceği hususu da yine devlet yönetimi esasları açısından bakıldığında makul görünmemektedir. Nitekim halifenin göreve başladığı ilk günlerde başlayan bu imtiyaz uygulamaları ganimetlerin paylaşımına bile etki etmiş, ganimetlerin halifenin yakınlarına gideceği endişesini taşıyan askerlerde bu fırsatı değerlendirme çabası içine hirmişlerdir. 25/645'de Ermenistan ganimetlerinin paylaşımı konusunda Kûfe ve Şam askerleri arasında cereyan eden tartışma ile, 28/648'de Kıbrıs'ın fethinden sonra benzer bir hadisenin orada da olması artık Müslüman askerlerin fetihlere cihad için değil de ganimet için katıldığının bir göstergesidir. bkz. Aycan, *Muaviye*, 100.

²⁶⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 25; İbn Ebî Bekr, 12; Suyutî, 185.

²⁶⁸ İbn Sa'd, III, 64; Belâzurî, *Ensâb*, V, 25; İbn Abdirabbih, IV, 305.

²⁶⁹ İbn Sa'd, III, 64; Belâzurî, *Ensâb*, V, 28.

²⁷⁰ Mevdudî, bu örneklere dayanarak Hız. Osman'ın hilafette iyi bir sınav vermediğini itiraf etmektedir. bkz. *Hilafet ve Saltanat*, 117.

²⁷¹ Bakara, 2/83; Nahl, 16/90.

onlara sert, Osman ise yumuşak ve cömert davranıyordu.²⁷² Halife bu konuda kendisini eleştirenlere: "Ben tasadduk etmeyi severim, Allah iyiliğinizi versin bilmiyor musunuz Rasûlullah Kureys'i diğer insanların önüne geçirirdi ve Beni Haşim'i de diğer Kureyslilerin önüne geçirirdi.²⁷³ Şayet elimde Cennetin anahtarı olsa, Beni Ümeyye'yi içine sokana kadar onlara başışta bulunurdum²⁷⁴ şeklinde cevap vermiştir.

Bütün bunları Hz. Osman'ın akrabalarına düşkünlüğünün bir sonucu olarak kabul etmek doğru olmadığı düşüncesindeyiz. Onun akrabayı gözetme düşüncesi her ne kadar iyi bir niyet olsa da, o bu konuda yanlış bir ictihat yapmıştır. Niyetinin her ne kadar kasten akrabaya devletten istifade ettirmek olmadığını düşünsek bile, Ümeyyeoğulları bunu suistimal etmişlerdir. Hz. Osman'ın bu tercihi doğrudan doğruya idareyle ilgili değil, şahsi bir tutumdan kaynaklanıyordu. Çünkü o, tayin ettiği akrabalarının salih olduklarını düşünüyordu.²⁷⁵ Üstelik o, halife olmadan önce de akrabalarına çeşitli ihsanlarda bulunmuş, ancak halife olunca bu yardıma alışan akrabaları onun peşini bırakmamışlardı. Zaten halife olmak akrabalarla ilişkilerin kesileceği anlamına da gelemezdi. O zaman sorun, halifenin bunun dozunu iyi ayarlayamamış olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar şer'an halife devlet imkanlarını diğer halka açtığı kadar onlara da açtığını savunan görüşler bulunsa da, devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum dolayısıyla, seleflerinin uygulamalarını dikkate almasını gerektiriyordu. Halifenin takip ettiği usul veya yöntem hangi amaçla olursa olsun alışılmamış uygulamalardan dolayı toplumu rahatsız edecekti. Hz. Osman'ın yumuşak mizacından istifade ederek bunu suistimal eden katibi Mervan; devlet işlerini keyfi bir şekilde idare etmeğe başlamıştı. Mervan yaptıklarının halifeye intikalini önlemek için gerekli tedbirleri de almıştı. Bunlara ilave olarak o, halife ile diğer sahabe arasında ihtilaf çıkarmak için bütün fırsatları kullanmıştır. Mervan'ın bundaki amacının, halifeyi eski dost ve arkadaşlarından uzaklaştırarak, kendisinden başka yardımcı ve yakını olmadığını hissettirmek olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁶ Bu durumu hisseden sahabe ise zaman zaman Hz. Osman'ı uyarıyordu. Hatta halifenin en yakınlarından biri olan eşi Nâile de bu durumdan rahatsız olmuş ve halifeye: "Sen Mervan'ın gösterdiği yoldan gidersen, kendi sonunu hazırlamış olursun. Bu adamda ne Allah korkusu, ne Allah sevgisi ve ne de utanma var" diyerek sahabeyi tasdik etmişti.²⁷⁷ Ancak Hz. Osman'ın tüm bunları dikkate almaması, dönemindeki yanlış siyasetin toplum üzerinde olumsuzluklar oluşturmasına neden oldu. Hz. Osman'ın uyguladığı bu yanlış siyasetin doğruluğunu iddia etmek mümkün değildir. Ancak bugüne kadar Hz. Osman'a yöneltilmesi gereken bu eleştiri, sanki kendi şahsına yapılacakmış gibi düşünülmüş ve onun şahsi icraatlarına da kutsallık atfedilmiştir. Bu nedenle sahabe bile olsa bir insanın yaptığı icraatların hatalı olduğunu söylemek

²⁷² Suyutî, 184; Hatipoğlu, "Hilafetin Kureysliliği", 153.

²⁷³ Söz konusu bu sözlerin kuşatılma sırasında halife ile Hz. Ali arasında meydana gelen bir tartışma da halife tarafından söylendiği de rivayet edilmektedir. bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 294.

²⁷⁴ İbnü'l- Arâbî, *el-Avâsim*, 40; Zehebî, *Tarih*, III, 432.

²⁷⁵ Bu konuda bkz. İbn Teymiyye, VI, 239.

²⁷⁶ İbn Sa'd, V, 36.

²⁷⁷ Mevdudî, *Hilafet ve Saltanat*, 141.

dinen de yanlış değildir. Eğer bazı insanlara kutsallık zırhı giydirerek eleştiriden muaf tutarsak, bu durumda hakikati yakalamak mümkün değildir.

Emevî ailesine mensub bazı valilerin İslâm öncesi dönemdeki aile rekabetlerini diriltecek bir tavır sergilemeleri, şüphe yok ki, diğer ailelerin de kendi kavim ve kabile asabiyetlerine sahip çıkma arzularını tahrik etmiş; böylece yeniden baş gösteren kavim ve kabile taassubu, sadece Hz. Osman döneminde Emevî-Haşimi çekişmesi olarak kalmamış, ondan sonra Emevî ve Abbâsî iktidarı boyunca da bir çok fırkanın doğmasına zemin hazırlamıştır.²⁷⁸ Emevîler, Hz. Osman döneminden başlayarak elde ettikleri hilafet makamını, daha sonraları Hz. Osman'ın varisleri olduklarını iddia ederek sürdürmeye çalışmışlar,²⁷⁹ ancak Hz. Osman döneminde gerçekleştiremedikleri bu hedeflerine Hz. Ali döneminde de ulaşmaya muvaffak olamamışlardır.

Sonuç olarak; Hz. Osman'ın tayin ettikleri gerçekte liyakat sahibi insanlar olduğu düşünülebilir. Ancak bütün liyakatli insanlar münhasıran Ümeyyeoğulları arasında bulunmuyordu. Onların dışında da bu işte liyakatlı pek çok insan vardı. Bu durumda akla, Horasan'dan Batı Afrika'ya kadar uzanan bu büyük devletin idaresinin yalnız ve yalnız bir aileye mensup insanlara bırakılmasını "Kabilyet ve işbirlik"le izah etmek mümkün değildir.²⁸⁰ Üstelik onun tayin ettiği yöneticiler Hz. Peygamberin sohbetinde bulunmamış, onun terbiyesinde yetişmemiş kimselerden oluşuyordu.²⁸¹ Hz. Osman'ın bu uygulaması, hem sabık halifenin Ümeyyeoğullarına karşı Hz. Osman'ın dikkatli olması gerektiği uyarısına, hem de Şûrâ'da kendisine biat edilmeden önce "Hz. Peygamberin sünnet ve iki halifenin yolunda gideceğine " dair vermiş olduğu "Evet" cevabına muhalefet anlamına geliyordu. Bu nedenle, Hz. Osman'ın sözünü ettiğimiz kabilevî yaklaşımındaki bu uygulamaları, Emevîler döneminde resmen açığa çıkan saltanat denemesi olarak da görülebilir.²⁸²

a-Kûfe

Hz. Ömer döneminde doğuda yapılan fetihler için bir karargah olmak üzere kurulan Kûfe, bu döneminin sonlarında olduğu gibi, görevinin ilk yıllarında yeni halife Hz. Osman için de bir sorunlar şehri haline geldi. Bu dönemde sık sık vali değiştirilmesi ve gönderilen valilerle problem üzerine problem üreten bu kozmopolit şehir, en çok vali değişikliği yapılan vilayet oldu. Hz. Osman'ın halifeliği boyunca sırasıyla Muğire b. Şube, Sad b. Ebî Vakkas, Velid b. Ukbe ve de Said b. el-Âs bu şehirde valilik yaptılar.

Hz. Ömer döneminde buraya tayin edilen Muğire b. Şube'nin, Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yılında azledilmesinden sonra, Kûfe'ye Emevî ailesine mensup valiler tayin edilme süreci

²⁷⁸ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 28.

²⁷⁹ Advân, Hüseyin, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilafet*, 13.

²⁸⁰ Mevdudî, *Hilafet ve Saltanat*, 131.

²⁸¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 26; Suyutî, 185.

²⁸² Mevdudî, *Hilafet ve Saltanat*, 130 ; Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Hz. Osman'ın en yakınındaki katibi Mervan, bu isteğini gerçekleştirmiş ve Talha, Zübeyr gibi sahabe ile Hz. Ali'yi karşı karşıya getirmek için planlar yapmıştır. Çünkü Halifenin zayıf siyaseti Medine'deki ve diğer vilayetlerdeki akrabalarını halkın eleştirilerine rağmen kayırması onlara cesaret vermişti. bkz. el-Cezâiri, Ebû Bekir, 'Osman b. Affân' Mecelletü'l-Câmiati'l-İslamiyye, 49 (Medine 1980), 198.

başlamıştır. Halifenin Kûfe'ye yakınlarını tayin etmedeki amacı, bu bölgede ortaya çıkan sorunlardan daha iyi haber almak ve kendine yakın gördüğü kimselerin bu şehirlerde daha iyi yönetebileceklerini düşünmesidir. Hz. Osman bunu sağlayabilmek için Muğire'nin azledilmesinin ardından Sa'd b. Ebî Vakkas'ı, onun ardından da anne bir kardeşi Velid b. Ukbe'yi Kûfe'ye vali tayin etmişti. Onun görev yaptığı dönem, doğuda fetih hareketlerinin en yoğun olarak yaşandığı süreçtir. Daha önceki bölümde belirttiğimiz gibi her ne kadar Velid görev yaptığı bu yıllarda bir problem yaşamamışsa da, vali daha sonraları kendisini oyun ve eğlenceye vermiş, hatta içkili iken namaz kıldırması; bunun sonucunda da görevden alınmıştır.²⁸³

Hz. Osman'ın halifeliğinin son dönemlerindeki 33/653 tarihi diğer şehirlerin yanında Kûfe'de de hoşnutsuzlukların belirginleştiği bir yıldır. Bu yılda Velid'in yerine Kûfe'ye vali olarak tayin edilen Said b. el-Âs, Kûfe'ye varır varmaz Velid'i Medine'ye göndermiş²⁸⁴ ve içkili iken Velid'in namaz kıldırıldığı Kûfe Mescidi'nin minberini yıkatmıştı. Her ne kadar onunla beraber gelen Ümeyyecoğullarından bazıları onun bu uygulamasına engel olmak istemişlerse de, muvaffak olamamışlardı.²⁸⁵ Yeni vali kısa sürede şehirdeki gelişmelerden hemen haberdar olmuş ve görevinin ilk günlerinde mescidde minbere çıkarak, istemediği halde Kûfe'ye gönderildiğini, başına getirildiği bu görevden de kaçmadığını belirttikten sonra, halka fitnenin başını çıkarmış ve gözlerini açmış olduğunu, ama bu fitneyi kökünden kazıyıp atacağını bildiren bir konuşma yapmıştı. Yeni vali bu amaçla daha sonraları da halkın arasına girerek, onların içinde bulunduğu durumu öğrenmeye çalışmıştı.²⁸⁶

Kûfe'nin o tarihteki durumu, şehirdeki ekonomik ve sosyal yapıyı araştıran vali Said'in Hz. Osman'a yazdığı bir mektuptan anlaşılmaktadır. Said, halifeye yazdığı mektupta, Kûfe'lilerin ızdırıp içinde olduklarını, şerefli ve üstün insanların kahredilip İslâm'ın ileri gelen şahsiyetlerinin zillile uğratıldıklarını, buna karşılık buraya hakim olan kimselerin sefil ve bedevî Araplar olduğunu, üstün şeref ve ahlak sahibi kimselere iltifat edilmediğini; bu nedenle de musibetlerin bu insanların başından eksik olmadığını bildirmişti. Halife Osman da Said'e gönderdiği cevabî mektupda "Allah'ın bu bölgeleri fetheden insanlara ayrı bir fazilet ve üstünlük verdiğini, buralara daha sonra gelip yerleşen halkın onlara tabi olmasını; ancak bu ilk fatihlerin hakkı terkedip ondan uzaklaşmaları halinde diğerlerinin bu üstünlüğü ele geçirmelerinin gayet tabii olduğunu" belirtirken, herkese hakka yapıştığı oranda, hakettiği ölçüde, ama adaletle muamele etmesini, mevkiini korumasını öğütlemişti.²⁸⁷ Halife mektubunda ayrıca Kûfe halkına da, aralarında fitnenin yaygınlaşması nedeniyle hakka sıkı sıkı sarılmalarını, onların paylarının kendilerine ulaştıracağını bildirmişti. Ancak Kûfeliler halifenin bu mektubundan memnun olmamışlar ve ona şehirlerinden Medine'ye gönderilen ganimet payların kendilerine tekrar nasıl döneceğini sormuşlardı. Bunun

²⁸³ İbn Sa'd, IV, 264; Zübeyrî, 138; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 106; Belâzurî, *Ensâb*, V, 33; Mesûdî, *Murûc*, III, 344.

²⁸⁴ İbn Sa'd, V, 32.

²⁸⁵ Mesûdî, *Murûc*, III, 346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144-147.

²⁸⁶ Taberî, IV, 279; Muhammed Rıza, 71.

üzerine de halife, hem kendi şehirlerinde, hem de Hicaz veya Yemen'den kendilerine düşen payları istedikleri şekilde istedikleri yere satabileceklerini bir mektupla bildirmiş; Kûfeliler de halifenin bu cevabına oldukça sevinmişlerdi.²⁸⁸ Vali Said ise halifenin mektubu üzerine, Eyyam ve Kadisiyye halklarına haber gönderip onların insanların öncülere ve önderleri olduklarını, bu nedenle ihtiyaç sahibi kimselerin kendisine bildirilmesini istemişti. Kûfeliler halifenin bu haberinden sonra da vali Said'le birlikte fetih hareketlerine tekrar katılmışlar, elde ettikleri ganimetleri yüksek fiyatlarla satarak kendilerine düşen payları almışlardı.²⁸⁹

Her ne kadar Muğire'den daha sonra atanan vali Said, böylesine değişik göçebe kabilelerden meydana gelmiş bir şehirde halka daha çok yakın olmaya ve onlarla sık sık sohbet ederek dertlerine çözüm bulmaya çalışmışsa da bu durum, onun sonunu hazırlamaktan başka hiçbir işe yaramamıştır. Said valiliği sırasında yine bir gün halkla sohbet ederken Hubeys, Kûfe'de geniş arazileri bulunan Talha'nın cömertliğinden bahsetmişti. Bunun üzerine de vali Said, kendisinin de böyle yapabileceğini ileri sürmüş, sohbet yerinde bulunan valinin koruması Abdurrahman b. Huneys : "Allah'a yemin olsun ki bu arazinin senin olmasını isterdim" şeklinde söyleyince, Kûfe'nin ileri gelen reisleri "nasıl olur da bizim olan mülkün valinin olmasını isteyebilir?" diyerek Abdurrahman'ı valinin evinde, hem de valinin engelleme çabalarına rağmen dövmüşlerdi. Bu olaya kişiler arasında Eşter, Cündeb ve Umeyr b. Dâbi'nin de olması, Hz. Osman'ın öldürülmelerinde rol almış olmaları nedeniyle oldukça dikkat çekicidir. Abdurrahman'ın valinin gözü önünde dövülmesi, kabilesi Esed'in "onu dövenler valinin adamlarıdır" düşüncesiyle ona muhalif olmasına neden olmuştu.²⁹⁰

Said b. el-Âs ile Kûfe halkı arasında meydana geldiği belirtilen diğer bir olayı da kaynaklar şu rivayetle aktarmaktadırlar: Hz. Osman Said'i Kûfe valiliğine tayin ettiğinde ona, Kûfe halkının arasında dolaşmasını ve kurra ile birlikte oturmasını emretmişti. Bunun üzerine vali, halk ile yakın olmağa çalışır. İçlerinde Mâlik b. Hâris el-Eşter en-Nehâi, Zeyd ve Sa'saa b. Suhân, Hurkus ve Cündeb b. Züheyr, Şüreyh b. Evfâ, Kâb. en-Nehâi, Adiyy b. Hâtim, Mâlik b. Habib, Kays b. Zürâre, Ziyâd b. Hasefe, Yezid b. Kays ve diğer bazı Kûfelilerin bulunduğu bir sohbet sırasında Sevad arazileri hakkında konuşurlarken, valinin (şurtası) koruma görevlisi Abdurrahman b. Huneys el-Esedî: "Sevad'ı severim, çünkü o arazi en efdaliniz olan şahsındır" der. Bunun üzerine Eşter: "Sen valinin en efdal olduğu konusunda cömert davranabilirsin ancak, ona bizim mallarımızı ihsan edemezsin" şeklinde karşılık verir. Bunu duyan vali Said de: "Sevad arazisi Kureyş'in bahçesidir."²⁹¹ şeklinde söze girince, Eşter: "Sen Allah'ın bize kılıçlarımızla bahşetmiş olduğu bu arazilerin nasıl olur da Kureyş'in bahçesi olduğunu söylersin?" diyerek tepki gösterir.²⁹² Valilinin

²⁸⁷ Taberî, IV, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 113.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 113-114; Muhammed Rıza, 72.

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 113-114.

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 143; Muhammed Rıza, 118.

²⁹¹ İbn Sa'd, V, 32.

²⁹² Mesûdî, *Murûc*, III, 346.

muhafız memuru Abdurrahman b. Esedî valinin makamında böyle davranamayacaklarını söyleyince, Eşter ve adamları Abdurrahman'ın üzerine yürüyerek onu bayıltıncaya kadar döverler.²⁹³

Bu olaylardan sonra söz konusu şahıslar ve taraftarları vali ve halife hakkında dedikodu başlatırlar; halifeye de küfürler ederler. Tepkiler bununla da kalmayıp Kûfe ehlinde 70 kişi halifeye giderek, valileri Said hakkında şikayette bulunarak onun görevden alınmasını isterler. Eşter ve arkadaşları Medine'de günlerce halifenin, Said hakkında yapacağı uygulamayı beklerler.²⁹⁴ Ancak halifenin valisi hakkında bir işlem yapmayacağını görmüş olacaklar ki tekrar Kûfe'ye geri dönerler.

Valiyi halifeye şikayetten bir sonuç alamayan Eşter, bunun üzerine şehirdeki kurrayı kendisine katımaya davet eder. Said ise tekrar Kûfe'ye geri dönen, ancak eleştirilerine devam eden Eşter ve beraberindekilere hakim olamadığını bir mektupla halifeye bildirir. Halife Osman da bu mektup üzerine, şehirdeki bu âsi topluluğu daha önceki bazı muhalif hareketlerde de olduğu gibi, sürgüne göndermeye karar verir ve valisine onları Muaviye'ye göndermesini emreder. Eşter ve yanındakiler için sürgün yeri olarak seçtiği Şam'daki valisi Muaviye'ye de fitne için yaratılmış olan bazı kimselerin Şam'a kendisine gönderileceğini, onların fitne çıkarmalarını önlemesini, eğer ısrarlı olur ve uslanmazlarsa kendisine gönderilmelerini bildirir. Halife tarafından sürgüne gönderilenler şu kimselerden oluşuyordu: Eşter en-Nehâî, Zeyd b. Suhân ve Sa'saa b. Suhân, Amr b. Zürâre,²⁹⁵ Hâris b. Abdullah el-A'verî, Kumely b. Ziyâd, Cündeb b. Züheyr el-Ezdî, Yezîd en-Nehâî, Sâbit b. Kays ve Eş'ar b.Kays.²⁹⁶

Şam'a sürgüne gönderilen bu şahısları Muaviye, Şam'da Meryem kilisesinde iskan ettirip, halifenin emriyle atâlarını burada vermeye başlar. Muaviye, zaman zaman onlarla birlikte yemek yiyerek durumlarını öğrenmeğe ve onlara Kureyş'in efdaliyetinden bahsederek, Kûfe'deki tartışmalarda karşı çıktıkları görüşlerin benzeriyle onları ikna etmeğe çalışır.²⁹⁷ Yine bir gün sohbet ederken onlara, "Eğer bu (fitne çıkarma) huyunuzdan vazgeçmezseniz, Allah sizin başınıza kötü davranacak kişileri musallat eder" şeklinde konuşur. Bunu bir nevi tehdit olarak algılayan Kûfeli sürgünler, Muaviye'nin üzerine yürürler. Vali onlara, buranın Kûfe olmadığını, şayet bu durumu Şam'lılar öğrenirse onları yaşatmayacaklarını söyleyerek oradan ayrılır. Bu arada Eşter Muaviye'ye hakaret eder, Muaviye de onu hapsedirir. Olay Eşter ile kalmayıp bu duruma tepki gösteren Amr' da hapsedilir. Bu arada Zeyd b. Suhân'ın "Eğer biz zalimsek tövbe ediyoruz, yok eğer mazlum isek Allah'tan afiyet dileriz" şeklinde sözleri üzerine, Muaviye onun iyi biri olduğuna kanaat getirerek Kûfe'ye geri dönmesine izin verir;²⁹⁸ ardından hapistekileri de serbest bırakır. Ancak Şam halkının

²⁹³ Taberî, IV, 323; İbn Ebî Bekr, 57.

²⁹⁴ Mesûdî, rivayetin devamında Hz. Osman'ın valilerinin Medine'ye gelmesi ve onların Medine'de günlerce kaldıktan sonra, Said'in Kûfe'ye dönmesine izin vermediklerini daha sonrasında ise Hz. Osman'ın Ebû Musa'yı Kûfe'ye vali olarak tayin ettiğini rivayet eder. bkz. *Murûc*, III, 346-347.

²⁹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 43; İbn Hazm, *Cemhere*, 414.

²⁹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 40-41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 291.

²⁹⁷ Taberî, IV, 319; Nüveyrî, XIX, 456; İbn Ebî Bekr, 58; Muhammed Rıza, 120-121.

²⁹⁸ İbn Şebbe, III, 1141; Muhammed Rıza, 128.

Eşter ve yanındakilerin etkisinde kaldıklarını görünce de, halifeye “Senin bana şehirlerinde fesad çıkardıkları için gönderdiklerin, fesad çıkardıklarını kabul etmeyerek valinin kendilerine iyi davranmadığını iddia ediyorlar”²⁹⁹ şeklinde şikayette bulunur. Halife, Muaviye'nin bu mektubuna yazdığı cevapta, onların tekrar Kûfe'ye geri göndermesini ister. Muaviye, halifeye yazdığı belirtilen ikinci bir mektupla da “Akılları ve dinleri olmayan bir grup insanlara adalet sıkıntı veriyor. Allah'tan bir şey dilemiyorlar, delille konuşmuyorlar, işleri güçleri, başlıca meşgaleleri fitnedir. Allah onları imtihan ediyor, onların kötü hallerini biliyor ve bunları açığa vuruyor. Bunlar başkalarıyla birlikte olup insanlara zarar verebilirler. Said ve çevresindekileri bunlara yaklaştırma. Onlar kötülük çıkarmaktan başka bir işe yaramazlar.”³⁰⁰ şeklinde tavsiyede bulunur. Bunun üzerine söz konusu şahıslar tekrar Kûfe'ye geri gönderilirler.³⁰¹ Ancak Şam'dan Kûfe'ye gelen sürgünler eski hallerine devam edince yine halifenin emri ile daha önce Cezire valisi olan ve bu sıralarda Hıms'a tayin edilen Abdurrahman b. Halid'in yanına gönderilirler. Vali Abdurrahman uslandırmak amacıyla onları devamlı surette gözetler. Nereye giderse onları yanında götürür.

Halifenin Muaviye'ye gönderdiği ilk mektup dikkate alındığında bu şahısların halifeye gönderilmesi gerekiyordu. Ancak İbnü'l- Esir'in rivayetine göre, Dimeşk'ten çıkarılan sürgünler “alay ediliz” diye Kûfe'ye değil, Hıms'a giderler.³⁰²

Abdurrahman'ın³⁰³ yanında bulunan Kûfeliler bir müddet sonra sıkılırlar ve bundan kurtulmak için Abdurrahman'a artık uslandıklarını ve Kûfe'ye geri dönmek istediklerini³⁰⁴ bildirirler. Bu arada 34/654'de Hz. Osman, Said b. el-Âs'ı yapacağı valiler toplantısı için Medine'ye çağırır.³⁰⁵ Vali Said Medine'ye gitmeden bir yıl önce de Eşas b. Kays'ı Azerbeycan'a, Said b. Kays'ı Rey'e, Nuseyr el-İclî'yi Hemedân'a, Said b. Akra'ı Isfahan'a,³⁰⁶ Hakim b. Selam'ı Musul'a, Cerir b. Abdullah'ı, Selman b. Rebîa gibi bazı önemli kimseleri de diğer illere vali olarak tayin etmiş, böylece Kûfe, ileri gelen şahsiyetlerden tamamen yoksun kalmıştı.³⁰⁷ Yezid b. Kays da, valinin şehirde bulunmadığını Hıms'da Abdurrahman b. Halid'in yanında bulunan Kûfelilere bir mektupla bildirerek onları Kûfe'ye davet etmişti. Kûfeliler de bu mektup üzerine yukarıda belirttiğimiz gibi valiye başvurarak kendilerinin serbest bırakılmasını istemişlerdi. Vali Abdurrahman, Eşter en-Nehai'yi halifeye bu durumu bildirmek için göndermiş, halife kendisine gelen Eşter'e onları affettiğini dilediği yere gidebileceklerini söylediğinde ise³⁰⁸ Eşter valinin yanında Hıms'da kalmış; ³⁰⁹ Sabit b. Kays, Kümeyl b. Ziyad, Yezid b. Sühan ve kardeşi Sa'sa',

²⁹⁹ Taberî, IV, 325.

³⁰⁰ Taberî, IV, 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144-147; İbn Ebî Bekr, 59.

³⁰¹ Taberî, IV, 325.

³⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 147; Nüveyrî, XIX, 458; İbn Ebî Bekr, 60.

³⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274.

³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144-147.

³⁰⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 43.

³⁰⁶ Fâris'de büyük ve meşhur bir şehirdir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 206.

³⁰⁷ Taberî, IV, 331; Nüveyrî, XIX, 462.

³⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274.

³⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144-147.

Cüde b. Züheyr, Cüde b. Kâ'b b. el-Ezdi, Urve b. Ca'd, Amr b. el-Hamîk ve İbnu'l-Kevva'dan oluşan diğer sürgünler Kûfe'ye geri dönmüşlerdi.³¹⁰ Sözünü ettiğimiz bu şahıslar halifenin öldürülmesi sırasında tekrar sahnede göreceğimiz aktörlerdir. Çünkü bu kişiler Kûfe'ye döndüklerinde kendilerini cezalandıran halifeye karşı daha aktif faaliyetlere girişmişlerdir. Zaten onların geri dönüşü ile Hz. Osman'a karşı ayaklanma aşığı yukarı aynı tarihlere rastlamaktadır.³¹¹

Bu arada Kûfe'de bulunan ve aralarında Ma'kil b. Kays, Abdullah b. Tufeyl el-Âmirî, Mâlik b. Habîb, Yezid b. Kays, Hucr b. Adıyy, Amr b. el-Hamîk, ve Süleyman b. Surâd gibi kurradan oluşan topluluk, Kûfe valisinden şikayetleri ile ilgili bir mektup kaleme alarak, bunu Ebû Rebîa ile halifeye göndermişlerdi. Halife Osman, Ebû Rebîa'nın kendisine getirdiği mektubu kimlerin yazdığını sorduğunda ise mektubu kaleme alanların isimlerini vermemişti. Bunun üzerine halife Ebû Rebîa'nın dövülmesini³¹² ve hapsedilmesini emreder. Halifenin yanında bulunan Hz. Ali, onun elçi olduğunu belirterek buna engel olur. Bunun üzerine halife Kûfe'deki valisi Said'e bir mektup yazarak, söz konusu mektubu kaleme alanlardan olduğunu öğrendiği Kâb. b. Abde'ye yirmi kırbaç vurmasını ve onun divandaki atâsını da onun şehirden uzaklaşması için Rey'e aktarmasını emreder; Said de bu emri yerine getirir. Ancak halife daha sonra bu yaptığından pişman olur, Belâzurî'nin rivayetine göre Kâb'ı yanına çağırarak kendisini affetmesini ister.³¹³

Sürgünde bulunan Kûfelilerin şehre ne zaman geri döndükleri ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Kanaatimize göre onların şehre gelişleriyle, Hz. Osman'ın valilerini toplantıya çağırması aynı tarihlere rastlamaktadır. Dolayısıyla bazı rivayetler de Hims'da kaldığı bildirilen Eşter le birlikte diğer Kûfeliler de valinin şehirde bulunmadığı bu tarihte geri dönmüşlerdir. Eşter, şehre girmesinden hemen sonra Cuma namazı akabinde, Mescid'in kapısına durarak halka Medine'den geldiğini, vali Said ile halifenin kadınlara verilen maaşlardan yüz dirhemin kaldırılması, kendi maaşlarının da iki bin dirheme indirilmesi ve ganimetlerin Kureyşlilere peşkeş çekilmesi konusunu görüştükleri şeklinde bir yalan söyleyerek halkı isyana davet eder; ancak halkın çoğu bu tahrikleri dikkate almaz.

Bu arada Yezid b. Kays da şehirde, Medine'den gelmekte olan valiyi geri çevirmek isteyenlerin kendisine katılmasını yönünde bir çağrı yapmış; taraftarlar da bulmuştu. Bunun üzerine de vali naibi Amr b. Hâris halkı mescidde toplayarak, onlara etkili bir hutbe okuyarak itaate davet etmişti. Mescidde bulunan Ka'ka b. Amr: "Seli geri çevirmek mi istiyorsun? Heyhat! Vallahi bu kavga ancak kılıçla sona erer." şeklinde Hz. Osman'ı öldürmeye kadar uzanan çizgide Kûfelilerin tavırlarını gösteren bir konuşma yapmıştı. Bunun ardından da Yezid'in beraberinde bulunanlar, Medine'den dönen vali Said'i karşılamak ve onu geri çevirmek üzere yola çıkmışlardı.

³¹⁰ İbn Ebî Bekr, 60.

³¹¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144-147.

³¹² Belâzurî, *Ensâb*, V, 41.

³¹³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 42; Ka'b ile Hz. Osman arasında yaşanan bu dialogla ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Buna göre halifenin Ka'b'ı Medine'ye çağıracağı ve orada dövtürttüğü ve Dubavent'e sürdüğü belirtilir. Ancak bunu öğrenen Talha ve Zübeyr'in halifeye gelerek, Ka'b'ın geri getirilmesini istedikleri belirtilir. bkz. Aynı yer.

Karşılaştıkları valiye ise kendisine ihtiyaçlarının olmadığını belirterek, onu şehre sokmamışlardı.³¹⁴ Bunun üzerine de vali Said b. el-Âs, Hz. Osman'ın yanına geri dönmüş ve olanları halifeye anlatmıştı. Kûfeli isyancılar ise bunun hemen ardından kendilerine Ebû Musa el-Eşâri'yi vali olarak seçmişler ve halife Osman'a Ebû Musa'nın vali olarak tayinini tasdik etmesini isteyen bir mektup yazmışlardı. Durumun toplu bir başkaldırıya dönüşeceğini gören halife de, çaresiz olarak bu seçimi tasdik etmişti.³¹⁵

Ebû Musa'nın vali olarak tayin edilmesiyle Kûfe isyanı kısa bir müddet durduysa da, daha sonra yeniden başladı. Ebû Musa, Kûfe'ye geldikten sonra da oranın mahalli reislerinin bir kısmı da Kûfe'ye geri dönmüşlerdi. Her ne kadar isyancılar tarafından tayin edilen vali Ebû Musa taraftarlarının onlara tabii olacaklarını bilmesi nedeniyle, halifeye itaati temin etmelerini tenbih etmişse de³¹⁶ olayların hızla gelişimi, bunu sağlayamamıştı. Zaten Ebû Musa'nın Kûfeliler tarafından seçilen Ebû Musa'nın valiliğini halifenin tasdik etmek zorunda kalması, Medine'deki idarenin artık bir anlamda bağımsız kalan Kûfe'ye müdahalede bulunamayacağını bir göstergesi idi.³¹⁷ Dolayısıyla Ebû Musa'nın yaptığı bu itaatkar konuşmanın Kûfe'deki muhalefeti kırmada etkili olması mümkün değildi.

Sonuç olarak Kûfe şehri Hz. Ömer devrinde olduğu gibi Hz. Osman devrinde de sorun olmuştur. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de Hz. Ömer devrinde kurulan şehrin çok karışık unsurlardan meydana gelmiş olmasıdır. Hz. Ömer'in idare etmekte zorlandığı bu kozmopolit şehir, ufak bir olayın patlak vermesinde bile, Medine'ye sığınan kıvılcımları ile Hz. Osman döneminde ortaya çıkan baskaldırılarda önemli bir merkez olmuştur.³¹⁸

b-Basra

Hz. Osman döneminde devletin, sorunlarıyla uğraşmak zorunda kaldığı ve isyan hareketinde Mısır ile Kûfe'den sonra, ikinci derecede bir öneme sahip bulunan bir diğer şehir de Basra'dır. Basra, merkezi hükümete, vali atamalarında –şehir halkının görüşlerinin alınması nedeniyle- sorun olmamıştır. Nitekim Ebû Musa'nın görevden alınmasından sonra, onlara kimin tayin edilmesini istediklerini sorduğunda, Basralılar halifeye "Basra topraklarını yiyip duran Eşâri kabilesine

³¹⁴ Taberî, IV, 331-332; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 152-153.

³¹⁵ Halife, *Tarih*, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 153; İbn Ebî Bekr, 63; Muhammed Rıza, 131-132.

³¹⁶ Taberî, IV, 332; Muhammed Rıza, 133; Vali Ebû Musa'nın halka değil de kabile reislerine tenbih de bulunmasının en büyük nedeni, Kûfeliler olaylara genelde kabileler şeklinde müdahil olmalarıdır. Hz. Osman döneminde de özellikle Yemen Kabileleri hadiselerde yer aldılar. Örneğin, Kinde kabilesi liderleri Eş'as b. Kays. ile Hz. Osman dönemindeki fitne hareketlerinde önemli roller üstlendiği gibi, Mezhib kabilesinin önemli bir kolu olan Nehâ' da fitne olaylarında önemli rol üstlenmiştir. Hz. Osman'ın öldürülmesine neden olan ve bu şehirde meydana gelen olaylarda önemli rolü bulunan Malik b. Eşter bu kabilenin lideridir. (bkz. Söylemez, *Emevîler Döneminde Kûfe*, 100-104;) Kuzey Arapları ise Hz. Osman'ın yanında yer almışlardı. Bunlardan Esed kabilesi Hz. Osman'ın taraftarı olarak tanınmıştır. bkz. Söylemez, 114.

³¹⁷ Vida, G. Levi Della, "Osman b. Affan", *İ.A.*, IX, 430.

³¹⁸ Nitekim Kûfe daha sonraları Abbâsî İhtilalinin bir merkezi olmuştur. bkz. Bozkurt, Nahide, *Oluşumu Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 200, 35.

mensup bu adamdan başka kimi tayin edersen kabul edeceğiz” şeklinde cevap vermişler, bunun üzerine de Hz. Osman dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i buraya vali olarak tayin etmişti.

Abdullah b. Âmir vali olarak tayin edildiğinde henüz 25 yaşında çok genç, üstelik devlet tecrübesinden yoksun olması nedeniyle, bu şehirde de idari ve ekonomik açıdan sorunların ortaya çıkmasına engel olamamıştır. O, Fars ve Horasan illerinin büyük bir kısmını içine alan geniş bölgeden sorumlu bir vali olarak atanmıştı. İbn Âmir'in Ümeyyeli olması dışında Basra valiliği açısından başka bir özelliğinin olmaması, Basralıların isyan hareketlerine katılmasının nedenlerinden biri olarak görünmektedir. Nitekim Hz. Osman'ın vefatına kadar görevde kalan İbn Âmir'in ortaya çıkan isyan hareketlerinde pasif kalması, onun idarede ne kadar deneyimsiz olduğunu göstermektedir. Her ne kadar bazı kaynaklar onun valiliği döneminde bölgede gerçekleştirilen fetih hareketlerinde büyük başarılar gösterdiğini, halkı cihad ile meşgul ederek fesadın yayılmasına engel olunduğunu aktarsalar da, halifenin öldürülmesinde Basralıların etkin bir rol oynamaları, bu şehirde fetihlerde elde edilen ganimetlerin paylaşım sorununu ve dağıtılan iktalar konusundaki memnuniyetsizlik bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu anlamdaki şikayetler, Kûfe'den farklı olarak ekonomik yetersizliklerin de etkisiyle, şehirde sosyal yapının bozulmasına neden olmuştur. Nitekim Basra'daki isyan hareketlerinin öncüsü durumunda olan Hukeym b. Cebele, hırsızlık yapmakla meşhur olmuş ve fitne hareketini ilk öncüleri arasında gösterilmiştir. Halife, valisi İbn Âmir'e onu bu hareketleri nedeniyle hapsedmesini emretmiş, ancak o yine de bu huyundan vazgeçmemiştir. Fârs civarlarında yapılan fetihlere katılmış olan Hukeym, askerler arasında fesad çıkarması üzerine de Halife Osman'a tekrar şikayet edilmiştir.³¹⁹

Basra'da huzursuzlukların ortaya çıkmasında etkili olanlardan biri de Humran b. Ebân'dır. Humrân işlediği bir suç nedeniyle halife tarafından Basra'ya sürgüne gönderilmiş ve burada adet halindeki bir kadınla evlenmiş; bunu haber alan halife de onları ayırarak, Humran'a had uygulanmasını emretmişti. Humran bu olaydan sonra da Abdullah b. Âmir'in etrafından ayrılmamıştı. Bir ara Vali ile beraber Basra halkından İbn Abdu'l-Kays'ın evine konuk olan Humrân, misafir olduğu evin sahibi İbn Abdu'l-Kays ile kavga etmiş ve ona kızgınlığı dolayısıyla Medine'ye gelerek halifeye, onun et yemediği ve eşleriyle birlikte olmadığı, Cuma namazına da gitmediği şeklinde şikayetlerde bulunmuştu. Humrân'ın bu sözleri üzerine halife, İbn Abdu'l-Kays'ı Şam'a Muaviye'nin yanına sürgüne göndermişti. Ancak Muaviye onun tirit yediğini, Cuma namazına gittiğini ancak mescidin arka tarafına oturduğunu ve ilk çıkan olduğunu, istediği bir kızın başkasıyla evlenmesi nedeniyle evlenemediğini öğrenmesi üzerine ona iftira atıldığını görmüş ve Basra'ya geri dönebileceğini bildirmişti. Ancak Muaviye'nin bu iznine rağmen İbn Abdu'l-Kays, felakat dellalı olduğunu iddia ettiği Basra halkının yanına dönmek istemediğini söylemişti.³²⁰

³¹⁹ Taberî, IV, 326; Hudârî, Muhammed b. Afifi, *Muhadarâtü Târihi'l-İslâmiyye*, Beyrut trz., I, 34.

³²⁰ Taberî, IV, 327-328; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 292; İbn Ebî Bekr, 76.

Sonuç olarak Basra, başlangıçta hem yönetim açısından hem de halkın içinde bulunduğu sosyal yaşam açısından Mısır ve Kûfe kadar muhalefetin ortaya çıktığı bir şehir değildi.³²¹ Ancak hem vali tayininde, hem de bazı şahsi uygulamalarda halifenin yanlış kararları, bu bölgede de hoşnutsuzlukların ortaya çıkmasını sağlamış, neticede Hz. Osman'ın öldürülmesinde diğer vilayetler gibi etkin bir güce ulaşmıştır.

c-Mısır

Hz. Osman döneminde isyan olaylarında Kûfe kadar önemli rol oynayan ve içinde bulundurduğu şahısların kimlikleri itibariyle sürekli gündemde olan diğer bir şehir de Mısır'dır. Daha önceki bölümde idari yapısı hakkında ayrıntılı olarak bilgi verdiğimiz bu şehir, içinde barındırdığı muhalif kimlikler sebebiyle merkezi idare ile devamlı olarak mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bundaki en önemli faktör ise, Hz. Osman döneminin hemen hemen tamamı sayılabilecek yıllarda bu bölgede vali olarak görev yapan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in uygulamaları yanında, bölgenin merkeze uzaklığıdır.

Hz. Osman, halife olduktan kısa bir süre sonra Mısır'ın bütün yönetimini süt kardeşi Abdullah b. Sa'd'a tevdi edince, valilik yaptığı dönemde önemli görevler üstlenmiş olan Mısır'ın eski valisi Amr b. el-Âs da, Hz. Osman'ın öldürülmesine kadar siyaset sahnesinden çekildi. Ancak Amr, kendisini başarılı olarak gördüğü Mısır valiliğinden azledilmesine kızmış ve bu nedenle rakibi olarak gördüğü Abdullah aleyhine faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. Amr'ın yeni valiye muhalefetinin nedenlerinin başında, Mısır'ın haraç gelirlerinin tahsili konusu yatmaktaydı. Abdullah b. Sa'd , Amr kadar idari bir tecrübeye sahip olmamasına rağmen, görevde bulunduğu dönemde Mısır'dan elde edilen haraç gelirleri artmış, bu durum da halife Osman tarafından önceden belirttiğimiz gibi sitemkâr bir biçimde sâbık vali Amr'a da bildirilmişti. Üstelik Abdullah, askeri alanda da Amr kadar başarılı olduğunu kanıtlamıştı. Kurduğu güçlü donanma sayesinde Savâri gazvesinde Bizans ordusunu hezimete uğratmış, Kıbrıs'ın fethine katılmış ve Afrika da yeni yerlerin fethedilmesini sağlamıştı.

Amr ise Mısır valiliğinden alındıktan sonra Medine'ye gelmişti. Halifenin uygulamalarını eleştirmeye ve onun valilerinin yaptıkları ile ileri-geri konuşmalarda bulunmuştu. Onun bu faaliyetlerinden haberdar olan halife onu yanına çağırarak, kendisinin görevdeki zayıflığı, aksaklığı ve hakkındaki eleştirilerin fazlalığına rağmen ona görev verdiğini, halbuki kendisinin halkı idareye karşı kıskırtmak ve bundan menfaat beklediğini söyleyerek onu ikaz etmişti. Amr da, hakaret olarak düşündüğü bu sözlerden sonra halifeye, kendisini Hz. Ömer'in tayin ettiğini ve onun, hizmetlerinden memnun kaldığı karşılığını vermişti. Halife, "Ben Ömer gibi kontrol etseydim, sen yola gelirdin. Ancak ben, sana yumuşak davrandım, sen ise bana cüretkârlık gösterdin. Vallahi ben cahiliye döneminde senden daha üstündüm. Halife olmadan önce de üstündüm" sözlerine ise Amr, "Bırak bunları, ben Âs b. Vâil'i de, baban Affan'ı da gördüm. Vallahi Âs, senin babandan daha

³²¹ Basra, Abbasi ihtilali sırasında, Muhammed b. Ali'nin Osman yanlısı olarak nitelediği bir şehirdir. bkz. Bozkurt, 36.

üstündü" şeklinde tartışmanın boyutlarını değiştirecek cevabı vermişti. Bu tartışmadan sonra taraflar birbirlerine kızgın olarak ayrılmışlardı.³²² Amr bu olaydan sonra da nikahında bulunan Hz. Osman'ın anne bir kardeşi Ümmü Gülsüm'ü boşamıştı.³²³

Amr, bu tartışmadan sonra da halifeyi Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e şikayet etmiş, ancak bir sonuç alamamıştı. Bundan sonra, Mekke güzergahında hacı adayları ile görüşmeye ve onlara halifenin kendisine yaptıklarını anlatarak onun aleyhine propagandalara başlayan Amr,³²⁴ Medine'de bir süre kaldıktan sonra da Filistin'e geçerek oradaki çiftliğine yerleşmişti. Ancak burada da boş durmayarak kervanların geçtiği yol güzergahında bulunan çiftliğinde, gelen geçen yolculardan başkent Medine'de olanlar hakkında bilgi almaya çalışmıştı. Onun Filistin'de kalmasının en büyük nedeni, halife ile halk arasında bir anlaşmazlığın ve isyanın ortaya çıkacağını tahmin etmesi, böylece Filistin'de kalarak meydana gelecek olayların dışında kalmak istemesidir.³²⁵ Mısır olaylarının tahrikçisi olarak gösterilen Amr'ın Mısır'dan ayrılmasından sonra da, yerine tayin olunan Abdullah'ın icraatları, 31/651'de yapılan Savâri gazvesine kadar önemli sayılabilecek şikayetlere neden olmamıştı.³²⁶

Hz. Osman döneminde Mısır'da isyan hareketinin elebaşları Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'dir. Mısır'da ve diğer şehirlerde de Hz. Osman karşıtı grubun oluşmasında etkin olan Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe,³²⁷ de Abdullah'ın vali olarak atandığı sene Mısır'a gelmişlerdi. İbn Ebî Huzeyfe, kendisine verilmeyen görev sebebiyle,³²⁸ İbn Ebî Bekir ise üvey babası Hz. Ali'nin halife seçilmemesi nedeniyle Hz. Osman'a cephe almıştı.³²⁹

31/651 yılı Mısır'daki olayların ortaya çıkmasında bir dönüm noktasıdır. Bu yılda vali Abdullah'ın komutan olarak katıldığı Zatü's-Savari gazvesine çıkılmadan önce, halifenin azatlısı Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Muhammed b. Ebû Bekir, Hz. Osman aleyhine ileri-geri konuşmuşlardı. İbn Ebî Huzeyfe "Ey Mısır halkı biz esas gazveyi geride bıraktık" diyerek savaşılmaması gereken kimsenin, halife Osman olduğunu ima etmişti. İbn Ebî Huzeyfe ve İbn Ebî Bekir eleştirilerinde, halife Osman'ın Ebû Bekir ve Ömer'e muhalefet ederek değişik uygulamalar yaptığını, üstelik Mısır'a atanmış olan vali Abdullah'ın Kur'an'ı inkar etmesi nedeniyle

³²² Taberî, IV, 356; Apak, 137-138.

³²³ Taberî, IV, 357.

³²⁴ Taberî, IV, 357; Ayrıca bkz. Wensick, A. J., "Amr b. el-Âs", *İA*, I, 413.

³²⁵ Apak, 138.

³²⁶ Taberî, IV, 255; Özkuyumcu, 139.

³²⁷ Ebû'l-Kâsım diye künyelenir. Habeş topraklarında doğdu. Babası ölünce Hz. Osman onun bakımını üstlenerek iki yıl boyunca nafakasını temin etti. Hz. Osman halife olunca Mısır'a gitti. Halife öldürüldüğünde Şam'a kaçtı. Muaviye'nin mevlası tarafından saklandığı yerde yakalanarak öldürüldü. Utbe dışında çocuğu yoktur. Geniş bilgi için . bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 118; İbn Kudâme, 217.

³²⁸ Taberî, IV, 399.

³²⁹ Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra, Muhammed 'in annesi Esmâ, Hz. Ali ile evlenmişti. Öte yandan Muhammed, Hüseyin b. Ali ile bacanak idi. Her ikisi de Sasâni kralı III. Yezdcerd'in kızları ile evlenmişlerdi. bkz. Hasan, H. İbrahim, II, 34.

öldürülmesinin Rasûlullah tarafından mübah kılındığını,³³⁰ diğer taraftan halifenin Rasûlullah'ın Medine'den sürgün ettiği kimseleri ahabın muhalefetine rağmen tekrar Medine'ye getirdiğini ve Sa'd b. el-Âs ve İbn Âmir gibi Ümeyyelileri vali yaptığını söyleyerek halifenin kanının mübah olduğu iddia ediyorlardı.³³¹ Onların bu konuşmaları ve tenkitleri Abdullah'ın kulağına gitmiş, O da kendisi ile birlikte onların gemiye binmemelerini istemişti. Bunun üzerine daha sonra savaşa katılmaya karar verdiği anlaşılan İbn Ebî Huzeyfe ve İbn Ebî Bekir, yalnızca Kıptilerin binmiş olduğu bir gemiye binmişler, Bizanslılarla karşı karşıya geldiğinde ise savaşmaktan kaçınmışlardı. Kendilerine bunun nedeni sorulduğunda ise: "Biz Abdullah b. Sa'd'ın emrinde nasıl çarpışırız?, Hz. Osman onu bu haliyle vali tayin etmiş; o da değişik uygulamalar yapmıştır" diyerek mazaretler ileri sürmüşlerdi. Aslında bu sözler onların gemiye savaşmak için değil, ordu içerisinde karışıklık çıkarmak amacıyla bindiklerinin gösteriyordu. Vali, onların bu konuşmalarını işitince haber gönderip bu tavırlarından vazgeçmelerini istemiş ve onları tehdit etmişti. Ancak ordu içerisinde bir çok kimse onların bu dedikodularına inanmış ve dolayısıyla bu tahriklerin bir sonucu olarak halife hakkında ağır hakaret dolu ifadelerle onu eleştirmişlerdi.³³² Savaşın sonrasında da valinin ganimetlerinden aldığı pay eleştiri konusu yapılmıştı. Bunun üzerine vali Abdullah gazve hakkında bilgi vermek üzere halifenin yanına gitmişti.³³³

Bu olaylar üzerine vali Abdullah 33/653'de çıktığı II. Afrika seferine onları götürmemiş, fetihden sonra da Abdullah b. Sa'd, elde edilen ganimetlerin 1/5'ini alarak geri kalan kısmını Medine'ye göndermişti. Bu 1/5'lik payın da yine 1/5'ini kendisi almıştı. Bu durum askerler arasında itirazlara yol açmış, olay halifeye aksettirilince de Hz. Osman, Medine'ye gelen temsilcilere şayet razı olmadıkları takdirde Abdullah'tan söz konusu bu malları alacağını söylemiş, heyettekiler razı olmadıklarını bildirince de Abdullah'a bir mektup yazarak elindeki malları tekrar askerlere dağıtmasını emretmiş, vali de bu emri yerine getirmişti.³³⁴

Afrika seferi dönüşünde de Abdullah b. Sa'd valiler toplantısı için Medine'ye çağırılmıştı. Valinin Medine'de olmasını fırsat bilen İbn Ebî Huzeyfe ve İbn Ebî Bekir boş durmamışlar, halkı Hz. Osman aleyhine ayaklandırma faaliyetlerine başlamışlardı. Bu faaliyetlerde ismi öne çıkan ise Muhammed b. Ebî Huzeyfe idi..

İbn Ebî Huzeyfe'nin kışkırtmaları kısa süre sonra meyvesini vermeye başladı. Onun söylediklerinden etkilenen yönetimden memnun olmayan bazı kimseler, etrafında toplanarak onu kendilerine başkan olarak seçtiler. Bu arada Halife Osman, Mısır'da ve diğer bölgelerde buna benzer faaliyetlerin kendisine bildirilmesi üzerine, şehirlere birer müfettiş göndermeye karar vermişti. Halife bu amaçla yanına çağıracağı Ammar b. Yasir'den daha önce aralarında meydana gelen sürtüşmeden dolayı ondan özür dileyerek, meydana gelen olaylar hakkında bilgi getirmesi için

³³⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 49-50.

³³¹ Taberî, IV, 292; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 124.

³³² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 124.

³³³ Kindî, 13-14.

³³⁴ Taberî, IV, 255; Özkuyumcu, 139.

onu Mısır'a göndermişti. Ancak Ammar Mısır'a varınca, halife ile aralarında geçmişte meydana gelen tartışmaların etkisi ve kini ile Hz. Osman aleyhindeki gruba katılmış, Medine'deki valiler toplantısından geri dönen vali İbn Ebî Serh ise halifeye mektup yazarak Ammar'ın İbn Ebî Huzeyfe'nin bulunduğu gruba katıldığını söyleyerek,³³⁵ onu cezalandırmak istediğini bildirmişti. Ancak halife, geçmişte onu dövülmesi sonrasında karşılaştığı tepkiler nedeniyle buna engel olurken Ammar'ın kendisine gönderilmesini emretmişti. Bunun üzerine halifeye muhalif olan bu grup, valinin Ammar'ı Medine'ye geri göndermesine karşı çıkmışlardı³³⁶ ancak engel olamayınca da Ammar'ın sürüldüğü iddialarını ortaya atmışlardı.³³⁷

Bu arada, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin propagandasından etkilenen bazı kimseler valileri valinin uygulamalarını şikayet etmek amacıyla Medine'ye halifenin yanına gitmişlerdi. Bu şikayetleri dinleyen halife, valiye halkın tepkisini çeken icraatlarını ve bunlardan vazgeçilmesini bir mektupla bildirmiş, ancak o, halifenin bu öğütlerini yerine getirmek şöyle dursun, kendisini şikayet için Medine'ye giden grupdan birini döverek ölümüne sebep olmuştu.³³⁸

Mısır'da Muhammed b. Ebî Bekir'in ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin bütün şehiri etkisi altına almaya başlayan bu faaliyetlerinden rahatsız olan vali Abdullah, halifeye bir mektup yazarak bu ikisinin şehirde karışıklıklar çıkardıklarını bildirmişti. Halife de valiye yazdığı cevabi mektup da Muhammed b. Ebî Bekir'i bu olaylardan sorulu tuttuğu Aişe'ye havale ettiğini, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi ise kendisinin büyüttüğünü ve onun Kureyş'in bir mahsulü olduğunu bildirerek³³⁹ onlara bir şey yapamayacağı cevabını vermişti.

Bu arada Halife Osman, hakkında bir işlem yapamadığı ve oğlum diye hitap ettiği Muhammed b. Ebî Huzeyfe'ye mescidde oturarak ibadet etmesini öğütlerken, ona 30.000 dirhem³⁴⁰ para göndermişti. Bunun üzerine de İbn Ebî Huzeyfe çevresindekilere, "Ey Müslümanlar görüyor musunuz? Osman dinimden dolayı bana düşman oldu ve bana rüşvet veriyor" diyerek halifenin kendisinin iyi bir Müslüman olmasını engellediğini belirtmişti.³⁴¹ Halifenin Abdullah'a yaptığı bu bağışlarından etkilenen bazı kimseler de, Hz. Osman'a, dilediğine mal verdiğini ve dilediğine de vermediğini eleştiren bir mektup göndermişler, o da bunun üzerine onlara bir takım ayetler yazarak isyan etmemelerini tenbih etmişti.³⁴² Üstelik bu sıralarda Hz. Osman tarafından şehirde olup biteni teftiş etmek üzere gönderilen Ammar'ın, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin halife ve icraatları hakkında söylediklerine destek vermesi ona katılanların sayısını da artırmıştı.³⁴³

³³⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 51.

³³⁶ İbn Abdîrabbih, IV, 288; Suyutî, 185.

³³⁷ İbn Şebbe, III, 1125.

³³⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 36; Yakûbî, *Tarih*, II, 175; Suyutî, 185.

³³⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 49-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 190.

³⁴⁰ İbn Şebbe, halifenin Muhammed'e verdiği paranın 100.000 dirhem olduğunu bildirmektedir. bkz. *Tarîhu'l-Medîneti'Münevvere*, III, 1117.

³⁴¹ Belâzurî, *Futûh*, 326; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 118.

³⁴² İbn Şebbe, III, 1121-1122.

³⁴³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 51.

Sonuç olarak, Mısır'a yapılan vali tayinindeki uygulama ve Hz. Osman'ın yumuşak mizacından faydalanan Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Muhammed b. Ebî Bekir, bu şehirde ortaya çıkan ayaklanmanın baş müsebbibleridir. Söz konusu kişilerin ve faaliyetlerinin etkin oluşu ise, her ikisinin de Mısır halkından olmamalarından kaynaklanmaktadır. Gelecek bölümde ayrıntılı olarak anlatacağımız gibi, onların bu şehirde yaptığı tahrikler kısa sürede yayılacak ve neredeyse topyekün bir isyana dönüşecektir.

V. BÖLÜM

HZ.OSMAN'IN KUŞATILMASI, ÖLDÜRÜLMESİ VE KİŞİLİĞİ

A-Hz. Osman'ın Eleştirileri Önleme Çabaları ve Medine Valiler Toplantısı

34/654 yılı, hemen hemen Şam dışındaki bütün şehirlerde isyan seslerinin yükseldiği bir dönemdir. Halife, şehirlerden kendisine ulaşan ardı arkası kesilmeyen şikayet ve hoşnutsuzluklara çözüm bulmaya çalışmışsa da uygulamaları, ortaya çıkan hareketi bastırmaktan daha çok, bu hoşnutsuzlukların isyana dönüşmesine sebep olmuştur. Nitekim daha önceki bölümde belirttiğimiz gibi Kûfeliler kendi başlarına hareket ederken, Mısır'da ise yine bir muhalif hareket, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin başını çektiği isyan hareketi de, ona para verilmek suretiyle önlenmeye çalışılmış, ancak başarılı da olunamamıştı. Bu sıralarda Medine'de kendi başına verdiği kararlarda büyük hatalar yapan Halife Osman, valilerine haber göndererek onları toplantı için Medine'ye çağırarak ve meydana gelen olaylarla ilgili görüşlerine başvurmuştu. Basra valisi İbn Âmir, grupların liderlerinin ortadan kaldırılmasını veya bunların savaşla meşgul edilmelerini, Kûfe valisi Said b. el-Âs bunların köklerinin kazınmasını, Muaviye de şehirlere haber gönderip sayıları az olan bu gruplarla mücadele edilmesini önerdiği toplantıda, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd da muhaliflere mal verilmesini teklif etmişti. Toplantının dağılmasından sonra da Hz. Osman, muhaliflere verilmek üzere bazı malların hazırlanmasını emretmiş, arkasından Said'i Kûfe'ye görevine geri göndermiş, ancak halk onu şehre sokmamıştı.¹

Mısır'da ise Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin başlattığı ileri sürülen yazarı meçhul mektuplar meyvesini vermeye başlamıştı. Muhammed, kendisi gibi halifeye cephe almış olan bazı Mısırlıların bu kızgınlıklarını ayakta tutabilmek için elinden gelen tüm imkanları kullanma yoluna gitmişti. Onun yaptığı en önemli uygulama, halka Rasûlullah'ın eşlerinin ağzından sahte mektuplar yazmasıydı. Kendi ağızlarından mektup yazılan kimseler ise Rasûlullah'ın eşlerinden Muhammed b. Ebî Bekir'in üvey kardeşi Hz. Aişe ile Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin üvey kız kardeşi Ümmü Seleme idi. Mektuplarda Hz. Aişe ile Ümmü Seleme'nin adının kullanılmasının nedeni, her ikisinin de Hz. Osman'ın idaresine muhalif bir tutum almalarından kaynaklanıyordu. Muhammed, Mısır'daki bu faaliyetlerinde valinin olmaması sebebiyle kısa zamanda çok mesafe almıştı. O, Ümmü'l- Mü'minin'in ağzından yazdığı mektupları, mescidlerde okutarak halkı galeyana getirmiş ve kendisine Muaviye b. Hadîc, Hârice b. Huzâfe, Büsr b. Ebî Ertâd, Mesleme b. Muhalled, Amr b. Kahzûm, Sa'd b. Mâlik ve Halid b. Sâbit de destek vermişlerdi. Ancak bu sırada Muhammed'in

Mısır'da yönetimi ele geçirdiği ve halkı isyana teşvik ettiği Seleme b. Mahreme tarafından halifeye bildirilmiş, durumu öğrenen Hz.Osman:" Ben aciz kaldım." diyerek içine düştüğü durumdan kurtarılması için çareler aramaya başlamıştı. Bunun üzerine âsileri ikna etmek için Sa'd b. Ebî Vakkas'ı Mısır'a göndermişti. Sa'd ise gittiği Mısır'da Muhammed ile konuşmuş, ancak onu ve taraftarlarını ikna edememişti.²

Muhammed b. Ebî Huzeyfe tarafından başlatılan bu şikayet mektupları, diğer şehirlere de gönderilmişti. Rivayetlerde bu mektuplarda nelerden söz edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, halifeye karşı bir takım ithamlara yer verildiği ileri sürülmektedir. Bu durumdan rahatsız olan ve aralarında bazı ünlü sahabenin de bulunduğu bir grup, Hz. Osman'a gelerek kendilerine ulaşan haberlerin halifeye ulaşıp ulaşmadığını sormuşlar, o da kendisine iyilik ve esenlikten başka bir şey ulaşmadığını, eğer onlara bu tür haberler ulaşırsa bildirimlerini istemişti. Bunun üzerine sahabe de olanlardan haber getirmesi için güvendiği adamları şehirlere elçi göndermesi yönünde halifeye tavsiyede bulunmuşlardı.³

Hız. Osman, kendisine yapılan bu tavsiyeyi dikkate alarak kısa bir süre sonra, Muhammed b. Mesleme'yi Kûfe'ye, Usâme b. Zeyd'i Basra'ya, Ammar b. Yâsir'i Mısır'a ve Abdullah b. Amr'ı Suriye'ye, şehirlerdeki durumu öğrenmeleri için göndermişti. Bu elçiler içerisinde Mısır'a giden Ammar dışında herkes geri dönerek halife'ye, anormal bir şey tespit edemediklerini bildirmişlerdi. Ammar'ın geri dönmemesi ise merak nedeni olmuştu ki, tam bu sırada da Mısır valisi İbn Ebî Serh'den bir mektup gelmişti. Vali mektubunda Ammar'ın Mısır'da aralarında Abdullah b. Sebe, Halid b. Mülcem, Sevdan b. Humran ve Kinâne b. Bişr'in de yer aldığı gruba dahil olduğunu,⁴ eğer halife müsaade ederse Ammar'ı ve yanındakileri öldürebileceğini belirtiyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi Halife, valiye yazdığı mektupta Ammar'a dokunulmamasını emretmiş,⁵ bunun üzerine vali de onu Medine'ye geri göndermişti.⁶ Bu olay üzerine de Mısır'da bulunan Muhammed b. Ebî Huzeyfe başkanlığındaki muhalefet grubu, Ammar'ın sürüldüğü iddialarını ortaya atmışlardı.⁷ Ammar'ın Mısır'daki muhalefet grubuna katıldığını düşündüğümüzde onun rapor yazmadığı ortaya çıkmaktadır. Zaten kaynaklar, Mısır'a teftiş için gönderilen Ammar'ın raporu hakkında bilgi de vermektedirler.

Bunun üzerine Hz. Osman, kendisine karşı oluşmakta olan muhalefet hareketinin kuvvetini kırmak amacıyla halka, haksızlığa uğrayanların haklarını valilerden ve kendisinden istenmelerini, kendisinin bu durumu hac mevsiminde valilerle yapacağı toplantıda değerlendireceğini bildiren mektuplar göndermişti. Şehirlerdeki halkı oldukça etkileyen⁸ mektupların yankıları dikkat çekicidir.

¹ Taberî, IV, 333 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 154-155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 275-276.

² Kindî, 14-17.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160.

⁴ Taberî, IV, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160.

⁵ Belâzuri, *Ensâb*, V, 51; Ayrıca bkz. İbn Şebbe, III, 1122.

⁶ İbn Şebbe, III, 1122.

⁷ İbn Şebbe, III, 1125.

⁸ Taberî, IV, 342; İbn Ebî Bekr, 100.

Daha önce gönderilen teftiş heyetlerinin gözlemleyemediği muhalefet hareketinin etkilediği halk, bu mektuplara oldukça sevinmiş ve ağlamış, hatta halife için dualar eder hale gelmişlerdi.⁹ Şehirlerdeki etnik yapının oldukça farklı olduğu, üstelik de kiskançlık ve entrikanın yoğun olduğu bu dönemde, halifenin sözünü ettiğimiz şehirlere gönderdiği mektupların arka planı iyi bir şekilde tahlil edildiğinde, şehirlerde muhalefetin yayılmasında etkili olan başlıca sebeplerin, halkın yönetime karşı güvensizliği ve devletin kendileri ile ilgilenmemesi olduğu görülmektedir.

Kûfe'de ise vali Said'in uygulamalarından rahatsız olup Şam'a sürgüne gidenlerin haklarını savunmak üzere yola çıkanlar, kendi aralarında bir görüşme yapmışlar ve görüşmenin sonucunu bildirmesi için de Âmir b. Abdullah b. Temim'yi halifeye elçi olarak göndermişlerdi. Elçi, Hz. Osman'a gelerek, Müslümanların bazı idarî uygulamalardan rahatsız olduğunu ve bunlardan vazgeçilmesi gerektiğini belirtmişti.¹⁰ Bu olaydan kısa bir süre sonra da sahabenin ileri gelenleri, şehirlerde meydana gelen olaylardan duydukları endişeyi bildirmek için Hz. Ali'yi halifeye göndermişlerdi.¹¹ Hz. Ali, huzuruna vardığı halifeye: "Ey Osman şunu bil ki, Allah katında en faziletli kimse adil yöneticidir..... Kıyamet zalim yöneticinin işleri yüzünden kopar. Senin, bu ümmet için öldürülerek kıyamete kadar bu ölüm kapısının açık kalmasına sebep olacak bir devlet başkanı olmandan sakınmanı dilerim" şeklinde sözler söylemiş, bunun üzerine halife Hz. Osman: "Sen benim yerimde olsaydın, ben sana böyle bir sitemde bulunmazdım ve seni ayıplamazdım. Muğire'yi, Ömer vali olarak tayin etmişti. Ben Abdullah b. Âmir'i vali tayin ettim diye niçin beni eleştiriyorsun?" karşılığını vermişti. Ancak Hz. Ali bu cevaba: "Ömer valilerini sürekli kontrol altında tutar, hata yaptıkları zaman da onlara en ağır cezayı verirdi. Fakat sen bunu yapmıyorsun, üstelik akrabalarına yumuşak davranıyorsun" diyerek halifenin idarî yetersizliğini ima eden bir karşılık vermişti. Halife, Muaviye'nin de Hz. Ömer tarafından tayin edildiğini ve kendisinin onu görevde tuttuğunu söylediğinde ise, Hz. Ali: "Muaviye'nin, Hz. Ömer'in kölesi Yerge'nin korktuğundan daha çok Ömer'den korktuğunu biliyor musun?" diye sormuş, Hz. Osman da: "Evet! biliyorum" cevabını vermişti. Bunun üzerine Hz. Ali 'de "Fakat Muaviye bugün sana danışmadan "Osman böyle emretti" diye bir çok dümen çeviriyor ve ona engel olmuyorsun" diyerek oradan ayrılmıştı.¹² Başka bir rivayete göre de, Hz. Ali bu konuşma sırasında "Sana bu ümmetin öldürülen halifesi olmaktan sakınmanı tavsiye ederim. Çünkü o zaman "Bu ümmet içinde halife öldürülüyor" denilir. Açılan savaş kapısı kıyamete kadar kapanmaz" şeklinde uyarıda bulunmuştu.¹³

Bu konuşmadan sonra halife mescide giderek halka hitap etmiş ve: "Allah'a yemin olsun ki, Hattab'ın oğlunu kınamadığınız hususlarda beni kınıyorsunuz. O size ayağıyla tekme atar, eliyle tokat vurur ve diliyle de gerekeni söylerdi. Halbuki ben size yumuşak davrandım. Elimi ve dilimi sizden uzak tuttum. Sizin bana karşı cesaretli olmanıza meydan verdim. Fakat Allah'a yemin olsun

⁹ Taberî, IV, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160.

¹⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 57-58; Taberî, IV, 333.

¹¹ İbn Abdirabbih, IV, 308.

¹² Belâzurî, *Ensâb*, V, 60; Taberî, IV, 337-338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 156 vd.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 296; Muhammed Rıza, 137-138.

ki taraftarlarının sayısı sizden çoktur, yardımcılarım da yakındadır. Adamlarımı çağırırsam hemen gelirler. Onun için bana dil uzatmayın ve valilerime küfür etmeyin." şeklinde sahabeyi suçlayıcı bir konuşma yapmıştı. Bu konuşmadan sonra orada bulunan Mervan ayağa kalkarak Mescid'de bulunanlara "Eğer dilerseniz, sizinle bizim aramıza kılıç girsin" şeklinde konuşmuş; bunun üzerine de Hz. Osman "Sus. Benim ve arkadaşlarımın arasına girme ben sana daha evvel bu konuda hiç konuşmayacaksın dememiş miydim?" diyerek azarlamıştı.¹⁴

Halifenin icraatlarını eleştirenlere gözdağı vermek için adeta bir meydan okuma anlamına gelen bu sözler, onun içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulmak için değişik yollara başvurduğunun da bir göstergesi idi. Çünkü halifenin yanında olduğunu söylediği Ümeyye ailesine mensup valiler ve diğer görevlilerin birçoğu, çağırılınca da gelmemek için değişik plan ve entrikalar ortaya koyulacaklardı. Öte yandan halifenin burada kullanmış olduğu ifadeler arasında "Benim adamlarım" tabiri ise onun dönemindeki kabile çekişmelerinin iç yüzünü açığa çıkarması bakımından önemlidir. Halife kendisine bağlı bir topluluktan bahsederken, Ümeyyeoğulları ve onların taraftarları ile diğerleri olarak ortaya çıkan fiili bölünmenin varlığına işaret ediyordu. Bu nedenle Hz. Osman'ın bu sözleri, Emevî saltanatına zemin oluşturması bakımından büyük önem taşımaktadır. Çünkü Hz. Osman, icraatlarıyla Kureyş'e dayalı idarî ve siyasi bir yapıdan daha özele giderek, hanedan karakterli bir yapının oluşmasına imkan tanımıştır.¹⁵

Hz. Osman, meydana çıkan bu yoğun şikayetleri önlemek için başka çözümler de aramaya başlamıştı. Halife bu amaçla 35/655 yılı hac mevsiminde, eleştirilere çözüm bulmak amacıyla valileri ikinci defa Medine'ye çağırılmıştı.¹⁶ Basra, Kûfe, Mısır ve Suriye valileri ile sahabenin önde gelenlerinin hazır bulunduğu toplantıda, Hz. Osman: "Yazıklar olsun size! Bu şikayetler ve şayialar nedir? Allah'a yemin olsun ki, bu söylenenlerin doğru olmasından ve sizlerin aleyhinde olmasından korkuyorum." şeklinde azarlamıştı. Halifenin bu sert çıkışına valiler, onun vilayetlere adamlar gönderdiğini, bu kimselerin halkla görüşüp konuştuklarını ve kendisine iyi haberler getirdiklerini belirterek, söylenenlerin asılsız olduğunu, ancak dikkate alınmasına gerek olmayan bu tür haberlerin nereden kaynaklandığını da bilmediklerini söylemişlerdi. Halife de bunun üzerine, kendisinin böyle zor bir durumda nasıl bir yol takip etmesi gerektiği konusunda görüş ve öneriler istemişti.¹⁷

Kûfe valisi Said'in olayları çıkarıcıların tespit edilip öldürülmesi gerektiğini önerdiği bu son toplantıda, Mısır valisi Abdullah'ın görüşü ise oldukça ilginçti. Abdullah halifeye "İnsanlara hakları olan şeyleri vereceğin yerde, kendi görevlerini yerine getirmelerini onlardan iste" şeklinde bir öneri de bulunmuştu.¹⁸ Şam valisi Muaviye de, her valinin üzerine düşen görevi yapması gerektiğini, çünkü kendi bölgesinde durumun sakin olduğunu söylemişti.¹⁹ En ilginç teklif ise, toplantıya hangi

¹³ Sarıçam, 239.

¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 61; Taberî, IV, 339; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 158; İbn Ebî Bekr, 54.

¹⁵ Aycan, *Muaviye*, 113.

¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 44.

¹⁷ Taberî, IV, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161.

¹⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 44.

¹⁹ Taberî, IV, 342.

amaçla Filistin'den çağrıldığını bilemediğimiz, eski Mısır valisi Amr b. el-Âs'dan gelmişti. Amr, halifeye Ümeyyeoğulları gibi bir aileyle devleti yönettiğini, kendisinin mutedil olması durumunda onların da mutedil olacaklarını söylerken: "Bana göre onlara cömert davrandın, yönetimde onlara karşı gevşek davrandın, Ömer'in onlara verdiğiinden daha fazlasını vermeğe başladı. Bana göre yapman gereken senden önceki iki halifenin yolundan gidip, şiddet ve zor kullanman gereken yerde şiddet ve zor kullanmalısın, yumuşak davranman gerektiği yerde de yumuşak davranmalısın."²⁰ Görüyorum ki sen, insanların hoşlarına gitmeyen şeyleri onlara yükledin. Adaletli davranmaya azmet, bunu yapmazsan istifa et. İstifa etmek istemiyorsan da bu görevi dosdoğru yap"²¹ şeklindeki sözlerinden halife Osman, oldukça rahatsız olmuş ve onu azarlamıştı.²²

Bu arada toplantıya katılan Hz. Ali halifeye, hakkın kabulünün zor, batılın ise kolay ve bulaşıcı olduğunu belirterek, "Sen, kim doğru söylerse ona cömert davran, kim de yalan söylerse ona bedel ödet" derken; Talha'nın "Yeni şeyler ihdas ettin, insanlar ona uymuyorlar" şeklindeki sözlerine de halife: "Ben yeni şeyler ihdas etmedim; fakat zannediyorum ki siz, insanlar arasında fesat yayıyorsunuz" şeklinde sert bir cevap vermişti.²³ Hz. Osman bütün bu konuşmaları: "Biz bu fitneyi iyilik ve tatlılıkla, Allah'ın emirleri doğrultusunda ihsanlarda bulunarak yok etmeğe çalışacağız. Öyle ki; şayet bu fitne kapısı açılırsa kimsenin bana karşı ileri süreceği bir hakkı olmasın. Eğer Allah'ın emrettiği hakları insanlara verecek olursanız siz de bu fitnenin sorumluluğunun dışında olursunuz." diyerek valilerine bir tenbih ile bitirmişti.²⁴ Bunun üzerine de Muaviye dışındaki valiler görev yerlerine dönmüşlerdi.²⁵ Görüldüğü gibi valiler toplantısında kesin bir karar çıkmamıştır.

Hz. Osman Medine'ye çağırdığı valileriyle yaptığı toplantı sonrasında Ali, Talha ve Zübeyr'i çağırarak Muaviye'nin de hazır bulunduğu bir mecliste onlarla konuşmuştu. Toplantıda Muaviye söz alarak Hz. Osman'ın bu üç sahabenin rızalarıyla seçildiğini belirttikten sonra: "Sizin hakkınızda bazı söylentiler yayılıyor da ondan korkuyorum. Sizin de eleştirdiğiniz bazı şeyler var. Ancak ben sizinle beraberim, beyatım sizedir. İnsanları sizleri göreve getirme konusunda yönlendirmeyiniz. Eğer insanlar bu hususta bir dünya tamahına düşecek olurlarsa, vallahi siz bu işten felaketten başka bir şey göremezsiniz"²⁶ şeklinde, meseleyi hilafetin elde edilmesi olarak düşündüğünün göstergesi olan sözleri söylemişti. Bu arada Hz. Ali, Muaviye'ye hakaret etmiş,²⁷ bunun üzerine Hz. Osman söze karışarak: "Ben yüklenmiş olduğum görevlerle ilgili olarak bir takım şeyler söylemek istiyorum. Ebû Bekir ve Ömer kendilerine zulmetmişlerdir. Rasûlullah akrabalarına bağışta bulunuyordu. Ben de onun gibi geçim darlığı içinde yaşayan ve zorluk çeken

²⁰ İbnü'l-Esîr, III, 161.

²¹ Yakubi, *Tarih*, II, 175; Taberî, IV, 334.

²² Taberî, IV, 335.

²³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 44.

²⁴ Taberî, IV, 343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161-162.

²⁵ Taberî, IV, 344.

²⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 1090; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 162-163.

²⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 1090-1091.

kimselere bağıştta bulundum. Eğer bu yaptıklarım konusunda beni hatalı buluyorsanız söyleyin de, vereceğiniz kararlara tabi olayım" şeklinde konuşmuştu. Orada bulunanlar: "İsabet ettin, Abdullah b. Esid'e 50.000, Mervan'a da 15.000 dirhem verdin!" diye eleştiride bulununca Hz. Osman, söz konusu kişilere verdiklerini geri alacağını söylemiş, onlar da halifeden memnun olarak dağılmışlardı.²⁸

Kaynaklar bu sırada Muaviye ile Hz. Osman arasında meydana geldiği belirtilen ve Hz. Osman'ın öldürülmesi sürecinde Muaviye'nin konumuna biraz daha dikkat çeken ilginç bir konuşmayı aktarırlar. Buna göre, Muaviye, Medine'den ayrılırken Hz. Osman'a: Ali, Talha ve Zübeyr'in öldürülmesi²⁹ teklifinin yanısıra, "kendilerine karşı koyamayacağın kimseler sana karşı isyan ettiklerinde, onlar hucüm etmeden önce, itaatkar olan Suriye'ye gidelim" şeklinde bir davette bulunmuştur. Hz. Osman da bu teklife " Beni ipe çekseler bile, Rasûlullah (s.a.v.)'ın komşuluğunu hiçbir şeye değışmem." şeklinde cevap vermişti. Muaviye, bunun üzerine kendisini korumak üzere 400 kişilik³⁰ bir birlik göndermeyi teklif etmiş, Hz. Osman da:" Ben Rasûlullah (sav)'ın komşularımı sıkıntıya sokmam" diyerek bu teklifi de reddetmiştir. Halifeye yaptığı tekliflerin geri çevrilmesi üzerine Muaviye: "Vallahi tuzağa düşürölüp öldürölleceksin" deyince, Hz. Osman "Allah bana yeter, o ne güzel vekildir" diye cevap vermişti.³¹

Aslında Muaviye'nin bu tutumuyla neyi amaçladığı pek açık değildir Çünkü ileride belirteceğimiz gibi, kuşatma sırasında halifenin yardım isteğini kasıtlı olarak geçiktirttiği belirtilen Muaviye, Hz. Osman'ın öldürölmesinden sonra Hz. Ali'nin halifeliğı döneminde onun birinci derecede vasileri hayatta ve kendisi de devletin bir yetkilisi iken, Hz. Ali'den, onun kanını talep etmesi, onun amacının yardımdan öte, halifelik makamını ele geçirmek olduğunu göstermektedir. Bu sıralarda Muaviye, ayrıca Hz. Osman'ı öldürölünenlerin kendisine verilmesini talep ederek bir validen çok, devlet başkanı gibi davranmıştır.

Muaviye'nin Medine'den ayrılırken Hz. Ali, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas, Ammar ve Talha'nın da aralarında bulunduğu bir grubun yanından geçerken onlara : "Biliniz ki ihtiyar bir adamı bırakıp gidiyorum. Siz onun hakkında birbirinize iyilik ve hayır tavsiye ediniz, ona yardımcı olunuz ki bahtiyar olasınız. ³² Eğer o öldürölürse, Allah'a yemin olsun ki sizinle savaşırım ve sizleri öldürölürüm" şeklinde tehdit içeren sözler söylemişti.³³ Muaviye daha sonra da Ammar'a dönerek "Ey Ammar Şam'da Hicaz halkından daha çok atlı var. Hepsi namazlarını kırlarlar ve zekatlarını verirler.

²⁸ İbn Şebbe, III, 1090; Taberî, IV, 345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 163.

²⁹ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 31, İbn Kuteybe'nin rivayetine göre, Muaviye halifeye koruma göndermesinin yanında iki ilginç teklifte daha bulunmuştur. Rakiplerin sürgüne gönderölmesi, ve sürgüne gönderölilen kimselerden iki kişinin bir araya gelmemesinin sağlanması. Hz. Osman döneminde Şam'a sürölülen Kûfelilerin durumundan ders çıkaran Muaviye, iktidarı elde tutmak için halifeye bunu kabul ettirememiş ve: "şayet öldürölürsen kan takipçin olayım" şeklindeki teklifini ise halife kabul ederek "kanımı talep etmeyi fazla uzatma" diyerek desteklemiştir. bkz. *el-İmame ve's-Siyase*, I, 31.

³⁰ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 31.

³¹ Taberî, IV, 345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 279.

³² İbn Şebbe, III, 1093; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 28; Taberî, IV, 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 164.

³³ İbn Şebbe, III, 1094.

Onlar atlı kahramanlardır. Köleleriyle ve çocuklarıyla hepsi atâ alır. Ammar'ı da tanımazlar." şeklinde imalı tehditlerine devam etmiş, Ammar'ın "Beni ölümle mi tehdit ediyorsun?" sorusuna ise cevap vermeyerek ³⁴ Şam'a doğru gitmek için yanlarından ayrılmıştı.

İbn Şebbe, bu konuşmaların valiler toplantısı ardından Şam'a giden Muaviye'nin, daha sonra Medine'ye izinsiz olarak geldiğinde meydana geldiğini bildirir. Muaviye, yukarıda anlattığımız olaydan sonra Mescid'e gitmiş, Talha, Zübeyr ve Ali'yi Mescid'de konuşurken bulmuştu. Yanlarına varıp selam vererek, oturmak için izin istemiş ve kendisine niçin geldiğini sorduklarında: "Bu iş size mirastır. Sizden başka kimsenin bunda hakkı yoktur. Aranızı uzlaştırıp islah etmezseniz, sizin dışınızdan biri bu işe girer." "Kim girer?" diye sorduklarında "Ben onların ilkiyim" diyerek, hesaplarının halifelik üzerine kurulu olduğunu ve Hz. Osman'ın vefatından sonra bunun mücadelesine gireceğinin işaretlerini vermişti. Muaviye daha sonra Hz. Osman'ın yanına giderek, ona Şam'a gitmeyi teklif etmiştir. ³⁵

Mısır'da ise Abdullah b. Sa'd toplantı için Medine'de bulunduğu sırada Muhammed b. Ebî Huzeyfe, açıkça isyan ederek, valinin yokluğunda bölgeyi ele geçirmişti. Valiler toplantısı dönüşünde ise vali İbn Ebî Serh şehre sokulmamış, o da bu olayın ardından Askalan'a gitmişti. ³⁶

Toplantıya Kûfe'den vali Said b. el-Âs ile birlikte gelen İbn Heysem ise Medine'de Hz. Ali ile görüşmüş ve Hz. Osman'ın valilerin görüşlerini dikkate almadığı kanaatine vararak, hemen Kûfe'ye hareket etmişti. Vali Said, halife tarafından çağırıldığı toplantıya katılmak için Medine'ye gelirken adamlarıyla birlikte şehirden ayrılmıştı. Ancak bu arada o, daha önceden de belirttiğimiz gibi, Kûfe'nin ileri gelen kabile reislerini de şehirde karışıklık çıkarmalarına engel olmak amacıyla sefere göndermişti. ³⁷ Kûfe'ye gelen İbn Heysem halka "Ey Kûfe halkı! Sevad'ın kendi bahçeleri olduğunu söyleyen kişi, bu emirinizdir" şeklinde sözlerle Kûfelileri tahrik etmişti. İbn Heysem'in bu sözlerinden etkilenen Kûfeliler de, Muaviye'nin yokluğunda Hıms'da bulunan arkadaşlarına bir mektup yazarak geri dönmelerini istemişlerdi. Mektubu alan Eşter ve arkadaşları ise hemen Kûfe'ye hareket etmişlerdi. Şehre giren sürgünlerden Eşter, hemen Mescid'e giderek halife ile valinin maaşlar konusunda indirim ile ganimetlerin Kureys'e verilmesi konusunu görüştükleri şeklinde yalan söyleyerek halkı kışkırtmaya çalışmıştı. Bu arada şehirdeki isyancı grup ile Hıms'dan sürgünden dönen grup birleşerek vali Said'i Kûfe'ye sokmamak üzere anlaşmışlardı. ³⁸ Yezid b. Kays, halkın kendisine katılması yönünde bir çağrıda bulunmuş; çağrısına cevap veren grupla birlikte valiyi karşılamak üzere Kadisiyye yönüne doğru hareket etmişlerdi. Bu grup arasında öne çıkan isimlerden bazıları şunlardır: Hâni' b. Hattab, Ka'b b. Abdullah, Şüreyh b. Evfâ, Abdullah b.

³⁴ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I, 28.

³⁵ İbn Şebbe, III, 1095.

³⁶ İbn Şebbe, IV, 1153; Belâzurî, *Ensâb*, V, 61, 67; Taberî, IV, 378; Kindî, 16-17. Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *D.İ.A.*, I, 131

³⁷ bkz. Taberî, IV, 331; Nüveyrî, XIX, 462.

³⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 44.

Şecere, Cemre b. Sinan, Hurkus b. Zübeyr, Ziyâd b. Hafsa, Ziyâd b. Nadr el-Hârisî, Alkame b. Kays.³⁹

Bu arada Cuma günü halkla birlikte namaz kılan Eşter, Vali Said tarafından yerine vekil bırakılan Sâbit b. Kays'ın valilik binasından çıkartılması için Kumeyl b. Ziyâd'ı görevlendirmişti. Eşter'in taraftarlarından bir kısmı, Hire ile Kûfe arasına konuşlanarak, halife tarafından üzerlerine herhangi bir kuvvetin gönderilmesine engel olmak ve tekrar dönmesinden endişe edilen vali Said'i şehre sokmamak üzere beklemeye başlamışlardı. Bu kuvvete ilaveten Eşter, Aiz b. Cemele'yi 500 kişi ile birlikte Basra ile buldukları yer arasındaki Kesker'e, Cemre b. Sinan komutasındaki 500 kişilik koruma gücünü Şam ile aralarındaki bölgeyi korumaları amacıyla Aynu't-Temr'e, Hâni' b. Ebû Hayye'yi de 1000 atlı ile dağ yolunu korumaları için Hulvan'a göndermişti.⁴⁰ Kadisiyye'de vali Said'i karşılayan Kûfeliler ise, valiye kendisini istemediklerini belirterek şehre sokmamışlardı.⁴¹

Kûfe'ye sokulmayarak Medine'ye dönen vali Said, halifeye kendisini şehre sokmayanların şer güçler olduğunu belirtmiş, Hz. Osman da bunun üzerine: "bütün bunlar onların, yani Ali, Zübeyr ve Talha'nın işi" şeklinde sözleriyle isyanlardan bazı sahabeyi sorumlu tuttuğunu ifade eden sözleri söylemişti. Bu arada Eşter, Kûfe'de vali Said'in ikamet ettiği, Velid b. Ukbe'nin eski evinin kapısını kırarak evi yağmaladıktan sonra, şehirde bulunan Ebû Musa el-Eşârî'yi vali, Huzeyfe'yi de Sevâd'a haraç memuru olarak görevlendirmişti. Bunların ardından da halifeye, Kûfe divanından atâları kesilenlerin atâlarının ödenmesi halinde itaat edeceklerini⁴² bildiren bir mektup yazmıştı. Eşter'in bu yaptıklarından haberdar olan halife ise, mektup yazarak onu itaate davet etmişti. Ancak Eşter hataya müptela, Nebî'nin sünnetinden dönen ve Kur'ân'ın hükümlerinden vazgeçen biri olarak nitelediği halifeye yazdığı cevabî mektupta "Sen ve valilerin, zulüm yapmayı, düşmanlıktan ve salih insanların sürgüne gönderilmelerini artık bırakacaksınız. Sen kendine göre bizim nefislerimize zulmettiğimizi düşünüyorsun; biz sana ancak şehrimizden sürdüğün hayırlılarımızı geri gönderdikten, bu gibi yeni şeyleri uygulamandan dolayı tevbe ve istiğfar ettikten ve kendilerinden razı olduğumuz Ebû Musa'yı ve Huzeyfe'yi şehrimize tayin edip bizden elini çekmeden sonra muhabbet besleriz" şeklinde meydan okumuş, sonuçta acziyet içine düştüğü görülen halife mektubu alır almaz "Allahım tevbe ediyorum" diyerek, Kûfe'de bulunan Ebû Musa'ya, kendisinin vali Huzeyfe'nin de beytülmâl sorumlusu olarak atamasının yapıldığını bildiren bir mektup yazmıştı.⁴³

Hz. Osman'ın yazdığı bu mektup, artık sonun bir başlangıcıdır. Çünkü halife bununla Medine'de kendisine hiç kimsenin yardım edemeyeceğini ve başkentte kendisini koruyacak bir kolluk kuvvetinin bulunmadığını teyit ediyor; bu durumda Medinelilerin de kendisini kurtarmaya gelmeyeceklerini düşünüyordu. Bu, her ne kadar olayların gelişimini açıklamaya yetmese de, âsilerin Medine'den ayrıldıktan sonra geri gelmelerine yardımcı bir etken olarak görülecekti. Çünkü

³⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 45.

⁴⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 45-46.

⁴¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 45.

⁴² İbn A'sem, I, 397-402.

⁴³ bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 46, Taberî, IV, 332

bir tehdit mektubu ile bu davranışı sergileyen halife, artık fiilen halifelik görevini yerine getiremeyeceğinin işaretini vermiş oluyordu.

Diğer vilayetlerde söz konusu ettiğimiz olaylar yaşanırken, devletin başkenti Medine'de ise durum yine Hz. Osman'ın aleyhine geliyordu. Hz. Osman'ın kendisini eleştiren kimseleri muhalif unsurlar olarak kabul edip susturması ve onların bir kısmını cezalandırması, devletin için için kaynadığının bir göstergesi idi. Bunun yanında halifenin haberi olmadan da bazı Emevî ailesine mensup kişiler tarafından yapılan davranışlar, yaşananlardan rahatsız olduğu gözlenen sahabenin, halife aleyhine tavır takınmasına sebep oluyordu. Nitekim İbn Sa'd'ın şu rivayeti yaşananlardan rahatsız olan halkın durumunu teyid etmektedir. Zeyd b. Suhân bir gün halifeye gelerek “Ya Emir’ül mü’minin, sen koştun ümmetin koştı. Sen mu’tedil ol ki, Ümmetin de mutedil olsun” dediğinde, halife Hz. Osman: “Sen duymuş ancak itaat etmemişsin, Şam’a git” cevabını vermişti. Halifenin bu emri karşısında Zeyd de hanımını boşayarak Şam’a gitmişti.⁴⁴

Bu konuda başka bir rivayette önceki bölümlerde geniş olarak aktardığımız Ammar b. Yâsir konusudur. Hz. Osman döneminde idare ile sürtüşmeye giren Ammar, devletin idaresinden duyulan rahatsızlığı halifenin huzuruna çıkararak ona anlatmış, ancak o sırada halifenin yanında bulunan hilafet makamının bekçileri konumundaki bazı Ümeyyeliler, Ammar b. Yasir'i hırpalamışlardı.⁴⁵

Hz. Osman'ın diğer şehirlerde olduğu gibi Medine'de de eleştiri alan uygulamalarının başında, Ümeyyeoğullarına devlet yönetiminde yer vermesi, onlardan gelen talepleri kısmen de olsa yerine getirmesi ve de onların sahabeyi rahatsız eden icraatları gelmekteydi. Daha Hz. Osman'ın halife seçildiği ilk günden itibaren Medine sokaklarında bir ses duyuluyordu: "Savulun yoldan". Bu tabir devletin bir kral tarafından teslim alınmasının ifadesini taşıyordu. Sanki devlet yeniden kurtarılmış veya irtidat eden Medine yeniden fethedilmişti. Üstelik Ümeyyeoğulları ailesinin genç delikanlıları, adeta devleti teslim almışçasına sahabenin önde gelenlerine saygısızlık yapıyorlardı. Kur'an'ın çoğaltılmasını tenkit eden Abdullah b. Mesud'un halife ile anlaşmazlığa düşerek dövülmesi, Hz. Aişe'nin atâsının kesilmesi gibi icraatlar da devlet aleyhine, dolayısıyla Hz. Osman'a karşı bir grubun oluşmasını sağlamıştı.

Eleştirilerin zirveye ulaştığı bu dönemde halife, çözüm yolları ararken, sahabe tarafından kendisine yapılan tavsiyeleri de dikkate almıyordu. Yine bir defasında halife, kendisine tavsiyelerde bulunan Hz. Ali ile tartışmış ve onu azarlamıştı. Bunun üzerine Hz. Ali susmuş, halife de: “Ne oluyor, niye konuşmuyorsun?” diye sorduğunda ise Hz. Ali: “Konuşursam hoşlanmayacağın şeyleri söylerim. Çünkü bende senin hoşlanmayacağın bir cevap var”⁴⁶ diyerek önde gelen sahabenin halife ile ilişkilerini özetleyen bir cevap vermişti.

Ortaya çıkan sorunlarda en dikkat çekici yön ise, Hz. Osman'ı eleştirenlerin ya bizzat halife tarafından ya da onun etrafındakiler tarafından rencide edilmesi veya cezalandırılması idi. Bu durumda halifeyi ve icraatları eleştirecek kimseler, ancak halifeye karşı bu cesareti gösterebilecek

⁴⁴ İbn Sa'd, VI, 124-125.

⁴⁵ Mesûdî, *Murûc*, III, 347; Ayrıca bkz. İbn Şebbe, III, 1100; Belâzurî, *Ensâb*, V, 89.

⁴⁶ el-Müberred, *el-Kâmil*, I, 29; İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 26,27.

ya da alacağı cezayı kabullenebilecek kimselerden oluşuyordu. Bunlardan biri de Talha b. Ubeydullah'dı. Halife, Talha'nın kendisi ve icraatlarını eleştiren daha önce belirttiğimiz sözlerinden rahatsız olmuştu ki, bu nedenle Talha'nın da aralarında bulunduğu bir grubun yanından geçerken: "Ebû Muhammed (Talha) aranızda mı?" diye sorduğunda, Talha'nın: "Ben buradayım, ne istiyorsun?" cevabına, Halife Osman: "Ey Talha! Sen Rasûlullah'ın "Cennette her peygamberin bir arkadaşı vardır. Benim arkadaşım da Osman'dır" dediğini duymadın mı?" şeklinde olaylarla hiç ilgisi bulunmayan duygusal ifadelerle, onun bu eleştirilerinden rahatsız olmasını sağlamak istemiş; Talha da bu sözler üzerine oradan kalkıp gitmiş ve halifenin bu sözlerden etkilendiğinin bir göstergesi olarak bir daha ortalarda görünmemiştir.⁴⁷

B-Medine Baskını ve Kuşatmayı Önleme Teşebbüsleri

Hiz. Osman'ın öldürülmesi hadisesi raviler tarafından çok farklı biçimlerde rivayet edilmiş ve halifenin kuşatılması ile başlayan gelişmelere ilişkin bilgiler de tamamen karışık bir biçimde aktarılmıştır. Bu kadar birbirinden kopuk bilgiler yığını, Hiz. Osman'ın öldürülmesinin doğru bir biçimde tasnif edilmesini de zorlaştırmıştır.

Halife aleyhinde Abdullah b. Sebe ile başlatıldığı belirtilen isyan hareketi valilerin hac mevsiminde toplantıya çağırılması sırasında faaliyete geçirmek istenmiş, ancak başarıya ulaşamamıştı. Valilerin toplantıdan dönmesinden sonra da İbn Sebe, bu amacını gerçekleştirmek için bir çok defa teşebbüste bulunmuştu.

Şehirlerde oluşan muhalif grupların Medine'ye gelmelerinin sahabe tarafından sağlandığı rivayet edilmektedir. Buna göre Medineliler diğer şehirlere mektuplar yazarak "Muhammed'in dininin fesada uğramakta olduğunu bildirmişler,⁴⁸ ve şayet cihat istiyorlarsa bunun için, Medine'ye gelinmesini istemişlerdi. Bu sırada Hiz. Osman'ın çevresinde onu destekleyen Zeyd b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik, Hasan b. Sâbit gibi birkaç kişiden başka kimse kalmamıştı. Söz konusu bu grup halife aleyhinde oluşan hareketlerin mukavemetini kırmak amacıyla ona yardım arama faaliyetlerine girişmişler ve bu amaçla da Hiz. Ali'ye gelerek, ondan Hiz. Osman'la konuşmasını istemişlerdi. Bunun üzerine Hiz. Ali, Osman'a gelerek onunla konuşmuş,⁴⁹ fakat bu görüşme sonunda da herhangi bir tedbir alınmamıştı.

Medine'de halifenin tüm çabaları, diğer şehirlerdeki hoşnutsuzlukların yol açtığı isyan hareketini önlemeye yeterli olmamıştı. 34/654 yılı hac mevsimine gelindiğinde hac için şehirlerinden ayrılarak Mekke'ye gelen Kûfeli, Basralı ve Mısırlı gruplar, Mescidi'l-Haram'da buluşmuşlardı. Kûfelilerin başkanı Ka'b b. Abde en-Nehdî, Basralıların başkanı Müsennâ b. Muharrib, Mısırlıların ki ise Kinâne b. Bişr b. Attab'dı. Gruplar aralarında yaptıkları konuşmalarda,

⁴⁷ Fesevi, III, 310.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,175.

⁴⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 60.

Hz. Osman'ın yaşantısını değiştirdiğinden ve hakkı terk ettiğinden söz etmişler; onun görevden alacaklarına dair de yemin etmişlerdir.⁵⁰

Bu arada daha önceden belirttiğimiz gibi Mısırlıların kendisine yaptığı şikayeti dikkate alan halife valisine uygulamalarına dikkat etmesi hususunda bir mektup göndermişti. Vali mektubu aldığı anda ise kendisine emredilenlere uymadığı gibi⁵¹ kendisini şikayete gidenlerden birisini de döverek ölümüne sebep olmuştu. Bu olay daha önce halifeyi görevden almak için anlaşmış olan Mısırlıların isyanlarının haklı nedenlerinden biri olmuştu.⁵²

Şehirlerde ortaya çıkan başkaldırı hareketleri, grupların memleketlerine dönmelerinden sonra zirvesine ulaşmış, sonunda kararlaştırdıkları gibi ertesi yıl ki hac mevsiminden önce, yine hac için yola çıkacaklarını söyleyerek hazırlıklara başlamışlardı.⁵³ Ancak bu yıl ki hedef Mekke değil Medine, Halife Osman idi. Zilkâde 35/Mayıs 655'de⁵⁴ Mısırlılar, Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Utbe b. Rebîâ,⁵⁵ Abdurrahman b. Udeys el-Belevî,⁵⁶ Kinâne b. Bişr el-Leysî, Sevdân b. Humrân es-Sekûnî'ni ve Abdullah b. Sevdâ'm da aralarında olduğu ve başlarında el-Gâfiki b. Harb'in bulunduğu,⁵⁷ dört yüz veya daha kalabalık bir grupla,⁵⁸ yola çıkarlar. Mısırlılardan sonra Kûfeliler ve Basralılar da aşağı yukarı aynı tarihlerde yola çıkmışlardı.⁵⁹

Mısırlılarla anlaşılan Kufeliler Zeyd b. Sühân el-Abdî, Eşter en-Nehaj,⁶⁰ Ziyad b. en-Nadr el-Hârisî ve Abdullah b. es-Sâmin idaresinde, Basralılar da başkanları Hurkus b. Zübeyr es-Sâdî olmak üzere, Hâkim b. Cebel el-Abdî,⁶¹ Bişr b. Şureyh el-Hulâm el-Kaysî, Sedûs b. Udeys ve Eşter b. Hâris'in⁶² aralarında olduğu Hukeym b. Cebele önderliğindeki 200 kişilik⁶³ bir grupla yola çıkmışlardı. Görüldüğü gibi her üç grupta bulunanlar da, şehirlerdeki mahalli kabile liderlerinin ancak bir kısmını temsil etmekteydi.

Medine'ye yakınlarına gelen gruplardan Mısırlılar, Zü'l-Merve'ye, Basralılar Zü'l-Huşub'a,⁶⁴ Kûfeliler ise el-A'vas'a yerleşmişlerdi. Gruplar halifenin hal edilmesinde anlaşmış olmakla beraber yerine geçecek şahıs konusunda ihtilaf içindeydiler. Mısırlılar Hz. Ali'yi, Basralılar

⁵⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 59; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 274; Taberî, Seyf'den benzeri bir rivayeti aktarmaktadır. bkz. *Tarih*, IV, 348.

⁵¹ İbn Abdîrabbih, IV, 288; Suyûtî, 185.

⁵² İbn Kuteybe, *e'lmâme ve's-Siyâse*, I, 36; Belâzurî, *Ensâb*, V, 26; Suyûtî, 185.

⁵³ Taberî, IV, 349.

⁵⁴ Halife, *Tarih*, 168.

⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84.

⁵⁶ Halife, *Tarih*, 168; Kindî, 17; Mesûdî, *Murûc*, III, 352.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 164.

⁵⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 59; Taberî, IV, 349; Kindî, 17; Kindî'ye göre bu sayı ikiyüz kişidir. bkz. *Kitâbu'l Vulât ve'l-Kudât*, 15-17.

⁵⁹ Taberî, IV, 378.

⁶⁰ Halife, *Tarih*, 168; Belâzurî, *Ensâb*, V, 59.

⁶¹ Halife, *Tarih*, 168; Mesûdî, *Murûc*, III, 352.

⁶² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84.

⁶³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 59; İbn Şebbe, IV, 1152; Bu sayının 100 kişi olduğu da belirtilir. bkz. İbn Şebbe, IV, 1152.

⁶⁴ Medine'ye bir gece yürüyüşü mesafede bulunan bir vadidir. bkz. Yâkût, II, 372.

Talha'yı, Kufeliler de Zübeyr'i halife olarak görmek istiyorlardı.⁶⁵ Çünkü Hz. Osman döneminde Basra'da kendisine ikta verilen ve orada bir ev yaptıran Talha b. Ubeydullah, Basralılarla kaynaşmıştı; Zübeyr ise yine aynı dönemde Kûfe'de kendisine ev yaptırmış ve halkla içiçe olmuştu. Dolayısıyla bu iki sahabe, Basra ve Kûfeliler tarafından tanınmaktaydı. Mısırlıların Hz. Ali'yi istemelerinin nedeni ise, pek açık değildi. Abdullah b. Sebe'nin varlığını kabul ettiğimizde, onun propagandasının etkisi ile Mısırlıların tarafından halife istenmiş olduğu makul görülebilir; ancak onlar büyük bir ihtimalle Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Muhammed b. Ebî Bekir'in telkinleri sonucu böyle bir karara varmışlardı.

Bu üç grup aralarında kendileriyle savaşmalarından çekindikleri Medine'de bir askeri gücün varlığının olup olmadığı kontrol etmek, Hz. Peygamberin hanımları ve bazı sahabe ile görüşmeler yapmak üzere, aralarında temsilciler seçmişlerdi. Medine'ye varan elçiler tekliflerini Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e bildirmişlerdi.⁶⁶ Bu durumda Talha, Zübeyr ve Ali oğullarını halifeye göndererek, Kûfe, Basra ve Mısırlı grubun Medine yakınlarına geldiklerini bildirmelerini isterler.⁶⁷

Halifelik teklifi ile kendisine gelen Mısırlılara, Hz. Ali niçin geldiklerini sormuş, onlar Hz. Ali'den, kendilerinin Medine'ye gelmelerini isteyen bir mektup aldıklarını söylemişlerdi. Kuşatmanın başlangıcında âsilerin amaçları için bütün yolları meşru gördüklerini özetleyen bu anekdot, aynı zamanda sosyal yapıdaki hızlı değişim sürecinin de bir göstergesidir. Çünkü halifenin idaresindeki şehirlerdekin bir kısım gruplar, onu öldürmek amacıyla başkente gelerek sahabenin gözü önünde uygunsuz metotlara başvuruyorlardı.

Hz. Ali, Mısırlılara bu konuda bir mektup yazmadığını belirterek, onların teklifini reddetmişti.⁶⁸ Diğer iki sahabe, Talha ve Zübeyr de Basra ve Kûfeliler tarafından kendilerine yapılan teklifleri reddetmişler ve gelen temsilcileri kovmuşlardı. Bunun üzerine söz konusu şahıslar da ordugahlarına geri dönmüşlerdi.⁶⁹ Bu arada Başkent'e gelen bazı Mısırlılar bir namaz vaktinde Mescid'e gelerek valileri Abdullah'ın yaptıklarını sahabeye anlatmışlardı. Bunun üzerine Hz. Aişe ve Talha halifeye gelerek onunla konuşmuşlar, Hz. Aişe: "Sana sahabe geliyor ve senden bu adamın (Abdullah'ın) azledilmesini istiyor, sen ise bundan yüz çeviriyorsun"⁷⁰ diye sitem etmişti.

Halife Mısır, Kûfe ve Basra'dan kendisini görevden almak için Medine yakınlarına gelen gruplardan haberi olur olmaz, hem kendisi hem de devlet için tehlike olduğunu gördüğü bu grupları dağıtabilmek için bir takım arayışlara girdi. Bunun için sahabenin önde gelenlerinden yardım etmeleri konusunda bazı görüşmeler yapmıştı. Öte yandan Mısırlıların Mescid'de yaptıkları konuşmalardan haberdar olan Hz. Ali, Hz. Osman'a gelerek: "Senden bu adamın yerine başkasını tayin etmeni istiyorlar, bu adamı azlet ve yerine Muhammed b. Ebî Bekir'i tayin et" diyerek halifeyi

⁶⁵ Taberî, IV, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 164; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 279.

⁶⁶ Taberî, IV, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 164.

⁶⁷ Taberî, IV, 350.

⁶⁸ İbn Abdirabbih, IV, 292.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 164.

⁷⁰ İbn Şebbe, IV, 1158; İbn Abdirabbih, V, 37.

iknaya çalışmış,⁷¹ bunun üzerine de halife yardım arayışlarının bir parçası olarak, Hz. Ali'den âsileri Medine'den uzaklaştırması için yardım istemişti. Hz. Ali, kendisinin daha önce yaptığı ikazları dinlememesinden dolayı, halifeye neye karşılık âsileri uzaklaştıracağını sorduğunda, zor durumda olan ve kendisinin daha önceki ikazlarını dikkate bile alma ihtiyacı hissetmeyen Halife Osman, "Senin işaret edeceğin ve tavsiye edeceğin her konuda sana uymak üzere" diyerek, kendisine her türlü yetkiyi verdiğini ve dilediği gibi hareket edebileceğini belirtmişti. Bunun üzerine Hz. Ali, sitemkâr bir şekilde: "Ben sana defalarca gelip söyledim, sana tavsiyede bulundum, fakat sen yine bildiğini yaptın. Bugün meydana gelenler İbn Âmir'in, Muaviye'nin, İbn Ebi Serh'in uygulamalarının sonucudur. Sen bu adamlara uydun da beni dinlemedin." dediğinde halife, zor durumda kalmanın verdiği ızdırapla bu defa bütün tavsiyelerini yerine getireceğini söyleyerek "Hayır onlara uymam, sana uyarım" şeklinde karşılık vermişti.⁷² Bu arada halife Muhammed b. Mesleme'yi yanına çağırarak: "onlara git ve gönüllerini alarak benden uzaklaştır. Onlara beni sorumlu tuttukları bu işlerden de vazgeçeceğini söyle" diyerek ondan da yardım istemişti.⁷³

Bunun üzerine Hz. Ali, Câbir b. Abdullah, Mervan b. Hakem, Muhammed b. Mesleme ve Said b. el-Âs ile birlikte isyancıların yanına giderek, Mısırlılarla konuşup⁷⁴ tekliflerini almışlardı. Mısırdan gelen topluluğun en büyük isteği olan vali Abdullah'ın görevden alınması konusu, hemen karara bağlanarak, onlara valilerinin yerine Muhammed b. Ebî Bekir'in tayin edildiğini bildiren⁷⁵ bir mektup verilmişti.⁷⁶ Bunun üzerine Mısırlılar yanlarında bulunan yeni valileriyle, yola çıkmışlardı. Kûfe ve Basralılarda Mısırlılarla birlikte şehirlerine gitmek üzere konakladıkları yerden ayrılmışlardı.⁷⁷ Görüldüğü gibi, Medine baskının öncülere Mısırlılardır. Çünkü Mısırlıların isteklerinin yerine getirilmesi, diğer şehirlerden gelen isyancıların da geri dönmelerini sağlamıştır.

Neticede bu grupların ikna edilmiş olmaları halifeyi rahatlatmıştı. Bunun hemen akabinde Mervan halifeye: "Çıkıp Mısırlıların geri döndüğünü ve senden bir kötülük gelmediğini anladıkları için çekip gittiklerini halka bildirmen gerekir. Yoksa diğer şehirlerden bir çok insan toplanır gelir, sen de onları geri çevirmeye güç yetiremezsin" diyerek taktik verir. Dikkat edilirse Mervan, Mısırlıların ikna edildiğini değil de, Mısırlıların halifeyi anladıklarını belirtiyordu. Böylece de diğer insanlar nazarında, halife hakkında bir şikayetin olmadığını teyid edilmesini istiyordu.⁷⁸

Bu arada Hz. Ali de, bütün şehirlerin kendisi aleyhinde kaydığını, bu nedenle Mescid'de bir konuşma yaparak, kalbinde herhangi bir kötü niyetin olmadığını ve emaneti ehline teslim edeceğini bildirmesini, şayet bunu yaparsa, kendisinden bir daha yardım isteme ihtiyacına gerek olmayacağını belirterek Mervan'ın görüşüne benzer bir tavsiye de bulunmuştu. Mervan'ın ve Hz.

⁷¹ bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, I, 36; İbn Şebbe, IV, 1158; Belâzurî, *Ensâb*, V, 26; Suyûtî, 186.

⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 168.

⁷³ İbn Sa'd, III, 65; İbn Şebbe, IV, 1150; İbn Abdirabbih, IV, 288.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 169.

⁷⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 26, 64; İbn Abdirabbih, IV, 288.

⁷⁶ bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, I, 36; İbn Şebbe, IV, 1158; Belâzurî, *Ensâb*, V, 26.

⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; İbn Şebbe, IV, 1152; Mesûdî, *Murûc*, III, 353.

⁷⁸ Belâzurî, *Ensâb*, V, 74; Taberî, IV, 363; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

Ali'nin bu tavsiyeleri üzerine de halife, Mescid'e giderek halka hitap etmişti. Ancak o sırada Mescid'de bulunan Amr b. el-Âs, halifeye günah işlediğini, insanlara da günah işlettiğini söyleyerek onu tövbeye davet etmişti. Halife onun bu konuşmasına, aynı üslupla cevap verirken, Mescid'de bulunanlar ağlamışlardı.⁷⁹ Bu olaydan kısa süre sonra da Amr, Filistin'e gitmiş, orada ikamet ederken Hz. Osman'ın öldürüldüğü haberini almış ve bunun üzerine de: "Bana Abdullah'ın babası derler, eğer ben bir yarayı kaşıyacak olursam onu mutlaka azdırırım"⁸⁰ diyerek olayların ortaya çıkmasındaki etkisini teyit etmişti.

Hz. Osman Mescid'deki bu konuşmasının ardından evine döndüğünde Mervan, Said ve Ümeyyeoğullarından bir grubu evinde otururken bulmuştu. Mervan bu sırada halifeye bazı önerilerde bulunmuş, halifenin hanımı Nâile ile de aralarında tartışma yaşanmıştı. Halife bu sıralarda, kapısında biriken kalabalığı Mervan'ın ikna etmesini istemiş; Mervan da: "Ne oluyor, talan yapmak isteyenler gibi gelmiş toplanmışsınız? Ey yüzü çirkin insanlar! Elimizdeki hükümranlığı almak mı istiyorsunuz? Vallahi biz şu an elimizde bulduğumuz yönetimi kimseye vermeyiz." diyerek onları ikna etmek yerine tahrik etmişti.⁸¹ Bu sözleri sahabeden bazıları, Hz. Ali'ye iletmışler; halifenin evine gelen Hz. Ali de: "O seni dininden ve aklından saptırmak istiyor" diyerek Mervan'ın dini ve nefsi konusunda itibara alınacak biri olmadığını; Mervan'ın, onu bir o tarafa, bir bu tarafa çekip durduğunu bildirirken, orada bulunan halka: "Ey Allah'ın kulları! Görüyorsunuz ki ben evimde bu olanlardan uzak kaldığım zaman halife "Beni terkettin" der, ben onun işleriyle ilgilendiğimde ve ona tavsiyelerde bulunduğumda da, Mervan onunla oynar ve istediği yere yönlendirir" şeklinde şikayetlerde bulunmuştu. Hz. Ali, halifeye kendisine bir daha gelip konuşmayacağını belirterek "Sen itibarını kaybettin ve görüşlerine sahip çıkmadın" şeklinde olaylardaki konumunu farklı bir biçimde anlatarak evden ayrılmıştı. Hz. Ali'nin bu sözleri orada bulunan Nâile tarafından da tasdik edilmiş, Nâile halifeye Mervan'a inanmamasını, onun insanı kötü yola götüreceğini söylemişti. Bunun üzerine halife, Hz. Ali'ye haber göndererek gelmesini talep etmiş, ancak Hz. Ali gelmemişti.⁸²

Hz. Ali'nin gelmemesine gücenen halife, gece olunca giderek onunla konuşmuş ve: "Bu durumda beni yardımsız bırakarak, muhaliflerime cesaret veriyorsun " diyerek sitemde bulunmuştu. Hz. Ali halifeye halka küfür ederek eziyet ettiği durumlar da bile, Mervan'a uyduğunu,⁸³ söyleyerek yardım edemeyeceğini belirtmişti. Neticede, halife en yakın dostu, Hz. Ali'nin yardımından da olmuştu.

Başkent Medine'de bu olaylar yaşanırken, Mısır'a dönmekte olan âsiler yolda ilginç bir olayla karşılaşmışlardı. Eyle⁸⁴, ye geldiklerinde, deve üzerindeki bir kişi aralarından geçmişti. Mısırlılar bineklinin durumundan şüphelenerek onu yakalamışlardı. Sorguya çektikleri binekliden,

⁷⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 74; Taberî, IV, 363.

⁸⁰ Taberî, IV, 357; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 169 vd; Ayrıca bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 74.

⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285 vd.

⁸² bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 65; Taberî, IV, 362; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 171-172.

⁸³ Taberî, IV, 358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 173.

onun Osman'ın hizmetçisi, bindiği devenin de halifenin olduğunu öğrenmişlerdi. Bunun üzerine durumundan şüphelendikleri hizmetçinin üzerini ve eşyalarını aramışlardı. Üzerinde, kurşun bir boru içerisinde halifenin mührüyle mühürlenmiş bir mektup bulmuşlardı. Mektupta: "Şunlar şunlar geldiğinde boyunlarını vur. Filan ve filanın ellerini ve ayaklarını kes"⁸⁵ şeklinde Mısır halkından vali Abdullah'ın yanından ayrılıp Osman'a karşı olanların isimlerini okumuşlar; yazının Hz. Osman'ın katibi Mervan tarafından yazıldığını anladıklarında ise geri dönmeye karar vermişlerdi.⁸⁶ Bu sıralarda Mısırlılar'ın Abdullah b. Sa'd'ı görevden uzaklaştırdıkları, bunun üzerine de onun Filistin'e gittiği haberi Medine'ye ulaşmıştı.⁸⁷

C-Hz.Osman'ın Kuşatılması ve Kuşatma Sırasında Medine

Şehirlerinden ayrılarak Medine yakınlarına gelerek ikna edilmeleri sonucu geri dönen bu gruplar,⁸⁸ ele geçirdikleri mektuptan sonra Medine'ye doğru tekbir getirerek geri dönmüşler ve "Kim bizden uzak olursa o emniyet içindedir"⁸⁹ diyerek şehre girmişlerdi.⁹⁰

Medine kuşatmasında grupların geri dönüşüyle ilgili olarak önemli görünen bir hususa burada işaret etmek yerinde olacaktır. Daha önce Zilkâde ayı başlarında ikna edilerek geri dönen gruplar, çok kısa süre sonra tekrar dönmüşlerdir. Bu bilgiye ilave olarak kuşatmanın kırk dokuz gün⁹¹ sürdüğünü ve halifenin Zilhicce 18'de öldürüldüğünü dikkate aldığımızda, Medine'ye yürüyerek yaklaşık 6-7 saatlik bir yerde konaklayan grupların, 2-3 gün aradan sonra geri döndükleri ortaya çıkmaktadır ki, birbirleriyle irtibatları olmaksızın veya buldukları yerden ayrılmaksızın bu kadar kısa sürede geri dönmeleri mümkün gözükmemektedir.⁹²

Birbirleriyle irtibatlarının ortaya çıkmasından endişe eden ve bu nedenle de Medine'ye dağınık bir şekilde girerek halifenin evini kuşatma hazırlığında olan âsilere, halife bu sefer yine Muhammed b. Mesleme'yi elçi olarak göndermek istemişti. Muhammed'in isyancılardan çekinmesi ve yapamayacağını bildirmesi üzerine de halife, çaresiz bir biçimde oturup beklemeye başladı. Âsilerin halifenin evini kuşatmakta olduğunu öğrenen Hz. Ali onların yanına gelerek onları ikna

⁸⁴ Buranın Zu'l-Merv olduğu da rivayet edilir. bkz. İbn Şebbe, IV, 1149.

⁸⁵ Rivayetler mektubun varlığını haber vermemekle birlikte, yapılan yorumlar mektupda öldürülmeleri veya cezalandırılmaları emredilen kimselerin, Mısırlı âsilerin önde gelenleri olduğunu bildirir. Ancak isimlerin zikredilmemiş olması da mektubun varlığı üzerinde şüpheler oluşturacak niteliktedir.

⁸⁶ bkz. İbn Sa'd, III, 65; İbn Kuteybe, el-Maârif, 84; İbn Şebbe, IV, 1149 vd.; Belâzurî, *Ensâb*, V, 65; Mesûdî, *Murûc*, III, 353; Cahşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 21,22; İbn Teymiyye, VI, 244.

⁸⁷ İbn Şebbe, IV, 1152.

⁸⁸ Halife, *Tarih*, 168.

⁸⁹ Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", 25.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, kuşatma tarihini Zilkâde ayının dördüncü gecesi olarak vermektedir. bkz. *el-Kâmil*, III, 165; İbn Kuteybe ise, bu tarihi Mayıs 655/Zilhicce 35 olarak vermektedir ki bu, kuşatmanın yaklaşık 49 gün sürdüğünü ve halifenin Zilhicce/Haziran ayı içerisinde öldürüldüğünü dikkate aldığımızda (Halife, *Tarih*, 176; Mesûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 269; Diğer rivayetler için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187) doğru olması mümkün görünmemektedir. bkz. *el-Maârif*, 84.

⁹¹ Yakûbî, *Tarih*, II, 176; Mesûdî, *Murûc*, III, 355.

etmeye çalışır. Ancak âsiler Hz. Ali'den beraber halifenin yanına gitmeyi teklif ederler. Hz. Ali de bu talebi reddederken son derece mânidar bir soru sorar: "Gitmişken niçin geri geldiniz ve fikrinizden caydınız?" Âsiler: "Yolda haberci üzerinde bizim katlimizi isteyen bir mektup ele geçirdik" deyince Hz. Ali, bu defa Basralı ve Kûfelilere dönerek: "Mısırlıların ne ele geçirdiklerini ve mahiyetinin ne olduğunu nasıl bildiniz" sorusuna: "Bize ne istersen söyle. Bu adam (Osman)'ın lüzumu yoktur" cevabını verirler.⁹³ Görüldüğü gibi âsilerin hedefleri halifeyi görevden almak, olmazsa öldürmektir. Çünkü ilk gelişlerinde Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e halifelik teklif eden, ancak Mısırlıların valilerinin görevden alınma talebinin kabulü üzerine geri dönmüşlerdi. Geri dönen bu grupların, halifenin kölesini yakalayarak geri geldiklerini söylemeleri, yolda halife hakkında yapacaklarını kararlaştırdıktan sonra şehre geldiklerini ortaya çıkarmaktadır.

Hz. Ali'ye verilen bu cevaptan da anlaşılacağı gibi, mektup olayı Halife Osman'ın öldürülmesi için bir kılıftır. Âsilerin geri dönmesinde dikkat çeken nokta Mısırlı grubun ele geçirdiği mektuptan diğer grupların, Basralı ve Kûfelilerin haberi olmasıdır. Üstelik aynı anda birleşerek Medine'ye doğru yola çıkıyorlardı. Nitekim, âsilerden İbn Udeys'in geri döndükten sonra halifeye söylediği; "Bizim esas gayemiz seni öldürmekti, ancak bize garanti verip geri çevirdiler" sözü de bunu teyid etmektedir.

İsyancı gruplar arasında mektup olayını ortaya atan Mısırlılar⁹⁴ ele geçirdikleri mektubu Medine Mescid'inde okuyarak sahabeden destek almak istemişlerdi. Nitekim Ammar b. Yâsir, Rufâa b. Râfî' el-Ensârî ve Âmir b. Kureyz gibi bir kısım sahabe de⁹⁵ gelişen bu olaylar karşısında halifeyi suçlu, âsileri de haklı bulmuşlardı.⁹⁶ Olayın sadece görünen yanı üzerine, âsilere destek verdikleri anlaşılan Medinelilerin bu tutumu karşısında halife: "bu benim dışımda yapılmış,⁹⁷ vallahi mektubu ben yazmadım,⁹⁸ mühür katibimde dilediğini yazıyor"⁹⁹ diyerek hem isyancıları, hem de onlara destek veren sahabeyi ikna etmeye çalışırken, mektubun Mervan tarafından yazıldığını da itiraf etmişti. Ancak halifenin bu sözlerinden âsiler ikna olmadıkları gibi "Eğer yalan söylüyorsa senin için imamet yoktur; yok eğer doğru söylüyorsa kâtibinin yaptığından haberdar olmayacak derecede bir gafletteki kimse için imamlık caiz değildir."¹⁰⁰ sözleriyle halifeye karşılık vermişlerdi.¹⁰¹

Halife mektuptan haberi olmadığına yemin ederken, âsilerin "Nasıl olur da, senin haberin olmaksızın mühürün alınır. Eğer işine güç yetiremiyorsan ayrıl" tarzındaki talepleri karşısında, ne

⁹² bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84, Halife, *Tarih*, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187; Mesûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, 269.

⁹³ Taberî, IV, 351, 355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 68; Ayrıca bkz. Halife, *Tarih*, 169

⁹⁴ İbn Şebbe, IV, 1154.

⁹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 59

⁹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 68; İbn Abdırabbih, IV, 289 Ayrıca bkz. Mesûdî, *Murûc*, III, 353; Suyûtî, 185.

⁹⁷ İbn Sa'd, III, 65.

⁹⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 176; Cahşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 21, 22.

⁹⁹ İbn Şebbe, IV, 1152.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; Taberî, IV, 375; Cahşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 21,22.

¹⁰¹ Taberî, IV, 375.

ayrılmaya, ne de onlarla savaşmaya razı olurken, bütün iddiaları reddediyordu.¹⁰² Hz. Osman âsilere "Allah'ın giydirdiği bu gömleği kesinlikle çıkarmam" diyerek isteklerini yerine getirmeyeceğini belirtiyordu. Bunun üzerine orada bulunan isyancılar, Mervan'ın kendilerine teslim edilmemesi halinde halifeyi öldürmeden şehri terketmeyeceklerini söylerken, âsilerin bu kararlı tutumlarına rağmen Hz. Osman da, halifeliği terketmektense ölümü tercih ettiğini belirtiyordu.

Bu arada Mısırlılar halifeye Kur'ân'ı Kerim'i getirerek ondan Yunus suresini 59. ayete kadar okumasını istemişlerdi. İsyancıların bundan bir eleştiri çıkarmayacaklarını zanneden halife de, sûre'yi okumaya başlamış, ancak 59. ayet olan "(Müşriklere) De ki, Allah sizin için rızık olarak hangi şeyleri indirdi de, siz ondan bir haram ve helal yaptınız? bana haber verin. De ki, Size Allah mı izin verdi, yoksa Allah'a iftira mı ediyorsunuz?" ayetine geldiğinde "dur görmüyormusun, sen korulukları koruma altına aldın. Bunu yapman için sana, Allah mı izin verdi, yoksa Allah'a iftira mı atıyorsun?" şeklinde sormuşlar, bunun üzerine Hz. Osman da bu ayetin müşriklerin bostanlardan, yitik develerden ve besi develerinden kendilerine haram veya helal kıldıkları şeyler hakkında nazil olduğunu söyleyerek, korulukların, kendisinden önce Ömer zamanında zekat develeri için tahsis edildiğini, kendisi halife olunca zekat develerinin çoğalmasına orantılı olarak buraları genişlettiğini bildirmişti.¹⁰³

İsyancılar halifenin bu yaklaşımına rağmen, ikna olmayarak onun tüm icraatlarını sorgulamaya başlamışlardı. Halife de onların sorularını cevaplarırken, sahabenin bazı hayırlılarının sürülmesi konusundaki soruları da, "Ben onları fitnenin çıkmasından korktuğum için sürdürdüm, onlardan kim öldüyse Allah onunla benim aramda hakem olsun..... Valiler konusuna gelince, hangi valiyi azletmek istiyorsanız azledin, hangisini de görevde bırakmak istiyorsanız onu da görevde bırakın" şeklinde cevaplandırmıştı.¹⁰⁴

Bu arada Hz. Ali, Medine'de oluşmakta olan muhalefetin, halife için tehlikelerini görmüş olacak ki, aralarında Zübeyr, Talha, Sa'd ve Ammar'ın da bulunduğu bir grup sahabeyi yanına alarak Hz. Osman'a gitmişti. Hz. Ali halifeye âsiler tarafından yolda yakalanarak Medine'ye getirilen köle, deve ve mektubu göstererek halifeye :

-Bu köle senin değil mi? şeklinde sormuş; Hz. Osman da

-Evet

-Deve senin deven değil mi?

-Evet

-Mühür senin mührün değil mi?

-Evet

-O zaman mektubu sen yazdın

-Hayır, Allah'a yemin olsun ki, hayır ben yazmadım, ve onun yazılmasını da emretmedim

ve kölemi Mısır'a göndermedim. Bunun üzerine Hz. Ali:

¹⁰² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84.

¹⁰³ Halife, *Tarih*, 169; İbn Şebbe, III, 1133; Taberî, IV, 354; Kal'âci, 151.

¹⁰⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 63.

-Senin kölen nasıl olur da, senin deven ve senin mührünle mühürlenmiş bir mektupla yola çıkar da senin haberin olmaz?" şeklinde soru sorduğunda da Hz. Osman, yemin ederek böyle bir mektup yazmadığını belirtmişti. Bunun üzerine orada bulunanlar da yazının Mervan tarafından yazıldığı sonucuna varmışlar ve o sırada halifenin yanında bulunan Mervan'ın kendilerine teslim edilmesini istemişler; Hz. Osman da Mervan hakkında suçun şer'an sabit olmadığı gerekçesiyle bunu reddetmişti. Bunun üzerine Hz. Ali: "Seninle Rabbi'l-Âlemin'in huzurunda karşılaşıyoruz" diyerek sinirli ve de üzgün bir biçimde, yanında bulunan sahabeyle birlikte evden ayrılmıştı.¹⁰⁵

Mısırlıların yolda karşılaştıkları bineklinin Hz. Osman'ın kölesi, devenin de Hz. Osman'ın devesi olduğu kesindi. Mektubu da Mervan yazmıştı. Zaten bunu anlayan Muhammed b. Ebî Bekir ve taraftarları da Mervan'ın kendilerine verilmesini talep etmişlerdi. Ancak halife, muhakemesiz olarak bu öfkeli kalabalığa vermesi durumunda sorgusuz ve sualsiz öldürülmesinden korktuğu için amca oğlu ve katibi Mervan'ı âsilere vermeyi reddetmişti.¹⁰⁶ Ancak Mervan'ın kurnaz bir politikacı olduğu düşünülecek olursa, böyle bir olaya yeltenmeyeceği de düşünülebilir. Çünkü bu olay açığa çıktığında ilk şüphenilecek ve akla gelecek kişi kendisidir. Bu nedenle mektup meselesini açıklamak için bazı yazarlar komplo teorileri ileri sürmüşlerdir.

Bu tartışmaları yapıldığı sıralarda Medine etrafında buldukları anlaşılan âsiler, halifenin azlolunmasını, aksi takdirde Mervan'ın işini göreceklərini söylüyorlardı. Halife'nin Mervan'ı kendilerine vermeyeceğini anlayan âsiler bu noktada "Allah senin kanının helal kılmıştır, sen ahdi ve misâkı bozdun" diyerek halifenin evini kuşatırlar.¹⁰⁷ Bu arada Ümeyye oğullarından bir grup da halifeyi korumak amacıyla evine gelir.¹⁰⁸

Hz. Ali bu sıralarda her ne kadar Halife Osman ile sık sık münakaşalar ederek ona tepki göstermişse ise de, onu böyle bir durumda tek başına bırakmaktan da rahatsız olmuş, oğulları Hasan ve Hüseyin'i zor durumdaki halifeye yardım için göndermişti.¹⁰⁹ Ancak Hz. Ali'nin halifeye yardım etme dışında başka bir amaç taşımayan bu davranışına Mervan, halifeyi korumak üzere kapıya gelen Hz. Hüseyin'e "Buradan git! Sen burada bizimle beraberken baban insanları bize karşı

¹⁰⁵ İbn Şebbe, IV, 1155; İbn Teymiyye, VI, 244; İbn Teymiyye, Hz. Osman'ın böyle bir mektupla masum birini öldürtmesinin mümkün olmadığını gibi Muhammed b. Ebî Bekir'i de öldürtmesinin düşünülemediğini belirtir. Yazara göre, şayet halife Muhammed'i öldürtmek istemiş olsa da, bu durum Mervan'ın asiler tarafından öldürülmesinden daha evlidir, çünkü o devletin halifesidir. İbn Teymiyye'nin bu görüşünden halifenin isterse halkından birinin haksız yere öldürebileceği sonucu çıkar ki, bunun olması mümkün değildir. Yine İbn Teymiyye, asilerin amacının Mervan'ı öldürmek olmayıp, zulmetmek olduğunu söylemektedir. Mervan, fitne konusunda Muhammed b. Ebî Bekir kadar ileri gitmemiş, İlim ve dinde de İbn Ebî Bekir onun kadar şöhret sahibi de değildir diyen İbn Teymiyye, (bkz. *Minhâc*, VI, 245) bunu Mervan'ın Hz. Peygamber dönemini Muhammed b. Ebî Bekir'den daha çok yaşamış olmamasına bağlamaktadır. bkz. *Minhâc*, VI, 246.

¹⁰⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 68; Halifenin Mervan'ı vermeme gerekçesini daha sonra Hz. Ali de tasdik etmişti bkz. *Ensâb*, V, 70.

¹⁰⁷ Halife, *Tarih*, 169; Belâzurî, *Ensâb*, V, 68; Taberî, IV, 356; İbn Abdirabbih, IV, 289; Suyutî, 186-187; İbn Teymiyye, VI, 244.

¹⁰⁸ İbn Şebbe, IV, 1160 vd.; Belâzurî, *Ensâb*, V, 68; Mesûdî, *Murûc*, III, 353; İbn Abdirabbih, IV, 290; Suyutî, 187.

¹⁰⁹ Suyutî, 185.

kışkırtıyor" sözleriyle onu kovmak istemişti.¹¹⁰ Aslında Ümeyyeoğulları Hz. Ali'nin halife ile ciddi anlamda bir sorunu olmadığını biliyorlardı. Hem Hz. Ali, Hz Osman'ın şahsından değil, idaresinden şikayetçi idi. Bunu da zaman zaman halifeye bildirmişti. Ancak Ümeyyeoğulları onu, muhtemelen ileride halife olacağı endişesiyle zor durumda bırakmak istiyorlardı. Zaten bu durum, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra gerçekleşecek, Ümeyyeoğullarının başını çektiği ve ardı arkası gelmeyecek problemler türetilecekti. Bu nedenle daha halife hayatta iken, muhtemelen Hz. Osman'ın başına gelenlerin sorumluluğunu, sonradan olduğu gibi, onun üzerine yıkmaya çalışıyorlardı. Bu arada Muğire b. Şube'nin, Hz. Osman'ın katledilmesinden kısa bir süre önce Hz. Ali'ye gelerek, bu olayların sorumluluğundan kurtulması için Medine'yi terketmesi önerisi de, Ümeyyeoğullarının Hz. Ali aleyhindeki faaliyetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hz. Osman karşı karşıya kaldığı bu içinden çıkılmaz durumda, diğer şehirlere mektup yazarak yardım istemek zorunda kalmıştı. Halife yazdığı mektuplarda, Şûrâ'nın kendisi istemediği halde onu halife seçtiğini, âsilerin ellerinde delil olmaksızın kendisinden gayri meşru işler yapmasını talep ettiklerini anlatarak yardım talep etmişti¹¹¹ Onun Medine'de bulunan başta Hz. Ali gibi diğer önemli sahabeden bu noktada yardım istememesi ise dikkat çekicidir. Çünkü halife yanına her gelişinde kendisiyle tartıştığı, daha önce yardım talep ettiği Hz. Ali'den oldukça ağır bir cevap alması, Hz. Ali'den yardım istemesine engel olmuştur. Üstelik Halife, Hz. Ali'den yardım isterken, onun yaptığı tavsiyelere de uymuyordu. Hz. Osman, âsilerin yakaladıkları mektubu Mescid'de okumalarından sonra bazı sahabenin onlara destek vermesi sonrasındaki gelişmeler nedeniyle de Medinedeki sahabeden yardım istememiştir. Bu nedenle halife, kendisine yardım elini uzatacağına inandığı ve görevlilerinin çoğunun akrabalarının oluşturduğu şehirlere yardım talep etmişti. Onun bu çağrısına Şam valisi Muaviye, Habib b. Mesleme¹¹² komutasında bir grup, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, Muaviye b. Hudeyc komutasında bir birlik, Kûfe'den de Ka'ka b. Amr da bir birlik göndererek karşılık vermişti.¹¹³

Hz. Osman'ın kendisinden yardım talep ettiği Şam valisi Muaviye'nin tavrı konusunda kaynakların verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Halifenin, Misver b. Mahreme ile mektup göndererek yardım istediği Muaviye, bu mektup üzerine Habib b. Mesleme komutasında bin atlıdan oluşan öncü birliğine Yezîd b. Esed'in komuta ettiği¹¹⁴ toplam dört bin kişilik bir kuvveti Medine'ye doğru yola çıkarmıştı. Ancak Yezîd Medine yakınlarına Vadiu'l-Kurâ'ya veya Medine'ye¹¹⁵ geldiğinde, halifenin öldürüldüğü öğrenerek Şam'a geri dönmüştür. Kaynaklarda bu bilginin yanısıra, Şam valisinin yardım çağrısına ilişkin tutumu hakkında farklı bilgilerle karşılaşmaktayız. Buna göre, Muaviye yardımı geçiktirmiş ve bu davranışıyla Medinelilerin tepkisini çekmekten endişe ettiği

¹¹⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 78.

¹¹¹ Taberî, IV, 352.

¹¹² Veki', Muaviye'nin Habib b. Süleke el-Fihri'yi gönderdiğine dair bir rivayet aktarmaktadır. bkz. *Ahbârü'l-Kudât*, II, 205.

¹¹³ Taberî, IV, 352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 166; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 304.

¹¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 72.

¹¹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 72; Taberî, IV, 368; İbn Abdırabbih, IV, 298; Isfehânî, *Eganî*, XXII, 10.

için, on iki bin kişilik bir ordu hazırladığı halde bunu göndermemiştir. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Ebu't-Tufeyl'in halifeye niçin yardım etmediğini sorduğunda ise Muaviye; "Ona yardımı, kanını istemekle yaptım." şeklinde cevap vermişti. Bunun üzerine de Ebu't-Tufeyl: "Senin Osman'la durumun şairin söylediği şu söze benzer: "Hayatımın bitmesiyle devam etmeyen yaşımın, ölümünden sonra sürmesini sağlayacağım."¹¹⁶ şeklinde, halifeye kasıtlı olarak yardım etmediği anlatan bir şiirle ona karşılık vermişti.

Kaynaklarımızdan Yakûbî, bu konuda da farklı bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre Muaviye Medine'ye bizzat kendisi gelmiştir.¹¹⁷ Ancak, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra sıranın kendisine geleceğini bilmesi nedeniyle, onun Medine'ye gitmiş olması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Muaviye'nin gönderdiği ordunun Medine yakınlarında Vadiü'l-Kurra'ya kadar geldiği, ancak halifenin öldürülmesini öğrenince geri döndükleri¹¹⁸ şeklindeki rivayet, bu noktada daha makul görünmektedir.

Bu arada Basra valisi Abdullah b. Âmir de, halifeden Cübeyr b. Mut'im tarafından getirilen yardım mektubunu halka okumuş ve 500'er dirhem verdiği 500 kişilik bir birliği Müçâşî b. Mesud komutasında yardım için göndermişti. Ancak Müçâşî Rebeze, yakınlarına geldiğinde halifenin öldürüldüğü haberini aldığı anda ise geri dönmüştü.¹¹⁹

Halife Abdullah b. Abbas'ı bu sıralarda hac emirliği ile görevlendirmiş ve ondan Mekke'de bulunan Halid b. el-Âs'a, İkrime b. Ebî Cehil'e yazdırdığı mektubu götürerek kendisinin kuşatma altında bulunduğunu bildirmesini ve söz konusu mektubu halka da okumasını istemişti.¹²⁰ Mekke'ye giden Abdullah, hac için orada bulunan Hz. Aişe'nin yanına uğrayarak, durumu ona da bildirmiştir.¹²¹

Halife Osman'ın bazı valilerinden talep ettiği yardımların gecikmesi, onu yeni arayışlara sevketmişti. Hz. Osman bu durumda yine Mervan'ın tavsiyesi doğrultusunda Hz. Ali ile iştişare etmişti. Halifenin kendisiyle iştişare ettiği Hz. Ali, Hz. Osman'a hayatının tehlikede olduğunu, âsilere daha önce söz verdiği halde bunu yerine getirmediğini, bu sefer onların isteklerini yerine getirmesini tavsiye ederek, onun kendisini de aldattığını söylemişti. Bunun üzerine halife "Vallahi bu sefer sözümü yerine getireceğim" şeklinde teminat vermiş, bu güvence üzerine Hz. Ali, âsilerin yanına giderek durumu iletmişti. Âsilerin teminat istemeleri üzerine bu sefer halife, kendisine zaman tanınmasını istemişti. Âsiler, halifeye istediği müddeti verirken, kuşatmayı da

¹¹⁶ İbn Abdirabbîn, IV, 30.

¹¹⁷ Buna göre Şam'dan gelen yardım kuvvetlerinin, halifenin isteği üzerine Medine'den ayrılmışlardır. Yolda iken de halife öldürülmüştü. bkz. Yakûbî, *Tarih*, II, 175.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 177.

¹¹⁹ Taberî, IV, 369; Ayrıca bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 72.

¹²⁰ İbn Şebbe, IV, 1166; Taberî, IV, 406 vd.

¹²¹ Taberî, IV, 407; Halife Mekkelilere "Kim Allah'ın rızasını, hoşnutluğunu, Ahiret yurdunu, Ümmetin düzelmesini, Rasûlullah'ın ve ondan sonraki iki halifenin ortaya koydukları güzel sünneti isterse, bunun karşılığını size ancak Allah verir" şeklinde yazmıştı. (bkz. Taberî, IV, 410.) Zira kuşatma sırasında iken âsiler halifenin görevi bırakması yolundaki isteklerine Abdurrahman b. Ömer "İslâm'da böyle bir çığır açmaktan yana değilim, Çünkü (sen bunu yaparsan) yöneticisine kızan her toplum onu azletmeğe kalkar" dediği rivayet olunur. bkz. İbn Sa'd, III, 66.

kaldırılmışlardı. Ancak sürenin dolmasından sonra durumda herhangi bir değişiklik olmayınca evini tekrar kuşatmışlardı. Bu duruma kızan halife de onlara meydan okumuş, Talha, Zübeyr ve Ali'yi çağırarak evinin balkonundan Medinelilere ve asilere hitap etmiş ancak bundan da bir sonuç alamamıştı.¹²² Görüldüğü gibi halife âsilerin isteklerini yerine getirme eğiliminde olmasına rağmen, muhtemelen etrafında bulunan Ümeyyeoğulları bunun yerine getirilmesine mani olmuşlardır.

Artık son çarelere başvuran Hz. Osman, bu olaydan sonra Mescid'e giderek Müslümanlara namaz kıldırması ve minbere çıkarak bir hutbe irad etmiştir. Ancak âsilerden bir grup, Mescid'de bulunan Müslümanları dışarı çıkararak Hz. Osman'ı da bayılınca kadar dövmüşler, halife baygın bir halde evine götürülmüştü.¹²³ Bu olaydan sonra bazı sahabe, Hz. Osman'ın evini koruma altına almışlar, ancak halife gelen grubun ayrılmasını isteyince onlar da evlerine dağılmışlardı. Bunun hemen arkasından da Hz. Ali, Talha ve Zübeyr halifeye hem geçmiş olsun demek hem de onunla bu konuyu görüşmek üzere evine gelmişlerdi.¹²⁴ Bu sırada halifenin evinde Mervan'ın da aralarında bulunduğu Ümeyyelilerden bir grup bulunuyordu. Hz. Ali içeri girer girmez Emeviler: "Bizi helak ettin ve bu tuzakları bize sen hazırladın. Vallahi amacına ulaştığında bu dünyayı sana zehir edeceğiz." diyerek olayların sorumluluğunu Hz. Ali'ye yükleyerek onu tehdit etmişler, Hz. Ali de bunun üzerine "Ey beyinsizler! Siz de biliyorsunuz ki, Osman bu durumda bana bir şey yükleyemez" diyerek halifenin evinden ayrılmıştı.¹²⁵

Hz. Ali "Osman'ı Ali'nin öldürmek istediği" şeklinde yalan bir haberin halifeye ulaştığını öğrendikten sonra da, "Biz Mervan'ın verilmesini istiyoruz. Yoksa halifenin öldürülmesini değil" mesajını Hz. Osman'a iletmışti.¹²⁶ Ancak Hz. Ali'nin bu mesajına rağmen Halife Osman "Eğer ben yenecek biriysen beni yiyen sen ol"¹²⁷ şeklinde bir mektubu Abdullah b. Hâris ile onu yanına çağırması için göndermiş, ancak Hz. Ali'nin yanında bulunanlar onu tutarak "Aramızdaki bölüğü görmüyormusun. Ona ulaşamayacaksın" diyerek engel olmuşlardı. Bunun üzerine Hz. Ali, başındaki siyah sarığı çözerek: "Allah'ım onun başına gelene ve öldürülmesine razı olamıyorum, gördüklerini söyle" diyerek elçiye fırlatmıştı.¹²⁸ Hz. Osman'ın yanına dönen elçi de karşılaştıklarını halifeye iletmışti. Hz. Ali bu olayın ardından bir daha halife ile irtibat kurma imkanına sahip olamamıştı. Nitekim daha sonra Medine sokaklarında dolaşırken Hz. Osman'ın ölüm haberini alan ve ona yardım edememenin sıkıntısını taşıdığı anlaşılan Hz. Ali: "Allah'ım ben onun kanından ve öldürülmüş olmasından beriyim."¹²⁹ şeklinde konuşmuştu.

¹²² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179 vd.

¹²³ Taberî, IV, 353; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 290.

¹²⁴ Taberî, IV, 353.

¹²⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 167; İbn Şebbe, bu sırada Hz. Osman ile yanına gelen bazı sahabe arasında, halifenin öldürülmesine neden olarak gösterilen konularla ilgili olarak konuşmalar geçtiğini rivayet eder. bkz. İbn Şebbe, III, 1093.

¹²⁶ Suyutî, 187.

¹²⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 34; Belâzurî, *Ensâb*, V, 91; el-Müberred, *el-Kâmil*, I, 26.

¹²⁸ İbn Sa'd, III, 69; İbn Şebbe, IV, 1221; Belâzurî, *Ensâb*, V, 94; İbn Abdîrabbih, II, 164.

¹²⁹ İbn Sa'd, III, 79; İbn Şebbe, IV, 1221; Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 452; Hz. Ali, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra da onun ölümünü hiç temenni etmediğini belirtmiştir. bkz. İbn Şebbe, IV, 1235.

Bu arada kuşatma öncesi ve sonrasında Hz. Aişe'nin konumuna da değinmek gerekecektir. Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde siyasi ve kamusal alanla ilgili etkinlikler, Hz. Aişe için çok az olanak sağlanmış, ancak yine de onun kişisel itibarı artmıştı.¹³⁰ Hz. Aişe, Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle memnun olmuş ve onun idaresi konusunda iyimser bir tavır takınmışsa da, toplumun liderlerinin bir çoğu gibi, kısa bir süre sonra Osman'ın idaredeki yetersizliğini ve akrabalarına tanıdığı imtiyazların farkına varmıştır.¹³¹ Bu nedenle halifenin icraatlarından duyduğu rahatsızlığı, Hz. Ali gibi zaman zaman halifeye iletmiştir. Onun halifeye muhalif oluşunun başında, Hz. Osman tarafından kendisine verilen atâda yaptığı indirimden kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi Hz. Ömer divan sistemini oluştururken Hz. Muhammed'in dul eşlerine, diğerlerinden farklı oranlarda atâ bağlamıştı. Bu bağlamda Hz. Aişe'ye 12.000 dirhem yıllık atâ bağlanırken, Rasûlullah'ın öteki hanımlarına ise Hz. Peygamberin nezdindeki konumları oranında 5000-10000 arasında değişen miktarlarda atâlar bağlanmıştı. Hz. Aişe'nin maaşı da, diğer hanımların en fazla olanından 2000 dirhem fazlaydı. O, her ne kadar Hz. Ömer devrinde kendisine bağlanan atâdaki bu 2000 dirheme itiraz ettiyse de, Hz. Ömer bunu kendisine kabul ettirmişti. Ancak aynı Hz. Aişe, Hz. Osman'ın kendi atâsını Rasûlullah'ın diğer hanımlarına verilen atâ seviyesine indirerek¹³² emsalsiz ve ayrıcalıklı konumuna darbe vurması sebebiyle ona cephe almıştır.

Hz. Aişe, Hz. Osman'a karşı yürüttüğü bu muhalefette zaman zaman sert eleştirilerde bulunmuştu. Şûrâ'da açıkça Hz. Ali'yi destekleyen¹³³ ve Hz. Osman döneminde halife ile olan ilişkilerinde -belki de bu nedenle olsa gerek- sorunlar yaşayan Ammar b. Yâsir, bir gün Mescid'de oturup çevresindekilerle sohbet ederken, Hz. Osman içeri girmişti. Halife muhalefetten biri olarak gördüğü Ammar'ın etrafındaki kalabalığı dağıtarak namaz kılmak için tekbir almak üzereyken, içeriden bir kadın "Ey insanlar dinleyin!" diye başlayan bir konuşma yapmıştı. Kadın konuşmasında, Hz. Peygamber ile onun getirdiği dinden bahsederek "Allah'ın emrini terkettiniz ve Rasûlüne muhalefet ettiniz" şeklinde halifeye eleştirilerde bulunmuş; arkasında başka bir kadın da benzer konuşma yapmıştı. Hz. Osman namazını tamamladıktan sonra halka dönerek "Bu iki fitneci namazda insanları fitneye sokuyorlar. Ya bunları susturunuz, ya da bunlara kötü konuşacağım " demişti. Bu arada söz konusu kadınların Hz. Aişe ve Hz. Hafsa oldukları anlaşılmıştı. Bunun üzerine Mescid'de bulunan Sa'd b. Ebî Vakkas, halifenin Hz. Peygamberin eşlerine bu şekilde konuşmasını uygun bulmadığını söylemiş, Hz. Osman da Sa'd'ın üzerine yürüyünce, Sa'd Mescid'i terketmişti.¹³⁴

Hz. Aişe, eyaletlerde isyan seslerinin duyulmasından sonra halifeye karşı elindeki kozları oynamak üzere harekete geçmişti ki ¹³⁵ bu bir anlamda halifeye muhalefetin açık bir göstergesiydi. Üstelik onun bu muhalefeti, kuşatmanın başlangıcında, kendisinden destek isteyen âsilerle birlikte,

¹³⁰ Abbott, 105.

¹³¹ el-Askerî, Murtazâ, *Ehâdisi Ümmü'l-Mü'minine Aişe*, I, 107.

¹³² Abbott, 101.

¹³³ Taberî, IV, 232.

¹³⁴ Abdürrezzak b. Hemmam, *Musannaf*, XI, 353-356; Savaş, 213-214.

halifeye sert eleştiriler yöneltme şeklinde kendini göstermişti.¹³⁶ Hz. Osman'ın kuşatıldığı günlerin başlarında Medine'de bulunan Hz. Aişe, Hz. Osman'ı verdiği sözleri yerine getirmeyenlere benzeterek "Bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, sen de hak ve adaletle onlar üzerine at. Çünkü Allah hainleri sevmez"¹³⁷ ayetini de okuyarak halifeyi eleştirmişti.¹³⁸

Ancak Hz. Aişe'nin Hz. Osman'a karşı yürüttüğü bu muhalefet hareketinin ve muhaliflere verdiği gizli desteğin, halifeyi ölüme götüreceğini tahmin etmediği anlaşılmaktadır. O, asilerin başlattığı bu hareketin Hz. Osman'ın azli ile sona ereceğini düşünüyordu. Eğer Hz. Aişe kuşatmanın halifenin öldürülmesi ile sonuçlanacağını kestirebilseydi, belki de muhalif harekete destek vermekten uzak kalırdı.¹³⁹

Hz. Osman'ın kuşatılması sırasında asilerle yapılan görüşmelerin bir sonuç getirmeyeceğini gören Hz. Aişe, bugün tam olarak bilemediğimiz nedenlerden dolayı, hac için Mekke'ye gitmeye karar vermişti. Onun bu yolculuğu, isyancıların yapacaklarının sorumluluğunu paylaşmamak için yaptığı düşünülebilir. Hac hazırlıklarının duyulması üzerine Mervan b. Hakem, Zeyd b. Sâbit ve Abdurrahman b. Attab b. Esîd, Hz. Aişe'ye gelerek, belki de Allah'ın onun aracılığıyla bu belayı başlarından kaldıracığını, bu sebeple onun haccı ertelemesini teklif etmişler, ancak o kendine haccı vacip kıldığına dair yemin ederek bunu reddetmişti.¹⁴⁰

Hz. Osman'ın kuşatıldığı bu yılda, hac emiri olarak Abdullah b. Abbas'ı tayin etmiş, önceden de belirttiğimiz gibi ondan, Mekke'deki yakınlarına ve kutsal şehirde toplanan hacılara kendisine yardım etmeleri için haber göndermişti. Medine'den ayrılan hac kafilesi Medine'ye 7 mil uzaklıkta mola verdiğinde, Abdullah hacdan ziyade Hz. Osman'dan sonra yerine geçecek kimseyi düşündüğünü açık bir biçimde Hz. Aişe'ye bildirmişti. Mola sırasında, Hz. Aişe'nin yanına gelen İbn Abbas: "Ey Ümmü'l-Mü'minin! Eğer adam (Osman)'a bir şey olursa halk kimseye sığınmayacak, bizim arkadaşımız (Ali'ye)a sığınacaktır" dediğinde, "Sakin ol, senin övünmelerinden ve sırlarından hiç birisini istemiyorum" şeklinde cevap veren Hz. Aişe, Hz. Ali'nin halife olmasını temenni eden İbn Abbas ile kuzeni Talha'nın halife olmasını isteyen kendi görüşünü paylaşmamıştır. Başka bir rivayette de Hz. Aişe'nin "Ey İbn Abbas! Allah sana akıl ve idrak vermiş, sen de insanları bu zalimden vazgeçirmeye çalışıyorsun"¹⁴¹ şeklinde, onun Mekke'de halife adına yardım faaliyetlerini tenkit ettiği aktarılmaktadır. Hz. Aişe hacda bulunduğu bu sıralarda halife öldürülmüş, o bu durumu ve Hz. Ali'ye biat edildiğini Ubeyde b. Ümmü Kilâb'dan öğrenmiştir..¹⁴² Onun, Hz. Osman'ın ölüm haberini aldıktan sonra ağladığı da kaydedilir.¹⁴³

¹³⁵ Abbott, 112.

¹³⁶ İbn Abdırabbih, IV, 289.

¹³⁷ Enfâl, 8/58.

¹³⁸ İbn Şebbe, IV, 1171.

¹³⁹ İbn Şebbe, IV, 1342-1343.

¹⁴⁰ Belazuri, *Ensâb*, V, 75; Yakûbî, *Tarih*, II, 175-176.

¹⁴¹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 75.

¹⁴² İbn Sa'd, V, 88.

¹⁴³ İbn Şebbe, I, 112; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 45.

Daha sonraları Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Kûfeli âsilerden Eşter, Hz. Aişe'ye gelerek halifenin öldürülmesi konusundaki görüşlerini sormuş, Hz. Aişe de " Müslümanların kanının dökülmesini emretmekten Allah'a sığınırım" diye cevap vermişti.¹⁴⁴ Bunun üzerine Eşter, Hz. Aişe'ye kendilerine onun mektup yazdığını, ancak savaş olarak nitelediği kuşatmanın sonuna doğru yaklaşıldığı bu sırada kendilerinin bundan vazgeçirilmeğe çalışıldığını ifade etmişti.¹⁴⁵ Hz. Aişe'nin Eşter'in bu sözlerine nasıl bir cevap verdiği bilinmemektedir. Ancak Hz. Aişe halifenin öldürülmesinden sonra, onu öldürenlere "Onu saf ucuz¹⁴⁶ elbise gibi pisliğe attınız; sonra da ona yaklaşarak koyun gibi boğazladınız" diyerek tepki gösterdiğinde, Mesrûk bunların onun başının altından çıktığını, çünkü bunların, onun yazdığı mektupların sonucu olarak meydana geldiğini söylemiş, Hz. Aişe de Mesrûk'a, yemin ederek bahsedilen anlamda mektuplar yazmadığını açıklamıştı.¹⁴⁷ Hatta halifenin öldürülmesinden sonra "Onu kapdan su emercesine emdiniz sonra da öldürdünüz,¹⁴⁸ Osman mazlum olarak öldürüldü" diyen Hz. Aişe'ye, Ammar "Dün onun aleyhine teşvik ediyordun, bugün ise ağlıyorsun" ithamında bulunmuştur.¹⁴⁹ Hz. Aişe'ye göre bu cinayet, içinde bulunulan beldeye ve aya hürmeti ihlal anlama gelmekteydi.¹⁵⁰ Bu nedenle olayları aktaran raviler genelde Hz. Osman'ın öldürülmesini isteyen bazı kimselerin Hz. Aişe'nin ağzından başkalarının özellikle de Muhammed b. Ebî Huzeyfe¹⁵¹'nin mektup yazdığı sonucuna varmışlardır ki¹⁵² bunlardan biri de Fustad'dan Hz. Osman'ı hilafetten uzaklaştırmak için yola çıkan Ukbe b. Âmir'di.¹⁵³

Kuşatmanın ilk otuz günü boyunca Hz. Osman, Mescid'de giderek namazı kıldırmaştı.¹⁵⁴ Bu arada isyancılar uygun gördüğü kimselerin halifenin yanına girmesine izin vermişlerdi. Ancak bu otuz günden sonra âsiler, onun namaz kıldırmasını engellemişler ve namazları, âsilerin reisi durumundaki Gâfikı kıldırmaya başlamıştı. Yaklaşık kırk dokuz gün sürdüğü belirtilen bu kuşatma sırasında, Medine halkı oldukça tedirgin olmuş ve evlerinden dışarıya zorunlu olmadıkça çıkmamışlardır. Dışarı çıkmaları gerekenler de ellerinde silahları ile çıkabilmişlerdir.¹⁵⁵

¹⁴⁴ İbn Sa'd, III, 82; İbn Şebbe, IV, 1225.

¹⁴⁵ İbn Şebbe, IV, 1225.

¹⁴⁶ Halife, *Tarih*, 175.

¹⁴⁷ İbn Sa'd, III, 82; Halife, *Tarih*, 176; Belazuri, *Ensâb*, V, 102-103.

¹⁴⁸ İbn Sa'd, III, 83; Halife, *Tarih* 176; İbn Şebbe, IV, 1225.

¹⁴⁹ Belâzuri, *Ensâb*, V, 70; İbn Abdirabbih, IV, 292.

¹⁵⁰ İbn Şebbe, IV, 1342-1343.

¹⁵¹ İbn Abdirabbih, IV, 293.

¹⁵² İbn Sa'd, III, 82; İbn Şebbe, IV, 1154; İbn Teymiyye, IV, 330.

¹⁵³ Makrizî, *Hittat*, II, 335, Ukbe bu amacını gizlemiş olacak ki, vali Abdullah b. Sa'd, II. valiler toplantısına gittiğinde onu yerine vekil bırakmış, ancak âsiler onu görevden alarak tekrar Fustad'a geri göndermişlerdir. bkz. Kindî, 14.

¹⁵⁴ Taberî, IV, 354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 167.

¹⁵⁵ Taberî, IV, 354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 167.

Âsiler kuşatmanın ilk günlerinde gösterdikleri yumuşak tavrı, sonlarda sertleştirmişler; halifenin kimseyle görüşmesine izin vermedikleri gibi,¹⁵⁶ onun yiyecek içecek teminine de engel olmuşlardı. Bu nedenle iâşe temininde zorlanan Hz. Osman, Talha ve Zübeyr gibi sahabenin önde gelenlerine başvurmuştu. Bunlar arasında, Hz. Ali halifenin isteğine cevap vermiş, ancak Hz. Ali'nin gönderdiği suyu almak isteyen Ümeyyeliler ile Abdullah b. Mesud nedeniyle halifeye kızgın olan Benî Zühre, Ammar dolayısıyla kızgın olan Benî Mahzûm ve Ebû Zer dolayısıyla da muhalefete katılan Gıfârlılar arasında tartışma çıkmıştı.¹⁵⁷ Halife, Ammar b. Yâsir'i göndererek ondan su temin etmesini istemiş, ancak Ammar Talha'ya giderek bu isteği yerine getirmesini istemiş, "Sübhanallah, Hz. Osman o kuyuyu aldı ve tasadduk etti, onlar şimdi onun bu kuyudan su içmesine engel oluyorlar" şeklinde sözler söyleyen Talha da, bu talebi yerine getirmemiştir.¹⁵⁸ Bu arada yine bir Ümeyyeli olan Hz. Peygamberin eşlerinden¹⁵⁹ Ümmü Habibe, halifenin su ihtiyacını karşılamak için, kalabalığın arasından geçerken kaba bir muameleye maruz kalmıştı.¹⁶⁰ Ayrıca, Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk günlerinde Hz. Aişe ile birlikte halifenin bazı icraatlarını tenkit eden Safiyye de halifeye yiyecek ve içecek vermek için evin önüne gelmiş, ancak bineğinin Kûfeli Eşter tarafından engel olunması üzerine, halifenin evi ile kendi evi arasına tahtadan geçit kurarak halifeye yiyecek ve içecek temin etmiştir.¹⁶¹

Kuşatmanın bütün yoğunluğuyla sürdüğü bu günlerde Hz. Osman, âsilerle savaşılması yönündeki teklifleri de geri çevirmiştir. Kendisini korumaya gelen Abdullah b. Zübeyr,¹⁶² Halife'ye: "Onlarla savaş. Çünkü Allah sana savaşmayı helal kılmıştır" dediğinde Osman: "Savaşmam" diyerek buna karşı çıkmıştır.¹⁶³ Yine bu sırada Zeyd b. Sâbit halifeye, Ensarın kapıda Allah için kendisine savaş yapılacak olursa yardım için beklediklerini belirtmiş, halife bu teklife de "Ancak savaş çıkacak olursa yardım etsinler, yoksa hayır"¹⁶⁴ diyerek reddetmiş ve onların ayrılmalarını istemişti.¹⁶⁵ Halife'nin bu sözlerinden kendisini kuşatanlarla arasında çıkacak bir mücadelenin de kendisi değil, âsiler tarafından başlatılmasını beklediği anlaşılmaktadır. Bu arada Muğîre b. Şube de

¹⁵⁶ Halife, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın kuşatma sırasında halifenin yanına girmesine izin verilenlerden biri olduğunu rivayet etmektedir. Ancak onun kuşatmanın hangi safhasında eve girdiği konusunda da bir bilgi vermemektedir. bkz. *Tarih*, 174.

¹⁵⁷ Belâzurî, *Ensâb*, V, 26; Mesûdî, *Murûc*, III, 353.

¹⁵⁸ İbn Şebbe, I, 154.

¹⁵⁹ Ümmü Habibe ile birlikte Ümmü Seleme, ve Safiyye de bu sıralarda Halifeyi destekleyenler arasındaydılar. bkz. İbn Şebbe, IV, 1311-1315.

¹⁶⁰ Belâzurî, *Ensâb*, V, 77; Taberî, IV, 386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 180.

¹⁶¹ Mesûdî, *Murûc*, III, 353; Ayrıca bkz. Kazıcı, 289; Halifeye bu sırada su götürülenler arasında Es'ad b. Cübeyr'in de bulunduğu bildirilir. (bkz. İsfehani, XIX, 150); Ebî Kallabe kuşatmacılarla Hz. Osman'ın evinin kapısında onlara yaklaşıp konuşmuş ve onlara Hz. Osman'ın Rume kuyusunu alarak mü'minlerin istifadesine sunduğunu hatırlatmış, asiler de ona "biliyoruz" diyerek terslemişlerdir. bkz. İbn Şebbe, I, 153.

¹⁶² Hz. Osman'ın kuşatma günü Abdullah b. Zübeyr'i halife tayin ettiği dair bir rivayette bulunmaktadır. bkz. İbn Abdîrabbih, IV, 418.

¹⁶³ İbn Sa'd, III, 70; Belâzurî, *Ensâb*, V, 74; İbn Sa'd, Hz. Osman'ın bu sırada Abdullah b. Zübeyr'i vali tayin ettiğini, ve onun hakkında: "Kim bana itaat ederse Abdullah b. Zübeyr'e itaat etsin." dediğini aktarır. bkz. *Tabakât*, III, 70.

¹⁶⁴ İbn Sa'd, III, 70; Halife, *Tarih*, 171; Belâzurî, *Ensâb*, V, 73.

halifeye ya savaşılması, ya da âsilerin beklediği kapının yakılarak Mekke'ye götürülmesi veyahut da Muaviye'nin bulunduğu Şam'a gitme şeklinde üç teklif sunmuştu. Hz. Osman onun bu tekliflerine Ümmetiyle savaşan ilk halife olmak istemediğini, Mekke'ye gitme konusunda da Rasûlullah'dan "Kureyşden biri Mekke'de gömülür, onun azabı aleminkinin yarısı olur" hadisi duyduğunu, bu nedenle azap görecektir kimse olmak istemediğini söyledikten sonra, hicret yurdundan ve Rasûlullah'ın yanından ayrılmak istemediğini belirtmişti.¹⁶⁶

Kuşatma sırasında halife ile yapılan tüm görüşmeler ve konuşmalardan, âsilerin halifenin kendi isteğiyle görevden ayrılmasını ısrarla istedikleri, eğer görevden ayrılmazsa onu öldürmede kararlı oldukları görülmektedir. Halife her ne kadar görevden ayrılma talebini yerine getirme eğiliminde olmuşsa da, etrafında bulunan Ümeyyeoğullarından akrabaları ve bazı sahabe engel olmuşlardır. Nitekim, Hz. Osman'ın yanına gelen Abdullah b. Ömer'e: "Bu topluluk beni görevden almak istiyor. Eğer görevden ayrılırsam beni bırakacaklar, ayrılmazsam beni öldürecekler" şeklindeki sözlerine, İbn Ömer'in: "Allah'ın sana giydirdiği elbiseyi çıkaracağını zannetmiyorum, bunun üzerine bir topluluk halifesine kötü görür ve onu öldüreceği şeklinde bir sünnet ortaya çıkar"¹⁶⁷ sözleriyle karşılık vermesi, halifenin vereceği kararların etrafındakiler tarafından nasıl engellendiğinin bir ifadesi olarak görülebilir.

Hz. Osman etrafında bulunanların telkinlerinden etkilenmişti ki, görevden ayrılması yolundaki taleplere: "Allah'ın giydirdiği elbiseyi çıkarmam"¹⁶⁸ Eğer beni öldürürseniz, benden sonra birbirinizi asla sevmeyezsiniz, asla toplu olarak namaz kılamazsınız, düşmanla savaşamazsınız¹⁶⁹ ve de fey'i asla paylaşamazsınız,¹⁷⁰ şeklinde karşılık vermişti.

Görüldüğü gibi halife, kendisini kuşatanlarla bile mücadele etmeye, savaşmaya razı değildir.¹⁷¹ O sadece kendisine bir saldırı olduğu zaman karşılık verme düşüncesindedir. Kuşatmanın ilk günlerinde âsilerle yapılacak bir savaş, Rasûlullah'ın kabrine ve Mescid'e saygısızlık olarak görerek¹⁷² karşı koymakta geciken halife, daha sonra da Medine'de bulunan sahabenin desteği nedeniyle âsilerle savaşmaktan çekinmiştir. Nitekim Halife b. Hayyat'ın "halife kuşatmanın başlangıcında kendisine gelenlere savaşmak için izin verseydi, âsiler dağıtılacaktı." şeklindeki rivayeti¹⁷³ bunu teyid etmektedir..

Hz. Osman'ın bu düşüncelerine rağmen onu savunmak üzere kapısında bekleyen Kâb b. Mâlik, kuşatmadaki bu sıkıcı noktaya dayanamayarak âsilere meydan okumuş, ancak Hz. Osman'ın

¹⁶⁵ İbn Şebbe, IV, 1209; İbn Abdırabbih, IV, 294.

¹⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 67; İbn Şebbe, IV, 1212; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 39; Suyutî, 189.

¹⁶⁷ Halife, *Tarih*, 171; İbn Şebbe, IV, 1223; İbn Sa'd Abdullah'ın bu sözünü şu şekilde aktarmaktadır: "Bir topluluğun emirlerine kızıp, onu hal edecekleri şeklindeki bir sünneti yerine getireceklerini zannetmiyorum." bkz. *Tabakât*, III, 66.

¹⁶⁸ Halife, *Tarih*, 171; Taberî, IV, 373.

¹⁶⁹ İbn Sa'd, III, 67; Halife, *Tarih*, 171; Belâzurî, *Ensâb*, V, 76; Taberî, IV, 372.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, III, 67; İbn Şebbe, IV, 1189.

¹⁷¹ Halife, *Tarih*, 173.

¹⁷² İbn Şebbe, IV, 1211.

"Sizin benim yanımda en üstünüüz, silahından vazgeçen kimsedir"¹⁷⁴ sözüyle etrafında bulunanlardan kılıçlarını kınlarına koymalarını isteyince kızgın bir şekilde oradan ayrılmıştır.¹⁷⁵ Öte yandan Abdullah b. Ömer kılıcını asilerle savaşmak için çekmiş, aynı şeyi koruma gücü arasında bulunan Ebû Hureyre¹⁷⁶ yapmak isteyince halife, onları da bundan alıkoymuş ve "bir insanı öldüren bütün insanlığı öldürmüş gibidir"¹⁷⁷ hadisini hatırlatarak, kendisine savaşmak için izin istemeye gelen ve evi koruyanlara ayrılıp evlerine gitmelerini söylemiş; bunun üzerine Ebû Hureyre oradan ayrılırken,¹⁷⁸ halifenin yanında bulunan İbn Ömer, Hasan ve Hüseyin de evden çıkarak avluda beklemeye başlamışlardı. Bu görüşmelerden sonra evden son çıkanın Hz. Hasan olduğunu bildirilmektedir.¹⁷⁹

Ancak halifenin bu isteğine rağmen, her an bir saldırı olabileceği endişesiyle Abdullah b. Amr, Abdullah b. Sellâm, Abdullah b. Zübeyr, Hasan b. Ali, Muhammed b. Hâtib, Zeyd b. Sâbit, Mervan b. Hakem, Amr b. Hâmik¹⁸⁰ ve Muğire b. el-Ahnes b. Şerîk'in de aralarında bulunduğu 170¹⁸¹ kişilik bir koruma kapısında beklemişlerdi.¹⁸²

Rivayetlerde Hz. Osman'ın kuşatmanın bu son günlerinde söylediği bir çok habere yer verilmektedir. Buna göre halife, Rasûlullah'ın hastalığı sırasında kulağına gizlice söylediği "Allah sana bir gün bir elbise giydirecek. Eğer münafıklar onu çıkarmanı isterlerse sakın çıkarma" hadisi üzerine âsilerle savaşmamıştır!. Hz. Osman kuşatma sırasında âsilerle savaşılması yönündeki önerileri, "Rasûlullah benden ahit aldı. Ben ona sabrediyorum" diyerek¹⁸³ reddederken, kuşatmanın sonlarına doğru olayın ciddiyetini anlamış, ve "Ya Rabbî! Benimle senin mü'min kulların savaşıyor."¹⁸⁴ Eğer Allah'ın kitabında ayaklarımı yok edeceklerine dair bir kayıt bulsalar ikisini de yok edecekler"¹⁸⁵ sözleriyle, âsileri Allah'a havale etmiştir.

¹⁷³ Halife, *Tarih*, 171; İbn Abdırabbih, IV, 294.

¹⁷⁴ İbn Sa'd, III, 70; Belâzurî, *Ensâb*, V, 73.

¹⁷⁵ Kâb buradan ayrılarak Mescid-i Nebevîyye'ye gitmiş, orada şiir okurken Hz. Osman'ın ölüm haberini almıştır. bkz. İsfahani, XVI, 242.

¹⁷⁶ İbn Sa'd, IV, 340.

¹⁷⁷ İbn Şebbe, IV, 1207.

¹⁷⁸ İbn Sa'd, III, 70; Halife, *Tarih*, 173; İbn Şebbe, III, 1111; Belâzurî, *Ensâb*, V, 73.

¹⁷⁹ Halife, *Tarih*, 174.

¹⁸⁰ İbn Sa'd, VI, 25.

¹⁸¹ İbn Abdırabbih, IV, 298; İbn Kuteybe ise halifeyi koruyanların 100 kişi olduğunu rivayet etmektedir. bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 39.

¹⁸² İbn Hazm, *Cemhere*, 268; İbn Kudâme, 180.

¹⁸³ Vâkidî, bu hadisin Mekke'nin fethi sonrasında söylediğini rivayet eder. bkz. *el-Megâzî*, II, 840; Ebû Sihle'nin aktardığı bu hadise göre Rasûlullah'ın: "Sahabeden bazılarını dost edindim." dediğinde Hz. Aişe : "Ya Rasûlullah! Sana Ebû Bekir'i çağırayım mı? diye sorduğunda Rasûlullah susar." Ömer'i çağırayım mı?" dediğinde de yine susar. Osman'ı çağırayım mı? diye sorduğunda ise "Evet" cevabını verir. Osman geldiğinde Rasûlullah Hz. Aişe'nin kendilerinden uzaklaşmamı ister. Hz. Osman'ı yanına çağırın Rasûlullah ona bir şeyler söyler. Bunun üzerine Osman'ın rengi değişti. İşte halife bu sırada Rasûlullah tarafından söylendiği bildirilen hadis üzerine âsilerle savaşmamıştır. bkz. İbn Sa'd, III, 66; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 41

¹⁸⁴ İbn Sa'd, III, 82.

¹⁸⁵ İbn Sa'd, III, 70; Belâzurî, *Ensâb*, V, 76.

Hız. Osman kuşatma sırasında bir ara ihtiyaç için odasından dışarı çıkmış, yüzü solmuş olarak geri gelmiş ve bu: "Ben Rasûlullah'tan şöyle işitmişim: " Şu üç şey dışında Müslümanın kanı helal değildir. İmandan sonra küfure düşmek, evli olduğu halde zina etmek ve suçsuz yere birini öldürmek. Vallahi ne İslâm'da ne de cahiliyye de zina etmedim. Allah'ın bana hidayetinden sonra dinimi değiştirmedim. Hiç kimseyi de öldürmedim. Niçin beni öldürüyorlar?"¹⁸⁶ Çünkü halifeye göre icraatları öldürülmesine yeterli sebep değildi. Ancak buna rağmen "Eğer zulmettimse Allah'a tövbe ediyorum, eğer zulme uğradımsa affediyorum"¹⁸⁷ diyerek, kendisini görevden almak için her yolu mübah gören âsilere duygusal mesajlar da göndermiştir. Ölümü ensesinde hisseden halife, bir ara kendisinden geçmiş, uyandığında da hanımı Nâile'ye "Topluluk beni öldürecek" diyerek rüyasında Rasûlullah'ın kendisine "Ey Osman bizim yanımızda iftar et.!"¹⁸⁸ buyurduğunu aktarmıştı. Değişik senet ve benzer metinlerde ve kaynaklarda bulunan bu haberlere dayanılarak, Hız. Osman'ın bile bile ölüme gitti anlaşılmaktadır ki, bir Müslümanın bunu kabul etmesini beklemek mümkün değildir.

Netice olarak, Hız. Osman'ın içinde bulunduğu evde günlerce kuşatılması sahabeyi etkilemişti. Nitekim kuşatma günlerinin sonlarına doğru âsiler ile Talha, Zübeyr ve Ali arasında bazı görüşmeler ve pazarlıklar yapılmış, ancak başlatılan müzakereler daha sonra aniden kesilmişti. Halifeyi savunma konusunda azimli görünen bu üç sahabe ile isyancılar arasındaki görüşmelerin neden kesildiği konusunda da bir bilgi bulunmamakla birlikte, sonuç hayli düşündürücüdür. Bu nedenle Hız. Osman'ın öldürülmesinde parmağı bulunduğu iddia edilen Talha'nın, halifenin öldürülmesinde¹⁸⁹ rolü bulunup bulunmadığı konusunun da bir çözüme kavuşturulamadığı da belirtmek istiyoruz.

D-Öldürülmesi

İsyancıların evini çevirmelerine rağmen hala zorlayıcı tedbirlerden kaçınan Hız. Osman, kırk dokuz gün gün sürdüğü belirtilen kuşatma sırasında, onların istediklerini yerine getirmekten çok, konuşmakla onları ikna edeceğine dair umudunu devamlı surette korumuş, zaman zaman bu umudunun gerçekleşmesi için kendisini kuşatanlara yukarıda aktardığımız konuşmaları yapmıştır.

¹⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affan), I, 61; Dârimî, *Kitâbu'l-Hudûd* (Bab:2),567; Neseî, *Sünen*, (Kitâbu Tahrimu'd-Demi, Bab:5), VI, 92; İbn Sa'd, III, 67; Belâzurî, *Ensâb*, V, 75; İbn Abdîrabbîh, IV, 294; İbn Sa'd bu hadisin başka bir varyantını aktarır. Buna göre Kuşatma sırasında Osman durumu öğrenmesi için "Git bak ne diyorlar" diyerek dışarıya birini gönderir. Elçi döndüğünde halife: "Kanı helaldir diyorlar." Hız. Osman bunun üzerine şunları söyler: "Bir Müslümanın kanı üç şey için helaldir..." şeklindeki haberi aktarır. Aynı rivayetin başka bir varyantında ise : "Biliniz ki şayet beni öldürüseniz Rasûlullah'ın şöyle dediğini işittim....." b kz. İbn Sa'd, III, 69.

¹⁸⁷ Halife, *Tarih*, 171.

¹⁸⁸ b kz. İbn Sa'd, III, 75.

¹⁸⁹ Nitekim Mervan b. Hakem, halifenin öldürülmesinden sorumlu tuttuğu Talha'yı Cemel savaşında öldürmüştür. (b kz. Yakûbî, *Tarih*, II, 182; İbn Abdîrabbîh, IV, 32.) İslâm Ansiklopedisine "Talha" maddesini yazan G. Levi Della Vida da Talha'nın halifenin öldürülmesinde rolü bulunduğunu belirtir. b kz. *İ.A.*, XI, 695.

Ancak bütün bu konuşmaları küfür ve itirazlar ile karşılayan âsiler, evinin kapısı Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'in oğulları ile diğer görevlilerce korunan Hz. Osman'ı öldürmek için harekete geçmişlerdir.

Âsiler, halifenin yardım talep ettiği şehirlerden özellikle Suriye ve Mekke'den etkili bir kuvvet gelmeden amaçlarına ulaşmak istiyorlardı.¹⁹⁰ Çünkü halifenin yardım istediği hacıların da gitmesinin üzerinden hayli zaman geçmişti ki dönüşte Medine'ye uğrayacak olan hacılar da duruma müdahale edebilirlerdi.¹⁹¹ Öte yandan Şam, Basra ve Kûfe gibi şehirlerden yola çıkan yardımlar yoldaydı.¹⁹²

Olayın patlak vermesine sebep olarak, halifeyi koruyanlar tarafından dışarı bir taş atılması sonucunda sahabeden birinin ölmesi gösterilir. Mervan'ın kendilerine verilmesinde ısrar eden âsiler, koruma gücü arasındaki Mervan'a ok atmaya başlamışlar, atılan oklardan biri onun ağır bir şekilde yaralanmasına sebep olurken, Hz. Hasan ile Muhammed b. Talha'ya da bu oklardan isabet etmişti. Fâtıma bint Şerîk, yaralanan Mervan'ı kaldırarak evine götürmüştü.¹⁹³ Bu arada âsiler evin dış kapısını da yakmışlar,¹⁹⁴ yapılan çatışmalarda Hz. Osman'ı korumak için kapıda bulunanlardan Âmir b. Bukeyr, Said b. el-Âs da yaralanırken, Ziyâd b. Nuaym¹⁹⁵ ve Muğire b. el-Ahnes öldürülmüştü.¹⁹⁶

Hz. Osman'ın yanında bu sırada, eşi Nâile dışında başka hiç kimse bulunmamaktaydı. Evde bulunanlardan bazıları avluda bazıları da üst kısmındaydı.¹⁹⁷ Hz. Hasan ve Hüseyin'in isabet eden oklar nedeniyle yaralanmaları, âsileri onları Beni Haşim'in görmeleri sonucunda ortaya yeni bir karışıklık çıkacağından endişeye sevketmişti. Bunun üzerine Muhammed b. Ebî Bekir,¹⁹⁸ yanına iki adamını çağırarak kimse görmeden halifenin evine atlayarak işi bitirmelerini söyler. Ancak emir verdiği kimselerin bu işi yapamayacaklarından şüphe eden Muhammed b. Ebî Bekir yanına aldığı kimselerle,¹⁹⁹ isyancılara destek veren²⁰⁰ Amr b. Hazm'ın evinden halifenin evine atlar.²⁰¹ Muhammed'in eve girmesinden hemen sonra Kinâne b. Bişr, Sevdân b. Humrân, Amr b. Hamîk de halifenin evine girerler.²⁰² Hz. Osman o sırada hanımı Nâile'nin yanında Bakara sûresini okumaktaydı.

¹⁹⁰ İbn Sa'd, III, 72; Taberî, IV, 388, 395.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 182.

¹⁹² İbn Sa'd, III, 72.

¹⁹³ bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 79-80; Taberî, IV, 380.

¹⁹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 39; Mesûdî, *Murûc*, III, 354; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 182.

¹⁹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 79-80, *Futûh*, 171; Taberî, IV, 380; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 184.

¹⁹⁶ İbn Hazm, *Cemhere*, 268; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 180.

¹⁹⁷ bkz. Suyutî, 188.

¹⁹⁸ bkz. İbn Şebbe, IV, 1160 vd.; Belâzurî, *Ensâb*, V, 68; Mesûdî, *Murûc*, III, 353; İbn Abdirabbih, IV, 290; Suyutî, 187.

¹⁹⁹ bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 43; Belâzurî, *Ensâb*, V, 69; Mesûdî, *Murûc*, III, 354; Suyutî, 188.

²⁰⁰ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 124.

²⁰¹ Taberî halifenin evine girilmesi için Amr'ın kaptısını asilere açtığını bildirir. bkz. *Tarih*, IV, 383.

²⁰² Halife b. Hayyat, İbn Ebî Bekir'le beraber 13 kişinin daha halifenin yanına girdiği bildirilir. bkz. *Tarih*, 174.

Halife âsilerin eve giremeyeceklerini tahmin ettiğinden olsa gerek, oturduğu odanın kapısını çalanlara kapıyı açar, eve girenlerden kimliği bildirilmeyen birisi, bu sırada halifenin elinde Kur'ân-ı görürce oradan ayrılır.²⁰³ Ardından Muhammed b. Ebî Bekir, birden halifenin üzerine atlayarak²⁰⁴ sakalından tutar ve: "Allah senin belânı verecek ey Na'sel!" der. Hz. Osman: "Ben Na'sel değilim. Mü'minlerin emiriyim." cevabına, Muhammed: "Sana ne Muaviye'nin ne İbn Âmir'in ne de yazdığın mektubun faydası yok!"²⁰⁵ şeklinde karşılık verir. Bunun üzerine halife, Hz Ebû Bekir'in oğluna: "Ey kardeşimin oğlu sakalımı bırak! Baban senin tuttuğun şeyden imtina ederdi" dediğinde, Muhammed: "Sakalından daha beterini (canını) istiyorum" der. Bunun üzerine de Hz. Osman: "Allah'tan senin ve benim için hayır diliyorum" karşılığını verir.²⁰⁶ Halifenin bu konuşmasından etkilenen Muhammed hemen oradan ayrılır.²⁰⁷

Muhammed'in ardından Niyâr b. İyâd elinde bir sopa ile gelerek halifenin yüzüne vurur. Vurmanın etkisiyle halifenin yüzü kanamaya başlar²⁰⁸ Bu sırada halife Osman " Bismillahi, Allah'a tevekkül ediyorum" derken, kan da sakalından elleri arasında bulunan Kur'ân-ı Kerim'in üzerine damlamağa başlar. Bunun hemen arkasından Kinâne b. Bişr, halifenin kulak köküne demir çubukla bir darbe indirir, daha sonra onu boğazına sokar. Bütün bunlara engel olmak isteyen halifenin hanımı Nâile'nin ise iki parmağı kopar.²⁰⁹ Halifeye olan kinini alamayan Kinâne, sonra onun üzerine çıkararak, kılıçıyla vurur. Bunun üzerine de yaralı halifenin başı öne eğilir, sonra da yan tarafa düşer. Sevdân b. Humrân el-Murâdî halifeye son vuruşları yaparken,²¹⁰ Cübeyne elindeki uzun demirle halifenin alnını yarar.²¹¹ Amr b. Hâmik ise halifenin üzerine atlayarak, göğsünü üzerine oturur ki bu sırada, halife can vermek üzeredir. Amr, halifeye dokuz defa vururken şunları söyler: "Üçünü Allah için, altısını ise göğsünde olan (pislik ve kötülük) için vuruyorum."²¹²

Hiç ummadığı bir sırada şiddetli darbelerle karşılaşan halife artık şehit edilmişti. Halifeyi öldürenler bununla yetinmeyerek başını vücudundan ayırmaya çalışmışlar, ancak halifenin eşi Nâile ile boşadığı eşi Ümmü Benîn buna engel olmuşlardı.²¹³ Katiller girdikleri yerden tekrar kaçarken karşılaştıkları hizmetçi Kuteybe'yi de öldürmüşler,²¹⁴ halifenin evi de yağmalamışlardı.²¹⁵ Halifenin

²⁰³ Halife, *Tarih*, 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 185.

²⁰⁴ Halife, *Tarih*, 174.

²⁰⁵ Halife, *Tarih*, 174; Taberî, IV, 372.

²⁰⁶ İbn Sa'd, III, 73; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; Belâzurî. *Ensâb*, V, 83; *İbn Abdîrabbih*, IV, 291.

²⁰⁷ Halife, *Tarih*, 174; Mesûdî, *Murûc*, III, 354.

²⁰⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; Belâzurî. *Ensâb*, V, 83.

²⁰⁹ Taberî, IV, 393; İsfahânî, *Egânî*, XVI, 350; Câhız, Nâile'nin halifeyi korurken, saldırganları durdurmak için yüzündeki örtüyü açtığını ve eteğini kaldırdığını, saldırganların da onun mahremiyetine saldırdıklarını aktarmaktadır. bkz. Aycan-Söylemez, 31 "Beni Ümeyye Risalesi"nden naklen.

²¹⁰ Halife, *Tarih*, 174; Belâzurî. *Ensâb*, V, 83 Bu sırada Hz. Osman'ın kanınımı okuduğu mushafın üzerine düştüğü belirtilir. bkz. Aynı yer.

²¹¹ İbn Sa'd, III, 73; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84; Belâzurî, *Ensâb*, V, 83.

²¹² İbn Sa'd, III, 74; Belâzurî. *Ensâb*, V, 83; Taberî, IV,394; Mesûdî, *Murûc*, III, 355; Benzer bir rivayet için bkz. Halife, *Tarih*, 174.

²¹³ İbn Abdîrabbih, IV, 286. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187

²¹⁴ Taberî, IV, 391.

²¹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, V, 70; Mesûdî, *Murûc*, III, 354; Suyutî, 188. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 303.

şehadetinin ardından Umeyr b. Dâbi' yanına girmiş, maktul halifenin karnını çiğneyerek kürek kemiklerinden ikisini kırmıştı.²¹⁶

Kaynaklar halifeyi şehit eden katillerin halifeyi korumaya çalışanlardan aralarında Abdullah b. Abdurrahman b. Avvâm,²¹⁷ Vehb b. Zem'a'nın büyük oğlu Abdullah'ı da²¹⁸ öldürüldüklerini bildirirler. Halifeyi öldüren âsiler daha sonra Mervan ve diğer Ümeyyelileri aramışlar, ancak onları bulamamışlar, bunun üzerine de ortalıktan kaybolmuşlardı. Bu arada Nâile "Halife öldürüldü" diye bağırmış,²¹⁹ kimsenin gelmediğini görünce de, "Osman'ın başına gelenlerin daha büyüğü sizin başınıza gelsin"²²⁰ şeklinde katillere bedduada bulunmuştu. Onun bu sesleri üzerine Hasan ile Hüseyin, yanlarında bulunan diğer koruyucularla birlikte içeri girdiklerinde de halifeyi ölü olarak bulmuşlar ve ağlamışlardı. Hz. Osman'ın ölümünün ardından Safvân b. Halefe²²¹ veya Huzeyfe el-Yemân²²² halifenin şehadetini şehre duyurmuşlar, haber Medine'de kısa sürede yayılırken durumu öğrenen Hz. Ali de hemen eve gelmişti. Olaydan oldukça etkilenen Hz. Ali, halifeyi korumakla görevlendirdiği oğullarına "Siz kapıda iken nasıl öldürülür" sorusunu sormuş ve oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Talha'ya birer tokat atmıştı.²²³ Hz. Ali ayrıca orada bulunmayan Abdullah b. Zübeyr'e de lanet okumuştur. Oldukça üzgün bir şekilde evden çıkan Hz. Ali, ayrılırken Talha b. Ubeydullah ile karşılaşmış, Talha'nın neler olduğu sorusuna ise "sana ve onlara lanet olsun! Mü'mimlerin emiri öldürüldü" şeklinde cevap vermişti. Talha'nın: "Şayet Mervan'ı verseydi öldürülmezdi" şeklinde kaynakların bu ölümden rolü olabileceği iddiasına delil olarak aldıkları cevabı üzerine de Hz. Ali: "Şayet Mervan'ı verseydi, aleyhinde bir delil olmaksızın öldürülecekti" diyerek oradan ayrılmış ve evine gitmişti.²²⁴

Müslümanların üçüncü halifesi Hz. Osman, sahabenin bulunduğu Medine'de kırk dokuz gün²²⁵ kuşatma altında tutulduktan sonra,²²⁶ 18²²⁷ Zilhicce 35²²⁸ /17 Haziran 656 Çarşamba²²⁹ veya Cuma²³⁰ günü ikindiden sonra²³¹ 83 yaşında iken²³² öldürülmüştü.²³³

²¹⁶ Belazuri, *Ensâb*, V, 84; Umeyr'in bu şekilde vahşice bir hareket yapmasının sebebi muhtemelen babası Dâbi b. el-Hâris'e hapis verilen cezadır. Dâbi, kendi kavminden ödünç bir köpek istemiş, bunun üzerine de kendisine bir köpek verilmişti. Ancak bir müddet sonra köpeği verenler geri istemişler, bunun üzerine kötü huyuyla tanınana Dâbi, söz konusu köpeği, kendisine bunu ödünç verenlerin hanımlarına saldırmış, bunun üzerine halifeye şikayet edilirken, Hz. Osman da ona hapis cezası vermiş, Dâbi de bu sırada hapiste vefat etmişti. (bkz. İbn Şebbe, III, 1024-1025; *Ensâb*, V, 84; *İştikâk*, 218, Taberî, IV, 402; İbn Ebî Bekr, 67.); Emevîlerin Irak valisi Haccac daha sonra, Umeyr'i yanına çağırarak onu öldürtür. bkz. Belazuri, *Ensâb*, V, 84; el-Müberred, *el-Kâmil*, II, 496; İbn Dureyd, *el-İştikâk*, 218, 219.

²¹⁷ İbn Hazm, *Cemhere*, 125; İbn Ebî Bekr, 270.

²¹⁸ İbn Hazm, *Cemhere*, 119.

²¹⁹ Belâzuri, *Ensâb*, V, 70; Mesûdî, *Murûc*, III, 354; Suyutî, 188.

²²⁰ İbn Sa'd, III, 74.

²²¹ İbn Hazm, *Cemhere*, 159.

²²² İbn Sa'd, VI, 15.

²²³ Belâzuri, *Ensâb*, V, 70; İbn Abdirabbih, IV, 291; Mesûdî, *Murûc*, III, 354; Suyutî, 188

²²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 44; Belâzuri, *Ensâb*, V, 70; İbn Abdirabbih, IV, 291; Mesûdî, *Murûc*, III, 354.

²²⁵ Yakûbî, *Tarih*, II, 176; Mesûdî, *Murûc*, III, 355; Başka bir rivayette de iki ay yirmi gün kuşatma altında tutulmuştur. bkz. İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III, 382.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III, 382; Câhız, hilafet müddetinin tam olarak on iki yıl olduğunu belirtenler arasındadır. bkz. *Kitâbu'l-Osmâniyye*, 75.

E-Defni

Halifenin şehit edilmesi Medine’de duyulmasına rağmen, böyle bir ortamda kimse halifeyi defnetmeye cesaret edememişti. Aradan üç gün²³⁴ geçtiği halde cenazenin bu şekilde ortada kalmasından rahatsız olan Ümmü Habibe bint Ebî Süfyan, Mescid’in kapısına gelerek: “Ya bu adamın defnini yapacaksınız ya da Rasûlullah (s.a.v.)’ın örtüsünü kaldırıp açacağım.”²³⁵ şeklinde konuşmuş, bunun üzerine de Hukeym b. Hizâm el-Kureşî ile Cübeyr b. Mutim yanlarına aldıkları bir grupla Hz. Ali’ye gelerek izin almışlardı. Bunun üzerine Cumartesi günü²³⁶ akşam olup ortalığın az da olsa yatışmasını beklemek isterler. Hava kararınca akşam ile yatsı namazı arasında²³⁷ İbn Ebî Amr, Cübeyr b. Mut’im, Niyâr b. Mukreme, Hukeym b. Huzâa, Ebû Cehm b. Huzeyfe²³⁸ Abdurrahman b. Ebî Bekir, Misver b. Mahreme,²³⁹ Abdullah b. Hısl, Abdullah b. Zübeyr, Ma’bet b. Ma’mer²⁴⁰ Hz. Hasan, ve Mervan’ın da²⁴¹ aralarında bulunduğu topluluk maktul halifeyi defnetmek üzere eve gelirler.²⁴² Evde halifenin hanımı Nâile’yi, elbisesinin önü ve arkası yırtılmış ve elinde

²²⁷ İbn Sa’d, III, 31; İbn Kuteybe, Vâkidî’ye dayanarak bu tarihin Zilhicce’nin 8. gecesini, Halife ve Mesûdî de 12. günü olduğunu belirtir. bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84,85; Halife, *Tarih*, 176; Mesûdî, *et-Tenbîh ve’l-İsrâf*, 269; Diğer rivayetler için bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187

²²⁸ Halife, *Tabakât*, 10; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84, 85.

²²⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84, 85; Hz. Osman’ın hilafeti 12 yıldan 10 gün noksandır. İbn Hazm, *Sire*, 354.

²³⁰ İbn Sa’d, III, 77; Halife, *Tarih*, 176.

²³¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 84, 85; Hz. Osman’ın hilafeti 11 yıl 11 ay 12 gün (bkz. Halife, *Tarih* 177) 12 yıldan 10 gün noksandır. bkz. Taberî, IV, 415; İbn Hazm, *Sire*, 354.

²³² Hz. Osman’ın Bu tarih Hz. Ömer’in öldürülmesinden 11 yıl 11 ay ve 22 gün sonraya tekabül etmektedirki bu müddet onun hilafeti süresini vermektedir. (bkz. Mesûdî, *et-Tenbîh ve’l-İsrâf*, 270; İbnü’l-Esîr, *Usdül-Gâbe*, III, 382); Câhız, hilafet müddetinin tam olarak oniki yıl olduğunu belirtenler arasındadır. bkz. *Kitâbu’l-Osmaniyye*, 75.

²³³ İbn Sa’d, III, 77; Zübeyrî, 101 ve 102; Halife, *Tarih*, 177; Taberî, IV, 417; Mesûdî, *et-Tenbîh ve’l-İsrâf*, 269, *Murûc*, III, 340; Hz. Osman teşrik günlerinin ortasında öldürüldüğü de aktarılır. (bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müsned-i Osman b. Affân, I, 74; Halife, *Tarih*, 176; İbnü’l-Esîr, *Usdül-Gâbe*, III, 382); İbn Kuteybe de, şairlere dayanarak yanlışlıkla onun Kurban Bayramı gününde katlolunduğunu bildirmektedir. bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 85.

²³⁴ Taberî, IV, 412; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187; Belazuri bir veya iki gün tabirini kullanmaktadır. bkz. *Ensâb*, V, 83.

²³⁵ İbn Şebbe, IV, 1239.

²³⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 86; İbn Abdirabbih, IV, 286; Suyutî, 189.

²³⁷ İbn Sa’d, III, 77-78; Belâzurî, *Ensâb*, V, 76; İbn Şebbe, I, 112; Şehavî, *Tuhfetu’l-Latif*, 249; İbn Sa’d ve Zübeyrî onun Cumartesi günü defnedildiğini belirtirler. bkz. İbn Sa’d, III, 78; Zübeyrî, 101. İbn Sa’d, III, 77; Belâzurî, *Ensâb*, V, 76; İbn Şebbe, I, 112.

²³⁸ İbn Sa’d, III, 79; Zübeyrî, 101; İbn Şebbe, I, 112; Taberî, IV, 413; Mesûdî, *Murûc*, III, 355.

²³⁹ Belâzurî, *Ensâb*, V, 84; Taberî, IV, 412.

²⁴⁰ İbn Şebbe, I, 112.

²⁴¹ Taberî, IV, 412; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187.

²⁴² Hz. Osman’ı defnedenler konusunda kaynaklar birbirinden farklı rivayetlere yer vermektedirler. İbn Sa’d bir rivayetinde taşıyanların dört kişi olduklarını belirterek, Cübeyr, Hukeym ve Niyâr ile birlikte Mâlik b. Ebî Amir’in dedesini aktarmaktadır. Ancak yine aynı eserin başka bir rivayetinde bu şahsın İbn Ebî Amr olduğunu aktarmaktadır. (bkz. İbn Sa’d, III, 79); Zübeyrî ise bu sayının dört kişi olduğunu bunların Cübeyr, Hukeym, Niyâr ve Ebû Cehm olduğunu bildirir. (bkz. *Kitâbu Nesebi Kureyş*, 369); İbn

bir lamba ile ağlarken bulurlar. Bunun üzerine Cübeyr b. Mut'im, Nâile'den, âsileri kapıda gördüğünü, bu nedenle kendilerini görmemeleri için lambayı söndürmesini ister.²⁴³ Topluluk cenazeyi defnetmek üzere alır,²⁴⁴ cenaze evden güçlkle çıkarılırken bir ara maktul halifenin kafasını kapıya vururlar.²⁴⁵

Cenazenin defnedileceğini öğrenen âsilerden bazı Mısırlılar ise cenazeyi defnetmek için gelenleri taşlamak üzere yola oturmuşlardı.²⁴⁶ Bu arada Ensardan bir grup da²⁴⁷ halifenin namazının kılınmasına engel olmak istemişlerdi. Bunun üzerine Ebû Cehm de "Vallahi eğer onun namazını kıldırmasanız, Rasûlullah onun namazını kılmıştır" demiş, grup ona müdahale ederek uzaklaştırmıştı.²⁴⁸ Durumu gören Hz. Ali ise yola oturarak cenazenin defnedilmesine engel olmak isteyenleri bu işten alıkoymaya çalışır.²⁴⁹

Cübeyr b. Mut'im'in önderliğinde cenazeyi taşıyanlar,²⁵⁰ Hz. Osman'ın kızı Aişe'nin taşıdığı lamba ile²⁵¹ ilk önce Bâki mezarlığına gelmişler, ancak Cebele b. Amr es-Sâidî veya başka bir rivayette de Evs b. Bahre es-Sâidî'nin²⁵² engellemeleri üzerine²⁵³ cenazeyi Bâki mezarlığının doğusunda bir duvarın kenarındaki²⁵⁴ Haşşı Kevkeb'e gelmişlerdi.²⁵⁵

Hazm ise, Huveytib b. Abduluzza'nın da bu grubun içerisinde bulunduğunu bildirir. bkz. *Cemhere*, 168.

²⁴³ İbn Sa'd, III, 79; Belâzurî, *Ensâb*, V, 99.

²⁴⁴ Halifenin bu sırada üzerinde şehid edildiği sırada bulkunan beyaz elbisenin olduğu bildirilir. bkz. İbn Şebbe, I, 114.

²⁴⁵ İbn Şebbe, I, 113; Taberî, IV, 414; Hz. Osman' taşıyıp defnedenler konusunda kaynaklar birbirinden farklı rivayetlere yer vermektedirler. İbn Sa'd bir rivayetinde taşıyanların dört kişi olduklarını belirterek, Cübeyr, Hukeym ve Niyâr ile birlikte Mâlik b. Ebî Âmir'in dedesini aktarmaktadır. Ancak yine aynı yazar başka bir rivayette bu şahsın İbn Ebî Amr olduğunu aktarmaktadır. (bkz. İbn Sa'd, III, 79); Zübeyrî ise bu sayının dört kişi olduğunu bunların Cübeyr, Hukeym, Niyâr ve Ebû Cehm olduğunu bildirir. (bkz. Zübeyrî, 369); İbn Hazm ise, Huveytib b. Abduluzza'nın da bu grubun içerisinde bulunduğunu bildirir. *Cemhere*, 168.

²⁴⁶ İbn Sa'd, III, 77-78; Belâzurî, *Ensâb*, V, 76; İbn Şebbe, I, 112; Sehavî, *Tuhfetu'l-Latif*, 249; İbn Sa'd ve Zübeyrî onun Cumartesi günü defnedildiğini belirtirler. bkz. İbn Sa'd, III, 78; Zübeyrî, 101.

²⁴⁷ Bu grubun içerisinde Cebele b. Mahreme ve Eslem b. Becere'nin bulunduğu belirtilir. bkz. Belazuri, *Ensâb*, V, 84.

²⁴⁸ İbn Şebbe, I, 114.

²⁴⁹ bkz. Belazuri, *Ensâb*, V, 83; Taberî, IV, 413; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187.

²⁵⁰ Belazuri, *Ensâb*, V, 84.

²⁵¹ İbn Şebbe, I, 112.

²⁵² İbn Şebbe, I, 113; Taberî, defin işine engel olmak isteyenlerin Eslem b. Evs b. Becere es-Sa'dî ve Ebû Hayya el-Mâzinî olduğunu bildirir. Taberî, IV, 413.

²⁵³ Halifenin cenazesini taşıyanlar ilk önce onu Rasûlullah'ın yanına defnetmek istediler, -Çünkü Hz. Osman'a Hz. Aişe tarafından buraya defnedilmesi konusunda izin verilmişti.- ancak "Onun durumu Rasûlullah ve diğerleri gibi olmadı ki " diyerek bundan vazgeçtiler. Hz. Osman tarafından satın alınan toprağa defnettiler. bkz. İbn Şebbe, I, 114-115.

²⁵⁴ İbn Şebbe, I, 113.

²⁵⁵ İbn Şebbe, I, 113; Taberî, IV, 412; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187; Haşşı Kevkeb, veya Huşsu Kevkeb, Hz. Osman tarafından satın alınıp Bâki mezarlığına ilave edilen bir arazidir Huşsu bostan, Kevkeb ise Ensar'dan birinin adıdır. Bu bostanlığı söz konusu şahıs satın alarak işletmiş, bu nedenle ona nisbeten bu ad verilmiştir. (bkz. Zübeyri, 101; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 85); Bazı Müsteşrikler Hz. Osman'ın, söz konusu mezarlığın yerinin sahibi olan Ensardan olan şahsın, bazı rivayetlerde Müslüman olmadan önce Yahudî olduğunun rivayet edilmesinden kaynaklanmaktadır. (bkz. Belazuri, *Ensâb*, V, 85; Himyerî, *Ravdu'l-Mi'târ*, 501.); Söz konusu yer daha sonra Benî Ümeyye ait bir mezarlık haline gelmiştir. bkz. İbn Sa'd, III, 77.

Aralarında Misver b. Mahreme²⁵⁶ Hukeym, Ebû Cehm, Niyâr b. Mükrem el-Eslemî,²⁵⁷ Huveytib. b. Abduluzza, Hz. Osman'ın hanımlarından Nâile ve Ümmü Benîn binti Uyeyne'nin de²⁵⁸ bulunduğu topluluğa²⁵⁹ Cübeyr b. Mut'im cenaze namazı kaldırmıştı.²⁶⁰ Niyâr ve Ebû Cehm mezarı kazmışlar, daha sonra da cenaze yıkanmadan²⁶¹ kazılan kabre, Hukeym ile Nâile²⁶² tarafından yerleştirmişti.²⁶³ Halifeyi defnedenler onun mezarı yanında o gece kalmışlar²⁶⁴ daha sonra da âsiler tarafından yerinin bilinmemesi için mezarı gizleyerek oradan ayrılmışlardır.²⁶⁵

Hz. Osman'ın defin yeri konusunda özellikle Batılı müsteşrikler tarafından bir takım iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddialardan birisi Hz. Osman'ın bir Yahudi mezarlığına defnedilmesi iddiasıdır. Taberî'de Salih b. Keysan'dan aktarılan onun Yahudi mezarlığına defnedildiğine dair bir rivayete dayanılarak yapılan bu iddia, yeterli delillere dayanmamaktadır. Çünkü Taberî de bu rivayetin ardından gelen başka bir rivayette de, Hz. Osman'ın Yahudi mezarlığına defnedildiği, cenazede bulunan Hukeym tarafından yalanlanmaktadır.²⁶⁶

Hz. Osman'ın Bâki mezarlığına defnedilmesinin buranın halife tarafından satın alınmış olmasından kaynaklanmaktadır. Hz. Osman: "Salih bir adamın helak olması yaklaştı ki, buraya defnedilir" diyerek Haşşı Kevkeb'e defnedilmek istediğini belirtmiş, bu nedenle de buraya

²⁵⁶ İbn Şebbe, I, 112.

²⁵⁷ İbn Şebbe, I, 113; Muaviye, hacettiği zaman çarşıdaki teslim alınmış sokaklara baktı ve: "Zulüm onların evleri üzerine olsun, Allah Osman'ın katillerinin kabirlerini karartsın." Hz. Osman'ı defnedenlerden Niyâr b. Mukreme el-Eslemî. "Evim zulme uğruyor." Muaviye onu tanıdı ve dedi ki: "Binayı ayırınız ve onun evinin önüne bina yapılmasın." Daha sonra Niyâr'ı yanına çağırıp: "Cenazeyi ne zaman kaldırdınız ve ne zaman defnettiniz, namazını kim kaldırdı" diye sordu. Niyâr: "Onu Cumartesi günü Akşam ile Yatsı arasında kaldırdık. Ben, Cübeyr b. Mut'im, Hukeym b. Huzâa ve Ebû Cehm b. Huzeyfe vardı. Cübeyr namazı kaldırdı. Onlar aynı zamanda kabrini kazdılar." bkz. İbn Sa'd, III, 78; Belâzurî, Ensâb, V, 86.

²⁵⁸ Zübeyrî, 102; İbnü'l-Esîr, bir rivayette cenazeye Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit, Kâb b. Mâlik gibi bir çok kimsenin cenazeye katıldığını belirtmektedir. *el-Kâmil*, III, 188.

²⁵⁹ İbn Şebbe, I, 111; Topluluktan Ebû Cehm namaza durulacağı sırada şunları söyler: "Eğer onun namazını kılmassanız, Muhakkak ki Rasûlullah onun namazını kılmıştır." Hatib el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Münemmak*, 295; Ayrıca bkz. Belazuri, *Ensâb*, V, 84.

²⁶⁰ İbn Sa'd, III, 78; Ahmed b. Hanbel, halifenin namazının Zübeyr b. Avvam tarafından kaldırıldığını, halifenin kendisine vasiyet ettiğine dair bir rivayet aktarır. bkz. *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affan), I, 74; Ayrıca bkz. Taberî, IV, 412; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187.

²⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affan), I, 73; Sehavî, *Tuhfetu'l-Latif*, 249; Taberî, IV, 414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 188; Maverdî, ve İbn Kesîr Hz. Osman'ın yıkanarak defnolunduğunu belirtirler. Ancak cenazenin gömülme sürecindeki engellemeleri dikkate aldığımızda, halifenin yıkanmadan defnedildiği daha makul görünmektedir. bkz. Maverdî, *Ahkamu's-Sultaniyye*, 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 312.

²⁶² Nâile, bu arada ona rahmet diledikten sonra "sana benden başka ağlayan yok, arkadaşlarından da ağlayan yok" demişti. bkz. İbn Abdîrabbih, III, 242.

²⁶³ İbn Sa'd, III, 79; İbn Abdîrabbih, Hz. Osman'ın kuşatma sırasında boşadığı hanımı Ümmü Benîn'in de cenazenin defni sırasında orada bulunduğunu bildirir. bkz. *İkdu'l-Ferid*, IV, 287.

²⁶⁴ İbn Sa'd, III, 79.

²⁶⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 85; Hz. Osman Bâki mezarlığına ilk olarak defnedilen kimsedir. Himyeri, daha sonra onun kabrinin kaybolduğunu ileri sürmektedir. bkz. *Ravdu'l-Mi'târ*, 501.

²⁶⁶ bkz. Taberî, IV, 413.

defnedilmiştir.²⁶⁷ Hz. Osman'ın kabri daha sonraları Emevîler döneminde genişletilerek²⁶⁸ Bâki mezarlığına dahil edilmiş ve üzerine büyük bir kubbe yapılmıştır.²⁶⁹

İbn Sa'd, Hz. Osman'ın vasiyette bulunmadığını bildirirken, Belâzurî de halifenin vasiyetinin ulaşmadığını bildirir.²⁷⁰ Hz. Osman öldürüldüğünde, devlet hazinesinde 30.500.000 dirhem ve 150.000 dinarı bulunmakta idi. Ancak bu paralar, âsilerin halifeyi şehit etmeleri ardından yağmaladıkları hazineden alınmıştır.²⁷¹ Halifenin ayrıca Rebeze'de 1000 deve; Berâdis, Hayber ve Vâdiulkurra'da tasadduk ettiği 200 dinarlık sadakası da bulunmaktaydı.²⁷²

Aslında İslâm Tarihi'nde Hz. Osman'ı şehit edenlerin kimler olduğu meselesi üzerinde durulması gereken, pek de aydınlatılamamış bir konudur.²⁷³ Halifenin şehid edilmesi sürecinde bütün kaynakların ittifakla üzerinde durduğu en önemli husus, onu Muhammed b. Ebî Bekir'in öldürmediğidir. Halifeyi, âsilerin sayıca fazlalığı, üstelik Medine'lilerin bir kısmının onlara destek vermesi nedeniyle, kimlerin öldürdüğü tesbit edilemesi nedeniyle bir ceza da verilememiştir. Halifeyi öldürenlerden bazılarının kimliği ise daha sonraları ortaya çıkmıştır. Nitekim, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra eşi Nâile'nin yanına gelen Hz. Ali, ona halifeyi kimlerin öldürdüğünü sorduğunda, Nâile, onun yanına tanımadığı iki kişinin girdiğini, Muhammed b. Ebî Bekir'in de onlarla beraber olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Hz. Ali, Muhammed'i yanına çağırarak ona durumu sormuş; Muhammed de halifenin yanına öldürmek için girdiğini ancak aralarında geçen konuşmadan sonra tövbe ederek oradan ayrıldığını ifade etmiş, Nâile'de onu desteklemişti.²⁷⁴ Rivayetlerde Hz. Osman'ı öldürenler arasında isimleri geçen Avf b. Avf Ebû

²⁶⁷ İbn Sa'd, III, 77; Makrizî, Rasûlullah Eris kuyusu başında otururken Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın onun yanına geldiklerini Osman'ın Rasûlullah'dan ayrı bir yere oturduğunu, bu nedenle onun kabrinin ayrı bir yerde olacağı şeklinde enterasan bir bilgi kaydetmektedir. Makrizî, *Emevî-Haşîmî Çekişmesi*, 66.

²⁶⁸ Zübeyrî, 102.

²⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 311.

²⁷⁰ bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 36; Belâzurî, *Ensâb*, V, 8; Bazı yazarlar ise onun Zübeyr b. Avvam'a vasiyette bulunduğunu belirtirler. bkz. Kal'âcî, 339; İbn Kesîr ise halifenin vasiyeti olduğunu belirttiği ancak hiçbir bilgi veya talep içermeyen bir dua metnini nakletmektedir. Bu bilgiye göre vasiyette şunlar yazılıydı: "Bismillahirrahmanirrahim. Osman Allahtan başka ilah olmadığına ve onun ortağı olmadığına, Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna cennetin ve cehennemnin gerçek olduğuna, Allah'ın kabirdekileri kendisinden şüphe edilmeyen günde dirilteceğine, Allah'ın vaadine muhalefet etmeyeceğine, onun yaşatıp onun öldürdüğüne ve bunun üzerine İnşallah dirileceğine şahadet eder" bkz. *el-Bidâye*, VII, 301; Kal'âcî, 340.

²⁷¹ İbn Şebbe, bir rivayetinde, kuşatmanın yoğun olduğu günlerde Talha'nın devlet hazinesinin kapısını kırarak içeride bulunduğu şeyşlerin tamamını dağıttığını bildirir. Buna göre, Talha'nın bu yaptıklarından Halife Osman haberdar olunca onu Allah'a havale ettiğini söylemiştir. bkz. İbn Şebbe, IV, 1199.

²⁷² İbn Sa'd, III, 77.

²⁷³ İbn Teymiyye, Hz. Osman'ı öldürme konusunda Medine'lilerin de rol aldıkları konusuna şiddetle karşı çıkar. Ona göre, Müslümanların büyük çoğunluğu Hz. Osman'ın kuşatıldığı sırada Mekke, Yemen, Şam, Kûfe, Basra, Mısır ve Horasan'da buldukları, Medine de az sayıda Müslüman bulunmaktaydı. Öte yandan yazar, salih mü'minlerin Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına iştirak etmediklerini, onun öldürülmesine iştirak edenlerin fesat çıkarıcıları olduğunu, Hz. Ali'nin ise halifenin öldürülmesine karşı çıktığını, Müslümanların Hz. Osman'a onu öldürme konusunda değil, ona biatta biraraya geldiklerini savunur. Onu öldürmeye iştirak edenlerin küçük bir grup olduğunu belirten İbn Teymiyye'ye göre, bunlar zaten halifeye biatta icmayı kerih görmüşlerdir. bkz. *Minhâc*, IV, 323 vd.

²⁷⁴ Belâzurî, *Ensâb*, V, 70; İbn Abdîrabbih, IV, 292; Mesûdî, *Murûc*, III, 354; Suyutî, 188-189; Ayrıca bkz. Halife, *Tarih*, 174; Belâzurî, *Ensâb*, V, 69.

Abdurrahman b. Avf, Fâkihe b. Velid b. el-Muğire, Ensar'dan Zürâre b. Cervel²⁷⁵ Amr b. el-Cumâh b. el-Kâhin²⁷⁶ ise, Medine'de Kureyş kabilesinin önde gelenleri tarafından öldürülmek istenmiş, ancak Benî Hâris Abdu'l-Menat engel olduğu için katillere hiçbir şey yapılamamıştır.²⁷⁷ Bunun yanında Safiyye'nin mevlası Kinâne, Osman'ın katilinin Mısır ehlinden Himâr²⁷⁸ adında siyahî bir adam olduğunu söyleyerek, onu Medine sokaklarında elini sallayarak üç gün boyunca "Ben Osman'ın, Na'sel'in katiliyim." diyerek dolaştığını²⁷⁹ bildirmesi, kuşatma sırasında Medine'nin durumunu gözler önüne seren ilginç bir husus olarak görünmektedir.²⁸⁰

H. Osman öldürülürken yanında bulunan ve yaralanan hanımı Nâile, eşi Osman'ın öldürülmesinden sonra katillerin cezalandırılması için Şam valisi Muaviye ile irtibata geçmiştir. Muaviye'ye, Nu'man b. Bişr²⁸¹ veya Abdurrahman b. Hâtib ile halifenin kanlı gömleği ile birlikte bir mektup gönderen Nâile Hz. Osman'a haksız yere isyan edildiği düşüncesindedir. Olayın tamamına şahit olduğunu bildiren Nâile, mektupda: "Ona karşı ayaklanan Medineliler, Osman'ı elli gün ellerinde silahlarla muhasara etmişlerdir. Ona su başta olmak üzere hiçbir şeyin götürülmesine izin vermemişlerdir. Ona karşı isyan edenler arasında Huzaa, Sa'd b. Bekr, Huzeyl ve Müzeyne ile Cüheyne kabilelerine ait bir grup bulunmaktadır." Nâile yazdığı mektupda "Bunun dışındakileri görmedim. (Dolayısıyla onun öldürülmesinden Medineliler sorumludur.) Mısırlılar ise Ammar b. Yasir ve Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e güvenerek isyan etmişlerdir ki, bunlar zaten halifenin öldürülmesinin istiyorlardı"²⁸² diyerek halifenin öldürülmesinden sahabenin önde gelenlerini sorumlu tutarken: "Ali Medinelilerden Osman'a karşı tahrikte bulunanlardan idi. Emirül Mü'minine karşı isyancılarla birlikte savaşmamış, ancak ona yardım da etmeyerek de Allah'ın emrettiği adaleti istememiştir." diyerek Hz. Ali'yi de ağır bir biçimde suçlamıştı. Nâile bundan sonra da Abdullah b. Zübeyr'in kuşatıcılarla anlaşma yoluna

²⁷⁵ İbd Düreyd, *el-İştikâk*, 440; İbn Hazm, *Cemhere*, 334.

²⁷⁶ İbn Hazm, *Cemhere*, 238; Bu konudaki ilginç rivayetlerden biri de Zeyd b. el-Hattab'ın mevlası Ubeyd b. Huneyf'in, Zeyd b. Sâbit'in Hz. Osman'ın kâtili olduğunu bildiren rivayetidir. bkz. İbn Sa'd, V, 286.

²⁷⁷ İsfahanî, VII, 305-306.

²⁷⁸ Halife, *Tarih*, 175; Belâzurî, bu kişinin Cebele b. Eyhem olduğunu rivayet eder. bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 80.

²⁷⁹ İbn Sa'd, III, 84; Belâzurî, *Ensâb*, V, 80.

²⁸⁰ Tûcib kabilesi Hadramevt bölgesindeki kabilelerden biridir. H.9/M.630-631'de Medine'ye gelmişler ve Müslüman olmuşlardır. Bu kabile daha sonraları ortaya çıkan irtidat hareketlerine katılmamıştır. (bkz. Fayda, *İslâmiyeti Güney Arabistana Yayılışı*, 121,122.) Müberred Hz. Osman ve Hz. Ali'nin katillerinin Tûcib kabilesinden olduğunu belirtir. Ancak sadece Hz. Osman'ı şehit edenler arasında bulunduğundan kuşku olmayan Kinâne b. Bişr, Tûcib kabilesindedir. bkz. el-Müberred, *el-Kâmil*, II, 917; Welhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 46.

²⁸¹ İbn Abdîrabbih, IV, 300

²⁸² Belâzurî, *Ensâb*, V, 99; İbn Abdîrabbih, IV, 300; Belâzurî, *Ensâb*, V, 99; Muaviye'nin 33/653'de Şam'a sürgün edilen kimselerden İbnü'l-Kevva'ya halifenin öldürülmesinden sonra onun şehid edilmesinde şehirlerin rolleriyle ilgili şu tesbiti yapmaktadır: "Medine halkı kötülükten en çok sakınan fakat onun üstesinden bir türlü gelemeyen kimselerdir. Küfeliler birlikte gelirler, fakat darmadağın dönerler. Mısırlılar insanlar arasında şerre en çok meyilli olan ve en çok pişman olan kimselerdir. Şamîlulara gelince, onlar insanlar arasında yöneticilerine ve kendilerine nasihat edenlere en çok itaat eden ve onları saptıranlara en çok karşı çıkan kimselerdir" (bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 149); Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle ilgili İbn Şebbe ilginç bir rivayet aktarmaktadır.. "Osman'ı Ali'nin dövdüğü, Aişe'nin çıkardığı ve Talha'nın da kullandığı kılıç öldürdü." bkz. İbn Şebbe, IV, 1174; İbn Abdîrabbih, IV, 295.

gittiğini ancak onların anlaşmaya riayet etmediklerini bildirir. Bunun üzerine âsilerin Hz. Osman'ın yanına girerek onu öldürdüklerini, Hz. Osman'ın başını götürmek için kesmek istediklerini, hatta yanına gelen Şeybe b. Rebîa'nın kızına ve kendisine, canilerin tecavüz ettiklerini bildirir. Nâile'nin yazdığı bu mektup Şam'da büyük bir tepki doğurur. Bu tepki ile Şamlılardan bir kısmı Hz. Osman'ın katilleri yakalanmadan eşleriyle birlikte olmayacaklarına dair yemin bile ederek Muaviye'nin etrafında kenetlenirler.²⁸³

F-Kişiliği ve Rivayetlerde Hz. Osman

1-Hz. Osman'ın Kişiliği

İslâm Tarihi kaynaklarında genellikle Hz. Osman denince hep fitne hadiseleri akla gelmektedir. Belki de bu nedenle olsa gerek Hz. Osman'ın Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ondan sonraki halifeler devrindeki faaliyetlerinden, hatta kendi günlük yaşayışından bile çok fazla sözedilmemektedir. Ancak mevcut rivayetlerin ışığında onun kişiliği hakkında bir takım kısıtlı bilgiler elimizde bulunmaktadır. Bu bilgilere bir çoğuna dinî ve siyasî sebepler dolayısıyla yeni bilgiler de eklenmiştir. Durum bu noktaya geldiğinde ise onun hakkındaki değerlendirmeler güçlüklerle yapılabilmektedir. Biz burada mümkün olduğunca, sahih olduğuna inandığımız bilgiler ışığında bir takım sonuçlara ulaşmağa çalışacağız.

Dört halife içerisinde en uzun süre İslâm toplumunun idareciliğini yapan ve döneminde meydana gelen iç karışıklıkların tüm sorumlusu olarak gösterilen Hz. Osman'ın şahsiyeti, günümüze kadar hilâfeti devresinde meydana gelen hadiselerin yorumlarıyla birleştirilerek aktarılmıştır. Bu nedenle bazı tarihçiler Hz. Osman hakkında çok farklı yaklaşımlar sergileyerek onu subjektif bir tarzda değerlendirmişlerdir. Bu tarihçilerden kimisi, Hz. Peygamberin yakın arkadaşlarından biri olması nedeniyle onun bütün icraatlarıyla beraber kişiliğine de kutsallık atfederken, kimisi de onun bütün olayların sorumlusu olduğu şeklinde bir suçlamaya gitmişler;²⁸⁴ yahut da onun hakkındaki rivayetleri kitaplarına bile almaktan kaçınmışlardır.²⁸⁵

Mekke toplumunda sayıları pek fazla olmayan okur-yazar Mekkeliler arasında bulunan Hz. Osman'ın²⁸⁶ yetiştiği çevre, müstakbel bir idareciden çok, onu hayata iyi bir tüccar olarak hazırlamıştır. Her ne kadar akrabaları içerisinde Mekke toplumun yönetimiyle meşgul olan yakınları

²⁸³ İbn Abdîrabbîh, IV, 300-301; İsfehani, XVI, 351-353

²⁸⁴ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 19.

²⁸⁵ Genel İslâm tarihi ile Tabakât ve Terâcim kaynaklarının bir çoğunda diğer halifelerle ilgili ayrıntılı bilgiler bulmamız mümkün iken, Hz. Osman'ın kişiliği ve dönemi ile ilgili olaylar hakkında yeterli bilgiye sahip olamamamız bu kanımızı güçlendirmektedir. Bu durumu bazı yazarlar, söz konusu döneme ait bilgilerin insanların düşüncelerini karıştırmamak veya bu dönemde meydana gelen olayların gerçek müsebbiblerini bulmakta zorlanmaları sebebiyle, bu döneme ait rivayetleri kitaplarına bile almadıklarını açıkça itiraf etmektedirler.

²⁸⁶ Belâzurî, *Futûh*, 694.

varsa da²⁸⁷ o bunlardan uzak kalmış babası ile birlikte ticaretle meşgul olmuştur. Bununla beraber o dönemin siyasi yoğunluğunun içerisinde de bulunmuştu. Belki de ailevî bir yapı olması itibarıyla olsa gerek, Osman b. Affân İslâmın ilk yayılış yıllarında Müslüman olan diğer bazı sahabede olduğu gibi karizmatik bir vasfı bulunmamaktadır.

Rivayetlerde ibadete düşkün, ilim ve takva ehli olarak zikredilen Hz. Osman, oldukça merhametli, yumuşak mizacı,²⁸⁸ zeki ve insani ilişkilerde başarılı birisidir. İnce ruhu, son derece onurlu, irtibatı olduğu kimselerce sevilen, sakin ve tartışmayı sevmeyen birisidir. Onun bu vasıflarını kuşatılması sırasındaki tavırlarından anlayabilmemiz son derece kolay olmaktadır. Müslüman toplumda onun öne çıkan en önemli özelliklerinden birisi cömertliğidir.

Hz. Peygamberle yakın akrabalık bağları kurmuş olan Hz. Osman, siyasi kararlarında o günün toplum yapısına cevap verebilecek bir yapıya sahip değildi; üstelik o, ilk iki halifeye nazaran farklı bir mizaca ve idarecilik anlayışına sahipti. Akrabasına oldukça düşkün olmasından dolayı da, döneminde, kısmen de olsa, akrabalarından kaynaklanan sorunların ortaya çıkmasına engel olamamıştır.

Onun bu özellikleri hilâfeti devresinde bazı hırslı akrabaları için bulunmaz bir fırsat oluşturdu. Yaşlanmış olması dolayısıyla çevresindekiler, menfaatleri için onu kullanabileceklerini düşündüler. Hz. Osman da zaten akrabalarına dayanarak devleti yönetmeye çalışmış ve onları kısa bir sürede çok önemli mevkilere yerleştirmişti.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Hz. Osman muttaki biriydi. İbadete düşküncü; her namaz için abdest alırdı.²⁸⁹ Oldukca hayalî²⁹⁰ ve çok merhametli olup Rasûlullah (s.a.v.) tarafından sık sık söz konusu edilecek şekilde yumuşak mizacı idi. Bu yapısıyla o, hilâfeti devresinde hoşlanmadığı bir çok şeye göz yummuş, idari tecrübeden yoksun olması ve de Müslümanlar arasında fitnenin çıkmasından korkarak, bunun için fedakarlığı kendi nefsinde yapmayı uygun bulmuştur. Onun hutbelerini ve mektuplarını incelediğimizde bu gerçek açıkça görülmektedir. Hz. Osman idarede şiddet taraftarı değildi. Merhameti ve dürüstlüğü, açık görüşlülüğü ile tüm Müslümanların takdirini kazanmış, Rasûlullah (s.a.v.) tarafından ahlakı methedilmiş biriydi.²⁹¹

Hz. Ebû bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde sosyal ve ekonomik alanda önemli bir sorunla karşılaşılmanıştır. Özellikle Hz. Ömer döneminde devletin sınırlarının büyümesine bağlı olarak gelirler artmış, bunun sonucu olarak da, sosyal hayatta önemli gelişmeler sağlanmıştı. Bu nedenle onun yapmış olduğu icraat ve yenilikler halk tarafından kabul görmüştü. Ancak aynı yönde uygulamalar yapan Hz. Osman konuma sahip olamamıştır. Bunun en önemli sebebi gelir getiren fetihlerin durmasıyla sosyal yapıda meydana gelen bozulmadır. Fetihlerin durmasıyla sosyal ihtiyaçların büyük bir kısmını sağlayan ganimetler de azalmıştı. Bu gelirlerden mahrum kalan

²⁸⁷ Ebû Süfyan gibi Mekke'de Ukkab'ı taşıyan, genel komutanlık makamına yükselen kişiler Ümeyyeoğulları'ndandı. bkz. Zübeyri, 121-122.

²⁸⁸ İbn Sa'd, III, 58.

²⁸⁹ İbn Sa'd, III, 58.

²⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 73.

halifenin etrafındaki menfaat grupları, gittikleri yerlerde dedi-kodu ve karışıklıklar çıkarmak suretiyle ictimâî huzuru bozmağa başladılar. Böylesine davranışlar onların Müslüman olup-olmadıkları yönündeki tartışmaları bile gündeme getirdi. Öte yandan Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yıllık döneminde sınırları büyüyen devletin sorunları ile onun diğer halifelerden farklı uygulamaları da idaresi zamanında meydana gelen olaylara zemin hazırlamıştır. Zira eski şehirler ile yeni fethedilen yerlerdeki aşırı lüks ve bir takım olumsuz davranışlar Müslümanlar arasında hoşnutsuzluğa yol açıyordu. Önceki halifelerin izin vermediği sahabenin Medine dışına çıkmasına izin verilmesinin yanında, halifeden isteklerini elde edemeyen bazı sahabe gittikleri yerlerde halifeyi kötileyen tavırları da halkın halifeden memnuniyetsizliğinde önemli ölçüde etkili oldu.

Hz. Osman'ın, son derece merhametli olduğunu yukarıda belirtmiştik. Zengin olması sebebiyle bakıma muhtaç kimseleri, yetimleri evinde barındırarak onları hayata hazırlamıştır. Bunlar arasında bulunanlardan bir kısmının kötülükleriyle de karşılaşmasına rağmen yine de onlara iyilik etme yoluna gitmiştir. Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Hz. Osman'ın evinde beslediği yetimlerin en büyüğü, aynı zamanda diğer yetimlerin idarecisiydi. Babası ölünce Hz. Osman onun bakımını üstlenmişti. Hz. Osman'ın evinde iki yıl kalan Muhammed, Hz. Osman halife olunca ondan valilik istedi, kendisine görev verilmeyince de Mısır'a giderek Hz. Osman'ın aleyhinde çalışanlar arasında yer aldı.²⁹²

Fıkıh ilminde Kureyş kabilesi içinde en bilgililerden biri olarak gösterilen Hz. Osman, insanların hukukuna saygı gösterir; bu dünyadan kul hakkı ile gitmeyi istemeyen ve buna karşı hassas davranan biriydi. Ebû Fırat'tan rivayet edilen şu haber bunun güzel bir örneğini oluşturur. Hz. Osman bir gün kölesine: "Vaktiyle ben senin kulağını çekmiştim. Haydi şimdi öcünü al" dedi. Köle Hz. Osman'ın kulağını tutunca "Sıkı çek yavrurum, kısas dünyadadır. Ahiret'te kısas yoktur"²⁹³ sözlerini söyledi.

Hz. Osman ileri görüşlü, ferasetli, bol ihsan sahibiydi. Onun Tebuk ordusu ile Hz. Ali'nin Fatıma ile nikahlanması sırasında yaptığı katkılar, bu konuda dikkati çeken örneklerini oluşturur. 5/626 yılında meydana gelen ifk hadisesi sırasında Rasûlullah (s.a.v.)'a Aişe'nin temiz olduğunu söylerken de seçkin kişiliğinin bir diğer yönünü sergilemiştir. Müslüman olmadan önceki hayatında bile, o günün toplum yapısı tarafından hoş karşılanan ancak İslâm'ın suç olarak değerlendirdiği fiilleri icra etmemiş, hatta içki bile içmemiştir.²⁹⁴

Hayatında temiz ve düzenli olmaya özel önem veren Hz. Osman, süslenmeyi seven biriydi.²⁹⁵ Elbisesine bir şey bulaştığında onu hemen temizlerdi.²⁹⁶ Kendisi için başkalarının sıkıntıya girmesini istemeyerek, ihtiyaçlarını kendisi görürdü. Sabah namazına kalktığında evindeki hizmetçilerden yardım istemez ve abdestini kendisi alırdı. Halifelik yıllarında bile mescidde

²⁹¹ Zehebi, *Tarih*, III, 193.

²⁹² İbn Kudâme, 217; Muhammed Rıza, 30.

²⁹³ İbn Şebbe, III, 1018.

²⁹⁴ İbn Abdırabbih, VI, 338.

²⁹⁵ Suyutî, 177.

paltosunu yastık yaparak uyurdu.²⁹⁷ Hz. Osman çocuklara da çok düşküdü. Çocukları gördüğünde onlarla sohbet eder ve onlara o günün şartları içerisinde hayli yüksek meblağlarda harçlık verirdi.²⁹⁸

İlme katkıları açısından önde gelen sahabiler arasında yer alan Hz. Osman, Nesep ilmi konusunda Ömer ve Ali ile birlikte önde gelen üç kişiden biridir.²⁹⁹ Rasûlullah (s.a.v.)'ın vahiy katipliği nedeniyle Kur'an'ı cem edenler arasında gösterilir.³⁰⁰ Halifeler içerisinde Kur'an-ı Kerim'i hıfzeden ilk kimse Hz. Osman olup, o aynı zamanda fıkıh ilminde meşhur fakihler arasındadır. Hz. Osman, Rasûlullah (s.a.v.) dan birçok hadis rivayet etmiştir. Kıraat imamlarının en yaşlısı Abdullah b. Âmr ed-Dımeşkî'nin ve Muğire'nin ondan kıraat aldığı rivayet edilir.³⁰¹

Hz. Osman, ne kısa ne uzun fakat orta boylu idi. Yakışıklı, güzel yüzlü,³⁰² yumuşak tenli, sık, gür ve beyaz sakallı, geniş omuzlu, hafif esmer, uzun ve kıvrık saçlıydı. Saçları iki örgüyle örülü ve kulaklarını aşardı. Sakalının ve saçının çokluğundan dolayı düşmanları kendisine Mısır halkından uzun sakallı Na'sel'in ismini vermişlerdi. Zarif bedenli esmer tenli, iri kemikli, elmacık kemikleri üzerinde geçirdiği çiçek hastalığının izleri mevcuttu. İnce burunlu, burnunun ucu büyük ve yüksekti. Dişlerini altınla kaplatır, iki parçadan oluşan elbise giyerdi. Yemen işi yüz dirhem kıymetinde elbise giydiği de görülmüştür.³⁰³

Son olarak, Hz. Osman'a bu özellikleri dolayısıyla Kureyşliler'in nâzik ve kibar davranmaya gayret gösterdiklerini belirterek Kureyşli bir şairin onun hakkındaki şu beyitlerini aktarmak istiyoruz: "Seni ve Rahmânı, Kureyş'in Osman'ı; (seni) Rahman mizana da'vet ettiği zamanki sevgiyle severim." bu nedenle Abdurrahman b. Hatib babasından şu rivayeti aktarır: "Rasûlullah (s.a.v.) 'ın ashabından Osman gibi güzel söz söyleyen adam görmedim, o söylemeden korkutan adamdı." ³⁰⁴

2-Hadislerde Hz. Osman

İslâm toplumunda Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkan çeşitli akımlar ve görüşler, yıllar sonra fiiliyata geçmeğe başlamış, zamanın şartları ve olaylarının etkisiyle de iç çatışmalara kavgalara, adalet ve iyilik esası üzerine kurulmuş olan devletin içinden çıkamayacağı bir duruma dönüşmüştü. İçine düşülen bu iç karartıcı durum da, toplumu oluşturan fertler üzerinde derin izler bırakmış, onların paniğe kapılmasına sebep olmuş ve de sonunda onları sığınılacak bir melce' bulmağa sevketmiştir.

²⁹⁶ Hz. Hafsa'dan rivayet edilmiştir. bkz. İbn Abdirabbih, IV, 342.

²⁹⁷ İbn Sa'd, III, 59, İbn Şebbe, *Tarih*, III, 1017.

²⁹⁸ İbn Sa'd, III, 59; Belâzurî, *Ensâb*, V, 9.

²⁹⁹ İbn Hazm, *Cemhere*, 5.

³⁰⁰ İbn Sa'd, II, 356.

³⁰¹ İbn Hazm, *Sire*, 232.

³⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 72.

³⁰³ İbn Sa'd, III, 85; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 82; İbn Ebi Bekr, 151; Taberî, IV, 419; Suyutî, 177.

³⁰⁴ İbn Sa'd, III, 57.

Ancak sağlam inançlı, bir müminin idrakini donduracak derecede hadiselerle karşılaşması, kendisini teselli edecek, kendisine ve çevresine kurtuluş yollarını gösterecek kimse olarak Peygamberini araması gayet normal idi. Lakin Peygamber hayatta değildi, dolayısıyla onlara yardım edebilecek bir el de yoktu. İşte bu durumda zarurettten doğan bir çözüm bulmak gerekiyordu. Bunun için uyanık Müslümanlar geç kalmadılar. Hz. Peygambere ortaya çıkmış olaylarla ilgili olarak haber verme metodu kullandılar. Zira gözleri önünde halifeleri öldürülmüş olan bir toplum için bu olaylar derin tezahürleri olan bir şeydi. Bunun kurtuluş yolu da Rasûlullah (s.a.v.) 'a bu durumları önceden haber verdirmek olacaktı. Ancak eğer bu durum daha önceden Rûsulullah'a haber verdirilmişse bu onlar için bir nebze olsun bir teselli kaynağı olacaktı. Bu şekilde başlayan rivayet metodu artık semerelerini vermeğe başlayacak ve bu yolda Hz. Peygamber hakkında olduğu gibi diğer halifeler ve sahabe hakkında her görüş kendi menfeati ve siyasi görüşü çerçevesinde kendi usullerine uygun olarak ortaya çıkan sorunlara çözüm bulmaya çalışacaktı.³⁰⁵

Hz. Peygamber'in vefatından sonra hızlanan hadis rivayetinde dönemin şartlarına göre bir çok mevzu hadis de ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Hz. Osman "Bir kimsenin Ebû Bekir ve Ömer döneminde işitmediği bir hadisi rivayet etmesi helal değildir."³⁰⁶ diyerek kendi döneminde ortaya çıkmaya başlayan mevzû rivayetlerin önüne geçmeye çalışmışsa da, bunda başarılı olamadığı görülmektedir. İlk dört halifenin hilâfetlerini ve dönemi olaylarını topluca ele alan rivayetlere bakıldığında, bunların isnadında bazı atlamalar bulunmaktadır. Hadiseler aktarılırken râvinin içinde bulunduğu şartlardan etkilenme oranına göre rivayetler çehre değiştirmiş, böylece zikredilen olaylar ters-yüz edilmiştir. Bunun yanında rivayetler de takdim-tehire gözardı edilmiş ve hadiselerde etkili olan bazı isimler, râvinin bağlı bulunduğu ekolün etkisiyle de belirtilmemiştir. Mesela bazı rivayetler, ilk üç halifeyi zikredilip dördüncü halife Hz. Ali zikretmemiştir ki, bu rivayet büyük bir ihtimalle Hz. Osman'ı savunan taraftarlara aittir. Bir başkasında Ebû Bekir, Ömer ve Ali geçiyordu ki, Osman'ın geçmemesi nedeniyle bu rivayet de Ali yanlısı bir rivayettir.³⁰⁷

Esasen uydurma hadis vaz'ı, Hz. Osman'ın katlinden sonra Şia eliyle başlamış ve büyük bir surette inkişaf etmiş bulunuyordu. Bu dönemde Havaric'in de ortaya çıkması uydurma hadislerin çoğalıp yayılmasında en büyük âmil olmuştur.³⁰⁸ Bu bahisten olmak üzere gerek haber şeklinde gerekse Hz. Peygamber (s.a.v.)'e atfedilen bir çok hadiste Hz. Osman'ın şahsiyeti, faziletleri ile hilâfet döneminde meydana gelen hadiseler hakkında bir çok bilgiye rastlamak mümkündür. Aslında bu haberler rivayetçi bir yaklaşımla aktarılmaya tabi tutulduğu müddetçe, meselelerin içyüzü karanlıkta kalmağa mahkumdur. Zira Hz. Osman ve dönemi olaylarıyla ilgili birbirinden farklı, birbiriyle çelişen o kadar çok farklı rivayet vardır ki, bunların değerlendirilmesi bile hayli zordur. Üstelik bunların hangisinin değiştirilmiş olduğunu, hangisinin mevzu olduğunu bilmemiz zorlaşmaktadır. Ancak yukarıda zikrettiğimiz ölçüler içerisinde bir değerlendirmeğe tabi

³⁰⁵ Hatipoğlu, Mehmed S., *Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Somuna Kadar Siyasi-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1968, 9-10.

³⁰⁶ İbn Sa'd, II, 336.

³⁰⁷ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 22.

tutabilmekteyiz. Bunun dışında tarihi hadiseler ve olayların kronolojisi ile uyuşmayan, bazı rivayetler bir arada değerlendirildiğinde bir çok haberin uydurma olduğunu görüyoruz.

Hiz. Osman hakkında rivayet edilen hadislerin günümüze intikal edenlerinin çoğu onun ahlakî faziletleriyle ilgilidir. Bunların dışında hilâfet dönemiyle ilgili olan haberler ise bu döneme yapılan eleştirilerin tasdiki veya bu dönemde meydana gelen olayların ve halifenin şahsi kusurlarının kapatma niteliğindedir. Aralarında bir çok uydurma haberlerin de bulunduğu bu tür rivayetler Hiz. Osman'ın hilâfetiyle ilgili olarak o döneme ait sosyal yaşantının günümüze intikali açısından önemli bir potansiyeli teşkil eder. Ancak bu tür rivayetlerin tamamının doğruluğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira böyle bir yaklaşımla, gelişen olayların İslâm'a uygunluğu araştırılacak yerde, çeşitli nedenlerle gerçekliği şüpheye götürücü haberlerle peşinen eleştirme yönüne gidilmiştir.

Biz burada, Hiz. Osman'ın Müslüman olmasından sonra başlayan ve hadis literatüründe yer alan bazı haberleri sunmak istiyoruz. Çeşitli başlıklar altında incelediğimiz bu konuya onun Müslüman olmasıyla ilgili rivayetleri daha önce anlattığımız için almadık. Ancak değişik tarih kaynaklarında ve hadis kitaplarında bulunan diğer rivayetleri, rivayet farklılıkları ile sunmağa çalışacağız.

a-Vahiy Katipliği

İslâm'dan önce Mekke toplumunda okuma-yazma oranı çok düşüktü. Bu dönemde Mekke ve Medine'de okuma yazma bilenlerin 33 kişi olduğu bildirilmektedir. Mekke'ye Arapça alfabeyi ilk getiren ilk kimse Affân'ın amcası Harb b. Ümeyye b. Abdüşems'dir. Harb, okuma yazmayı Ümeyye ailesinin diğer fertlerine de öğretmiş, dolayısıyla Hiz. Osman da okur-yazar Mekkeliler arasına katılmıştır.³⁰⁹

İslâmiyet geldiğinde ise Kureyşlilerden 17 kişi okuma-yazmayı biliyordu. Bunlar Ömer b. Hattab, Talha b. Ubeydullah, Ubeyde b. Cerrah, Ali b. Ebî Talip, Yezid b. Ebî Süfyân, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebîa, Hatib b. Amr, Ebû Seleme, Eban b. Sa'd, kardeşi Halid b. Sa'd, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Huveylid b. Abdu'l-Uzza, Ebû Süfyân, oğlu Muaviye, Cüheym b. es-Salt b. Mahreme, el-Âla b. el-Hadramî ve Hiz. Osman'dır.³¹⁰

İlk vahyin nâzil olması ve bunun "Yaratan Rabbinin adı ile oku"³¹¹ ilahi emriyle okumayı teşvik etmesi, İslâm toplumunda alfabenin gelişmesine katkı sağladı denilebilir. Diğer taraftan gelen vahiylerin yazıya geçirilme ihtiyacı hasıl olduğundan Hiz. Peygamber (s.a.v.)in yanında okuma-yazma bilenlerin değerinin artması, okuma-yazmanın gelişimini etkilediği bir realitedir.

Nâzil olan vahiylerin yazıya geçirilmesinin yanında, bilhassa Medine döneminde elçiler vasıtasıyla gönderilen mektuplarla komşu devlet başkanları İslâm'a davet ediliyor. Arap kabileleri

³⁰⁸ Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Ankara 1993, 2, 38.

³⁰⁹ Belâzurî, *Futûh*, 694.

³¹⁰ Belâzurî, *Futûh*, 691-692; İbn Abdırabbih, IV, 158.

³¹¹ Alak, 96/1.

ile İslâm toplumu arasında bir takım yazışmalar ve anlaşmalar yapıyordu. Bu sebeple Rasûlullah (s.a.v.) kendisine katipler edinmişti. Bu kâtipler arasında Hz. Osman da bulunmaktadır.³¹²

Hz. Osman'ın Peygamberimiz (s.a.v.)'in katipliğiyle ilgili rivayetleri iki kısımda incelemek mümkündür. Bunlardan birinci kısım rivayetler onun vahiy katipliği konusundadır.

Rasûlullah (s.a.v.)'in Mekke'de ilk kâtibi Übey b. Kâb'dır.³¹³ Kureyş'ten ilk vahiy katibi ise Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'dir.³¹⁴ Rasûlullah daha sonra vahiy katipliğine Hz. Osman ve Hz. Ali'yi getirmiş, bu ikisinin bulunmaması halinde Ubeyy b. Kâb ve Zeyd b. Sabit'e gelen vahiyleri yazdırmıştır.³¹⁵ Onun Mekke devrinden başlayıp Medine'de devam eden nüzûl devresindeki vahiy katiplerinin sayısı toplam 40 kişidir. Yakûbî, bunlardan 13'ünün isimlerini zikretmektedir ki yukarıda isimlerini belirttiğimiz sahabe de bunlara arasındadır.³¹⁶

Hz. Osman vahiy katibi olması nedeniyle ayetleri cem eden kimseler arasındadır. Kur'ân'ı Rasûlullah (s.a.v.) devrinde altı kişi toplamıştır.³¹⁷ Bunlar arasında Hz. Osman ile Hz. Ali de bulunmaktadır. Ancak bu ikisinin yazdıkları daha sonra kaybolmuştur.³¹⁸ Hz. Ebû Bekir devrinde Kur'ân-ı Kerim'i toplamak üzere görevlendirilen heyette Hz. Osman bulunarak cem ettiği bu ayetlerle Kur'ân-ı Kerim'in kitap haline getirilmesine katkı sağlamıştır.

Diğer bir kısım rivayetler ise Hz. Osman'ın Rasûlullah'ın yazışmalarında ve anlaşmalarında katiplik yaptığı konusundadır. Bunlar arasında Hendek savaşı sırasında Fezâre kabilesiyle yapılan anlaşmanın Hz. Osman tarafından kaleme alınması gösterilebilir. Hz. Osman ayrıca Rasûlullah (s.a.v.)'in yabancı devletlere gönderdiği İslâm'a da'vet mektuplarını da yazmıştır.³¹⁹ Hz. Peygamber'in yanında ona katiplik yapanlar arasında Osman, Ebû Bekir, Ali, Ömer, Zübeyr, Halid b. Said el-Âsî, Ebân b. Said el-Âsî, Ebû Said b. el-Âsî, Amr b. El-Âs, Şurahbil b. Hasene, Zeyd b. Sâbit, Âla b. El-Hadramî, Muhammed b. Mesleme, Abdullah b. Übeyy b. Selûl, Muğire b. Şube, Amr b. el-Âs, Cüheyym b. es-Salt, Muaykib b. Ebî Fâtma, Muaviye b. Ebî Süfyan ve Hanzala bulunmaktadır.³²⁰

b-Hz. Osman'ın Cömertliği ve Bu Sebepden Dolayı Cennetlik Olduğu

Zengin bir Müslüman olması nedeniyle Hz. Osman, malını Allah yolunda rahatlıkla harcayabilen birisi olarak görülmektedir. Hz. Osman İslâm'ın ilk dönemlerinde yaptığı harcamalar yanında Rasûlullah (s.a.v.)'in evine bile erzak sağlama hususundaki cömertliği nedeniyle övgü

³¹² Taberî, III, 173; İbn Kudâme , 95.

³¹³ Belâzurî, *Ensâb*, I, 532.

³¹⁴ Belâzurî, *Futûh*, 693; İbn Kudâme , 94.

³¹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, I, 532; Cahşiyarî, *Kitâbu'l-Vizera ve'l-Küttâb*, 12.

³¹⁶ Yakûbî, *Tarih*, II, 80; Ayrıca . bkz. Belâzurî, *Futûh*, 694; İbn Kudâme , 95.

³¹⁷ İbn Sa'd, II, 355.

³¹⁸ İbn Abdirabbih, IV, 161.

³¹⁹ Taberî, III, 173.

³²⁰ Belâzurî, *Ensâb*, I, 532; Taberî, III, 173; İbn Abdirabbih, IV, 168; İbn Hazm, *Sîre*, 26; İbn Kudâme , 95.

almıştır.³²¹ Bu hususla ilgili rivayetlerin bir diğeri de, Hz. Osman'ın Rume kuyusunu satın alarak Müslümanlara bağışlaması konusundadır.³²² Yukarıda belirtildiği gibi, Rume kuyusunun alınması konusunda rivayetlerin çok farklı olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Abdurrahman b. Semûre tarafından rivayet edilen bir hadiste Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim Rume'yi satın alırsa cennetlidir."³²³

Medine Mescidi'nin yapımı sırasında Rasûlullah (s.a.v.); " Kim mescid yaparsa Allah ona cennette bir ev yapar."³²⁴ "Kim bir evi mescid için satın alırsa Allah ona mağfiret eder" buyurmuştur. Hz. Osman bu Mescid- Nebevî'nin bulunduğu yerdeki evi 20.000 veya 25.000 dirheme satın alarak mescidin yapımına katkı sağlamıştır.³²⁵

Hz. Osman Ceyşü'l-Ûsra'ya yaptığı katkı konusunda Rasûlullah (s.a.v.)'dan rivayet edilen "Kim zorluk ordusunu donatırsa cennetlidir" ve "Osman'a bundan sonra yaptıkları zarar vermez "³²⁶ "Ya Rabbi onun gizli ve aşikar her kusurunu affet. "³²⁷ "Kim Ceyşü'l-Ûsra'yı donatırsa cennetlidir."³²⁸ şeklindeki hadisleri çok sık olarak rivayet edilmektedir. Başka bir rivayette ise Hz. Osman'ın bu katkılarına Rasûlullah (s.a.v.): "Bu hayırdan sonra yapacağı (kötü amel) aleyhine olmaz"³²⁹ buyurmuştur.

Sonuç olarak, kaynakların genelinde ittifakla aktarılan bu rivayetler, metin yönünden birbirinden farklı olsa da, ifade ettikleri anlam yönünden onun ihsan konusundaki müsbet bir yönünü ve de bu davranışının Rasûlullah'ın övgüsüne mazhar olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

c- Hz. Osman'ın Hayası

Hz. Osman'ın hayası ile ilgili hadis kaynaklarında ve tarih kitaplarında birbirine benzer şekilde değişik senet ve metinlerde rivayet olunan hadisler bulunmaktadır.

Rasûlullah'dan şöyle rivayet olunur: "Kureyş'ten üç kişi vardır ki, onların ahlaki güzeldir, hayaları kuvvetlidir. Konuştuklarında yalan söylemezler. Ebû Bekir, Ebû Ubeyde el-Cerrah ve Osman"³³⁰

Diğer taraftan Muhammed b. Hüseyin'den rivayet olunan bir hadiste Rasûlullah (s.a.v.)'ın şöyle buyurduğu belirtilir: "Ümmetimin ümmetime en hayırlısı Ebû Bekir, en dindarı Ömer, en hayalısı Osman'dır." ³³¹ Hz. Aişe'den rivayet olunan başka bir hadiste de şunlara yer verilir:

³²¹ Abbott, 108.

³²² Hz. Osman'ın Rûme kuyusunu alması ile ilgili olarak bkz. I. Bölüm Dipnot 241-244.

³²³ Tirmizî, (Kitabu'l-Menakıb, Bab: 19), V, 627, H. No: 3703; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 70.

³²⁴ Müslim, *Sahih*, Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdiu's-Salah (Bab, 4), I, 378, H. No:40; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 61.

³²⁵ İbn Ebî Bekr, 171.

³²⁶ Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 458; Zehebî, *Tarih*, III, 470; Suyutî, 179.

³²⁷ Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 456.

³²⁸ İbn Ebî Bekr, 170.

³²⁹ Tirmizî, (Kitâbu'l-Menâkıb, Bab:19), V, 370, H.No: 3700.

³³⁰ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, III, 23.

³³¹ İbn Ebî Bekr, 14; Câhız, söz konusu rivayetin Câbir tarafından aktarıldığını belirterek, bunun rivayet edildiğine de da şahit olmadığını belirtir. bkz. *Kitâbu'l-Osmaniyye*, 95.

"Rasûlullah (s.a.v.) bir gün odasında otururken Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer yanına girdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) halini hiç düzeltmedi. Onlar gittikten sonra Hz. Osman odaya girmek için izin istedi. Rasûlullah yatağından doğrulup üstünü başını düzeltti. Bana da "Elbiseni, üzerini topla" diye emretti ve ona girmesi için izin verdi. Onun da ihtiyacını gördü. Osman da gitti. O gidince ben dayanamayıp "Ey Allah'ın Rasûlu! Ebû Bekir ve Ömer gelince durumunu bozmadığın halde, Osman gelince kendine çeki-düzen verdin. Bunun sebebi nedir?" diye sordum. Allah Rasûlü:

- " Osman utangaç biridir. Ben durumumu bozmadan içeri aldığım takdirde arzusunu açmadan gideceğinden korktum." ³³² Ancak burada söz konusu hadisle ilgili olarak bir noktaya işaret etmek yerinde olacaktır. Bazı kaynaklarımız, özellikle de Hz. Osman hakkında yazılan kitapların genelinde bu hadis "Meleklerin kendisinden haya ettiği kimseden ben haya duymayayım mı?" veya "Meleklerin haya ettiği adamdan haya ederim" ³³³ gibi değişik ilaveler eklenmesi ile aktarılmıştır. Ancak ünlü hadisci ve tarihçi Zührî, hadisi bu şekilde rivayet edenleri yalancılıkla itham etmektedir. ³³⁴

Suyûti aynı hadisi başka bir varyantla aktarmakta ve şöyle demektedir: "Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki. "Muhakkak melekler Allah ve Rasûlü'nden haya ettikleri gibi Osman'dan da haya ederler." ³³⁵

Hz. Osman'ın ahlaki meziyetleri ile ilgili burada aktardığımız rivayetlerin dışında farklı rivayetler de bulunmaktadır. Bu konuya Rasûlullah (s.a.v.)'in onun hakkındaki iki hadisiyle son vermek istiyoruz. Rasûlullah (s.a.v.) bir gün kızı Rukiyye'nin yanına gelir ve ona: "Kızım Abdullah'ın babasını nasıl buluyorsun? Ashabın içinde huyu bana en çok benzeyeni odur." ³³⁶ buyurdu. Diğer bir hadiste Rasûlullah (s.a.v.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilir: "Osman ashabımdan ahlakca bana en çok benzeyendir." ³³⁷

d-Hz. Osman'ın Cennetle Müjdelenmesi

Rivayetler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatta iken kendilerini cennette müjdelediği bazı sahabenin isimlerini aktarmaktadır. Bunlar arasında Ebû Bekir, Ömer, Ali, Talha, Zübeyr,

³³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 71; Belâzurî, *Ensâb*, V, 10; Müslim, *Sahih*, (Kitabu Fedailü's-Sahabe, Bab:3), II, 1867, H. No: 37; İbnü'l-Esîr, *Usdül-Gâbe*, III, 381; İbnü'l-Esîr, *Leys*'den söz konusu hadisteki" Meleklerin haya ettiği adamdan haya etmeyeyim mi?" lafzının insanlardan bir grubun rivayet ettiğini aktarır. bkz. *Usdül-Gâbe*, III, 381, Bu hadis için ayrıca bkz. Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 490.

³³³ Söz konusu hadisi Buhari ve Müslim rivayet etmiştir. bkz. Müslim, *Sahih*, (Kitâbu Fadâili's-Sahabe, Bab: 3), II, 1866, H. No: 36; ; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 71; Cahız, *Kitabu'l-Osmaniyye*, 141; Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 462; Belâzurî, *Ensâb*, V, 10; ed-Dimeşkî, *Mehâsimü'l-Vesâil*, 261; İbn Arabî, *el-Avâsım*, 39; İbn Ebî Bekr, 151; Suyutî, 179.

³³⁴ bkz. Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ânî, Hafız Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemmam, *el-Musannef*, thk Şeyh Abdurrahman el-Azâmî, Beyrut 1970-72, XI, 233; Ahmed b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 468.

³³⁵ Suyutî, 181.

³³⁶ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, I, 70.

³³⁷ Suyutî, 180.

Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Sa'd b. Zeyd, Ebû Ubeyde el-Cerrah'ın yanı sıra Hz. Osman da bulunmaktadır.³³⁸

Hiz. Osman'ın Cennetle müjdelenmesi hususunda Rasûlullah (s.a.v.)'in şöyle buyurduğu rivayet olunur:

– "Her peygamberin Cennette bir dostu (arkadaşı) vardır. Benim Cennette dostum Osman'dır."³³⁹ Başka bir hadiste ise Rasûlullah (s.a.v.)'in:

– "Kavmimden kurtuluşa erenler olacaktır. Osman onlardan biridir. O zan yönünden en iyi, sevgi yönünden en samimi olandır."³⁴⁰ buyurduğu rivayet olunur.

Câbir, Rasûlullah (s.a.v.)'ın Hiz. Osman'a "Sen benim, dünya ve Ahirette dostumsun." buyurduğunu da rivayet eder.

Ebû Mûsa'dan rivayet edilen başka bir hadiste Rasûlullah (s.a.v.) Medine'de bir bostanlıkta bulunduğu sırada kapı çalınır, Rasûlullah orada bulunana: " Kapıyı aç ve geleni cennetle müjdele" buyurur. Bunun üzerine Ebû Bekir, ardından da yine aynı şekilde Hiz. Ömer gelir ve ona da aynı şeyler yapılır. Daha sonra kapı tekrar çalar. Rasûlullah: "Kapıyı aç ve ona gelecek imtihanlara karşı sabretmesi karşısında cennetle müjdele" buyurur. Bunun üzerine Hiz. Osman'a kapı açılır ve kendisi hakkında Rasûlullah (s.a.v.) 'in söyledikleri aktarıldığında Osman:" Kendisinden yardım istenecek ancak Allah'dır."³⁴¹ diyerek içeri girer.³⁴²

Rasûlullah (s.a.v.) 'a bir grup sahabe gelerek: Ya Rasûlullah (s.a.v.) ! Bize cennet ehlinden birini göster" derler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) : "Ben cennet ehlindenim, Ebû Bekir cennet ehlidir, Ömer cennet ehlidir, Ali cennet ehlidir, Osman cennet ehlidir, Talha cennet ehlidir, Zübeyr cennet ehlidir, Sa'd b. Ebî Vakkas cennet ehlidir, Abdurrahman b. Avf cennet ehlidir ve fulan b. Said veya Said b. Fulan³⁴³ cennet ehlidir" buyurdu.³⁴⁴

Ebû Câbir, Zeyd b. Abdülaziz'den: Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Ebû Bekir cennettedir, Ömer cennettedir, Osman cennettedir, Ali cennettedir, Talha cennettedir, Zübeyr cennettedir, Abdurrahman b. Avf cennettedir ve Sa'd cennettedir....."³⁴⁵

Netice olarak, zikretmeğe çalıştığımız bu haberler, gerek hadis ve gerekse tarih kaynaklarında zikredilen ve üzerinde yorumların yapılmadığı haberlerdir. Bu haberlerin sıhhati konusunda ise kaynaklarımız bir bilgi vermemektedirler. Ancak, haberlerin Kur'ânî bir uslûbla ele

³³⁸ İbn Kudâme , 79; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 223.

³³⁹ Tirmizî, (Kitâbu'l-Menâkıb Bab:19), V, 260, H.No:3698; Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 466; İbn Mâce, (Kitabu Mukaddime Bab:11), I, 109, H. No: 109; İbnü'l-Esîr, *Usdül-Gâbe*, III, 379; İbn Ebî Bekr, 14; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 223.

³⁴⁰ Zübeyr b. Bekkâr, 117.

³⁴¹ Yusuf, 12/18.

³⁴² Söz konusu hadisin başka bir varyantı daha aktarılmaktadır. bkz Müslim, *Sahih*, Fadâilu's-Sahabe, VII, 301-302; Zübeyrî, 102.

³⁴³ Metinde sözkonusu kişinin kimliği ile ilgili başka bilgi bulunmamaktadır.

³⁴⁴ Vekî', *Ahbârul-Kudât*, III, 15.

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *Usdül-Gâbe*, III, 377-378.

alınması gerekmektedir. Bu durumda haberlerin doğruluğu yönünde bir takım bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

e-Hz. Osman'ın Rukiyye ve Ümmü Gülsüm'le Evlenmesi

Rasûlullah (s.a.v.)'ın, Rukiyye'nin vefatı üzerine diğer kızı Ümmü Gülsüm'le evlendirdiği Hz. Osman'ın, bu ikinci evliliği konusunda şöyle buyurduğu rivayet edilir:

"Allah bana iki kızımı Osman'la evlendirmemi bildirdi."³⁴⁶

Ebu'z-Zinâd Ebû Hureyre'den şöyle rivayet eder: Rasûlullah (s.a.v.) Osman'la Mescid'in kapısında karşılaştı ve ona: "Ey Affânın oğlu! Cibril Seni Rukiyye'ye verdiği mehir gibi bir mehir ile Ümmü Gülsüm'le evlendirmemi bildirdi."³⁴⁷ Ümmü Gülsüm'ün de vefatı üzerine de Rasûlullah (s.a.v.) "Üçüncü bir kızım daha olsa Osman ile evlendirirdim"³⁴⁸ buyurmuştur. Bilindiği gibi Hz. Osman Rasûlullah'ın iki kızıyla da evlenmesinden dolayı kendisine "Zu'n-Nureyn" denilmiştir.

Heysema'nın rivayet ettiğine göre Hz. Ali'ye Osman sorulduğunda:"O, arşda kendisine "Zü'n-Nûreyn" olarak çağrılan kimsedir." dedi.³⁴⁹

f- Halife Olacağı ve Şehit Edileceği Konusundaki Rivayetler

Hz Osman'ın öldürülmesiyle ortaya çıkmış bulunan fitne hareketinin ilk asırlar boyunca, İslâm coğrafyasında meydana getirdiği kötü ve bir o kadar da acıklı neticeleri, toplumun fertlerini bu yoldan konuşmaya sevk etmiş olması makul karşılanmalıdır.³⁵⁰ Ancak Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan irili ufaklı bir takım grupların hareketi de bunlara katıldığında her grup veya fırka kendi görüşünü desteklemek veya karşı grubun görüşlerini bertaraf etmek için ilk dört halifeyi de içine alacak biçimde bir takım haberleri gündeme getirmişlerdir. Bunlar arasında halife Osman'ı konu edinen iki grupta karşılaşmaktayız. Hz. Osman'ı savunanlar, onun haklı ve masum olduğunu kendileri söyleyeyip, bunu Peygambere söyletme yoluna gitmeyi tercih etmişlerdir. Aslında Şiilerin yaptıkları karşısında onların da buna karşılık vermeleri gerekiyordu. Bu nedenle biz burada, büyük çoğunluğu Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkmış olan rivayetleri ele alarak bunlar hakkında bir takım değerlendirmeler sunmaya çalışacağız.

Hz. Osman'ın Rasûlullah (s.a.v.)'dan sonra halife olacağı, zamanında fitne çıkıp onun şehit edileceği gibi haberleri de şu şekilde sıralamak mümkündür:

Hz. Peygamber Medine Mescidini inşa ederken Ebû Bekir, Ömer ve Osman birer taş getirip yerine koymuşlardı. Durumu takip etmekte olan ashaba Hz. Peygamber şöyle buyurmuşlardı:"

³⁴⁶ İbn Abdırabbih, IV, 285; Muhibu't-Taberî, Ebû Cafer Ahmed, *er-Riyâdu'n-Nadra fi Menâkibi'l-Aşera*, Beyrut trz., III, 10; İbn Ebî Bekr, 155; Ayrıca bkz. Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 509.

³⁴⁷ İbn Mâce, (Kitabu Mukaddime, Bab:11), I, 41, H. No: 110; Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 515, 520; İbn Abdırabbih, IV, 285; Muhibu't-Taberî, III, 11.

³⁴⁸ Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 481; İbn Ebî Bekr, 155-156.

³⁴⁹ Suyutî, 177.

³⁵⁰ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 13.

Bunlar benden sonra halife olacaklardır." Hz. Ali'yi ortadan kaldıran bu rivayet, onu tek halife olarak görenlere kızmış ve içerlemiş olan bir çevrenin ürünü sayılabilir.³⁵¹

Rasûlullah (s.a.v.) bir gün bir meclisde otururken "Benden sonra fitne vuku bulacaktır" dedi. Ebû Bekir "Ben idrak edeceğim mi?" dedi. "Hayır" dedi. Daha sonra Ömer "Ya ben idrak edeceğim mi?" diye sordu. Rasûlullah (s.a.v.) "Hayır" dedi. Osman "Ben idrak edeceğim mi?" diye sorduğunda ise "Evet, sen o gün öldürüleceksin"³⁵²

Hz. Ömer ümmetin istikbali için daima endişe beslemektedir. Hazır kendisini bu dertten kurtaracak varken kurtulmalıdır. Arafat'da Huzeyfe ile beraberlerken, hacıların ihlasâne tavırları hoşuna gitmiştir. Sanki durumun hep böyle gitmeyeceğini sezmişler gibi aralarında konuşuyorlar³⁵³:

- "Halkın bu (sakin) hali ne zamana kadar sürer dersin Huzeyfe?"

- "Fitneye (açılacak) bir kapı vardır, kırıldı ve açıldı mı, o gün fitnenin çıktığı gündür." Hz.

Ömer dehşete kapılmış olarak sorar:

- "Neymiş (kapının) kırılması ve açılması?"

- "Ölecek veya öldürülecek bir kimse"

- "Ya Huzeyfe! Kavmim benden sonra kimi emir yapacak dersin?"

- "Halk işlerini Osman b. Affân'a tevdi edecek zannediyorum."³⁵⁴

Fitneler Ömer'in katlinden itibaren başlayacak ve devam edecektir. Yine Huzeyfe'den dinliyoruz:

- "Ömer ile birlikte oturuyorduk. "Bize Hz. Peygamberin fitne ile ilgili sözlerini kim hıfzetti?" diye sordu. İnsana ailesinden, malından, evladından ve komşusundan gelebilecek olup da, bunları namaz, zekat ile iyiyi emir, kötüyü nehiy edebilebilecek olduğu fitneden mi bahsettiğini sordum.

- "Hayır" dedi. "Deniz dalgaları gibi dalgalanacak olandan"

- "Korkma, onunla senin ilgin yok Ya Emirü'l-Mü'minin. Çünkü onunla senin aranda bir kapı var "dedim.

- "Bu kapı açılacak mı kırılacak mı?" diye sordu.

- "Kırılacak "dedim

- "O halde ebediyyen kapanmıyacak demektir."

- "Tabii..."³⁵⁵

Hz. Peygamber, parasını ilerde ödemek üzere bir bedeviden bir deve yavrusu almıştı. Bedevi geri dönüp giderken yolda Hz. Ali'yi görür. Ali ona: "Allah, Peygamberinin ruhunu alırsa, senin alacağını kim ödeyecek?" Bedevi hemen geriye döner. Bu ihtimali arzedip borcunu alabileceği kimseyi öğrenmek istiyor, kendisine verilen cevap ise: Ebû Bekir'dir. Mesele bitmiş

³⁵¹ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 23.

³⁵² İbn Şebbe, III, 1076.

³⁵³ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 23.

³⁵⁴ İbn Sa'd, III, 333.

³⁵⁵ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 27.

değildir. Ya Ebû Bekir ölüverirse bu devenin parasını kimden alacak. Böylece Hz. Ali adamcağızı dört defa geri gönderecek ve parasını alabileceği ilk dört halifenin isimlerini sağlama sağlayacaktır.

Aynı rivayetin değişik versiyonları da vardır. Bu rivayetlerde de konu aynıdır. Sadece sahne değişiktir. Yukarıda söz konusu Bedevinin yerine Beni Mustalik'den birisinin Hz. Peygambere gelerek kendisinde sonra zekatı kime vereceklerini soruyor. Adam aynı minval üzere gidip geliyor. Başka bir versiyonda da bedevi bir kadın Hz. Peygamber'e gidiyor. Hz. Peygamber ona tekrar gelmesini söylüyor. Kadın : "Seni bulamassam kime?" diye soruyor. Kendisine ilk dört halifenin isimleri sıralanıyor.³⁵⁶

Kaynaklarda yer alan fitnenin Rasûlullah tarafından önceden haber verileceğine ait rivayetler önemli bir yekünü teşkil eder. Bunlardan bazı örnekler vermek gerekirse: Hz. Peygamber bir gün fitneden bahsediyordu. Tam o sırada oradan yüzünde maske bulunan biri geçer -ki Osman'dır- Bunun üzerine Rasûlullah "Bu geçen o gün hidayet üzeredir." "O gün o zulmen öldürülecektir."³⁵⁷ buyurdu.

Rasûlullah hasta iken bir gün şöyle buyurur. "Ashabın bazısının yanımda olmasını isterdim." Bunun üzerine Ebû Ömer ashabın isimlerini bildirir. Hz. Peygamber hiçbirini istemez. "Osmanı mı çağıralım?" denilince "Evet" cevabını verir. Daha sonra yanına gelen Osman'a bir şeyler fısıldar. Osman'ın rengi değişir.

Hz. Osman'ın evi isyancılar tarafından kuşatıldığında:

- Harbetmiyecek misin? diye sorulduğunda:

- "Rasûlullah'a söz verdim, sabredeceğim."³⁵⁸ buyurdu.

Yine Hz. Osman'ın hilâfeti konusunda Rasûlullah'ın Hz. Osman'a şunları söylediği rivayet olunur. "Allah sana bir gün (hilâfet) gömleği giydirecek, münafıklar onu çıkarmak isterse sakın çıkarmayasın."³⁵⁹

Rasûlullah fitnenin mahiyetine ilişkin ise şunları söylemiştir: "Benim gördüğüm şeyi siz görüyor musunuz? Evlerinizin arasında yağmur gibi vukû bulacak fitneyi görüyorum."³⁶⁰

Bu arada her ne hikmetse Abdullah b. Selâm, Hz. Osman'ın öldürüleceğini iki ay önceden haber verecek,³⁶¹ ve de Rasûlullah'ın halifelerinin hilâfette bulunacağı süreleri Rasûlullahın haber verdiğini bildirecek,³⁶² ve de eğer Osman öldürülürse, kıyamet günü tekrar geleceğini haber

³⁵⁶ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 24.

³⁵⁷ Tirmizî, (Kitâbu'l-Menâkıb, Bab:19), V, 630, H.No:3708; Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 451; Muhibu't-Taberî, III, 57; Suyutî, 179; İbn Şebbe, haberin başka bir varyatını da aktarır. Buna göre de "O gün o ev ona tabii olanlar hak üzeredir" sözünü aktarır. bkz. *Tarih*, III, 1102-1104.

³⁵⁸ İbn Mâce, Kitabu Mukaddime (Bab: 11), I, 42, H.No: 113; Belâzurî, *Ensâb*, V, 11.

³⁵⁹ Tirmizî, (Kitâbu'l-Menâkıb, Bab:19), V, 628, H.No: 3705; İbn Mâce, (Kitabu Mukaddime, Bab: 11), I, 41, H.No: 112; Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 453; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, I, 41; İbn Şebbe, III, 1067; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III, 382; Suyutî, 180.

³⁶⁰ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 28-29.

³⁶¹ Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 476 vd.; İbn Şebbe, IV, 1176 vd.; Hatipoğlu, *Siyasi-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 30.

³⁶² Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 487.

verecektir.³⁶³ Öte yandan kuşatma sırasında Ka'b, Hz. Osman'a haber gönderip, muhakkak öldürüleceğini, karşı koymamasını, bunu kıyamet günü kendi lehinde hüccet teşkil edeceğini söylemiş, halife de Ka'b'ın bu sözüne istinaden mukabele etmekten vazgeçmiştir.³⁶⁴

Ebû Musa el-Eşârî'den rivayet edilen başka bir haberde ise Hz. Osman'ın şehit edileceği bildirilecektir. Buna göre de, Rasûlullah (s.a.v.) Medine etrafında bir kuyunun kenarında bulunuyordu. Ayaklarını suya salmıştı. Ebû Bekir gelmek için izin istedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.):

"Ona izin verin ve cennetle müjdeleyin" dedi. O da Rasûlullah (s.a.v.) ile beraber ayaklarını suya saldı. Sonra Ömer gelmek için izin istedi. Rasullullah onun için de: "İzin verin ve cennetle müjdeleyin" dedi. dediği gibi yapıldı. Sonra Osman kapıyı çaldı. Rasûlullah (s.a.v.): "Ona izin verin ve cennetle müjdeleyin. O belayla karşılaşacaktır" buyurdu. Osman içeri girdi. Onun gözlerinden yaşlar akıyordu.³⁶⁵ Aynı hadis başka bir kaynakta değişik bir rivayetle aktarılmıştır. Ancak bu farklı rivayetlerde yalnızca dekor ve sahne değişiktir. Buna göre Ebû Musa el-Eşârî'nin de aralarında bulunduğu bir grup Rasûlullah (s.a.v.) 'la beraber "Beni fulan"ın evinde oturuyorlardı. Kapı kapalıydı. Bir adam kapıyı vurdu" şeklinde devam eden haber'in devamında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer içeriye girdiğinde Rasûlullah (s.a.v.) hamdeder. Daha sonra Osman geldiğinde Rasûlullah (s.a.v.) Ebû Musa'ya: "Kapıyı aç ve belalara karşı onu cennetle müjdele" buyurur. Devamını Ebû Musa anlatıyor: "Kapıyı açtım ve Osman'a bu durumu haber verdim. Rasûlullah (s.a.v.) Osman'a: "Allah sana yardımcıdır" dedi.³⁶⁶

Bu arada Hz. Osman'ın öldürüleceği sadece Rasûlullah'a veya sahabeye söylenmekle kalmamış, bu konuda Yahudilerden de yardım alınmıştır. Aşağıdaki şu haberler bunun en güzel delilini oluştururlar: Rasûlullah (s.a.v.) Amr b. el-Âs'ı Bahreyn'e gönderir. Bir Yahudi Amr'a "Rasûlullah (s.a.v.) bir gün ölecek" dedi. Adam daha sonra Hz. Ebû Bekir'in ölümünü ve Ömer ile Osman'ın öldürülüşünü haber verecektir.³⁶⁷ Diğer bir rivayette ise Hz. Osman'a bir Yahudi bir ihtiyaç için gelir. Halife'nin yanında Amr b. el-Âs vardı. Adam Amr'a daha sonra şunları söyler: "Bu adam öldürülecek, eğer onu öldürenler içinde olmamaya gücün yeterse öyle yap. "

Yine başka bir rivayeti Câbir aktarmakta. Cabir şunları anlatır: "Bir gün Medine etrafına çıkmıştım. Bir yaşlı Yahudi beni gördü. Bana : "Halifenizi nasıl buluyorsunuz, onu nasıl öldürürsünüz? diye sordu. Ben de "Onu öldürecek miyiz?" dedim ve adama kızdım. Adam: "Yemin olsunki onun zamanında refah içinde yaşayanlar onu öldüreceklerdir. Sonra da onun sebebiyle helak olacaklardır." dedi.³⁶⁸

Musa b. Ukbe, Ebû Habib'den rivayet ediyor. Ebû Habib diyor ki: Osman mahsurken ona Zübeyr'in mektubunu getirdim. Mektubu ona verdiğimde yanında Ebû Hureyre vardı. Ebû Hureyre

³⁶³ İbn Şebbe, IV, 1181.

³⁶⁴ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 30.

³⁶⁵ Zübeyri, 102.

³⁶⁶ İbn Şebbe, III, 1071; İbnü'l-Esîr, *Usdü'l-Gâbe*, III, 388; Benzer bir rivayet için bkz. Zübeyri, 102.

³⁶⁷ İbn Şebbe, III, 1077.

oturduğu yerden kalktı ve: "Rasûlullah (s.a.v.) 'ın "Benden sonra fitne olacak" dediğine şahadet ederim" dedi. Musa bu konuda şüpheye düştü. O dedi ki: "Biz "O gün kurtuluş nerededir ya Rasûlullah (s.a.v.) ?" diye sorduk. Rasûlullah (s.a.v.) Osman'ı işaret ederek: "Emin ve onun ordusundadır."³⁶⁹ "O gün bu (Osman) hak üzeredir."³⁷⁰ İnsanlar Osman'a karşı ayaklandığında ona: "Vakit geldi. Bize cihat için izin ver" denildiğinde, Ebû Habib'in aktardığına göre Osman şöyle söyledi: "Benimle birlikte olan kimsenin savaşmıyacağına dair azmim var"³⁷¹

Rasûlullah (s.a.v.), bir gün Ebû Bekir, Ömer, Ali, Osman, Talha ve Zübeyr ile beraber Hira mağarasında iken şöyle buyurdu: "Dur ey mağara! senin üzerinde sadece Nebi, Sıddık ve şehitler vardır."³⁷² Bu hadisin başka bir varyantında da Hz. Peygamber bir gün Hira civarında bir kayanın üzerinde iken kaya hareket eder ve Rasûlullah (s.a.v.) buna benzer şeyler söyler.³⁷³

Rasûlullah (s.a.v.) bir gün Hz. Osman'a: "Ey Osman! Allah senin geçmiş, gelecek gizli âşikar yaptıklarımı kıyamete kadar olacak şeylerin hepsini bağışlamıştır."³⁷⁴

Hz. Osman'ın mevlası Ebû Sehl'den: Osman'a kuşatma günü: "Ey mü'minlerin emiri! Onlarla (âsilerle) savaş dedim. Abdullah da onlarla savaş dedi. Osman bunun üzerine: "Hayır, vallahi onlarla savaşmayaçağım. Rasûlullah (s.a.v.) bana emretti. O'na varacağım"³⁷⁵ veya "Rasûlullah (s.a.v.) bana ahid verdi. Sabredeceğim"³⁷⁶ dedi.

İslâm halifesinin Müslümanlar tarafından öldürüleceği güne tekaddüm eden zamanın mahiyetini, Hz. Osman'ın muhaliflerinden Abdullah b. Mes'ûd adına nakledilmiş olan bir rivayetle aktarmak istiyoruz. Görülecektir ki havası bu kadar değişmiş olan bir cemiyette her şeyi normal olarak addetmek gerekecektir. İbn Mes'ûd aşağıdaki tasvirinde, her halde muhayyel bir devri anlatıyor değildir, her ne kadar aşırı renkler kullanılmış olsa da:

- "İnsanların namazı bıraktıkları, emaneti kaybettiklerini; yalanı helal saydıkları, bol bol yemin ettiklerini, faiz yediklerini, rüşvet aldıklarını, binalar diktiklerini, eğlenceye daldıklarını, dünya için dini sattıklarını gördüğünüz zaman....."³⁷⁷

Yine kuşatma sırasında Hz. Osman'ın şunları söylediği rivayet edilir: Osman dedi ki: "Ben rüyamda Rasûlullah (s.a.v.) 'ı, Ebû Bekir ve Ömer'i gördüm. Bana sabret, sen bizimle iftarını"³⁷⁸

³⁶⁸ İbn Şebbe, III, 1078.

³⁶⁹ Zübeyrî, 103.

³⁷⁰ Câhız, *Kitâbu'l-Osmaniyye*, 173; Hadisin başka varyantları için bkz. Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 449.

³⁷¹ Zübeyrî, 103.

³⁷² Tirmizî, (Kitâbu'l-Menâkıb, Bab:19), V, 624, H.No:3697; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 59; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 242; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III, 378.

³⁷³ Zübeyrî, 103; Ahmet b. Hanbel, *Fadâilu's-Sahabe*, I, 464.

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III, 378.

³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III, 379.

³⁷⁶ Ahmed b., Hanbel, *Müsned*, (*Müsned-i Osman b. Affân*), I, 67; Zehebi, *Tarih*, I, 389; Suyutî, 180.

³⁷⁷ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 28.

³⁷⁸ Hz. Osman öldürüldüğü gün oruçlu olması nedeniyle "iftar" kelimesi kullanılmıştır.

edeceksin diyorlardı.³⁷⁹ İbn Şebbe, bu hadisi Hz. Osman'ın torunlarından İbrahim b. Muhammed'den "Sabret, zira sen bizimle iftar edeceksin" şeklinde rivayet eder.³⁸⁰ Aynı rivayetin "Yarın bize kavuşacaksın" şeklindeki başka bir versiyonu da bulunmaktadır.³⁸¹ Kesîr b. es-Salt'dan rivayet edilen başka bir haberde ise Hz. Osman'ın öldürüldüğü Cuma gün uykudan uyandığında şöyle dedi. "Rüyamda Rasûlullah (s.a.v.)'ı gördüm bana: "Cuma günü sen bize kavuşacaksın"³⁸²

Bir çok kaynakta sahabe ya siyasi hatalarını örtmek için³⁸³ ya da içinde buldukları ortamı değerlendirmek için hilâfete ömür biçmişlerdir. Bu durum İslâmi anlayışına uygun olmasa gerek. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim de geleceğin Allah'dan başkası tarafından bilinmeyeceğini belirtir.³⁸⁴

Konumuzla ilgili olarak dikkat çeken diğer rivayetleri de şöyle sıralamak mümkündür:

Muhammed b. Sirin anlatıyor: "Alaca atlar savaşlarda kaybolmazlardı. Ne zaman Osman öldürüldü, alaca atlar kayboldu....."³⁸⁵

Abdullah b. Vehb'in aktardığı başka bir rivayete göre de Abdullah b. Ömer'in Hz. Osman'ının kuşatılması sırasında âsilerin isteklerini yerine getirmemesinden dolayı şu şekilde bir ithamda bulunduğu aktarılır: "Biz Osman'ın imandan sonra küfre gireceğini bilmiyorduk..."³⁸⁶

İbn Abbas Rasûlullah'ın Hz. Osman'ın öldürülme esnasındaki durumunu aktaran, şu rivayeti sunmaktadır: "Rasûlullah Osman'a dedi ki: "Sen mazlum iken öldürüleceksin. Kanından bir damla mushafdaki "Feseyekfikehumullah" ifadesinin üzerine damlayacak"³⁸⁷

Yine Rasûlullah (s.a.v.)'in şöyle buyurduğu rivayet olunur: " Bana Osman uğradı yanında bir melek vardı. Melek şöyle dedi: "Kavminin öldürdüğü bir şehittir. Biz ondan haya ederiz"³⁸⁸

Hız. Huzeyfe, Hz. Osman'ın öldürülmesinin haberi Kûfe'ye geldikten sonra, Hz. Ali'nin hilâfetine ilk günlerinde veya Cemal'den önce vefat etmiştir. Bu sahabe müstakbel hayır ve şerleri çok iyi bilen biri olarak gösterilmektedir. Fakat aşağıda vereceğimiz kendi sözleri-ki muhakkak doğrudur-ona verilen bu imtiyazı yıkar mahiyettedir:

"Ya Rabbi! Eğer Osman'ın katli hayırlı ise, benim bunda bir nasibim yok. Şayet onun öldürülmesi şer ise, ben bundan beriyim. Vallahi eğer katli hayırlı ise benim onda bir nasibim yoktur".³⁸⁹ Hayrı ve şerri en iyi bilen biri böyle konuşabilir mi?³⁹⁰ Yine Huzeyfe Osman'ı öldürenlerin cehennemde, onun ise cennette olduğu, kendisine gelen bir ihtiyarın da "Osman'ı biz

³⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Müsned-i Osman b. Affân), I, 72; İbn Şebbe, IV, 1227; Belâzurî, *Ensâb*, V, 82; İbnü'l-Esîr, *Usdül-Gâbe*, III, 382.

³⁸⁰ İbn Şebbe, III, 1070.

³⁸¹ İbn Şebbe, IV, 1227.

³⁸² Belâzurî, *Ensâb*, V, 82.

³⁸³ Akbulut, 28.

³⁸⁴ A'raf, 7/88; Lokman, 31/34; Yunus, 10/ 20; Cin, 72/25-26.

³⁸⁵ Ahmet b. Hanbel, *Fadâilü's-Sahabe*, I, 469.

³⁸⁶ İbn Şebbe, III, 1115.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *Usdül-Gâbe*, III, 383.

³⁸⁸ Suyutî, 181.

³⁸⁹ İbn Şebbe, IV, 1248; Belâzurî, *Ensâb*, V, 92; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 314.

³⁹⁰ Hatipoğlu, *Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 12.

öldüreceğiz" dediğini rivayet eder.³⁹¹ Huzeyfe başka bir rivayette de şunları aktarır : İlk fitne Osman'ın öldürülmesi, son fitne ise deccalin çıkmasıdır. Allah'a yemin olsun ki şayet idrak ederse, kalbinde Osman'ın öldürülmesinden dolayı zerre kadar sevinç bulunan bir kişi deccale tabi olacaktır. Şayet o deccali göremezse kabrinde ona tabii olacaktır.³⁹²

Osmanlı tarihçilerinden Eyüb Sabri Efendi şöyle aktarıyor. "Hz. Osman şehit edildikten sonra cinler Mescid'i Nebevî üzerinde üç gün ve üç gece ağlayarak feryat ettiler."³⁹³

İbn Asâkir de Enes'den şunu rivayet eder. Allah Osman hayatta olduğu müddetçe, kılıçları kınına koymuştu. Osman öldürüldü, bu kılıçlar kıyamete kadar kınından çıkacaktır."

Yine İbn Âsakir, Yezid b. Ebî Habib'den başka bir rivayet aktarıyor. Herhalde bu rivayette Hz. Osman'ın icraatlarını eleştirenler de paylarını almışlardır: "Osman'a karşı olan topluluk cânî topluluktur."³⁹⁴

Mısır'da fitnenin çıktığı sıralarda ise asilerden Amr b. Hamîk el-Huzâî, boş durmayarak kendilerinin sağlam ve emin adımlarda olduklarını belirtmek için mescidde şu konuşmayı yapıyordu: "Rasûlullah'ı şöyle söylerken işittim: " Benden sonra fitne olacak, o zaman insanların en hayırlısı gaziler ordusu içinde bulunandır" Amr'ın kasdettiği gaziler ordusu âsilerdir."³⁹⁵

İsyancıları korkutmak için de günümüzde de uzantılarını görebileceğimiz rivayetler de yok değil. Abdullah b. Sellam, Osman mahsurken muhasaracıların yanına gelir ve şunları söyler : "Onunla savaşmayın, eğer birisi onunla savaşırsa Allah onun elini çolak yapar."³⁹⁶

Halifenin öldürülmesinden sonra da, onun mazlum olarak öldürüldüğünü düşünenler onu kutsallaştırma da yardımcı olmuşlardır. Nitekim Emevîlerin Kûfe valisi Haccac, bir gün Ebu'l-Bühteri ile konuşurken şunları söyler: "Osman'ın durumu İsa'nın durumu gibidir." Bu sözleri duyan Ebu'l-Buhteri, Haccac için daha sonra şunları söyler: "Kâbe'nin Rabbine küfretti ve kâfir oldu."³⁹⁷

Hz. Osman'ın yaptığı icraatları, onun aleyhine değerlendiren rivayetlerden birisi de Kazvini'nin zikrettiği şu rivayettir: San'a'da hükümdar Yüsrâh b. Yuhsib³⁹⁸ Gumdan adında bir saray yaptırmıştı. Sarayın kırmızı, yeşil, sarı ve beyazdan oluşan dört yönü bulunmaktaydı. Girişinde her biri arası 40 zira'dan oluşan 7 çatılı bir köşk bulunmaktaydı. Bu köşkün çatısı üzerine güneş doğduğunda iki çatı arasındaki mesafe 3 mil olarak görünürdü. Altında renkli taşlardan yapılmış bir meclis vardı. Sarayın çatısı tek bir düz taşdan yapılmıştı. Köşkün çatılarından herbiri bir aslanı temsil ediyordu. Rüzgar çıktığında ise aslanların sesi çıkıyordu.

Osman b. Affân, Gumdan'ın yıkılmasını emretti. Ona: " Gumdan'ı yıkan ölür" dediler. Bunun üzerine halife onun tekrar yapılmasını emretti. Ona, onun toprağının haracını ona harcarsın

³⁹¹ İbn Şebbe, III, 1081-1082.

³⁹² İbn Şebbe, IV, 1247; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 314; Suyutî, 190.

³⁹³ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, (İstanbul 1304), II, 986.

³⁹⁴ Suyutî, 190.

³⁹⁵ İbn Şebbe, III, 1116-1117.

³⁹⁶ Suyutî, 191.

³⁹⁷ İbn Abdirabbih, V, 5111.

³⁹⁸ İbn Abdirabbih, Sarayın Hz. Süleyman zamanında yapıldığını rivayet eder. bkz. *İkdu'l-Ferîd*, I,24.

dediler. O da o haracı ona bıraktı. Ne zaman ki Osman onu yıktırdı, Gumdan sarayının tahtalarının birinin üzerinde şu yazı bulundu: "Gumdan selamette ol! Seni yıkan öldürülecektir." Osman onu yıktırdı ve öldürüldü.³⁹⁹

Hız. Osman'ın kutsallıktan da öte keramet sahibi olduğu da bazı rivayetlerde aktarılmaktadır. Cühcâh el-Gıfârî, bir gün halife minberde iken onun esasını alarak kırmıştı. Bunun üzerine o, kemik erimesi hastalığına yakalanarak vefat etti. Bu hadise halifenin kerameti olarak yorumlanmaktadır.⁴⁰⁰

Bu tür pek çok haber bulunmaktadır. Önemli olarak gördüğümüz ve aktardığımız bu haberlerin Hız. Osman ve devri olaylarının tarihi açıdan değerlendirilmesine yardımcı olacağına inanıyoruz. Birbirleriyle çelişen ve siyasi hadiselerle irtibatlı olarak rivayet edilen bu haberlerin Hız. Osman ve ondan sonraki karışık dönemlerin sosyal hayatının izlerini taşıdığı görülmektedir.

İslâmın yakın istikbali mevzuunda, Hız. Peygambere isnâden varid olmuş rivayetlerin tamamını sahih saymak mümkün olmasa gerekir. Bunun aksini iddia etmek bizi, ilk fitne hareketlerine iştirak etmiş ileri gelen sahabilerin Hız. Peygambere rağmen fiiliyatta bulunmuş olmadıklarını farzetmeğe götürür ki, bu aklen imkansızdır.

Mezkur sahabiler yaşadıkları hadiselerin muhasebesini yaptıkları zaman söyledikleri hususlar bu imkansızlığın delillerindedir. Onlar kendilerini manen mahkum ederken, istikbalin takdirinde düştükleri hatayı bizzat kabullenmekte, Hız. Muhammed'in daha önce bildirdiklerine aykırı hareket etmiş olmak gibi bir tesbite asla temas etmemektedirler.⁴⁰¹ Kur'ân-ı Kerim'de mevcut olmayan istikbal haberlerini sahih saymamak gibi bir neticeye götürmektedir. Bu netice karşısında, kaynaklarımızda mevcut istikbalî rivayetlerin hangi sebeple vücut bulduklarını tesbit etme zarureti ortaya çıkarmaktadır.⁴⁰²

Netice olarak yukarıda örneklerini verdiğimiz rivayetlerin yanı sıra, metin yönünden İslâm akaidine ters düşen hilâfet dönemiyle ilgili daha bir çok haberin de bulunduğunu belirtmek istiyoruz. Özellikle bu dönemde ortaya çıkmaya başlayan siyasi firkaların kendi görüşlerini desteklemek üzere ileri sürdüğü mesnedsiz bir çok rivayet Hız. Osman hakkındaki eleştirilere kaynak oluşturmuştur. Fakat bu haberlerin bir çok müellifin eserlerinde, doğrulukları şüphe götürmez rivayetler olarak takdim edilmesi de dikkat çekmektedir. Bu nedenle Hız. Peygambere isnad edilen haberlerin altında Müslümanlar arasında meydana gelen korkunç olaylara mazeret arama amacının yattığını söylemek⁴⁰³ yanlış olmasa gerekir.

³⁹⁹ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, 51-52; bkz. Çağatay, Neşet, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1957, 18.

⁴⁰⁰ el-Cezâirî, Ebû Bekir, "Osman b. Affân", *Mecelletü'l-Câmiatu'l-İslâmiyye*, s.49, (Medine 1401) 198.

⁴⁰¹ Hatipoğlu, Mehmed S., *Gaybi Hadisler Meselesi*, (Basılmamış Ders Notları), Ankara trz, 50.

⁴⁰² Hatipoğlu, *Gaybi Hadisler Meselesi*, 52.

⁴⁰³ Akbulut, 28.

3-Bir Hadis Râvisi Olarak Hz. Osman

Hadislerin sonraki nesillere aktarılması konusunda sahabenin büyük önemi olduğu şüphesizdir. Hz. Osman diğer bir çok sahabe gibi Rasûlullah (s.a.v.)den hadis rivayet eden raviler arasındadır. Ancak Hz. Osman'ı diğer ravilerden ayıran yön, onun Rasûlullah (s.a.v.) 'ın hadislerini lafzen rivayet eden seçkin sahabe arasında olmasıdır.⁴⁰⁴

Hadisciler sahabeyi derece, itibar ve fazilet bakımından muhtelif tabakalara ayırmışlardır. Bunlar arasında Hâkim en-Nisâburî'nin tasnifi en çok şöhret kazanmıştır. Bu tasnife göre sahabe fazilet bakımından 12 tabakaya ayrılır. Bu tabakanın birinci sırasında aralarında Hz. Osman'ın da bulunduğu cennetle müjdelendiği belirtilen on sahabe bulunmaktadır.⁴⁰⁵

İbn Hacer Hz. Osman'ın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den de hadis rivayet ettiğini bildirir. Bunun yanında Hz. Osman'dan oğulları Amr, Eban ve Said ile Mervan b. el-Hakem,⁴⁰⁶ Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Zeyd b. Sâbit, Tarık b. Heysem⁴⁰⁷, Ebû Hureyre, mevlası Humran⁴⁰⁸, Enes b. Malik, Ebû Ümame b. Sehl,⁴⁰⁹ el-Ahnef b. Kays, Said b. el-Müseyyeb, Ebû Tarık b. Şihâb, Seleme b. Ekva', Ebû Ümame el-Bâhili, Abdullah b. el-Mukaffal, Ebû Katâde, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Alkâme b. Kays ve Malik b. Evs,⁴¹⁰ Kadı Şüreyh,⁴¹¹ İbrahim b. Abdurrahman,⁴¹² Mâlik b. Âmir,⁴¹³ Muhammed b. el-Eşas,⁴¹⁴ Hanzala b. Kays,⁴¹⁵ Sa'lebe b. Ebî Mâlik,⁴¹⁶ el-Ferâfisa b. Umeyr⁴¹⁷, Ebû Mürre⁴¹⁸, Osman b. Süleyman,⁴¹⁹ Abbas b. Sehl,⁴²⁰ Abdurrahman b. Abdullah,⁴²¹ Zeyd b. es-Salt ve kardeşi Kesîr b. es-Salt,⁴²² Ebû Kâbil,⁴²³ Mutarrif b. Abdullah,⁴²⁴ Yahya b. Abdurrahman⁴²⁵ gibi bir çok kimse Hz. Osman'dan hadis rivayet etmişlerdir.⁴²⁶

⁴⁰⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 113, IV, 223; Suyutî, 176.

⁴⁰⁵ Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, 35.

⁴⁰⁶ Belâzurî, *Ensâb*, V, 160.

⁴⁰⁷ İbn Sa'd, VI, 37.

⁴⁰⁸ İbn Sa'd, V, 283.

⁴⁰⁹ İbn Sa'd, V, 83.

⁴¹⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 189.

⁴¹¹ Câhız, *el-Bursân ve'l-Uryân.*, 281.

⁴¹² İbn Sa'd, V, 56.

⁴¹³ İbn Sa'd, V, 64.

⁴¹⁴ İbn Sa'd, V, 65.

⁴¹⁵ İbn Sa'd, V, 73.

⁴¹⁶ İbn Sa'd, V, 79.

⁴¹⁷ İbn Sa'd, V, 176.

⁴¹⁸ İbn Sa'd, V, 177.

⁴¹⁹ İbn Sa'd, V, 223.

⁴²⁰ İbn Sa'd, V, 271.

⁴²¹ İbn Sa'd, V, 519.

⁴²² İbn Sa'd, V, 13-14.

⁴²³ İbn Sa'd, VII, 512.

⁴²⁴ İbn Sa'd, VII, 141.

⁴²⁵ Fesefi, I, 411.

⁴²⁶ Suyutî, 176; Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, Haydarabat 1326/1908, VII, 139-140.

Hz. Osman'ın, Rasûlullah (s.a.v.)'dan 146 hadis rivayet ettiği belirtilmektedir.⁴²⁷ Bunlardan yalnız üçünde Buharî ve Müslim ittifak etmiş olmakla beraber sekizini yalnız Buharî, beşini de yalnız Müslim rivayet etmiştir.⁴²⁸

Hadis risaleleri konusunda ise Hz. Osman, Abdullah b. Ebû Bekir'in Mekke valisi İbn Hişam'a yazdığı bir yazıyı İbn Cüreyc'e vermiştir. Adı geçen bu yazı Hz. Peygamber'in Amr İbn-i Hazm'a yazdığı yazıdır.

Sonuç olarak; Hz. Osman'ın İbn Abbas gibi olmamakla beraber bazı hadis ve haberleri te'vil ettiği yolunda rivayetlerin bulunduğunu ancak onun rivayetlerini genelde muamelât konularında olduğunu da belirtmek isteriz.

---

⁴²⁷ Suyutî, 176.

⁴²⁸ Hasan, H.İbrahim, I, 324.

SONUÇ

İlk Müslümanlardan biri olan Hz. Osman, Hz. Ömer'in şehadeti esnasında, onun tarafından teşkil edilen altı kişilik Şûrâ'nın içerisinde halife seçilmiş ve on iki yıl boyunca Devletini yönetmiştir. Onun bu on iki yıllık hilâfeti dönemi kaynaklarımız tarafından genelde ikiye bölünerek mütalaa edilmektedir. İlk altı yılı Hz. Ömer döneminin devamı olarak zikredilmekte iken, son altı yıllık yönetimine ise –özellikle de Şii temayüle sahip olan tarihçiler tarafından- sert eleştiriler yönetilmiştir.

Hz. Ömer gibi karizmatik bir liderden sonra iktidara gelme dezavantajına sahip olan Hz. Osman, yeterli devlet tecrübesine sahip olmamasının yanında, son derece yumuşak ve hoşgörüye sahip bir insan idi. Onun sahip olduğu bu insani erdemler, başta mensubu bulunduğu Kureyş kabilesinin Ümeyyeoğulları boyu olmak üzere bir çok insan tarafından istismar edilmiştir. Kabilesi tarafından iyi niyeti kötüye kullanılan Hz. Osman, daha sonra “kabilesini kayırmış olma” ile suçlanmakla kalmamış, bu durum onun şehadetini hazırlayan etmenlerin en büyüğü olarak tarihteki yerini almıştır.

Katli İslâm tarihinin en önemli hadiseleri arasında zikredilen ve İslâm toplumunun bir daha bir araya gelmemek üzere bölünmesine neden olan Hz. Osman'ın ölümünü hazırlayan nedenler hala araştırma konusu yapılmakta ve doğruya en yakın şekilde tespit edilmeye çalışılmaktadır. Onun hayatı ve devlet idaresini konu edinen bu tezimizin başından sonuna kadar aslında bu nedenleri ortaya koymaya çalıştık: Bu nedenleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1-Fetih hareketlerinin akabinde gelişen yeni durum ile beraber İslâm toplumu hızlı bir değişime uğramıştır. Bu hızlı değişime ayak uyduramayan toplumda ciddi çatlama müşahade edilmektedir. Çünkü Hz. Osman bugünkü Avrupa'nın iki misli büyüklükteki bir ülkeyi idare etmişti. Milyonlarca tebaa, yirmiye yakın dille konuşuyor ve onbeş yirmi kadar dine inanıyordu. Hz. Osman'ın vefatında, devlet, Arabistan bir yana, Fas, Libya, Mısır, Kuzey Afrika, Sudan, Nübya, Filistin, Suriye, Ermenistan, Azerbeycan, Irak, İran, Gürcistan, Türkistan, Maverâünnehir, Afganistan, Hindistan ve Pakistan'ın batı kıyılarını içine alan büyük bir alanın idaresinde sorumlu bulunuyordu.⁴²⁹

2.İslâm'ın gelişi ile büyük ölçüde ortadan kaldırılmış olan kabilecilik Hz. Osman döneminde yeniden filizlenmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren çok ciddi bir şekilde Güney ve Kuzey Arap kabilelerinin çekiştikleri gözlenmektedir. Keza Kureyş kabilesinin iktidarı ele

⁴²⁹ Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, 44.

almasından sonra bu kabileye hoşnutsuzluğun doğmasına neden olmuş, Kureyş iktidarına razı olmayan bir grubun vucuda gelmesine kaynaklık etmiştir.

3.Hz. Osman'ın yakınlarına bağlılığı ve onları Allah rızası için! kayırma arzusu, akrabaları tarafından suistimal edildiği için bir grup tarafından sürekli eleştirilmiş, bununla da yetinilmeyerek ona karşı isyan için fırsat olarak değerlendirilmiştir.

4.Hz. Ömer döneminde devletinin içinde bulunduğu iyi ekonomik koşullar neticesinde, hemen hemen her bireye atâ verilebilmekteydi. Halbuki Hz. Osman döneminde fethedilen yerlerin fakir olması nedeniyle, buralardan yeterli gelir elde edilemediği gibi devlet bu bölgelere sürekli yardım yapmak zorunda kalmıştı. Bu durum ise devletin giderek fakirleşmesine ve tüm vatandaşlarına atâ ödeyemez duruma gelmesine neden olmuştur. Böyle olunca, devlet daha önce vatandaşlarına ödemekte olduğu atâları kesme yoluna gitmiştir. Bu da doğal olarak sadece ganimet gelirleri ile geçinen vatandaşların devlete karşı isyan etmelerine gerekçe olmuştur.

Devletin içinde bulunduğu bu ekonomik krizi aşmaya çalışan Hz. Osman, devlete ait olan savâfi arazileri kiraya vererek gelir elde etmeye çalışmıştır. Savâfi arazilerin kiraya verilmesi bu araziler üzerinde hak iddia eden fatihlerin isyanının en büyük nedeni olarak mütalaa edilebilir.

5.Hz. Osman'ın bütün bu sebepler sonucunda ortaya çıkan isyanda, onun iktidarına son vermek isteyen asiler istifaya çağırılmışlar, fakat o "Allah'ın bana giydirdiği bu elbiseyi çıkarmam" demek suretiyle hilâfetin kendisine Allah tarafından verildiğine ve hilafetten vazgeçmeyeceğini belirtmiş, bunun akabinde gelişen olaylar onun şehid edilmesi ile sonuçlanmıştır. Hz. Osman'ın öldürülmesi asilerin beklentilerinin aksine bir huzur ve sükuneti getirmemiş, yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi İslâm toplumunda büyük bir gruplaşmanın, kin ve düşmanlığın doğmasına neden olmuştur.

Halifenin şehid edilmesi ile neticelenen bu uzun buhran dönemi hakkında görüş sunmak oldukça güçtür. Her ne kadar Şii tarihçilikten gelen muhtelif rivayetler Hz. Osman'ın hataları üzerinde ısrarla dursa da, onu temize çıkarmaya çalışan Sünnî tarihçilik de, hadiselerin sorumluluğunu ondan uzaklaştırmaya ve mazlum halife için, olayları yatıştırmak gayesiyle, uygun her türlü tavizi vermeye hazır bir adam portresi çizmeye çalışır.⁴³⁰

Hz. Osman'ın tüm Müslümanları sarsan şehadeti üzerine, râviler kaynağı belli olamayan bir çok rivayet aktarmışlardır. Hz. Osman'ın iktidarı kötüye kullandığını abartarak aktaran rivayetler karşısında, karşı bir ekol olarak, geçmişin kötü izlerini silme gibi masum bir amaçla ortaya çıkarılan bu bilgiler yığını, bir yandan Müslümanlar arasında bir çok fikir ayrılıklarının çıkmasına neden olurken, öte yandan da diğer dinlere mensup insanların bu konu hakkında gerçeğe dayanmayan bir çok iddia gündeme getirmelerine neden olmuştur.

⁴³⁰ Laoust, 25.

BİBLİYOGRAFYA

- ABBOTT, Nabia, *H. Muhammed'in Sevgili Eşi Aişe*, trc. Tuba Asrak Hasdemir, Ankara 1999.
- ABDÎ, Abdulcebbâr Munsî, "İdâretü'l-Emsâri'l-İslamiyye ve Devru's-Sakifeyni fihâ", *Müerrihu'l-Arab*, XVII, (Bağdat 1981) 138-143.
- ADVÂN, Hüseyin, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfet*, Beyrut 1986.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *H. Osman*, İstanbul 1984.
- AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullah (241/855), *Müsned*, I-IV, İstanbul 1982.
- _____, *Fadâilu's-Sahâbe*, I-II, thk. Vasiyyullah b. Muhammed, Beyrut 1983.
- AHMET CEVDET PAŞA, *Kısa-ı Enbiyâ ve Tevârihi Hulefâ*, I-II, İstanbul 1966.
- AHMET Emin, *Fecru'l-İslam*, Kahire 1986.
- AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.
- AKKAD, Abbas Mahmud, *Zun'nureyn Osman b. Affan*, Kahire trz.
- ALGÛL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1991.
- ALÎ, Salih Ahmed, *Hitatu'l-Basra ve Mintikatuhâ*, Bağdat 1986.
- APAK, Adem, Amr b. el-Âs, Hayatı, Şahsiyeti ve Devlet Adamlığı, (Basılmamış Doktora Tezi) Bursa 1999.
- ARCÛN, Muhammed es-Sâdık, *el-Halîfetü'l-Müfterâ Aleyh Osman b. Affân*, Kahire 1966.
- ARNOLD, T.W., *İntişari İslam Tarihi*, trc. Hasan Gündüzer, Ankara 1971.
- ASKERÎ, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl (395/1005), *el-Evâil*, Beyrut 1987.
- ASKERÎ, Murtaşâ, *Abdullah b. Sebe Masalı*, trc. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul 1974.
- _____, *Ehâdisi Ümmü'l-Mü'minine Aişe*, I-II, Kahire 1994.
- ASWAR, Ahmed Muhammed, "Osman b. Affan", *Mecelletü'l-Ezher*, XXXVII, 4, (Kahire 1975) 13-16.
- ATAR, Fahrettin, *İslamda Adliye Teşkilatı*, Ankara 1983.
- ATAY, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara 1983.
- ATİYYE, Muhammed Sabri Muhammed, *Vakfetü maa Zinnureyn Osman b. Affan*, Kahire 1992.
- AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990.
- _____, *Hicri İlk Üç Asırda Zübeyri Ailesinin Siyasi ve İctimai Hayattaki Yeri* (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara 1984.
- AYCAN, İrfan- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1999.
- BAĞDADÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (463/1071), *Tarihi'l-Bağdat ve Medinetü's-Selâm*, I, Beyrut trz.

- BAKIR**, Abdulhalık, *Hız. Ali Dönemi*, Ankara 1991.
- _____, *Ali b. Ebî Talib (r.a) (Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri)*, Elazığ 1998.
- _____, "Basra", *D.İ.A.*, V, 109
- BELÂZURÎ**, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- _____, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, thk. Muhammed Hamidullah, Mısır 1959.
- _____, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, thk. Muhammed Bâkır el-Mahmudî, Beyrut trz.
- _____, *Ensâbu'l-Eşraf*, IV/I, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1979.
- _____, *Ensâbu'l-Eşraf*, V, thk. S. D. F. Goitein, Kudüs 1936.
- BECKER**, C.H., "Mısır", *İ.A.*, VIII, 219.
- _____, "Abdullah b. Sa'd", *İ.A.*, I, 41.
- BEKRÎ**, Abdullah b. Abdulazîz el Endelûsî, (487/1094), *Mu'cemu mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâi'*, I-IV, thk. Mustafa es-Sakka, Beyrut 1983.
- BOZKURT**, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara 2000.
- BROCKELMAN**, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara 1992.
- BUHARÎ**, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim (256/869), *Sahihi'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1981.
- CABİRÎ**, Muhammed Âbid, *Arap Akılının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba, İstanbul 1997.
- _____, *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.
- CÂHİZ**, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire 1948-1949.
- _____, *Kitâbu's-Sâlise -el-Osmaniyye*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Mısır 1955.
- _____, *Resâil*, I-IV, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire 1979.
- _____, *el-Bursân ve'l-Uryân ve'l-Umyân ve'l-Havlân*, thk. Muhammed Musa el-Hulî, Beyrut 1981.
- CEHŞİYARÎ**, Ebû Abdullah Muhammed (331/942), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Saka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafız Şelebî, Mısır 1980.
- CERRAHOĞLU**, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1985.
- _____, "Abdullah b. Mes'ud", *D. İ. A.*, I, 115.
- CEZÂİRÎ**, Ebû Bekir, "Osman b. Affan", *Mecelletü'l-Câmiatu'l-İslamiyye*, 49, (Medine 1980) 194-200.
- ÇAĞATAY**, Neşet, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1957.
- ÇAĞATAY**, Neşet- ÇUBUKÇU, İ. Agah, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1976.
- DARİMÎ**, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (255/859)), *Sünen*, İstanbul 1981.
- DİMEŞKÎ**, Muhammed b. Abdullah eş-Şiblî (796/1393), *Mehâsinü'l-Vesâil fi Ma'rifeti'l-Evâil*, thk. Muhammed Altuncu, Beyrut 1992.
- DİNEVERÎ**, Ebû Hanife Ahmed Davut (282/895), *Ahbaru't-Trvâl*, thk., Abdülmün'im Âmir-Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1960.
- DOĞRUL**, Ömer Rıza, *Asr-ı Saâdet*, trc. O. Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul 1978.

- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, (Komisyon) İstanbul 1986.
- DÛRÎ**, Abdulaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.
- _____, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İstanbul 1991.
- EBÛ DAVUT**, Süleyman b. Eş'as (275/878), *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1981.
- EBÛ FÂRİS**, Muhammed Abdulkâdir, *Hükümü 'ş-Şurâ fi'l-İslâm ve Neticetihâ*, Ammân, 1988.
- EBÛ UBEYD**, el-Kâsım b. Sellâm (224/833), *Kitâbu'l-Emvâl*, trc. Cemalettin Sayık, İstanbul 1981.
- EBÛ YUSUF**, Yâkub b. İbrahim (182/798), *Kitâbu'l-Haraç*, trc. Ali Özek, İstanbul, 1973.
- EBU'N-NÛR**, Muhammed Ahmed, "Nâile, İmraetü Osman", *Mecelletü'l-Ezher*, 38/8, (Kahire 1967).
- ERKAL**, Mehmet, "Beytülmâl", *D.İ.A.*, VI, 90-94.
- _____, "Cizye", *D.İ.A.*, VIII, 42-45.
- ERŞAHİN**, Seyfettin, *Türkişta İslam ve Müslümanlar*, Ankara 1999.
- ERUL**, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.
- EŞÂRÎ**, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Kitabu'l-Makalâti'l-İslâmiyyin*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- EYÛP SABRÎ EFENDÎ**, *Mirâtu'l-Haremeyn*, I-III, İstanbul 1889.
- EZRAKÎ**, Ebu'l- Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (223/837), *Ahbâru Mekke*, I-II, thk. Rüşdü Salih Melhâs, Mekke 1983.
- FÂSÎ**, Abdurrahman, *Hitatu'l-Hisbe fi'n-Nazâr ve't-Tatbik ve't-Tedvîn*, Fas 1984.
- FAYDA**, Mustafa, *İslamiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, Ankara 1982.
- _____, *Hiz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul 1989.
- _____, "Hiz. Ömer'in Divan Teşkilatı" *D.G.B.İ.T.*, II, 107-176.
- _____, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *D.İ.A.*, I, 130-131.
- _____, "Abdullah b. Âmir", *D.İ.A.*, I, 84.
- _____, "Ammâr b. Yâsir" *D.İ.A.*, III, 75.
- _____, "Atâ", *D.İ.A.*, IV, 33-34.
- _____, "A'yas" *D.İ.A.*, IV, 201.
- _____, "Fey", *D.İ.A.*, XII, 511-513.
- _____, "Hiz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr II," *A.Ü.İ.F.Dergisi*, XXVI, (Ankara 1983).
- _____, "Hiz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, XXV, (Ankara 1981).
- _____,
- FESEVÎ**, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan (277/890), *Kitabu'l-Ma'rife ve't-Tarih*, I-III, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Beyrut 1981.
- FIĞLALI**, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadâ İslam Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- _____, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, XX, (Ankara 1975).

- HALİFE, b. Hayyat, Ebû Amr, (240/852), *Tarih*, thk., Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985.
 _____, *Kitabu't-Tabakât*, Bağdat 1967.
- HALİL, İmaduddin, *İslam Tarihi, Bir Yöntem Araştırması*, trc. Ubeydullah Dalar, İstanbul 1985.
 _____, "Tarih Kaynaklarımıza Kayıtsız-Şartsız Teslim Olmamaya Çağrı" *Soruşturma 4, Tarih-Siyer*, trc. M. Emin Özafşar, (Ankara1991), 131-164.
- HAMEVÎ, Şihabuddîn Ebî Abdullah Yâkub (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1979.
 _____, *Mu'cemu'l-Udebâ ve İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, I-VI, Beyrut 1991.
- HAMMÂDÎ, Muhammed Câsim, "Velâyetu Abdullah b. Âmir li'l-Basra ve Islahati'l-İktisadi fihâ", *Müerrihu'l-Arab*, XXI, (Bağdat 1981) 127-139.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Saliğ Tuğ, İstanbul 1981.
 _____, *Mecmuâtü'l-Vesâiku's-Siyasiyye li-Ahdi'n-Nebeviyye ve'l-Hilâfeti'r-Râşidin*, Beyrut 1985.
 _____, *İslam Peygamberi*, I-II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1991.
 _____, *İlk İslam Devleti*, trc. İ. Süreyya Sırma, İstanbul 1992.
- HARTMAN, R, "Basra", *İ.A.*, II, 320-327.
- HASAN, H. İbrahim, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, trc. İ. Yiğit, S. Gümüş, I-VI, İstanbul 1985.
- HATİPOĞLU, Mehmed S., *Hz. Peygamberin Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri* (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1968.
 _____, "Peygamber'in Sünneti" Tabiri Hakkında", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, XVIII, (Ankara 1970).
 _____, "İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik, Hilafetin Kureyşliliği", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, XXIII, (Ankara 1978).
 _____, *Gaybi Hadisler Meselesi*, (Basılmamış Notlar), Ankara trz.
- HEYD, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975.
- HEYKEL, Muhammed Hüseyin, *Osman b. Affan*, Kahire 1987.
- HINZ, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, trc. Sevim Acar, İstanbul 1990.
- HİLÂLÎ, Abdülaziz Salih, "Abdullah b. Sebe", *Hüliyyeti'l-Külliyeti'l-Âdâb*, VII, 45. Risale, (Kuveyt 1987).
- HİLLÎ, İbnu'l-Mutahhar (702/1302), *Minhâcu'l-Kerrâme* (Minhacu's-Sünen'in Kenarında), thk., Muhammed Reşad Sâlim, Kahire 1962.
- HİMYERÎ, Muhammed Abdu'l-Mun'im (749/1348), *Kitâbu er-Ravdu'l-Mi'târ fi- Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1980.
- HİNDİS, Martin, "The Murder of The Caliph Uthmân", *International Journal of Middle East*, 3, (London 1972) 450-469.
- HİTTİ, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, I-IV, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- HİZMETLİ, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara 1999.

- _____, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", A.Ü.İ.F.Dergisi, XXVII, (Ankara 1985) 149-176.
- HOUSTMA, M. TH., "Abdullah b. Sebe", *İ.A*, I, 40.
- HUDÂRÎ, Muhammed b. Afifi, *Muhâdaratü Tarihi'l-Ümeme'l-İslamiyye*, I-II, Beyrut trz..
- HUMPERHREYS, R. Stephen, *Islamic History -A Framework for Inquiry*, Minneapolis 1988.
- HURÛF, Ahmed, *Şehidü'd-Dâr Osman b. Affan*, Amman 1997.
- ISFEHANÎ, Ebu'l-Ferec (356/966), *el-Egânî*, I-XXIV, thk. Abdullah Ali Mühennâ, Beyrut 1995.
- IŞŞ, Yusuf, *ed-Devletü'l-Emevîyye*, Dimeşk 1985.
- İBN Â'SEM el-KÛFÎ, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), *el-Futûh*, I-VIII, Beyrut 1986.
- İBN ABD'L-HAKEM, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman (257/870), *Futûhu Mısr ve Ahbâruha*, thk. Charles E. Torrey, Leiden 1920.
- İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *el-İkdu'l-Ferid*, I-VI, thk.,A. Emin, A. ez-Zeyn, İ. el-Ebyarî, Kahire 1969, 1984.
- İBN DÜREYD, Ebûbekir Muhammed b. Hasan el-Ezdî (321/933), *el-İştikâk*, thk. Muhammed Harun, Bağdat 1979.
- İBN EBÎ BEKR, Muhammed b. Yahya (741/1340); *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli eş-Şehîd Osman*, thk. M. Yusuf Zâyed, Beyrut 1964.
- İBN EBÎ USEYBÎA, Muvaffakuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî (668/1268), *Uyunu'l-Enba' fî-Tabakâti'l-Etibba*, thk., Nizâr Rıza, Beyrut trz.
- İBN HABİB, Ebû Cafer Muhammed b. Hatîb (240/854), *Kitâbu'l-Muhabber*, Beyrut trz.
- _____, *Kitâbu'l-Munemmak fî Ahbari'l-Kureys*, thk., Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut 1985.
- İBN HACER, Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *el-İsâbe fî-Temyizi's-Sahabe*, I-VIII, Beyrut trz.
- _____, *Tehzibu't-Tehzib*, I-XII, Haydarabat 1908.
- İBN HAZM, İmam Hafız Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelusî (456/1064), *Cevâmiu's-Sire ve Hamse-i Resâili'l-Uhrâ*, thk. İhsan Abbas, Nasruddîn el-Esed, Mısır trz.
- _____, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, thk. A. Muhammed Harun, Kahire 1962.
- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Ahmed Ebî Hatim (354/965), *Kitabu's-Sikât*, I-IV, Beyrut 1993.
- _____, *Kitâbu's-Sireti'n-Nebeviyyeti ve Ahbâri'l-Hulefâ*, Beyrut 1991.
- İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Abdulmelik (218/833), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka ve Ark. Beyrut trz.
- İBN İSHAK, Muhammed (151/768), *Sire*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.
- İBN KESİR, Ebû'l-Fida' İsmail b. Ömer (774/1332), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, İstanbul 1987.
- _____, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, VII, trc. Mehmed Keskin, İstanbul 1994.
- İBN KUDÂME, el-Makdisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *et-Tebyîn fî-Ensâbi Kureşiyîn*, thk. Muhammed Nâif ed-Düleymi, Beyrut 1988.

- İBN KUTEYBE**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/828), *el-İmâme ve's-Siyase*, I-II, Kum, 1363.
- _____, *el-Maârif*, tsh. M. İsmail Abdullah es-Sâvî, Mısır 1934. (trc. Hasan Ege, İstanbul trz.)
- _____, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Mısır 1963.
- İBN MÂCE**, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (275/888), *Sünen*, I-II, İstanbul 1981.
- İBN MİSKEVEYH**, er-Râzi (421/1030), *Tecâribu'l-Ümem*, I-II, thk. Ebu'l-Kâsım el-İmâmî, Tahran 1987.
- İBN SAD**, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut trz.
- İBN SEYYİDU'N-NÂS**, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed (734/1334), *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Megâzi ve's-Şemâili ve's-Siyer*, I-II, Beyrut 1996.
- İBN ŞEBBE**, Ebû Zeyd Ömer (262/876), *Tarihu'l-Medinetü'l-Münevvere*, I-IV, thk. Muhammed Şeltût, Cidde 1973.
- İBN TEYMİYYE**, Ahmed b. Abdülhalim (728/1328), *Minhacu's-Sünne*, I-VI, thk. Muhammed Reşad Salim, Dâru'l-Kitâbu'l-İslâm, 1986.
- İBN TİKTAKÂ**, Muhammed b. Ali b. Tabataba (709/1309), *el-Fahri fi'l-Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Avazbek İbrahim, Mısır 1923.
- İBN ZENCEVEYH**, Humeyd (251/865), *Kitâbu'l-Emvâl*, I-III, thk. Şakir Zeyb Feyyaz, Riyad 1986.
- İBNÜ'L-ESİR**, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1233) *Usdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, III, Kahire 1280.
- _____, *el-Lübâb*, I-III, Beyrut 1980.
- _____, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XII, trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1991.
- İBNÜ'L-ARÂBÎ**, Ebû Bekir (543/1148), *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, thk. Muhiddin el-Hatîb, Kahire trz.
- İBNÜ'L-CEVZÎ**, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Ulûm ve'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-XII, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1995.
- İBRAHİM**, Muhammed, Kutub, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osman b. Affân*, Kahire 1986.
- İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, (Komisyon), I-II, İstanbul 1988.
- KALKAŞANDÎ**, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-Âşa fi Sanâati'l-İnşâ*, I-XV, Şerh, Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Beyrut 1987.
- KALLEK**, Cengiz, "Haraç", *D.İ.A.*, XXVI, 71-83.
- KAL'ÂCÎ**, Muhammed Ravvâs, *Mevsûati Fıkhi Osman b. Affan*, Kahire 1983.
- KAPAR**, Mehmet Ali, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998.
- _____, "Abdurrahman b. Avf", *D.İ.A.*, I, 157.
- KAVAKÇI**, Yusuf Ziya; *Hisbe Teşkilatı (Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş Ve Gelişmesi)*, Ankara 1975.

- KAYAOĞLU**, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara 1985.
- KAZICI**, Ziya, *H. Muhammed'in Eşleri ve Aile Hayatı*, İstanbul 1991.
- KAZVİNÎ**, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud (682/1286), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut trz.
- KİNDÎ**, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Edit., Rhuvon Guest, Beyrut 1908.
- KUMÎ**, Hasan b. Muhammed b. Hasan (378/988), *Kitâbu Tarih-i Kumm*, Farsçaya trc. Hasan b. Ali b. Ali b. Abdülmelik (thk. Seyyid Celâleddin Tahranî), Tahran, 1353.
- KOÇYİĞİT**, Talat, *Hadis Usûlü*, Ankara 1993.
- KORKMAZ**, Sıddık, *Abdullah b. Sebe*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1996.
- KUBAT**, Mehmet, *İslam'ın İlk Döneminde İtikadî İhtilaflar ve Sebepleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1997.
- KUDÂME B. CA'FER** (320/931), *el-Harac ve Sanâati'l-Kitabe*, thk. M. Hüseyin ez-Zübeydî, Bağdat 1981.
- KURT**, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, (Buhara Örneği), Ankara, 1998.
- KUTLUAY**, Yaşar, *Tarihde ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, Ankara 1968.
- LAOUST**, Henri, *İslamda Ayrılıkçı Görüşler*, trc. E. Ruhi Fıglalı, Sabri Hizmetli, İstanbul 1999.
- LEWÎS**, Bernart, *Tarihde Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979.
- MÂCID**, Abdulmun'im, *Tarihu'l-Hadârati'l-İslamiyye fi- Usûru'l-Vustâ*, Kahire 1982.
- _____, "Esbâbu'l-Fitneti fi Ahdi Osman b. Affan", *Mecelletü'l-Ezher*, XXII, (Kahire 1950) 453-458.
- MADLUNG**, Wilferd, *The Succesion to Muhammad: A Study of The Early Caliphate*, Newyork 1997.
- MAKDÎSÎ**, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (375/985), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, thk. C. Huart, Paris 1899/1916.
- MAKRİZÎ**, İmam Takiyüddin Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (869/1441), *Kitâbu'l-Hitat*, I-IV, Mısır 1324.
- _____, *Emevî-Haşimi Çekişmesi*, trc.İ.Aycan, A. Bakır, Ankara 1993.
- MÂLİK B. ENES** (179/795), *Muvatta* (Yahya b. Yahya Rivayeti), I-II, , İstanbul 1981.
- MANTRAN**, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.
- MASSİGON**, Louis F., *Hittatu'l-Küfe*, thk. Kâmil Selmân el-Ceberî, Bağdat, 1979.
- MAVERDÎ**, Ali b. Muhammed b. Habib Ebî'l-Hasan (450/1058), *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, trc. Ali Şafak, İstanbul 1976.
- MESÛDÎ**, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, Beyrut 1981.
- _____, *İsbâtu'l-Vasiyye li'-İmâm Ali b. Ebî Talib*, Beyrut 1988.
- _____, *Murucu'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher*, I-IV, thk. Kâsım eş-Şemâî er-Rufâî, Beyrut 1989.
- MEVDUDÎ**, Ebu'l-A'lâ, *Hilafet ve Saltanat*, trc. Ali Genceli, İstanbul 1982.

- _____, *Tarih Boyunca Tevhit Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, I-III, trc. Ahmet Asrar, İstanbul 1992.
- MEVLANA, Muhammed., *İslamın Yayılış Tarihi*, III, 1062, (Trc. Ali Genceli), İstanbul 1972.
- MİQUEL, Andre, *İslam ve Medeniyeti (Doğuştan Günümüze)*, I-II, trc. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, İstanbul 1991.
- MUHİBU'T-TABERÎ, Ebû Cafer Ahmed (694/1294), *er-Riyâdu'n-Nadra fi Menâkibi'l-Aşera*, I-IV, Beyrut trz.
- MULHİM, Muhammed, *Müerrihu'l-Arab ve Fitnetü'l-Kübrâ*, Beyrut 1998.
- MUSTAFA, Nevin Abdulhâlık, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.
- MUSTAFA HASAN, Hamdunâllah, "Dongola", *D.İ.A.*, IX, 509-510
- MÜBERRED, Ebî'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (285/898), *Nesebu Adnân ve Kahtân*, Tash. Abdu'l-Azîz er-Rackutî, Matbaatu Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, y.y. 1936.
- _____, *el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Beyrut 1993.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Hacca el-Kuşeyri (261/874), *el-Câmiu's-Sahih*, I-III, thk. Muhammed Kurat Abdu'l-Bâkî, İstanbul 1981.(trc. Mehmet Sofuoğlu, I-VIII, İstanbul 1970).
- NECCÂR, Abdu'l-Vehhâb, *Hulafâi Raşidîn*, Beyrut 1987.
- NESAÎ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), *es-Sünen*, I-VII, İstanbul 1981.
- NEŞŞÂR, Ali Sami, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm, ez-Zühed ve't-Tasavvuf fi'l-Karneyni'l-Ülâ ve's-Sânî'l-Hicreyeyn*, I-III, Kahire 1962-1978.
- NİYZAZÎ, Mehmet, *İslam Devlet Felsefesi*, İstanbul 1989.
- NÜVEYRÎ, Şihabüddîn Ahmet b. Abdilvehhab (733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnü'l-Edeb*, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1975.
- ONAT, Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.
- ÖZTÜRK, Levent, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1988.
- RACÛNÎ, Muhammed Şerif, *Nizâmu's-Şurta fi'l-İslâm*, Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb, yy 1983.
- RIFAT, Muhammed-Hasûne, Muhammed Ahmed, *Meâlimu't-Tarih Usûru'l-Vustâ*, Kahire 1935.
- RIZA, Muhammed, *Zu'n-Nureyn Osman b. Affan, el-Halifetü's-Sâlise*, Beyrut 1982.
- ROSENTHAL, Erwin J., *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*, trc. Ali Çaksu, İstanbul 1996.
- SAN'ÂNÎ, Hafız Ebî Bekir Abdurrezzak b. Hemmam (211/826), *el-Musannif* I-XI, thk. Şeyh Habiburrahman el'Azâmî, Beyrut 1970-1972.
- SARIÇAM, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)*, Ankara 1997.
- SAVAŞ, Rıza, *Raşit Halifeler Devrinde Kadın*, İstanbul 1996.
- SEDÛSÎ, Müerric b. Amr (195/810), *Kitâbu Hazfin min Nesebi Kureys*, thk., Selahattin el-Müneccid, Beyrut 1976.

- SEHAVÎ**, İmam Şemseddin (906), *et-Tuhfetü'l-Latîf fi Tarihi'l-Medineti's-Şerîf*, I-II, Beyrut 1993.
- SEM'ÂNÎ**, Ebû Sa'd Abdülkerim Muhammed b. Mansur et-Temimî (562/1166), *el-Ensâb*, I-V, thk. Abdullah Ömer el-Barudîn, Beyrut 1988.
- SEMHUDÎ**, Nureddin Ali b. Ahmed (911/1505), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri'd-Dâri'l-Mustafa*, I-IV, thk. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1971.
- SEYF B. ÖMER**, el-Dabbî el-Esedî (200/815) *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*, Tasnif, Ahmed Râtib Armuş, Beyrut 1972.
- SIRMA**, İhsan Süreyya, "Yemen", İA, XIII, 371-384.
- SÖYLEMEZ**, M. Mahfuz, *Emevîler Döneminde Küfe* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.
- _____, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıçına Kadar Küfe Şehrinin Siyasi Tarihi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995.
- STROTHMANN**, R., "San'a", İA, X, 640.
- SUYUTİ**, Celaluddîn İbrahim (911/1505), *Tarihu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1988.
- ŞAKİR**, Mahmut, *Hulafâi Raşidin (Dört Halife)*, trc. Ferid Aydın, İstanbul 1994.
- ŞİBLÎ**, Mevlana, *Asr-ı Saadet*, trc. Ö. Rıza Doğrul, I-V, İstanbul 1973.
- TABERÎ**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, I-X, Kahire trz.
- TAHA** Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, I, Mısır 1966.
- TÂLİBÎ**, Ammar, *Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, I-II, Cezayir 1978.
- TERZİ**, Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulafai Raşidin döneminde Askeri Teşkilat*, Samsun 1990.
- TİRMİZÎ**, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- TUĞ**, Salih, *İslamda Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984.
- UĞUR**, Ahmet, *İslam Tarihi (Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi)*, Kayseri 1995.
- UĞUR**, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul 1980.
- _____, "Hz. Peygamber Devri İslam Toplumu", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, I, 183.
- ÜDEH**, Süleyman b. Hamid, *Abdullah b. Sebe ve Eseruhu fi Ahdasi'l-Fitneti fi Sadri'l-İslâm*, Riyad 1985.
- VÂKİDÎ**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Futuhu's-Şam*, I-II, Beyrut trz.
- _____, *Kitabu'l-Megâzî*, I-III, thk. Marsden Jones, Beyrut 1989.
- VEKÎ**, Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut trz.
- VİDA**, G. Levi Della, "Osman b. Affan" *İ.A.*, IX, 428-430.
- _____, "Talha" *İ.A.*, XI, 695-696.
- WATT**, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkülü Devri*, trc. E. Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981.
- _____, *Hz. Muhammed Mekke'de*, trc. Rami Ayas, Azmi Yüksel, Ankara 1986.
- WELHOUSEN**, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- _____, *İslamın İlk Dini ve Siyasi Muhalefet Partileri*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1989.

- WENSICK, A. J., "Amr b. el-Âs", *İ. A.*, I, 412.
- YAHAYA, Mahayuddin, "The Case of The Caliph 'Uthman's Murder", *Hamdard Islamicus*, vol. XXI/3, (Karachi 1998) 59-64.
- YAHYÂ B. ÂDEM (203/818), *Kitâbu'l-Haraç*, thk ve nşr., A. Muhammed Şakir, Kahire 1347.
- YAKÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vâzih (294/897) *Müşakeletü'n-Nâs li Zamanihim vemâ Yağlebu Aleyhim fi Külli Asrin*, thk. Muhammed Kemalüddin İzzuddin, (Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabîyye Dergisinin XXVI. Sayısının I. Cildinde Neşredildi), Kahire 1980.
- _____, *Tarihu'l-Ya'kubî*, I-II, Beyrut trz.
- YAVUZ, Y. Vehbi, *İslamda Zekat Müessesesi*, İstanbul 1984.
- YAZIR, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, İstanbul 1971.
- YENİÇERİ, Celal, *İslam'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984.
- YÜKSEL, Ahmet Turan, *İslam'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul 1999.
- ZEHEBÎ, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Osman (748/1347), *Siyer-i A'lemü'n-Nübelâ*, I-XXIII, thk., Beşşar Avvâd Ma'ruf ve Ark. Beyrut 1985.
- _____, *Tarihu'l-İslam, Vefâyatü'l-Meşahiri ve'l-A'lâm*, I-III, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut 1990-97.
- ZETERSTEEN, K.V, "Kûfe", *İ.A.*, IV, 965.
- _____, "Sa'd b. Ebî Vakkas", *İ.A.*, X, 18-20.
- ZEYTÛN, M. Muhammed, "el-Fethu'l-İslamî li-Şimâli Ifrikiyye", *Müerrihu'l-Arab*, 16/A, (Bağdat 1981).
- ZÛBEYR B. BEKKÂR (256/869), *el-Ahbâru'l-Muveffekiyyât*, thk. Sami Mekki el-Gânî, Bağdat 1972.
- ZÛBEYRÎ, Abdullah b. Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab (236/850), *Kitabu Nesebi Kureys*, thk. E.Levi Provençal, Kahire 1982.
- ZÛHRÎ, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Şihâb (124/752), *el-Megâziu'n-Nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr, Dimeşk 1981.

ABSTRACT

Akarsu, Murat, *Uthman and his Caliphate Era*, Ph. D. Thesis, Supervisor, Prof. Dr. Nesimi Yazıcı, 284 p.

The caliphate era of Uthman, the third caliph, is one of the most important periods in Islamic History. Many internal conflicts arose in early Muslim society. Uthman was elected after Umar's death by the council that nominated by Umar himself. Uthman was also one of scribes of Qur'un. He also was son-in-law of the Prophet Muhammad (PBUH). Moreover Uthman was not a rigid man. He became a ruler in a time that the conquest had been continued on the one hand, and there had been a social structure based on different cultures on the other. It is likely that the caliph, unlike his predecessor, made many changes in the structure of administration. Doing so he aimed the unity of state apparatus. Furthermore he appointed a number of his close relatives to the administrative positions. Then on going conquest gave rise to the expenditures rather than new revenues paid incomes.

In his era some administrative and political arrangements had been made and his social practices resulted in serious opposition movements in society against him. Meanwhile his administration had some economical problems as well. In fact the main reason for turmoils seen in his ruling era was economical and political than social one. Because in the era of Umar, Muslim society had important revenues due to the conquest of wealthy regions and countries. Moreover, a great deal of these revenues gave rise to the appearing of the leading figures of the society as new class of wealthy people. In fact of this situation, discontents arose in the important provinces, when have cosmopolitan structure, such as Kufa, Basra, and Egypt.

Consequently, an important opposition movement arose against the caliph Uthman. Efforts of the Caliph to repress this movement was ineffective and he was killed on June, 17, 656 by a rebellious who had besieged his home in Madinah.

ÖZET

Akarsu, Murat, Hz. Osman ve Hilâfeti, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Nesimi Yazıcı, 284 s.

Hz. Ömer'den sonra Müslümanların üçüncü halifesi olarak göreve getirilen Hz. Osman'ın halifeliği, İslam toplumunda iç kargaşaların yaşandığı en önemli dönemlerden birisidir. Hz. Osman, Hz. Ömer'in vefatından sonra onun tayin ettiği şura tarafından halife seçilmişti. Hz. Osman, Rasûlullah (s.a.v.)'in vahiy katipliğini yapmış, onun iki kızıyla evlenmiş yumuşak mizaçlı biriydi. O, bir yandan devam eden fetihlerin bir yandan da farklı kültürlerden gelen sosyal yapının olduğu bir devletin idaresini üstlenmişti. Bu nedenle olsa gerek Halife Osman, kendisinden önceki halifeden farklı bir takım idari değişikliklere gitmişti. Onun bunu yapmadaki en büyük amacı devletin idaresinde birliği sağlama hedefine yönelikti. Bu nedenle de yakın akrabalarının bir kısmını devlet idaresinde görevlendirdi. Öte yandan onun halifeliği dönemi, fetihlerin yoğun olarak devam ettiği bir dönemdir. Hz. Osman'ın halifeliğinin son yıllarında da devam eden fetihlerin gelir getirmekten ziyade, devlet harcamalarını artırması ekonomik yönden sıkıntı yaşanılmasına sebep olmuştur.

Hz. Osman'ın kendi döneminde bir takım siyasi ve idari değişikliklere gitmesi, yaptığı bir takım sosyal uygulamalar, temelde devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı halife aleyhine önemli bir muhalefetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aslında Hz. Osman dönemindeki olayların temel sebebi siyasi olmaktan çok ekonomik nedenlere dayanmaktadır. Çünkü Hz. Ömer döneminde zengin bölgelerin fethedilmesi sayesinde Müslüman toplum önemli gelirler elde etmişti. Üstelik bu gelirlerin önemli bir kısmı toplumun önde gelen kimselerinin zenginleşmesine neden olmuştu. Hz. Osman'ın halifeliğinin son dönemlerinde gelirlerin azalması devletin önemli eyaletleri olan Kufe, Basra ve Mısır gibi kozmopolit yapıdaki şehirlerinde hoşnutsuzluğa sebep olmuştu.

Tüm bunların sonucu olarak Halife Osman aleyhine önemli bir muhalefet ortaya çıktı. Halifenin bu muhalefeti ortadan kaldırma girişimleri de sonuçsuz kaldı ve Hz. Osman 17 Haziran 656'da ayaklanan âsilerin Medinede'ki evini kuşatması sonrası öldürüldü.

**TEZ YAZI ÖZETİ PROJE
DOKÜMAN KODU: 11111111**